Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

Doktori Disszertáció

Pál Zoltán

Politikai döntéselőkészítés és valóságismeret a Kádár-korban. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966–1989)

Történelemtudományi Doktori Iskola. Vezető: Dr. Erdődy Gábor DSc, egyetemi tanár

Modernkori Magyarország Doktori Program. Vezető: Dr. Varga Zsuzsanna DSc, egyetemi tanár

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Elnök: Dr. Izsák Lajos, professor emeritus

Felkért bírálók: Dr. Bartha Eszter, habilitált egyetemi docens

Dr. Csizmadia Ervin, egyetemi docens

Titkár: Dr. Sipos Balázs, habilitált egyetemi docens

Tagok: Dr. Simon István, főlevéltáros

Dr. Földes György, címzetes egyetemi tanár (póttag)

Dr. Takács Róbert, tudományos munkatárs (póttag)

Témavezető és tudományos fokozata:

Dr. Varga Zsuzsanna DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2018.

ADATLAP
a doktori értekezés nyilvánosságra hozatalához

I. A doktori értekezés adatai
A szerző neve: Pál Zoltán Miklós
MTMT-azonosító:10039178
A doktori értekezés címe és alcíme: Politikai döntéselőkészítés és valóságismeret a Kádár-korban. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (1966-1989)
DOI-azonosító: 10.15476/ELTE.2018.175
A doktori iskola neve: Történelemtudományi Doktori Iskola
A doktori iskolán belüli doktori program neve: Modernkori Magyarország Doktori Program

A témavezető neve és tudományos fokozata: Dr. Varga Zsuzsanna DSc
A témavezető munkahelye: ELTE BTK Történeti Intézet

II. Nyilatkozatok
1. A doktori értekezés szerzőjeként
a) hozzájárulok, hogy a doktori fokozat megszerzését követően a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban. Felhatalmazom az ELTE BTK Doktori és Tudományszervezési Hivatal ügyintézőjét, Manhercz Mónikát, hogy az értekezést és a téziseket feltöltse az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba, és ennek során kitöltse a feltöltéshez szükséges nyilatkozatokat.
b) kérem, hogy a mellékelt kérelemben részletezett szabadalmi, illetőleg oltalmi bejelentés közzétételéig a doktori értekezést ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;
c) kérem, hogy a nemzetbiztonsági okból minősített adatot tartalmazó doktori értekezést a minősítés (dátum)-ig tartó időtartama alatt ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban;
d) kérem, hogy a mű kiadására vonatkozó mellékelt kiadó szerződésre tekintettel a doktori értekezést a könyv megjelenéséig ne bocsássák nyilvánosságra az Egyetemi Könyvtárban, és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban csak a könyv bibliográfiai adatait tegyék közzé. Ha a könyv a fokozatszerzést követőn egy évig nem jelenik meg, hozzájárulok, hogy a doktori értekezésem és a tézisek nyilvánosságra kerüljenek az Egyetemi Könyvtárban és az ELTE Digitális Intézményi Tudástárban.
2. A doktori értekezés szerzőjeként kijelentem, hogy
a) az ELTE Digitális Intézményi Tudástárba feltöltendő doktori értekezés és a tézisek sajáteredeti, önálló szellemi munkám és legjobb tudomásom szerint nem sértem vele senki szerzői jogait;
b) a doktori értekezés és a tézisek nyomtatott változatai és az elektronikus adathordozón benyújtott tartalmak (szöveg és ábrák) mindenben megegyeznek.
3. A doktori értekezés szerzőjeként hozzájárulok a doktori értekezés és a tézisek szövegének Plágiumkereső adatbázisba helyezéséhez és plágiumellenőrző vizsgálatok lefuttatásához.

Kelt: Budapest, 2018. szeptember 10.

Pál Zoltán Miklós
a doktori értekezés szerzőjének aláírása

Tartalom

BEVEZETÉS 4

A FELHASZNÁLT FORRÁSOKRÓL ÉS SZAKIRODALOMRÓL 9

I. FEJEZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK A SZOCIALIZMUSBAN
I/1. A politikai döntések tudományos megalapozása – Elmélet és gyakorlat 17
I/2. A hatalom és a társadalomtudományok kapcsolata Magyarországon az államszocializmusban 27
I/3. Társadalomtudományi reformműhelyek a Kádár-korszakban 40
I/4. Az MSZMP Központi Bizottságának pártintézményei 56
I/5. A társadalomtudományi kutatások finanszírozása a Kádár-korszakban 70

II. FEJEZET
AZ MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK TÖRTÉNETE
II/1. A magyarországi szociológia és a politika viszonya 76
II/2. Lakos Sándor szerepe a Társadalomtudományi Intézet megalapításában 89
II/3. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének létrehozása és első évei (1966–1972) 96
II/4. A „konzervatív félfordulat” (1972–1974) hatása az Intézetre 109
II/5. A Társadalomtudományi Intézet 1974 és 1980 között 116
II/6. Huszár István igazgatósága (1980–1985) 138
II/7. Aczél György igazgatósága (1985–1989) 149
II/8. A Társadalomtudományi Intézet külkapcsolatai 155
II/9. A Társadalomtudományi Intézet megszűnése (1989–1991) 168

III. FEJEZET
KUTATÁSI PROGRAMOK ÉS A DÖNTÉSELŐKÉSZÍTÉS GYAKORLATA
III/1. A munkásosztály-kutatás 172
III/2. Az ifjúsággal kapcsolatos kutatások 211
III/3. A szociáldemokráciával kapcsolatos kutatások 235

ÖSSZEFOGLALÁS 248

BIBLIOGRÁFIA
Levéltári források 264
Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Könyvtára (MTA TK) 265
Kiadott források 265
Sajtó 266
Interjúk 272
Felhasznált irodalom 273

Bevezetés

Az 1945 és 1990 közötti magyar történelemmel foglalkozó kutatások már részletesen vizsgálták a hazai társadalomtudományi élet szovjet mintájú átalakítását, és tudományos intézményeink 1956 utáni történetét, az ideológiai kötöttségek lazulására és a vele együtt járó szakszerűsödésre helyezve a hangsúlyt.[1] Viszont a hazai történetírás eddig keveset foglalkozott a tudományos kutatóműhelyek és a kommunista hatalmi szféra közti interakciókkal.[2] A megjelent publikációk jóformán csak egy-egy tudós vagy intézmény és a politikusok konfliktusos/ellentmondásos viszonyát mutatták be, döntően állambiztonsági/jogtörténeti forrásokra támaszkodva.[3] Ennek oka az, hogy a jelenkori magyar történetírás hagyományosan a politikai és a gazdasági szféra kutatását részesíti előnyben a tudománypolitika és a tudományos élet történetének elemzése helyett.[4] Más tudományágak képviselői között viszont már találhatunk olyan kutatókat, akik kísérletet tettek az 1989 előtti tudományos műhelyek és a hatalmi szféra kapcsolatainak differenciált elemzésére. A politológus *Csizmadia Ervin* 2001-ben megjelent könyvében (*Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*) az alapján vizsgálta az intézményeket, hogy azok mennyire járultak hozzá a Nyugat-kép formálásához. Csoportosította a tudományos műhelyeket (akadémiai intézetek, az MSZMP intézményei, államigazgatási szervekhez tartozó kutatóhelyek),[5] s felvázolta az 1956 utáni tudománypolitika változásait is. Korábbi műveihez (pl. az 1995-ben megjelent, *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988* című monográfiához) hasonlóan Csizmadia 2001-es kötetében is hangsúlyt helyezett annak bemutatására, hogy a Kádár-kori társadalomtudományi műhelyek informális hálózataikkal, félnyilvános vitákkal hogyan segítették a hazai ellenzéket rendszerbomlasztó tevékenységeikben.

A politológia mellett a szociológia az a tudomány, melynek képviselői foglalkoztak azzal, hogy milyen hatást gyakoroltak a társadalomtudósok a kommunista politikusokra. *Farkas János* több tanulmányt is szentelt a kérdésnek, sőt, 1992-ben könyvet is írt a témában,

---

[1] Ld. ehhez többek között: BALOGH 2000a, BÍRÓ–SZÉKELYI 1996.,FÜLÖP–SZABÓ 2012.,GLATZ 2002., HUSZÁR 1995.,KALMÁR 2014.,PÉTERI 1998., ROMSICS 2011. 356–480., SZÁNTÓ 1998., VALUCH 2005. 139–141.

[2] Szerencsére azonban van egy-két kivétel, ezek közül érdemes kiemelni Péteri György tanulmányát az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének 1956 utáni éveiről (PÉTERI 2006), Pogány Ágnes írását a Pénzügykutatási Intézetről (POGÁNY 1998) és Varga Zsuzsanna tanulmányát (VARGA 2017), mely többek között foglalkozott az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetével is.

[3] A teljesség igénye nélkül ld. pl. GÁL 2013., ŐZE 2014., PAJKOSSY 2013., PÁL 2015, RAINER M. 2008., UNGVÁRY 2011.

[4] Vö. PÉTERI 2006. 194.

[5] CSIZMADIA 2001. 107., 132.

mely *A „szürke zóna." (Szakértők az államszocializmusban)* címet viselte. Ebben interjúk, esettanulmányok alapján mutatta be, hogy a tudósoknak milyen nehézségekkel kellett megküzdeniük ahhoz, hogy egyáltalán megismertethessék véleményüket a politikusokkal. Farkas arra a következtetésre jutott, hogy az államszocializmus évtizedei során a hatalom alig hasznosította a tudományos eredményeket, annak ellenére, hogy a hatvanas évektől kialakult a pártvezetés igénye a szakértői munkákra, s támogatta is a hazai tudományos intézményszféra bővítését.[6]

Jelen disszertációban a szocialista Magyarország egyik sajátos kutatóműhelyének, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének (KB TTI) történetét, illetve a politikai döntések előkészítésében játszott szerepét kívánom elemezni. Fontos hangsúlyozni, hogy ez az intézmény azért is volt nehéz helyzetben, mert alapvetően (de nem kizárólagosan!) a szociológia tudományát művelte, mely ambivalens viszonyban volt a politikai vezetéssel. Ez a viszony nemcsak a diktatúrákban, hanem a demokratikus berendezkedésű államokban is igen problémás, hiszen a szociológia (akárcsak a többi társadalomtudomány) olyan autonómiával rendelkezik, amely folyamatos külső nyomásnak van kitéve, mert sokakat érdekel, sokan szeretnék a szolgálatukba állítani, főleg a hatalommal rendelkező csoportok. A szociológia tárgya ugyanis maga a társadalom, s ez túlságosan kitüntetett terület ahhoz, hogy felruházzák az igazság feltárásának előjogával.[7] A kommunista diktatúrában a külső nyomás lényegében folyamatosan veszélyeztette a szociológiai mező autonómiáját, hiszen az állampárt nyíltan kisajátította az objektív társadalmi igazság kimondásának monopóliumát.

Írásomban arra keresem a választ, hogy azok a tudósok, akik a Társadalomtudományi Intézetben dolgoztak, képesek voltak-e befolyásolni a politikai döntések előkészítését, s ha igen, akkor hogyan? Tudtak-e hatni a magyar állam vezetőinek valóságképére, világlátására egy olyan diktatúrában, ahol a társadalomtudományi kutatások jelentős részét korlátozták a hatalmi szervek? Hozzájárult-e az Intézet a rendszer professzionálisabb működéséhez, vagy éppen ellenkezőleg, a rezsim hivatalos ideológiájának bomlását segítette elő? Beletartozik-e a Társadalomtudományi Intézet a Kádár-kori reformműhelyek sorába, vagy azoktól eltérő fejlődési utat járt be? Bár elsősorban maga a döntéselőkészítés érdekel, vázlatosan szeretnék arra is kitérni, hogy a kutatók által javasolt megoldásokat milyen mértékben sikerült a hatalmi szerveknek átültetni a gyakorlatba.

[6] FARKAS 1992b.
[7] BOURDIEU 2005. 102., 124.

Fontos tisztázni, hogy melyik jelenkortörténeti paradigma, illetve elmélet keretében kívánom bemutatni a Társadalomtudományi Intézet és a legfelsőbb politikai vezetés közti kapcsolatok alakulását? A *totalitárius paradigma* alkalmazása nem tűnt kielégítő módszernek. A hidegháború alatt népszerű magyarázat elsősorban a sztálinista politikai gyakorlat leírására alkalmas, s még azokra sem kielégítően, ugyanis sokszor figyelmen kívül hagyja a Keleti Blokk államainak realitásait, s nehezen tudja értelmezni a sztálini politika ingadozásait. A kádári konszolidáció *után* létrehozott Társadalomtudományi Intézet szerepét nem lehet értelmezni a totalitárius paradigma leegyszerűsített, duális szerkezetében. Nem lehet állítani, hogy ez az intézmény a „mindenható," elnyomó „totális állam" szerveként a diktatúra érdekeit szolgálta, sőt, amint a későbbiekben látni fogjuk, éppen a bomlásához járult hozzá indirekt módon. Hozzám jóval közelebb állnak a *revizionista felfogások*, melyek árnyaltabban kívánják bemutatni az államszocialista rezsimek működését. A heterogén összetételű „revizionista iskolához" sorolt kutatók sokszor azt igyekeztek bizonyítani, hogy a kommunista rendszerrel szemben a társadalom bizonyos egyedei vagy csoportjai képesek voltak saját érdekeiket érvényesíteni. A szocialista országok élén álló pártállami[8] apparátust nem monolit tömbként jellemzik, hanem olyan entitásként, ahol megjelenhettek különféle érdekcsoportok, nézetek, melyek képesek voltak bizonyos szintig befolyásolni a legfelsőbb döntéshozókat is. A posztsztálini rezsimek között ugyanis voltak olyanok (a konszolidált Kádár-rendszer feltétlenül idesorolható), ahol a hatalom tudatosan nyitva hagyta a többségi társadalom felé irányuló csatornákat. Ez lehetővé tett némi interakciót, s az informális hálózatok széleskörű rendszerét hozta létre.[9]

Jelen munkában azt kísérlem meg bemutatni, hogy ez az interakció hogyan működött a tudósközösség és a politikai szféra között az államszocialista időszakban. A Társadalomtudományi Intézet azért is tűnt ennek bemutatásához ideális választásnak, mert nem volt sem klasszikus akadémiai intézmény, sem klasszikus agytröszt, viszont mindkét

[8] Tudatosan használom a „pártállam" kifejezést az 1948 és 1989 közötti magyarországi uralmi rendszer leírására, mert ebben az időszakban végig egyetlen párt, az MDP, illetve MSZMP gyakorolta a hatalmat, szervezetei átszőtték az egész országot, beépültek az állami struktúrába is. Bár vannak, akik a „pártállam" kifejezést kizárólag a Rákosi-korszak totális diktatúrájának leírására használják, s vitatják, hogy az érvényes lenne a Kádár-korszakra is (pl. FÖLDES 2018. 109.), magam Rainer M. Jánossal értek egyet, aki szerint 1956 előtt és után is pártállamról kell beszélnünk, hiszen a rezsim alapelemei (párt vezető szerepe, tulajdonviszonyok stb.) alapvetően nem változtak meg (RAINER M. 2011. 144.), s a „társadalminak" nevezett szervezetek (KISZ, Hazafias Népfront stb.) is a párt közvetlen felügyelete alatt maradtak (MAJTÉNYI 2018. 45.). Ezen nem változtatott az sem, hogy a kádári vezetés tudatosan törekedett az állami- és a pártfeladatok részleges szétválasztására (TAKÁCS 2012. 15.).

[9] A kommunista diktatúrák leírására létrehozott paradigmák jellemzéséhez ld.: BARTHA 2003. 16., 18., 25–27., 37., HOFFMANN 2003. 2–6, RAINER M. 2011. 67–68., 142., 147–148. A revizionizmushoz ld. még MAJTÉNYI 2018. 281.

funkciónak igyekezett eleget tenni.[10] Ahhoz, hogy ezt jól betudjam mutatni, írásomat három nagyobb tematikus egységre osztottam. Az I. fejezetben mutatom be, hogy a modern társadalomtudományok és a politika között milyen kapcsolatok alakultak ki, mi az elméleti háttere a tudományos döntéselőkészítésnek? Emellett felvázolom a magyarországi szocialista rendszer vezetői és a társadalomkutatók közti kapcsolatok alakulását, a pártállami rendszer néhány tudományos háttérintézményének és az MSZMP Központi Bizottsága alá tartozó intézmények (Párttörténeti Intézet, Politikai Főiskola) történetét. Ezt azért tartom fontosnak, mert érzékeltetni kívánom azt az intézményi erőteret, amelyben a Társadalomtudományi Intézet is működött. A II. fejezetben ismerheti meg az olvasó magának a Társadalomtudományi Intézetnek a történetét, az alapítás előzményeit, a kutatási programokat, illetve az Intézet nemzetközi kapcsolatainak alakulását is. Az intézmény történetét alapvetően a vezetők (az igazgatók) hivatali ideje szerint tagoltam, mert mindhárman (Lakos Sándor, Huszár István, Aczél György) hoztak valami újat az intézet életébe, mondhatni mindhárom időszak külön korszaknak tekinthető. Természetesen másfajta periodizációt is lehet használni, a kutatás jelen állása szerint ezt az erősen intézménytörténeti/hivataltörténeti strukturálást tartottam ideálisnak. A III. fejezetben három konkrét kutatási program alapján szeretném bemutatni, hogy tudtak-e hatni a tudósok a döntéselőkészítőkre? A három kutatási program időben lefedi az Intézet történetét (1966–1991). Az első, a munkásosztállyal kapcsolatos vizsgálatok már a KB TTI első éveiben, az 1960-as évek második felében megindultak. A második, az ifjúsággal kapcsolatos kutatást később, a hetvenes években indították, de az 1980-as évekre kristályosodtak ki igazán az elemzések. Ez a harmadik kutatási témáról, a szociáldemokráciát érintő programról is elmondható. (A szociáldemokráciával kapcsolatos kutatások ugyanis elsősorban politikatudományi jellegű vizsgálatok voltak, a munkássággal és az ifjúsággal kapcsolatos programokba viszont főleg szociológusokat vontak be.)

Azért választottam ezt a három kutatást, mert mindegyik jelentősen érintette a szocialista Magyarország politikáját. A rezsim hivatalosan a „munkásosztály nevében” gyakorolta a hatalmat, kulcsfontosságú volt a pártállami vezetők számára, hogy reális képet kaphasson a nagyipari munkásság hangulatáról, helyzetéről. Az ifjúsággal kapcsolatos vizsgálatoknak többek között demográfiai, családtervezési, munkaerőgazdálkodási vonatkozásai voltak. A társadalompolitika távlati tervezéséhez kellett ezeknek a vizsgálatoknak adatokat szolgáltatniuk. A nemzetközi szociáldemokráciát érintő kutatásoknak

[10] CSIZMADIA 2001. 107., 132.

pedig az volt a feladatuk, hogy tájékoztassák az MSZMP vezetőit a nyugat-európai szocialista-szociáldemokrata pártok, politikusok stratégiájáról. Ez a Nyugat felé nyitó kádári külpolitika számára óriási jelentőséggel bírt.

Kutatásaimat jelentősen nehezítette, hogy az elmúlt két évben (2016 és 2018 tavasza között) a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának azon részlege, mely az 1945 utáni kormány- és pártszervek dokumentumait őrizte, kormányzati döntésből kifolyólag kénytelen volt átköltözni eddigi telephelyéről. Forrásaim döntő többsége ebben az intézményben található, a költözés alatt viszont a levéltár – érthető módon – nem tudott kutatókat fogadni. A költözés előtt ugyan sikerült számos iratcsomót átnéznem, de a Társadalomtudományi Intézettel kapcsolatos források jelentős része még csak mostanában, a levéltár átköltözése után válik elérhetővé. Az intézmény költözése miatt nem tudtam olyan részletességgel bemutatni a KB TTI életét, ahogyan eredetileg terveztem. Ezért maradtak ki pl. a belső viták, vagy a politikai döntéselőkészítés részletei. Ezt a közeljövőben mindenképpen szeretném pótolni, egy esetleges monográfia elkészítése céljából. Az alapvető célkitűzésemet azonban, úgy gondolom, a rendelkezésre álló források segítségével sikerült elérnem, a tervem ugyanis az volt, hogy makroszinten bemutassam azt a döntéselőkészítési struktúrát, amelyben a pártállami vezetés elhelyezte a Társadalomtudományi Intézetet. Talán hamarosan lesz lehetőségem arra, hogy a tudományos eredményeket felhasználó (vagy azt mellőző) pártállami politikai döntéselőkészítés részleteit is feltárhassam.

Ezúton szeretném megköszöni mindazok segítségét, akik hozzájárultak disszertációm elkészítéséhez. Elsősorban témavezetőmet, *Varga Zsuzsannát* kell megemlítenem, akitől nemcsak ezt a kutatási témámat kaptam meg 2013-ban, hanem rengeteg tanácsot, bátorítást és támogatást is. Köszönetemet szeretném kifejezni *Erdődy Gábornak* is, aki akkor volt az ELTE BTK Modernkori Magyar Történelem Doktori Iskola vezetője, amikor PhD-képzésre felvételiztem. Hálával tartozom neki, amiért érdemesnek tartotta kutatási tervemet arra, hogy azt befogadja az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék doktori programja. Köszönöm az értékes hozzászólásokat, tanácsokat mindazon történészeknek, levéltárosoknak is, akik részt vettek ennek az anyagnak a műhelyvitáján, így *Izsák Lajosnak*, a vita vezetőjének, továbbá *Bartha Eszternek*, *Földes Györgynek*, *Gecsényi Lajosnak*, *Simon Istvánnak* és *Takács Róbertnek*. Tanácsaival jelentősen hozzájárult írásom elkészüléséhez *Horváth Sándor* is. Ötleteikkel, megjegyzéseikkel, javaslataikkal *Apor Péter*, *Stefano Bottoni*, *Kalmár Melinda*, *Pritz Pál* és *Szabari Vera* is segítette a munkámat. Meg kell itt emlékeznem doktori csoporttársaim, barátaim segítségéről is, akik egy-egy hasznos tanáccsal, kiegészítéssel vagy

bátorító szóval járultak hozzá disszertációmhoz. Köszönöm tehát *Huhák Helénának*, *Káli Anitának*, *Képiró Ágnesnek*, *Lengyel Eszternek*, valamint *Galambos Péternek*, *Nagy Gábornak* és *Rigó Balázsnak* azt, hogy szövegem egy-egy részét elolvasták és véleményezték. Köszönöm „szellemi hátországomnak," az Eötvös Collegium Történész Műhelyéből alakult *Mika Sándor Egyesület* tagságának, továbbá az *Eötvös József Kollégium Baráti Körének* is a bátorítást és a sok segítséget. Végül, de nem utolsósorban Édesanyámnak, *Schmidt Ilonának* szeretném megköszönni, hogy mindig támogatta tanulmányaimat, és nyugalmas családi hátteret biztosított ezen munka elkészüléséhez.

A felhasznált forrásokról és szakirodalomról

Levéltári források

A Társadalomtudományi Intézet története – lévén, hogy az MSZMP egyik központi szervéről, kutatóhelyéről van szó – meglehetősen jól dokumentált, igaz, a kezdeti időszakról kevesebb irat maradt fenn jelenlegi tudásunk szerint, mint az 1970-es évek második feléből, vagy a jelentős forrásmennyiséggel bíró 1980-as évekből. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által keletkeztetett iratanyagot ma a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M szekciójában őrzik, a 904. fondon belül két csoportba rendezve. Az 1. csoporton belül az intézmény működését tükröző iratok találhatóak 110 őrzési egységbe rendezve, míg a 2. számúban a KB TTI kutatásaival kapcsolatos dokumentumokat tárolják 140 egységben.[11] Az 1. csoportban találhatóak az intézet költségvetésével kapcsolatos iratok, sajnos nem egy év anyaga hiányzik a gyűjteményből. Ebben a csoportban helyezték el a kutatóhely honorárium rendszerével kapcsolatos 1970-es dokumentációt is.[12] A Társadalomtudományi Intézet alapításával kapcsolatos dokumentumokat is az 1. csoportban találjuk, a korai ügyrendeket (1968–1972), az intézet feladatának kialakításával kapcsolatos anyagokat, a Dokumentációs Osztály megszervezését tükröző iratokat, és a *Társadalomtudományi Közlemények* szerkesztőbizottságához köthető forrásokat is, valamint a külügyi terveket, a társintézetekkel való kapcsolatokat illusztráló iratokat, és az egyes kutatók-, illetve kutatócsoportok külföldi programjait, továbbá az egyéni kiutazások tapasztalatairól írott beszámolókat is.[13] A KB TTI munkájáról szóló jelentések, emlékeztetők, csoportvezetői értekezleten vagy igazgatói értekezleteken elhangzottak iratait külön őrzési

[11] MNL OL M-KS 904. f. 1. és 2. csoport.
[12] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 8., 23., 58–59., 101. ő. e.
[13] Uo. 9–14., 28–29., 46., 51–54., 56–57., 84–89., 92–93., 96., 100., 103–106. ő. e.

egységekben, vagy szétszórva több dossziéban helyezték el.[14] Az 1970-es évtized második felétől már az ügykezelés dokumentumait is igyekeztek összegyűjteni, ezért több olyan őrzési egység is akad, amely a TTI adminisztratív apparátusának feladatköréről, az iratkezelésről, a könyvtárról, az intézeti titkárságról, munkarendről, iratkezelésről informálhatja a kutatókat, sőt az 59. őrzési egységben a zúzdába küldött anyagokról is olvashatunk.[15] Mindemellett az MSZMP KB Titkárságának és Agitációs és Propaganda Bizottságának készített, az intézet fejlesztésével kapcsolatos javaslatok, előterjesztések is itt találhatóak.[16]

Bár a kutatásokkal kapcsolatos anyagok nagyrészt a 2. csoportban találhatóak, az 1. csoport is megkerülhetetlen azoknak, akik az intézménytörténeten túl a KB TTI tudományos tevékenységét akarják feltérképezni. Az első kutatási programok részanyagai a tanácsok működéséről, a munkásosztályról, valamint az ifjúsággal, Kínával, a politikai mechanizmussal vagy a „burzsoá ideológia kérdéseivel" kapcsolatos vizsgálatok munkatervei is itt találhatóak, nem is beszélve a kutatási főirányok anyagairól és a KB Adminisztratív és Propaganda Bizottsága által „megrendelt" témák iratairól.[17] Az intézet által vagy az intézetben szervezett kerekasztal megbeszélések, nemzetközi szimpóziumok, tanácskozások, rendezvények, ülések (pl. az 1976-os magyar-amerikai kerekasztal tanácskozás, a „Békés egymás mellett élés és ideológiai harc" c. konferencia stb.) anyagait is az 1. csoportban helyezték el, továbbá a más kutatóhelyekkel (pl. Magyar Politikatudományi Társaság, Szociológiai Társaság stb.) való megállapodások iratait is.[18]

A 904. fond 2. csoportja alatt őrzik a konkrét kutatásokkal kapcsolatos anyagokat, de nemcsak a szigorúan a TTI történetéhez köthető dokumentumok, hanem a kutatóhely 1966-os megalapítása előtt készült feljegyzések, dokumentumok is itt találhatóak. Így az intézet egyik első nagy kutatási programjának, a tanácsrendszer és a „szocialista demokrácia" továbbfejlesztésének kérdéseivel foglalkozó elemzéseket is itt helyezték el. A legkorábbi iratanyag pl. 1958. március 4-i keltezésű, és az államigazgatási apparátus összetételéről, valamint a tanácsokban működő kommunista pártszervezetekkel kapcsolatos. Ebben a csoportban helyezték el az alkotmány, a tanács-, és a választójogi törvény módosításával kapcsolatos feljegyzéseket, a tanácsok irányító munkáját taglaló dokumentumokat vagy a járások megszüntetésével, városok szervezésével foglalkozó javaslatokat, vázlatokat, a

[14] Uo. 20., 26., 60–61., ő. e.
[15] Uo. 25., 58–59. ő. e.
[16] Uo. 58., 71.
[17] Uo. 1., 3., 15–19., 21–22., 30., 56., 59., 65–74. ő. e.
[18] Uo. 4–6., 29., 34–45., 52–54., 57., 59., 76–83., 91., 94–95., 97–100., 107–110. ő. e.

községi tanácstörvény téziseinek kimunkáláshoz használt előterjesztéseket is. A településhálózat fejlesztésével, a tanácsok gazdasági irányító szerepével, a termelőszövetkezeti vállalatok tanácsi irányításával kapcsolatos dokumentációt szintén itt lelhetik meg a kutatók. Különösen érdekes lehet a szocialista országokban és Olaszországban járt tanácsi delegációk által készített feljegyzések áttanulmányozása is.[19] Elsőre különösnek tűnhet, hogy az említett iratok csak részben kapcsolódnak a Társadalomtudományi Intézethez, de hasonlóan furcsa, hogy az új gazdasági mechanizmussal kapcsolatos kutatások anyagait, más szervektől begyűjtött dokumentumait is a TTI fondjában őrzik. Olyan anyagokról van szó, amelyekben olvashatunk az 1968-as reform propagandájáról, a Gazdasági Mechanizmus Bizottságok különféle munkacsoportjainak tevékenységéről, a reform irányelveinek vitáiról.[20] (Feltételezéseim szerint ezek azért kerültek a TTI iratai közé, mert Lakos Sándor, az intézmény főigazgatója egyben a Mechanizmus Propaganda Bizottság első, illetve a KB Agitációs és Propaganda Osztályának második embere volt, hozzá futottak be az új gazdaságirányítási rendszert propagáló anyagok tervei, ő volt az összekötő személy, logikusnak tűnhetett, hogy az általa alapított intézethez kerültek az említett anyagok.) A munkásosztállyal kapcsolatos felmérések, tanulmányok vázlatainak egy része is régebbi keltezésű, mint az intézet megalapítása, hiszen vannak itt 1960-ban írt jelentések a dolgozók munkakörülményeiről, egészségügyi ellátásáról, üzemétkeztetéséről, de itt fedezhetünk fel sok olyan vázlatot, felmérést, amelyek a dolgozók bérhelyzetével, a munkaerővándorlással, a női munkavállalókkal, vagy éppen az ifjú dolgozókkal foglalkoznak. Ezek az anyagok már a következő, 1970-es évtizedhez is köthetők. Itt őrzik a munkásosztály eszmei-politikai helyzetét feltáró tanulmányok, feljegyzések tömegét, a Csepel Művek és a Ganz Mávag dolgozói körében végzett felmérések, vizsgálatok anyagait, a vasutasok rétegződését kutató elemzéseket vagy éppen a belkereskedelmi alkalmazottakat vizsgáló jelentéseket is.[21] Polonyi Péter írásait a maoizmusról, a kínai rendszerről is a 2. csoportban őrzik, ahogyan a Kerekes György által koordinált, a kubai forradalommal foglalkozó kutatások anyagait is.[22] Az 1985-ös választások értékeléseit, a cigánykutatás részanyagait, továbbá számos záró tanulmányt (pl. a párttagság szocializmus-képéről, a nemzeti tudatról stb.) is itt őriznek.[23]

Mindezen anyagok kiemelkedően fontos dokumentumai az Intézetben folyó kutatásoknak. Segítségükkel megismerhetjük, hogy a pártvezetés által megbízott témákat

[19] MNL OL M-KS 904. f. 2. cs. 1–23. ő. e.
[20] Uo. 24–50. ő. e.
[21] Uo. 51–117. ő. e.
[22] Uo. 118–120. és 135. ő. e.
[23] Uo. 132–140. ő. e.

hogyan vizsgálták meg a tudósok. Érdemes a kéziratos anyagokat, feljegyzéseket, részeredményeket összevetni a TTI által publikált kiadványokkal, tanulmányokkal, ugyanis korántsem elhanyagolható különbségek lehetnek a megjelenés előtti és utáni szövegek között, attól függően, hogy a hatalom mit tartott kiadásra érdemesnek, és mit szánt zárt, belső anyagnak. Intézeti környezetben szabadon lehetett vitázni gyakorlatilag mindenről, de a publikálást mindig szigorúan ellenőrizték.

A Társadalomtudományi Intézet létrehozásáról, státuszhelyzetéről, személyi állományáról és szervezetéről a pártállam legfelső szintjén születtek döntések, ezek dokumentációját az MSZMP KB Titkársága (MNL OL M-KS 288. f. 7. cs.) és Politikai Bizottsága (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs.) hozta létre, illetve a szocialista rezsim legutolsó időszakában az MSZMP Elnöksége (MNL OL M-KS 288. f. 59. cs.). Ezek a dokumentumok a szervezeti keretek, az intézeti archontológia készítéséhez nélkülözhetetlenek. A részletes intézménytörténeti információkat azonban az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának (MNL OL M-KS 288. f. 41. cs.) anyagai között találhatjuk, többek között az intézet felállításával kapcsolatos 1966-os javaslat[24] is itt kapott helyet. Munkatervek, kutatási megbízások anyagait is itt tárolják. Ezek azért jelentősek, mert kiderül belőlük, hogy a pártállam vezetői milyen társadalmi kérdések, problémák iránt érdeklődtek, amikor kijelölték a témákat, kutatási programokat. A beszámolók egy része az Intézet mindennapi életéről (a kezdeti szociológiai tanfolyamokról, káderképzésről, a marxizmus-leninizmus oktatásának fejlesztéséről, más országok társadalomtudományi kutatóhelyeivel ápolt kapcsolatokról, közös konferenciákról), munkáiról (könyvkiadásról, a kutatási nehézségekről, munkabizottságok alakulásáról stb.) informál minket. A KB TTI-t érintő javaslatok, utasítások, tervezetek találhatóak a KB Agitációs és Propaganda Osztályának (MNL OL M-KS 288. f. 22. cs.), és kisebb mennyiségben a Párt-és Tömegszervezetek Osztályának (MNL OL M-KS 288. f. 21. cs.) anyagai között is.

Budapest Főváros Levéltárában is találhatóak a Társadalomtudományi Intézettel kapcsolatos iratok, hiszen a fővárosi pártszervek gyakran igen szoros kapcsolatban álltak az MSZMP különböző, helyileg Budapesten található intézményeivel. A kapcsolatot igazoló dokumentumok találhatóak a XXXV. fondfőcsoport 1. fondjának „a” állagában, vagyis az MSZMP Budapesti Bizottsága pártértekezletének, pártbizottsági és végrehajtó bizottsági üléseinek jegyzőkönyvi anyagában. Vannak itt beszámolók, jelentések a KB TTI

[24] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 54.ő. e. Javaslat az Agit. Prop. Bizottság részére egy elméleti kérdésekkel foglalkozó pártintézmény felállítására (1966. március 2.) 2–3., 16–26.

tevékenységéről, a pártértekezletre meghívott KB TTI-s kutatók (pl. Szpirulisz Ildikó) felszólalásai, javaslatok a Társadalomtudományi Intézettel való szorosabb együttműködésre, sőt még különböző kutatási témákra (pl. a nagy lakótelepek társadalmáról) való javaslatokat is találhatunk itt.[25] Hasonló iratok találhatóak néhány megyei archívum (Magyar Nemzeti Levéltár Heves, Nógrád, Pest és Somogy Megyei Levéltára) gyűjteményében is.

Az egyes kutatók szakmai előrehaladását a kommunista hatalombirtokosok aktuális érdekeiknek megfelelően tudták befolyásolni. Nem egyszer volt rá példa, hogy bizonyos tudósok nem, vagy csak évekig tartó huzavona után szerezhettek kandidátusi fokozatot. Az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága (TMB) dönthette el, hogy ki, mikor szerezheti meg a kandidátusi címet, természetesen a Társadalomtudományi Intézet munkatársainak jelentős része karrierje során kénytelen volt kapcsolatba kerülni ezzel a testülettel. Az MTA Levéltárában[26] őrzött TMB-s iratok ezért fontos forrásokat tartalmazhatnak az egyes kutatók tudományos működéséről, a politikusok és a tudósok közötti viszonyról is.

A korszak társadalomtudományi közéletének, a tudománypolitikai háttérnek megértéséhez rendkívül hasznosnak bizonyultak az ún. Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság Országos Levéltárban őrzött iratai.[27] Ezt a szervezetet a Minisztertanács mellett működő Tudománypolitikai Bizottság hozta létre 1970-ben, s 1975-től majdnem egy évtizeden át rendszeresen ülésezett. Tagjai politikusok és vezető kutatók voltak, akik többször is áttekintették a magyar tudományos intézményhálózat történetét, fejlődését, s igyekeztek javaslataikkal hozzájárulni a kutatóhelyek korszerű működéséhez. A Bizottság egyike volt azon fórumoknak, ahol mind az uralmi, mind a kutatói szféra rendszeresen találkozhatott egymással, s megismerhette egymás álláspontját.

Publikálatlan kutatási anyagok

Amikor az államszocializmus megszűntével hirtelen eltűnt a Társadalomtudományi Intézet feje fölül az addig hegemón szerepet betöltő kommunista állampárt, az ott dolgozók és

[25] BFL XXXV. 1. a. 2. 8. ő. e. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának előzetes jelentése a XIII. kongresszus küldötteinek (1985. március 1.) 361–365.; BFL XXXV. 1. a. 3. 105. ő. e. Péter et. szóbeli beszámolója, IX. 27-i PB. ü. B/PB/26. (1971. szeptember 27.) 131.; BFL XXXV. 1. a. 3. 139. ő. e. A Budapesti Pártbizottság 1976. november 1-i ülésének határozata a Pártbizottság – Végrehajtó Bizottság és apparátus munkastílusának, munkamódszerének fejlesztésére (1976. november 29.) 62.; BFL XXXV. 1. a. 3. 142. ő. e. Az MSZMP Budapesti Bizottságának feladatterve az MSZMP KB 1976. X. 26-án – „A pártpropaganda soron levő feladatairól, továbbfejlesztéséről" – hozott határozatának végrehajtására (1977. március 25.) 101.; BFL XXXV. 1. a. 4. 483. ő. e. Jegyzőkönyv. A Budapesti Párt- Végrehajtó Bizottság 1976. június 2-án tartott üléséről (1976. június 2.) 6.

[26] HÁY 2004. 136.

[27] MNL OL XIX–A–85–b.

a politikusok válaszút elé kerültek: megszüntessék-e a pártállami időszak egyik legsikeresebb, ám végső soron a rezsimet kiszolgáló intézményét, vagy átalakítva őrizzék meg, más szervezeti egység alá besorolva. Végül ez utóbbi mellett döntöttek, így az 1990-es évek elején a TTI beolvadt a Magyar Tudományos Akadémia intézményrendszerébe, és Politikatudományi Intézet néven működött tovább, immáron a politológiai kutatásokat helyezve a középpontba. Jelenleg számos kéziratban maradt, publikálatlan kutatási anyag az Intézet Tóth Kálmán utcai könyvtárának őrizetében található, mely az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Könyvtárának része.

Sajnos a kéziratok időbeli eloszlása rendkívül aránytalan. Míg az utolsó évekből (az 1985 utáni időszakból) hatalmas mennyiségű anyag áll rendelkezésre, addig az alapítás környéki időkből (a hatvanas évek második feléből) meglehetősen kevés, legalábbis a kutatás jelenlegi állása szerint. Az itt lévő kéziratok között feljegyzések, levélváltások, átiratok is találhatóak, valamint a kéziratokról tartott viták anyagai is. Ezen dokumentumok a kutatóhely belső életéről, a munkatársak egymáshoz való viszonyáról, kapcsolatrendszeréről, adott esetben a politikusok és a KB TTI közötti viszony alakulásáról tájékoztathatnak bennünket. A kéziratok és az esetleg belőlük publikált anyagok összevetése fontos információkat szolgáltathat a cenzúra működéséről, a kényesebb témák vagy megfogalmazások mennyiségéről.

Bizonyos elemzéseket, javaslatokat még a pártállam korlátozott belső nyilvánossága elől is igyekeztek elrejteni, pl. Kerekes György 1981-es tanulmánya az MSZMP szerepéről, a szocialista rendszer működésének ellentmondásairól és lehetséges megújításáról[28] oly mértékben döntögette a tabukat, hogy még „belső anyagnak" sem minősítették, nem tették be a titkos ügykezelési iratok közé. A titkos ügykezelésű iratok közvetlenül a Politikai Bizottság számára anyagokat előkészítő testület asztalára kerültek (rosszabb esetben a politikai rendőrséghez). Lakos Sándor igazgató viszont a különösen „kényes" témákat boncolgató írásműveket magánál tartotta, hogy kedvező politikai széljárás esetén adhassa oda a reformpárti, általa megbízhatónak tartott politikusoknak (ezt a gyakorlatot vitte tovább később Huszár István igazgató is).[29] Ezen anyagok különösen érdekesek, de sorsuk nyomon követése az említett körülmények között különösen nehezen rekonstruálható.

Interjúk, oral-history

[28] KEREKES 1981.
[29] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2015. február 21. (A szerző tulajdonában)

A jelenkor iránt érdeklődő kutatók régóta használják a szóbeli forrásokat. Kutatásaim során magam is nagy hasznát vehetem a Társadalomtudományi Intézet egykori munkatársaival készített beszélgetéseknek. Az interjúk során nem volt elsődleges cél az életút-interjú készítése, inkább konkrét, a KB TTI-t érintő munkahelyi élmények, kutatási tapasztalatok álltak érdeklődésem középpontjában, valamint a politikusok és a kutatók viszonya. Különösen nehéz ugyanis annak a feltárása, hogy a társadalomtudósok képesek voltak-e befolyásolni a döntéshozókat, tudtak-e rájuk hatni az általuk feltárt adatokkal, részletesen kidolgozott elemzésekkel? Noha Farkas János kutatásai alapján régóta tudhatjuk, hogy a társadalomtudósoknak nem az a feladatuk, hogy pontos recepteket adjanak a politikai vezetőknek, hiszen a politikai tevékenységnek más a természete, mint a kutatóinak, és meglehetősen ritkán látható az a konkrét eset, amikor a társadalomtudományi eredményeket az elit felhasználja.[30] Mégis arra törekszem, hogy választ adhassak arra a kérdésre: volt-e lehetősége a KB TTI munkatársainak arra, hogy eredményeikkel reálisabb világképet adjanak az MSZMP irányítóinak? Ezt a pártállami informalitás világában talán az interjúk során könnyebb megragadni, mint a nagy mennyiségű, de erre a kérdésre kevés választ adó levéltári dokumentumok elemzése során. Igaz, ehhez elsősorban az egykori vezetőket kellene meginterjúvolni, ám a TTI mindhárom igazgatója (Lakos Sándor, Huszár István és Aczél György) már elhunyt. Szerencsére Huszár István életútinterjúja rendelkezésre áll az 1956-os Intézet Oral History Archívumában.[31] Továbbá a KB TTI még életben lévő csoportvezetőivel készíthető interjúk is segíthetnek kérdésem megválaszolásában. Természetesen hasznosak lehetnek a KB TTI „egyszerű," nem vezető beosztású munkatársainak az emlékei is, bár ők nyilvánvalóan kevésbé láthattak rá arra, hogy mi érdekelhette a hatalmon lévőket, hiszen a vezetőkkel alapvetően nem ők tartották a kapcsolatot.

Fontos információkat tartalmaznak azok a szociológusokkal készített interjúk is, amelyeket 2009-től készítettek az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet munkatársai a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely számára.[32] A Társadalomtudományi Intézet egykori munkatársai közül fontos volt munkám szempontjából a Csákó Mihállyal készített interjú, de fel tudtam használni a más intézményeknél dolgozó társadalomkutatókkal (Dávid Jánossal, Losonczi Ágnessel, Havas Gáborral, Nagy Endrével, Törzsök Erikával) folytatott beszélgetéseket is.

[30] FARKAS 1992b. 8., 10. és 24.
[31] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz.
[32] 20szazadhangja.tk.mta.hu.

Visszaemlékezések

A szóban elmondott visszaemlékezéseket érdemes lehet összevetni a csekély számú nyomtatásban megjelent memoárral is. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéről eddig nagyon kevés visszaemlékezés jelent meg nyomtatásban. A ritka kivételek közé tartozik *Gombár Csaba* írása, mely először 2012-ben jelent meg a *2000* című lapban, majd 2013-ban, a szerző egyik gyűjteményes kötetében (*Személyes írások*) és jó áttekintést ad az intézetbeli szabad, kreatív légkörről, a mindennapi életről, a külföldi utazásokról és a kutatásokról.[33]*Huszár Tibor*, aki részt vett a KB TTI első kutatóinak szociológiai képzésének megszervezésében is említést tesz az Intézetről. Huszár visszaemlékezésében (*Metszetek nyolc évtized magántörténelméből*) röviden ír az intézmény első éveiről, Lakos Sándor igazgatóról, valamint sikeres tanítványairól, Papp Zsoltról, Gombár Csabáról és Kolosi Tamásról is.[34] A választási rendszerek ismert kutatója, *Tóth Zoltán* is beszélt az Intézetben töltött éveiről a vele készített életútinterjúban, ahogyan *Bihari Mihály* és *Schmidt Péter* politológusok is.[35] Az egykori munkatársak közül időnként *Kéri László* is felidézte emlékeit a Társadalomtudományi Intézetről, pl. 1991-ben is Seleszt Ferencnek.[36]

[33] GOMBÁR 2012., GOMBÁR 2013.
[34] HUSZÁR 2010. 164–166.
[35] TÓTH 2013. 58–67., SCHMIDT 2008. 48–56., SEREG 2010. 113–114.
[36] SELESZT 1991.

I. fejezet
Társadalomtudományok a szocializmusban

I/1. A politikai döntések tudományos megalapozása – Elmélet és gyakorlat

Ebben a részben a tudomány és a politika kapcsolatának elméleti kérdéseivel kívánok vázlatosan foglalkozni, továbbá az írásom kulcsfogalmainak számító *döntéselőkészítéssel* és a *valóságismerettel*. A „döntéselőkészítést" a politikatudományban leírt fogalomként használom, vagyis a politikai döntési folyamat első lépcsőfokának tekintem, melyet a *döntéshozatal* (szervezeti hatalmi pozíciókhoz kapcsolódó akarat-elhatározás), majd a *végrehajtás* és az esetleges *korrekció* követ. *Jon Elster* szerint a racionális cselekvéshez három optimális döntés vezet. Először, a személy vélekedése szerint a cselekvésnek a legmegfelelőbb eszköznek kell lennie célja elérésére. Másodszor, a birtokában lévő információkhoz mérten e vélekedésnek optimálisnak kell lennie. Végezetül az is szükséges, hogy ideális mennyiségű (nem túl sok, de nem is túl kevés) információval rendelkezzen.[37] A jó döntéselőkészítő kompromisszumkész, előre számol döntése várható következményeivel, az eredeti elhatározás módosításának lehetőségével, adott esetben képes a váratlan jelenségek nyomán megváltozó szituáció gyors és helyes „lereagálására." (Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a politikai döntések következményeit nem lehet teljesen előre kiszámítani, azok csak részben tervezhetők.) A döntéselőkészítő folyamat során a döntési probléma alapjául szolgáló információk rendezése megy végbe. Ez a szelekciós folyamat olyan döntési információt eredményez, mely az alapinformációhoz képest új minőséget jelent.[38] A döntéselőkészítés egyben a modern társadalomtudományok egyik alapfunkciója a valóságfeltárás és a tudatformálás mellett,[39] noha ezt az államszocialista rezsimekben – mint majd később látni fogjuk –, sokáig vitatták, vagy nem vettek róla tudomást.

A szocialista Magyarországon a párt- és állami szervek szervesen összefonódtak, egymással bonyolult hatalmi alá-fölérendeltségi és munkamegosztási viszonyban voltak.[40] Ebben a túlcentralizált rendszerben a döntést meghozók és a döntéseik által érintettek között túl nagy volt a távolság, a döntések három-négy, vagy akár még több szinttel feljebb születtek, mint ahol a döntés meghozatalához szükséges adatok, tények rendelkezésre álltak. A döntést

[37] BIHARI 1979. 106.,ELSTER 1995. 38.,SZABÓ 1999a. 239.
[38] AFANASZJEV 1975. Köszönöm Földes Györgynek, hogy felhívta figyelmem erre a tanulmányra!
[39] BIHARI 2005. 12., FORGÁCS 1980. 308., GREGOROVICZ 1985. 932., KOZMA 1985. 16.
[40] BIHARI 1979. 105., CSANÁDI 1995. 254.

hozók egyrészt ki voltak szolgáltatva a döntéselőkészítést végző szakapparátusok hivatali pozícióból eredő „szolgálati tudásának," másrészt annak az információt formáló/blokkoló mechanizmusnak, ami szükségszerűen alakul ki a túlhierarchizált szervezetekben. A hatáskörök 1948 és 1989 között végig erősen centralizálva voltak, ezért minden probléma/igény kénytelen volt beépülni a hierarchikus döntési láncolatba, kénytelen volt végigjárni több áttételt a döntés létrejöttéig, majd a meghozott döntés újra átment ugyanazon a vertikális intézményi láncon.[41] Ennek következtében a pártállamban a döntéselőkészítés és a döntéshozási gyakorlat rendkívül lassú volt,[42] és ez tág teret adott számos testületnek az információ áramlás fékezésére, az információk módosítására. (Az alapinformációk még ideális esetben is szükségszerűen csökkennek az adatgyűjtés helyeitől a döntési fórumok felé haladva.)[43] Az 1950-es éveket jellemző irracionális centralizáció a hatvanas évektől jelentősen módosult, az 1970–1980-as években racionális centralizációvá alakult át, különféle szakracionalitások épültek be a döntéshozási folyamatokba, ami lehetővé tette, hogy a politikai mellett közgazdaságtani, jogi, igazgatási, kulturális, szakmai stb. szempontokat is figyelembe vehessenek a döntések során. A központ mellett a helyi szervek is éltek az „ésszerűsítés" lehetőségeivel, a központi mintára felállított munkabizottságokba idővel nemcsak a helyi pártapparátus képviselői, hanem szakemberek is bekerülhettek, akik nem is voltak feltétlenül az ottani pártszervezet vezetőtestületeinek tagjai. Ezek a formális hierarchiák mögött működő többrétegű információs hálók teremtették meg idővel az alkuk, lobbizások lehetőségét. A hatáskörök vertikális és horizontális centralizációja, a felelősség ebből következő elmosása, és a döntési mechanizmus azon jellegzetessége, hogy csupán azon érdekek figyelembevételére kerülhetett sor, amelyek átjutottak az apparátusok szűrőjén, azonban végig fennmaradt az államszocializmusban.[44]

A valóságismeret– a Világirodalmi lexikon meghatározása szerint – *„a valóság és az ember gyakorlati kapcsolatai révén az emberi tudatban kialakuló képzetek összessége."*[45] Ám a valóság érzékelését, megismerését, a tények/információk felismerését/tudatosítását számos tényező befolyásolhatja és befolyásolja. A valóság, a valóság érzékelésének problematikája

[41] BIHARI 2005. 255–256., FORGÁCS 1980. 308. Egy ügy pl. végigmehetett az illetékes minisztérium osztályain/főosztályain, a miniszterhelyettesi értekezleten, a minisztériumhoz tartozó tudományos intézményen, a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságon, a Tudománypolitikai Bizottságon, s akkor még a pártszervek szóba se kerültek. Ld. MNL OL XIX–A–85–b. (1980) 13. doboz. Problémagyűjtemény.
[42] FARKAS 1986. 70., SÁRKÖZY 1986. 284., 287., VALUCH 2005. 359.
[43] FORGÁCS 1980. 307., MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Bognár József – Nyers Rezső – Kulcsár Kálmán: A társadalomtudományok eredményeinek gyakorlati felhasználásával összefüggő problémák (1977. március).
[44] BIHARI 1979. 110., BIHARI 2005. 255–256., 259., CSANÁDI 2005. 270., SÁRKÖZY 1986. 287.
[45] VL 1994. 359.

Immanuel Kant óta foglalkoztatja a filozófusokat. Ezek áttekintésére nincs módom, csupán jelezni szeretném, hogy számos gondolkodó vélte úgy, hogy a valóság, mint olyan, megismerési-tapasztalati formák kifejeződése. A következő kérdés az lehet, hogy mely tényekről szerezhetünk tapasztalatot? A *Ruzsányi Tivadar – Kindler József* szerzőpáros magát a megismerhető „információt" is kettéosztja, és megkülönböztet objektív vagy tényinformációt, valamint szubjektív vagy értékinformációt, melyet a priori (azaz tapasztalást, tényeket megelőző) módon lehet nyerni. A két szerző arra a következtetésre jut, hogy csak akkor lehet valósághű képet alkotni egy jelenségről, ha az objektív tény- és a szubjektív értékinformációk együttesen kerülnek felhasználásra, tehát pusztán a tények ismerete nem elegendő a hiteles valóságismerethez.[46]

A valóság megismerésében segítségünkre lehetnek a művészetek, az irodalom, az oktatás, a média, és természetesen a tudomány. A tudomány, függetlenül attól, hogy természet- vagy társadalomtudományról van-e szó, mindig az embereket körülvevő világ, a valóság felfedezésére, törvényszerűségeinek elemzésére törekszik. A modern, hatékonyan működő államok léte ma már elválaszthatatlan a tudományoktól. A tudomány és állam kapcsolata természetesen többször is változott a történelem során, a mai szoros együttműködés alapjai nagyjából a XVIII. század utolsó harmadában formálódtak ki, majd erősödtek egyre inkább a XIX. században. A felvilágosodás gondolkodói számára a tudomány jelentette azt az eszközt, amellyel képes lehet az ember megváltoztatni, megjavítani a társadalmat, és biztosítani az állandó fejlődést. Ugyan a francia forradalomig általában még az a hagyományos kép uralkodott, amely szerint az egyén és a közösségi szféra között csak átvitt/szimbolikus kapcsolat lehetséges, az új felfogás azt állította, hogy valódi összefüggés van a két világ között, a tudomány képes befolyásolni az egyéni emberek életét is. Kialakultak a modern társadalomtudományok, melyek jelentős állami támogatásban részesültek, a XIX. századi európai kormányok ugyanis úgy vélték, a tudomány segítségével elháríthatják az állampolgárokat fenyegető szociális problémákat.[47]

A XIX. században az *Auguste Comte* által megalapozott pozitivista társadalomtudományok még optimistán bíztak az ésszerűség növekvő hatásában, a társadalom elméleti megismerhetőségében.[48] Az új- és jelenkori történelemben többször is felbukkantak olyan nézetek, melyek a politika küszöbönálló kihalását vizionálták a racionálisan,

[46] RUZSÁNYI–KINDLER 1986. 48–49., 51., 56. A szerzők ugyan írásukban a szakértők a priori információinak jelentősége mellett érvelnek, de a szubjektív információk szerepe szerintem a politikusoknál is legalább olyan fontos, mint a kutatóknál.
[47] KOTKIN 2003. 111., HOLQUIST 2003. 135–136.
[48] FARKAS 1993. 6., KOLOS 1977. 325.

tudományos alapon szervezett társadalmi rendszerek eljövetelével,[49] de legalábbis komolyan hittek abban, hogy a tudomány meghatározó módon tudja befolyásolni a politikai gyakorlatot. A XIX. századi kutatók tudásukat a társadalmi reformok szolgálatába állították, kidolgozták a „társadalmi mérnökség" néven ismert modellt, hogy a kormányokat, a közigazgatást empirikus adatok tömegeivel segíthessék.[50] Ekkor még feltételezték, hogy a kutatók tetteit a „tiszta logikai lehetőségek" határozzák meg.[51] A két világháború közötti időszakban már jóval pesszimistábban kezdték szemlélni a kutatási rendszereket, az esszéisták (pl. *Ortega Y Gasset*) igen komoly tudománybírálatot fogalmaztak meg, újfajta tudományos világkép megkonstruálását követelték.[52]

Az ötvenes évek közepére alakult ki a mai értelemben vett modern tudománypolitika,[53] melyet táplált az a remény, hogy az új kutatási eredmények segítségével növelni lehet az ipari termelést. Figyelemreméltó, hogy 1953 és 1968 között az Egyesült Államok kutatási ráfordításai folyamatosan emelkedtek.[54] Az 1950-es évek végétől pedig sorra jelentek meg azok az írások, amelyek végleges csapást kívántak mérni a különféle, pozitivista eredetű felfogásokra: *Polányi Mihály*, *N. R. Hanson*, *Stephen Toulmin*, *Karl Popper*, *Lakatos Imre*, *Paul Feyerabend*, *Thomas Kuhn* egymással is vitázva megalkották a „konstruktivista modelleket." Ezekben amellett érveltek, hogy a teória és a valóság közötti kapcsolat nem bizonyítható, vagyis nincs olyan, hogy „igazság," a tudományt folytonosan változó, megújuló paradigmák, programok vezérlik, a tudósközösségek tagjait minden egyes döntésüknél befolyásolják ideológiai, szociológiai elkötelezettségeik.[55]

Kuhn és híveinek „történelmi relativizmusával," és az azokból kifejlődő nihilista elméletekkel szemben számos ellenteória született,[56] ugyanis a tudósok és filozófusok igen jelentős része nem volt hajlandó feladni hitét a tudományos felfedezések logikájában.A „nyelvi fordulat" (linguistic turn) máig érezhető hatást tudott gyakorolni a legtöbb társadalomtudományra. (Igaz, eltérő mértékben. A történettudományban pl. a „fordulat" mai

[49] FARKAS 1992a. 6., STEHR 2017. 218., SZORCSIK 1982. 207.
[50] FARKAS 1992a. 7.
[51] Mannheim is így vélekedett erről, ld. BOURDIEU 2005. 34.
[52] CSIZMADIA 2008. 40–41., PALLÓ 2008. 62–63.
[53] Ennek feladata *J. J. Salomon* szerint, hogy segítse a tudomány és a technika fejlődését, másfelől, hogy előmozdítsa a kutatási eredmények társadalmi szintű felhasználását: MOSONINÉ FRIED 2008. 15.
[54] FUTALA 1974. 123.
[55] PALLÓ 2008. 62–64., VIEZNER 1974. 113. Vekerdi László felhívta arra a figyelmet, hogy Popper, Kuhn, Lakatos, és a többi „konstruktivista" modelljei, bár rendkívül figyelemreméltóak, óvatosan használhatóak a múltra vonatkozóan, pont azért, mert nemcsak a tudomány, hanem a tudományról való gondolkodás is változékony, hiszen a tudomány *„mindig nyílt világ, nem zárkózhat el tartósan a valódi világtól s követelményeitől. S így aztán nem foglalható azonos >>modellbe<< napjaink tudománya még az újkor elveivel sem."*VEKERDI 1971. 106.
[56] BOURDIEU 2005. 13.

napig inkább az elmélet területén hat, s kevés empirikus kutatáson alapuló írást inspirált.) A kutatók jelentős része innentől kezdve úgy gondolta, hogy a tényt nem a tudattól független objektív struktúrák jelentik, hanem a tudatban, a nyelvben (szövegben) értelmezett objektív valóság. Az egyének tehát különböző szövegekben hozzák létre saját létezésüket. A valóság ebben a megközelítésben viszonylagos, s előfeltevései határozzák meg. A tudomány pedig már nem egzakt, hanem az egyik választható beszédmód. Ugyanakkor érdemes rá figyelni, már csak kulturális teljesítménye okán is.[57]

Írásomnak nem az a célja, hogy részletes áttekintést adjak a valóság megismerésével, megismerhetőségével kapcsolatos filozófiai vitákról. Csupán jelezni szerettem volna, hogy a modern tudományos gondolkodás számos elméletet dolgozott ki a valóságismeret problémájával kapcsolatban. Úgy gondolom, hogy létezik tőlünk független, objektíven megismerhető társadalmi valóság, melyet a múltra vonatkozóan a történettudomány, a jelent illetően a szociológia, a jövőre tekintve pedig a futurológia tudománya képes leírni, feltéve, ha betartjuk az adott tudományok fejlődése során kialakult szabályrendszereket.

A tudományelmélet történetében végbement változásoknak köszönhetően ma már utópisztikusnak tűnik az a gondolat, hogy a tudomány képes állandóan, közvetlenül segíteni a politikai döntéselőkészítést. Ez gyakorlatilag lehetetlen, politikusok és tudósok nehezen értik meg egymást, hiszen teljesen más a politika és a tudomány természete. Az előbbi elmélet-, az utóbbi gyakorlatorientált. A kutatók célja, hogy megértsék a társadalmat, a politikusoknak ezzel szemben cselekedniük kell.[58] A politikai döntéshozók a (nem túl részletesen kifejtett) célokat szeretik kijelölni, a tudósok többsége inkább jobban meghatározott, ellenőrizhetőbb célokat szeretne látni. Más fogalmakat, más nyelvet használnak, eltérő tudásra és képességekre van szükségük.[59] Időnként ugyan előfordul, hogy a politikusok azt hangoztatják, hogy hatalomra kerülésük esetén „szakértői kormányt" hoznak létre, és a pártpolitika helyett szakértőkre, tudósokra bízzák az irányítást, de ez nem több, mint egyszerű kampányfogás.[60]

Valójában a kutatók és politikusok soha nem vehetik át egymás funkcióit, pl. a tudománynak aligha lehet célja, hogy a politika helyett egyeztesse a különféle társadalmi

[57] KISANTAL–SZEBERÉNYI 2006. 420., SZABÓ 1998. 282–283.
[58] BALÓ 1988. 66., FARKAS 1992b. 8., NÉMETH 1990. 311. A különbségekből adódóan gyakran előfordul az, hogy a politika és a tudomány emberei gyanakodva tekintenek egymásra. Ilyenkor jelennek meg azok az állítások a politika részéről, hogy a tudomány nem jól készítette elő a döntéseket, nem számolt egy döntés társadalmi következményeivel. A társadalomtudósok erre azt szokták felelni, hogy ők kimutatták a problémákat, nem ők tehetnek arról, hogy a politika nem kezelte azokat súlyuknak megfelelően: BALÓ 1988. 65.
[59] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.).; GAZSÓ 1993. 22.; TAMÁS 2005. 1385.
[60] BOZÓKI 2004. 114.

csoportok érdekeit, bár ez lehet vizsgálódási tárgya.[61] Ahogyan *Gombár Csaba*, a magyarországi politikatudomány egyik legfontosabb szerzője megfogalmazta 1993-ban Szilágyi Sándornak adott interjújában: *„A politikusoknak (…) a normális, hétköznapi körülményeket figyelembe véve, teljességgel kár és fölösleges bármit is mondani vagy írni. A politikus azért lesz politikus, mert kitünő taktikai érzéke van, ezekben a kérdésekben tehát nincs szüksége tanácsra; a stratégia kérdéseiben meg pláne nincsen, mert megvan a saját meggyőződése. Nagyon ritka az olyan politikus, akire tanácsokat érdemes pazarolni (…). Egy kutatónak a tudományos nyilvánosság számára kell munkálkodnia, nem pedig a politikusok fülébe sugdosni."*[62]S hiába sugdosna bármit – tehetjük hozzá –, ha már maga a nyelv is más: *Cseh-Szombathy László* szerint a tudósok és a politikusok füle máshogy van „beállítva," és ezért *„egy bizonyos együttműködés nélkül süketek vitája folyik, mert másképpen teszik föl a kérdést, mint ahogyan elhangzik a válasz."*[63] Egy másik szociológus, *Kolosi Tamás* úgy véli, lényegesen különbözik egymástól a politika és a tudomány értékorientáltsága: *„a tudományt mozgató alapérték mindig az igazság kell legyen: a politika számára azonban – ha jó politika akar lenni – az igazságnál is sokkal fontosabb kell legyen, hogy kinek az érdeke."*[64]A közgazdász Friedrich August von Hayek 1974-ben, a Nobel-díj átvételekor pedig kijelentette: a tudósnak le kell mondania arról az illúzióról, hogy képes irányítani vagy felügyelni a társadalom életét.[65]

Meggyőződésem, hogy korunk társadalomtudósai tisztában vannak azzal, hogy a politikacsinálókat nem, vagy kevéssé érdekli a munkásságuk. Nem is szeretnének ezen változtatni, hiszen teljesen máshogy gondolkodnak. Hiszen a tudományos gondolkodás alapvetően racionális, *Karl Mannheim* szerint viszont a politikából nem lehet teljesen kiiktatni az irracionalitást, hiszen a politikai cselekvés során különböző akaratok feszülnek egymásnak, s mivel egyik sem tud totális győzelmet aratni a másik felett, ezért a politika tulajdonképpen egy vég nélküli, megoldás nélküli folyamat.[66] Természetesen mindez nem zárja ki a politikusok és a tudósok közti jó együttműködést, azt, hogy a politikai szférát közelítsék a tudományok világához. Ám a gyakorlatban ez sokszor komoly nehézségekbe ütközött, s a politika és a tudomány viszonyát érintő kérdések jelentős részére még ma sincs megnyugtató válasz.

---

[61] HERCZEG 1972. 79., HÉTHY–MAKÓ 1973. 22., SZORCSIK 1982. 207.
[62] SZILÁGYI 1993. 25.
[63] FARKAS 1992. 46–47.
[64] Kolosi Tamás ezt a Magyar Szociológiai Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1988. április 5–6-án Kecskeméten rendezett „Társadalmi változás és szociológia" nevet viselő vándorgyűlésén fejtette ki: BŐHM 1988. 430.
[65] FÖLDES 2018. 337.
[66] CSIZMADIA 2008. 37.

Az egyik legfontosabb alapprobléma az, hogy a politikai döntéshozás folyamata sokkal kevesebb időt igényel, mint ahogy a tudósközösség konszenzusra jut egy-egy probléma vizsgálata során. A politikusoknak egyszerűen nincs idejük arra, hogy éveket várjanak a tudományos eredmények megszületéséig.[67] Természetesen az önmagában nem baj, ha a politika fáziskéséssel figyel fel a kutatási eredményekre. Az alapos tudományos munka szükségszerűen lassú, ahogyan az is, amíg az eredmény eljut a döntéshozókhoz, miközben maga is formálódik, alakul.[68] A politika felelőssége elsősorban abban van, hogy mennyire képes megfelelő feltételeket biztosítani a tudományos kutatás számára, s itt nem is elsősorban arról van szó, hogy mennyit hajlandó rákölteni, hanem hogy képes-e az alkotáshoz elengedhetetlenül szükséges nyugodt légkört és hasznos időt teremteni a kutatóknak. Ha viszont sürgeti egy-egy kutatás gyors befejezését, azzal talán többet árt, mint használ: ha a politika olyan problémákra vár megoldást, amelyekre még nem született meg a konszenzuális válasz, akkor gyakran szembetalálkozhat egymásnak is ellentmondó szakértői véleményekkel. S ez gyakran megesik, mert a politikusok sokszor türelmetlenek a tudósokkal szemben.[69]

A politikai és a tudományos döntés üteme közti különbségnél nagyobb problémának látom, hogy általában a tudós és a politikus alkata és gondolkodása között jelentős eltérések vannak. A vezetők ugyanis nemcsak a gyorsan megszülető eredményekben, hanem a rövidtávú programokban érdekeltek elsősorban, míg a kutatók inkább hosszútávon gondolkodnak.[70] A demokratikus berendezkedésű országokban igen gyakori probléma a négy–ötéves választási ciklusokban gondolkodó politikusok rövidtávú felfogása, de ez a kommunista diktatúrákban is jellemző volt. A pártállami vezetők inkább operatív, taktikai jellegű döntéseket hoztak, hiszen meggyőződésük volt, hogy a legigazságosabb társadalmi rendszert építik, a létező problémákat pedig „majd megoldja a történelem.” (Igaz, itt is elkülöníthetők szakaszhatárok, Magyarországon pl. az 1980-as évek első felében a politika számos távlati stratégiai kérdéssel is foglalkozott. A KB Agitációs és Propaganda Bizottsága pedig 1981-ben első alkalommal határozta el olyan kérdések tudományos kidolgozását,

[67] BALÓ 1988. 60., KUTROVÁTZ 2010. 156–157., SZORCSIK 1982. 207., TAMÁS 2005. 1386–1387., MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.).
[68] BALÓ 1988. 67–68., HARASZTHY 1973. 708.,KUTROVÁTZ 2010. 148., MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Beszámoló az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kijelölt kutatási és vitatémák helyzetéről, eredményeiről, végrehajtásuk rendjéről.
[69] Ld. pl. MNL OL XIX–A–85–b. (1979) 9. doboz. A TKB 1979. október 24-i és december 18-i ülésének vitája „A társadalomtudományi kutatások gyakorlati alkalmazásának néhány kérdéséről” (Előadó: Köpeczi Béla).
[70] FARKAS 1992b. 18., 20.

melyek megvitatásával főleg saját tevékenységét kívánta „sokoldalúan” megalapozni.)[71] Ha szűklátókörű pragmatizmusból kifolyólag a politika túlságosan az egyoldalú, „gyakorlatorientált” kutatások eredményeit hajszolja, azzal sokat árthat a tudománynak, szétforgácsolhatja az erőket és visszafejlesztheti az alapkutatásokat, a szintetizálásra/elméletalkotásra való törekvéseket.[72] (A magyarországi államszocializmus története során ez többször is előfordult bizonyos tudományágaknál.)

A kutatóknak is van felelősségük abban, hogy a politika mennyire tudja felhasználni az eredményeiket. Rajtuk is múlik, hogy mennyire képesek kompromisszumokat kötni a politikusokkal? Akarják-e és képesek-e folytatni a kutatásaikat, akár diktatórikus rendszerben is, amivel esetleg nem értenek egyet? Az is rendkívül lényeges, hogy a szakértők javaslataikat, a szakértői anyagokat hogyan fogalmazzák meg, túlságosan „lezserül,” terminológiai zavart okozva, vagy – ami jóval gyakoribb – tudományosan pontosan, de túlságosan is részletezően, bonyolult szaknyelven,[73] amit a politikusok alig tudnak megérteni?[74] Nehéz a túlságosan általánosító és a tudományon kívül mozgó személyek számára érthetetlen szöveg között meglelni az arany középutat.[75] A cél mégiscsak az, hogy a kutatók által elemzett probléma eljusson azokhoz, akik a döntéseikkel képesek lehetnek változtatni a kialakult helyzeten, elsődleges fontosságú, hogy a politikus megérthesse a problémát. Szükséges egyfajta konszenzus és szintézis megteremtése a kutatás során, hiszen a részletkutatások eredményeivel a döntéshozók gyakran „még” nem, a túlzott elvontsággal pedig „már” nem tudnak mit kezdeni.[76] Elképzelhető az is, hogy a társadalomkutató helytelen információval látja el az állam vezetőit, de gyakoribb az az eset, amikor túl sok adatot szállít a politikusoknak,[77] márpedig a jó döntéshozatalhoz optimális mennyiségű információra van szükség, a túl sok adat legalább olyan rossz, mint a túl kevés.[78] A többletinformáció ugyanis növelheti a bizonytalanságot. A döntés jellegéhez idomuló, megfelelően kiválogatott

[71] BALÓ 1988. 58., MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási témák, szakértői elemzések tapasztalatairól, javaslatok az eredmények hasznosítására, valamint a XIII. Kongresszust követő újabb kiemelt tudományos kutatási feladatokra.
[72] SZORCSIK 1982. 208.
[73] MNL OL XIX–A–85–b.(1982) 16. doboz. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Leányfalu (nyers magnó-átirat).
[74] Sárközy Tamás szerint pl. 1983–1984-ben, a vállalatok szervezeteiben végrehajtandó reform tervezésekor a Tervhivatal és a Pénzügyminisztérium szakértői olyan sokszor voltak fogalmaikkal következetlenek javaslataik megfogalmazásakor, hogy azt a reformellenes ágazati minisztériumok képviselői fel is tudták használni saját érdekeik érvényesítésekor: SÁRKÖZY 1986. 157.
[75] MÓD 1970. 96.
[76] SZORCSIK 1982. 204.
[77] Példát hoz erreHEGEDÜS 2001. 13.
[78] ELSTER 1996. 38.

információra van szükség a jó döntéshozatalhoz.[79] Minél több az információ, annál jobban növekszik a politikusok előtt a választási lehetőségek száma, minél több az ismeret, annál nagyobb a bizonytalanság, és annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a gyakorlat emberei eltávolodnak a tudósközösségektől.[80] Bár a megfelelő mennyiségű hasznos információ kiválogatása nem egyszerű,[81] a tudósközösségeknek mégis meg kell tenniük, ha érdemben szeretnék befolyásolni a politikusokat. S a „helyes" információ sem jelent önmagában garanciát a jó döntés megszületéséhez, hiszen a döntést szubjektív tényezők is befolyásolják. Elsősorban az, hogy a döntéshozó hogyan értékeli a kapott információkat.[82]

Annyit mindenképpen el kell mondani a döntéshozó politikusok védelmében, hogy egyáltalán nincsenek könnyű helyzetben. A modern korban az államok vezetőinek összetett, komplex problémákat kell megoldaniuk. A döntéseik előkészítéséhez sokszor nagyon nehéz a szükséges információkat megszerezni… sokszor nem is jut el a politikusokhoz az összes mérlegelendő szempont. A problémát az jelenti, hogy a politikai vezetők gyakran választják a könnyebbik utat, vagyis nem is törekednek optimális megoldásra, megelégszenek a *kielégítő* eredményt hozó döntésekkel.[83]

Ha a kutatási eredmény nem jut el a politikai vezetőkhöz, annak oka lehet a tudóstársadalom belső megosztottsága is. Ez társadalmi berendezkedésektől függetlenül szinte állandóan jelen van a tudomány világában. Bourdieu szerint különféle, egymással is versengő tudományos „mezők" léteznek. Ezek a tudományos javak „legitim manipulációjának monopóliumáért" küzdenek. A mezők zártak, az egy tudományos mezőhöz tartozók képesek közösségként fellépni, működésüket csakis a mező logikájának függvényében kell értelmezni.[84]

Logikus, s mind a szakirodalom, mind a történelmi tapasztalatok arra mutatnak, hogy a politika fogadókészsége akkor növekszik meg a tudomány irányába, amikor súlyos problémák vannak, amikor társadalmi, de főleg amikor gazdasági válság fenyeget.[85] Ilyenkor a tudósok szakértelme mindig felértékelődik.[86] Ez igaz mind a polgári, mind a szocialista országokra.[87] A kommunista vezetők is akkor fordultak Magyarországon a tudósokhoz,

---

[79] FARKAS 1986. 69.
[80] STEHR 2010. 33.
[81] MNL OL XIX–A–85–b. (1979) 9. doboz. A TKB 1979. október 24-i és december 18-i ülésének vitája „A társadalomtudományi kutatások gyakorlati alkalmazásának néhány kérdéséről" (Előadó: Köpeczi Béla).
[82] AFANASZJEV 1975. 91.
[83] ZOLTAYNÉ 2005. 80–81.
[84] BOURDIEU 2005. 68–70., 100–101.
[85] BALOGH 2000. 12., BALÓ 1988. 68., FARKAS 1992b. 20., 52., NÉMETH 1990. 311.
[86] KOVÁCS JÁNOS 1984. 43.
[87] NÉMETH 1990. 312.

amikor kezdtek érezhetővé válni a különféle (elsősorban gazdasági) problémák (1953–1956, 1962–1963, 1978–1980, 1988–1989).[88]

Úgy tűnik tehát, hogy alapvető eltérések vannak a politikusok és a kutatók között, időnként mégis van arra esély, hogy a tudósok hatással legyenek a vezetőkre, még ha ez a hatás erősen közvetett is. Az írásom tárgyául választott kutatóhely, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete többek között azért jött létre 1966-ban, hogy az MSZMP *„gyakorlata, s különösen propagandája számára szükséges elméleti témák”* kidolgozásában, megvitatásában és az *„igényeknek megfelelő”* felhasználásában részt vegyen.[89] Az évek alatt a propagandát segítő funkció elhalványult, szinte el is halt, maga az Intézet viszont a rendszer bukásáig folyamatosan s jelentős apparátussal működött. Bár maga a kutatóhely nem bírt *„intézkedési hatáskörrel, operatív funkciókkal,”*[90]elvileg az volt a feladata, hogy segítse a döntéshozókat, ezért *is* hozták létre. Az Intézet vezetősége is rendre kiemelte, hogy a KB TTI feladata *„átfogóbb jellegű döntések előkészítésének segítése,”* illetve az, hogy *„nyújtson segítséget a párt vezető testületeinek, szerveinek átfogó, stratégiai jellegű döntések előkészítéséhez (…).”*[91]Tulajdonképpen a pártközpontban is elismerték és respektálták ezt a funkciót, hivatalos dokumentumokban az szerepelt, hogy a kutatóhely eredményeit *ténylegesen* is hasznosítani kívánták.[92] Ezért indokoltnak tartom azt, hogy összevessem: miket kutathattak a KB TTI munkatársai, és ebből felhasználtak-e bármit is az MSZMP vezetői a döntéselőkészítés során? Megjelent-e a párthatározatokban vagy a pártállami szervek hivatalos dokumentumaiban a tudósok javaslata, vagy egészen más célokat szolgált a Társadalomtudományi Intézet?

[88] FARKAS 1992b. 52.
[89] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 390. ő. e. (1966. március 22.) Javaslat a Politikai Bizottság részére Társadalomtudományi Kutatóintézet felállítására (1966. március 16.) 216.
[90] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 54. ő. e. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1966. március 2.-i üléséről, 2.
[91] LAKOS 1972. 35. és VASS 1989. 193.
[92] Ld. többek között: MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 238. ő. e. (1975. január 21.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére az Agit.-Prop. Bizottság által ajánlott társadalomtudományi témák feldolgozásának tapasztalatairól (1975. január 13.), 6.; MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 250. ő. e. (1975. szeptember 30.) Javaslat az Agit.-Prop. Bizottság által ajánlott újabb társadalomtudományi kutatási témákra (1975. szeptember 24.), 24.

I/2. A hatalom és a társadalomtudományok kapcsolata Magyarországon az államszocializmusban

Palló Gábor 2008-ban megjelent tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy tulajdonképpen a demokratikus és a szocialista rendszerek vezetőinek felfogása a tudományról lényegében ugyanaz: mindkét rezsimben egyaránt pozitivista módon tekintenek a tudományra, vagyis olyan eszköznek tartják, amely elvileg képes a természetről, az egyes emberekről és a közösségekről valódi ismeretet nyújtani.[93] Ám hogy mit tekintettek „valódi" ismeretnek, egyáltalán miként gondolkodtak a valóságról, már korántsem volt egyértelmű a kommunista diktatúrákban. A tudományos élet és a tudományirányítás terén pedig már radikális különbségek is kimutathatóak a polgári és a szocialista államok között.

A bolsevik gondolkodású forradalmárok az ideológiai tudatnak világteremtő szerepet tulajdonítottak. Hittek abban, hogy minden társadalmi jelenség politikai értelemmel rendelkezik, s hogy az emberek összes problémája megoldódna, ha mindenki úgy gondolna, mint ők. A messianisztikus hevületű kisebbség hatalomra kerülése csakhamar eszmei terrorhoz és szellemi elsivárosodáshoz vezetett. Az államszocializmusok „klasszikus," sztálinista korszakában gyakorlatilag az összes társadalomtudomány fejlődése törést szenvedett, vagy éppen eltorzult, s határozottan növekedett az eredetileg is meglévő lemaradás az ellenségnek tekintett nyugati demokráciáktól.[94] Igaz, Sztálin uralmának első időszakában, a szovjet fejlődést elősegítendő még jelentős kulturális (s nem kevésbé jelentős technológiai) transzfert bonyolítottak le a fejlett országokkal, százával alkalmaztak amerikai szakértőket és nagy számban rendeltek nyugati tudományos könyveket és folyóiratokat a modernizáció érdekében. Maga a szovjet diktátor is rugalmasabb volt még ekkor (pl. közgazdaságtani kérdésekben). Az évek múlásával azonban Sztálin zárkózottabb, számos tekintetben beszűkültebb lett, 1945 után a szovjet rendszer ideológiájába ugyan beemeltette a tudományos-technikai forradalomhoz tartozó diskurzus némely elemét, de ezt nem követte egyetlen gyakorlati intézkedés sem. Ugyan a Szovjetunióban (és a szatelitállamokban, így Magyarországon is) deklarálták a „tudomány növekvő szerepének" jelentőségét, ez a hivatalos ideológiát nem tudta formálni.[95] Bizonyos tudományokat (kibernetika, pszichológia, szociológia stb.) egyszerűen „áltudománynak" deklaráltak, és gyakorlatilag betiltottak, a

[93] PALLÓ 2008. 61.
[94] KULCSÁR 1972. 180., SZABÓ 1998. 182.
[95] KALMÁR 2014. 70., 75.

többit pedig „elnyomta” a vulgármarxizmus ideológiája.[96] Az 1950-es évek első harmadában Magyarországon is, a valóság empirikus elemzésével foglalkozó tevékenységeket az államideológia szintjére emelt vulgármarxizmus gyakorlatilag érvénytelenítette, a tudományt a politika „szolgálóleányává” degradálta, lényegében agitációs feladatokkal látta el. A társadalomtudományok legfeljebb annyit tehettek, hogy legitimálták az eltorzult politikai gyakorlatot, de a már egyszer meghozott döntést tilos volt kritizálni.[97] Mindez tulajdonképpen logikusan következett a sztálinista vezetők felfogásából: mivel a politika a szocializmus rövid időn belüli megvalósítását hirdette, az idealizált/leegyszerűsített jövőképbe nem illő társadalmi nehézségeket, a valódi állapotokat feltáró és analizáló társadalomtudományokat ki kellett iktatnia. A mindenkor racionális tudomány helyett a hiperracionális pártapparátus sajátította ki a jogot a „társadalmi tervezésre.” Az MDP határozatait nem alapozta meg szakértői elemzés, sokszor azoknak az intencióknak megfelelően fogalmazták meg, amit a Kremlben mondtak a szovjet vezetők,[98] ennek esetleges helytelensége a moszkovita vezetői garnitúrában fel sem merült.

A kommunista diktatúrát irányító pártvezetők ugyanis teljes mértékben meg voltak győződve arról, hogy ők jobban tudják, mint az egyes személyek, vagy társadalmi rétegek, mit kíván azok valódi érdeke. A totális diktatúra alatt az MDP élén álló politikusok magukat mindent tudónak, mindenhez értőnek mutatták be.[99] A tévedhetetlenség mítosza magából a vulgármarxista ideológiából, a tudományos szocializmusból fakadt. Marx, Engels, Lenin, Sztálin, Rákosi útmutatásai, „tanításai” az összes társadalmi alrendszerre nézve érvényesek voltak. Mivel csak egyetlen lehetséges, homogén valóságmagyarázat létezhetett,[100] a totalitárius ideológia meghatározott társadalmi ideálokat tüntetett fel valóságosként, s megszabadult minden ténytől, tapasztalattól, ami nem illett bele a világképébe.[101] A sztálinista megismerés előfeltétele nem a tapasztalás, hanem az objektív valósággal szembeállított a priori eszmei-kép. Az eszmét a dolgok helyébe, a tudatot a lét helyébe állítják. A szocializmus léte a materiális valóságtól függetlenített lét lesz. Végeredményben csak egyetlen igaz „tudomány” van, a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus ideológiája, egyedül vele juthat el bárki a „végső igazsághoz” (sőt, a pártvezetők már el is jutottak hozzá), a pártiskolákban ezt a messianisztikus magabiztosságot és fölényérzetet táplálták a leendő káderekbe. A „Párt” ugyanis azt a képet sugallta, hogy az arra „méltóakat” beavatja a titkaiba, magát nyitottnak

[96] BALOGH 1982. 216., FÜZESÉRI 1989. 486.
[97] DZSIBRAILNÉ 1992. 367., FARKAS 1992b. 50., HUSZÁR 1987. 529., SZABÓ 1998. 40., 107., 111.
[98] BALOGH 1982. 216., FERBER–REJTŐ 1988. 64., LÖFFLER 1987. 61.
[99] HEGEDÜS 2001. 17.,SZABÓ 1998. 104.,VARGA 2013. 7.
[100] BIHARI 2005. 94–95., KUCZI 1992. 28–29., LÖFFLER 1987. 53.
[101] BIHARI 2005. 95., 110., 112., KULCSÁR 1972. 201.

állította be, olyan szervezetnek, amelyhez bárki csatlakozhat, ha bizonyítja rátermettségét: alázatosan teljesíti a vezetők utasításait, hűséges az eszméhez, és növeli munkateljesítményét. Máshogy nem lehet megismerni az „igazi tudást," azzal csak az MDP rendelkezhet. Ez döntően befolyásolta a korabeli politikusok és ideológusok valóságlátását, az eszmei realitások olyan valóságlátási sémákat adtak nekik, amelyek megszabták a társadalmi valóság konstruálását. Ők egy sajátos valóságot láttak, amely független volt a tényektől vagy a tényleges cselekvésektől. Aki a magáénak tette az egységes, univerzalisztikus ideológiát, annak világszemléletében összemosódott egymással a nyelv és a világ és a szubjektív és objektív valóság.[102]

A sztálinista tudománypolitika tulajdonképpen rendelkezik mindazokkal a sajátosságokkal, amiket *D. V. Nikolajenko* a scientofób, vagyis tudományellenes attitűd ismérveinek tekint: a scientofób nem érdekelt a tudomány fejlődésében; a scientofób szerint a kutatói tevékenység önmagában nem hordoz értéket, egyetlen értelme a gyakorlati problémák megoldása, nincs kutatás „csak úgy az igazság megismeréséért;"[103] a túlideologizáltság következtében bármely kutatási eredmény ideológiai értelmezést kaphat, megítélésükre kizárólag a pártvezetésnek van joga; a tudományt erős felügyelet alatt kell tartani; a scientofób közegben a tudományos eredményeket az aktuális ideológiai, esetleg a pragmatikus normatívákhoz igazítják.[104] Ebben a közegben nincs helye valódi vitának. Részkérdésekről lehetett vitatkozgatni, de a kommunista uralom lényegét érintő kérdéseket még csak feltenni sem lehetett, nemhogy megvitatni. A scientofób közeg jellemzői – ha enyhébb formában is –, Sztálin halála után is érvényesültek a szovjetrendszerű államokban. A kommunista vezetők jelentős része legfeljebb társadalommérnöki szereppel ruházta volna fel a tudományt, a francia forradalomtól eredő eszméktől vezérelve úgy gondolta, hogy annak egyedüli szerepe „az ember felemelése" lehet, ha képes segíteni a tudomány felett álló, minden problémára megoldást találó ideológiát. Az, hogy a „nyelvi fordulat" után a társadalomtudósok inkább „megérteni" kívánták az embert, értelmezhetetlen volt a kommunista pártvezetők számára. Meg voltak győződve arról, hogy ők alapvetően értik az embereket.[105] A kelet-közép-európai térség szocialista országait irányító vezetői garnitúra döntő többségét ez a mentalitás jellemezte, a náluk racionálisabban gondolkodó kommunista

[102] LÖFFLER 1987. 54., HEGEDÜS 1988. 126–127., SZABÓ 1998. 53., 60., 120.
[103] PALLÓ 2008. 61.
[104] DZSIBRAILNÉ 1992. 365–368. Ezzel szemben a scientofil (tudománybarát) közeg aktívan támogatja a tudományok önfejlődését; a tudományos működést önmagában is értékesnek tekinti; egyértelmű határvonalat húz az ideológia és a tudomány közé; nem törekszik a tudomány erős kontrolljára. Világos, hogy Nyugat-Európában hagyományosan ezek az elemek voltak meghatározóak.
[105] SZABÓ 1998. 116., 171–172., 178., 282–283.

vezetők 1949 és 1953 között nem kaptak lehetőséget arra, hogy az 1930-as évekre kialakult szovjet modellen változtathassanak.

Sztálin 1953-as halála jelentős változást okozott a szocialista országokban. Az 1953-at követő években a Szovjetunió vezetői felismerték, hogy ha nem változtatnak az addig követett politikán, akkor az olyan folyamatokat indíthat el, amelyek veszélyeztethetik a Keleti Blokk stabilitását. A Moszkva befolyása alá került államokban meghirdették az „új szakasz" politikáját, melyek levezénylésére több országban is addig háttérbe szorított káderekét szemeltek ki (Magyarországon ezért kerülhetett Nagy Imre a kormány élére). A reformkényszer, a kapitalista országok legyőzésének vágya arra késztette az államszocialista országok irányítóit, hogy hatékonyabbá tegyék kormányzásukat, s ehhez igénybe akarták venni a tudósok segítségét is, akiknek igyekeztek megfelelő munkakörülményeket teremteni. A publikációs korlátozások ugyan megmaradtak, de 1953 után a kutatók már nagyobb mozgásteret kaptak témaválasztásaikhoz, külföldi kapcsolatépítéseikhez.[106] Magyarországon – hasonlóan a térség többi országához – az akadémiai autonómia részleges visszaállítása, új intézmények alapítása (pl. az MTA Közgazdaságtudományi Intézet 1954-es létrehozása), új empirikus kutatások indítása, a társadalmi valóság feltárásának igénye és élénk tudományos viták jellemezték ezt az időszakot.[107]

Magyarországon a társadalomtudományok fejlődésének Nagy Imre 1955-ös elmozdítása sem tudott gátat szabni, sőt, egy ideig még az 1956-os események sem. A forradalom leverése után rövid ideig úgy tűnt, hogy a politika a korábbi időszakhoz képest nagyobb szerepet szán a társadalomkutatóknak a döntéselőkészítésben. 1957. június 5-én létrehozták a Minisztertanácsnak közvetlenül alárendelt Tudományos és Felsőoktatási Tanácsot (TFT), melynek feladata volt a kutatások egységes elvi irányítása, a tudományos kutatás és a felsőoktatási munka összehangolása.[108] 1956–1957 fordulóján több szakértői bizottságot hoztak létre a kormány gazdasági programjának kidolgozására (a leghíresebb a pártonkívüli Varga István közgazdász professzor által vezetett testület volt), de a represszió következtében beálló ideológiai szigorodás, a pártállami rendszer újraépítése és a feszült nemzetközi helyzet következtében a tudósok javaslatait végül nem használták fel, a szakmai testületeket pedig csakhamar fel is oszlatták.[109] Valódi reformokra tehát ekkor még nem

[106] MITROVITS 2015. 109–111., TAKÁCS 2016. 41.
[107] PÉTERI 2006. 187. Az MDP Politikai Bizottsága pl. 1953 szeptemberében bizottságot hozott létre a „munkásosztály helyzetének" felmérésére: MAJTÉNYI 2018. 76.
[108] MNL OL XIX–A–85–b. (1976) 1. doboz. Tervezet. A társadalomtudományok koordinációjának állami feladatai (1975. október 13.).
[109] BEREND T. 1983. 25–26., FARKAS 1992b. 52., HUSZÁR 1987. 529., PÉTERI 2006. 190., VARGA 2013. 56.

kerülhetett sor, ahogyan a többi szocialista országban sem: az 1953-ban meginduló „új szakasz" sehol sem vezetett tudományosan megalapozott, átfogó reformok bevezetéséhez.[110]

Ugyanakkor a térség országaiban nem tértek vissza teljesen az 1949 és 1953 közötti gyakorlathoz sem. Sőt, a magyarországi pártvezetésben helyet kaptak olyan vezetők is, akik a tudománynak a korábbiakhoz képest sokkal nagyobb szerepet szántak. A kulcskérdésnek számító kollektivizálás során pl. az MSZMP irányítói sokszor kikérték Erdei Ferenc és az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudósainak véleményét.[111] Az 1958-as munkáshatározat előtt 45 ezer dolgozót és munkásszármazású értelmiségit érintő vizsgálatokat folytattak le.[112] A kádári konszolidáció után pedig újabb intézetek és újabb tudományágak képviselői is lehetőséget kaptak arra, hogy a tudósközösségeket bekapcsolhassák a politika formálásába: a hatvanas években alakultak ki a politika és a társadalomtudományok kapcsolatainak azon vonásai, amelyek nagyjából változatlanul megmaradtak a létező szocializmus utolsó éveiig. Az 1960-as évtized elején merült fel először az alapvetően rövidtávon gondolkodó, taktikai döntéseket hozó magyar vezetőkben néhány társadalmi összefüggés (pl. munkaerő, életszínvonal) távlati tervezésének igénye (igaz, ez akkor még csak elképzelés maradt), 1962-től pedig az MSZMP apparátusa már rendszeresen foglalkoztatott szakembereket, a KB elméleti munkaközösségei is igyekeztek felhasználni a kutatók munkáját.[113] 1962-től már a tudományágak képviselői is bekerülhettek a Tudományos és Felsőoktatási Tanácsba.[114]

A tudomány növekvő szerepének igen kedvező nemzetközi feltételeket teremtett Hruscsov, aki az 1960-as évek elején meghirdette a kapitalista államokat fejlődési szintjét megcélzó (sőt, túl is haladó) grandiózus tervét. Hruscsov hitt abban, hogy a szocialista rendszer többet tud adni az embereknek, mint a tőkés világ, a tudományos-technikai forradalom segítségével képes fejlettebb tudományt és gyorsabban növekvő gazdaságot teremteni. A tudományhoz másképpen álltak hozzá, mint 1953 előtt, s ez végső soron arra vezetett, hogy mind a Szovjetunióban, mind Magyarországon is többet áldoztak műszaki-természettudományi kutatásokra, s idővel a társadalomtudományi kutatásokra is.[115]

Tudomány és politika leglátványosabb, legnagyobb hatású együttműködésére Magyarországon az új gazdasági mechanizmus előkészítése során került sor,[116] amikor a

[110] MITROVITS 2015. 111–112.
[111] VARGA 2013. 64–65., 97., 106., 113.
[112] FÖLDES 2018. 127.
[113] BALOGH 1982. 218., BALOGH 2000. 11., KALMÁR 2014. 206., SZORCSIK 1977. 172.
[114] MNL OL XIX–A–85–b. (1976) 1. doboz. Tervezet. A társadalomtudományok koordinációjának állami feladatai (1975. október 13.).
[115] FÖLDES 2018. 114., RAINER M. 2011. 196.
[116] MNL OL XIX–A–85–b. (1979) 8. doboz. Friss István: A szocialista társadalom irányítása és a tudomány (1978. augusztus 4.).

vezető társadalomkutatók krémje (Bognár József, Csikós-Nagy Béla, Erdei Ferenc, Friss István, Hegedüs András, Péter György, Vajda Imre, Wilcsek Jenő stb.) dolgozott együtt a politikusokkal a gazdaságirányítás átalakításának előkészítésén. Ekkor a politika és a közgazdaságtudomány „összedolgozása" mintaszerű volt, más kérdés, hogy a reform gyakorlati megvalósítása során ismét bizonytalanabbá vált a politikai és a tudományos szféra közötti viszony.[117] A gazdaságirányítás mellett más témákban is úgy tűnt, hogy a politikusokat érdekli a tudósok véleménye, pl. a tanácsrendszer átalakítása, a közoktatás és közművelődés fejlesztési koncepciója, a „szocialista hazafiságról" szóló állásfoglalás kapcsán.[118] Mint már szó volt róla, a pártvezetés alapvetően azért kezdett el közeledni a társadalomtudományi szféra felé, mert szembesültek az 1962 után jelentkező gazdasági nehézségekkel. A válságtudat csírái még csak néhány politikusnál jelentek meg, de ez elég volt ahhoz, hogy a politika a reform irányába tájékozódjon, ehhez azonban nélkülözhetetlennek tűnt a társadalomtudósok segítsége.

A kiemelt társadalomtudományi kutatási témákat 1969-től háromféle rendszerben lehetett vizsgálni: a tárcaszintű főirányok, a KB APB által kiemelt középtávú tervek, valamint az 1969-ben létrehozott Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv (OTTKT) keretében.[119] Az utóbbi szélesebb területű kutatási programokat fogott össze, míg az APB-s témák szűkebb célt jelöltek ki olyan vizsgálatokra, melyektől inkább elvárták, hogy közvetlenül hasznosítható eredményekre vezessenek.[120] 1967. május 28-án megszüntették a Tudományos és Felsőoktatási Tanácsot, innentől kezdve a társadalomtudományi kutatások koordinálását az MTA elnöke látta el. 1969. július elsején a 2020/1969. sz. kormányhatározat létrehozta a Minisztertanács mellett működő Tudománypolitikai Bizottságot (TPB) a tudományos kutatás egységes állami irányítására, melynek határozatai az állami szervekre kötelezőek voltak. 1970. június 5-én a TPB létrehozta a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságot (TKB) *„a társadalomtudományi kutatások pártirányításának állami vonalon való érvényesítésére, illetőleg hatékony állami irányításának és koordinálásának elősegítésére."*[121] (Ennek létrehozásáig a társadalomtudományok közvetlen felügyeletét a KB Tudományos, Kulturális

[117] BALOGH 1982. 218., HUSZÁR 1987. 529., HUSZÁR 2004. 289., SZÁNTÓ 2008. 106., SZORCSIK 1982. 207.
[118] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.).
[119] BALOGH 2000. 62., MNL OL XIX–A–85–b. (1976) 1. doboz. Beszámoló a társadalomtudományok ötéves fejlődéséről és koordinálásáról (1971–1975) (1976. február hó)., MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 4. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1979. január 19-i üléséről (1979. február 26.).
[120] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1978. május 29-i üléséről (1978. július 5.).
[121] MNL OL XIX–A–85–b. (1976) 1. doboz. Tervezet. A társadalomtudományok koordinációjának állami feladatai (1975. október 13.).

és Közoktatási Osztálya látta el.) A Köpeczi Béla (majd 1981-től Huszár István) vezette, a társadalomtudományi szféra elismert kutatóit (többek között Berend T. Ivánt, Cseh-Szombathy Lászlót, Hankiss Elemért, Huszár Tibort, Kulcsár Kálmánt, Pach Zsigmond Pált, Pataki Ferencet) is magában foglaló testület alapvetően szakmai, s nem politikai alapon igyekezett menedzselni a társadalomtudományi kutatásokat.[122]

Úgy tűnt tehát, hogy a hatvanas évek végére kifejezetten szakszerűbbé vált Magyarországon a tudományirányítás rendszere. Ugyanakkor sokat mondó, hogy az 1969-ben kiadott Tudománypolitikai Irányelvekben a társadalomtudományok feladatai között nem szerepelt a döntéselőkészítés, csak a valóság feltárása/megváltoztatása, és az ideológiai funkció.[123]

A Kádár-rendszer konszolidációját követően a hivatalos ideológia is változott, közeledni kezdett a társadalmi hasznosság felé, az ideológiai dokumentumokban új témák jelentek meg, melyek már a gazdasági hatékonysággal és a tömegtársadalom új problémáival foglalkoztak. A marxista-leninista világnézet uralma is sokat enyhült, az ideológia tudatátalakító funkciója is lecsökkent. De hegemón helyzete, és a magyar társadalom számára egyetlen fejlődési utat felvázoló szerepe a rendszerváltásig megmaradt. A szocializmus továbbra is pozitív valóságként konstruálta meg önmagát, s minden olyan állítás, ami ezt vitatta, megkérdőjelezte, szükségképpen ellenséges, de legalábbis gyanús tevékenységnek számított a hatalom szemében. Bár a rezsim egy idő után már nem zárta ki, sőt, támogatta a szakmai hozzáértés növekedését a különféle vezetői testületekben, azt mindig alárendelte a hatalom iránti engedelmességnek.[124] Ez természetesen továbbra is erősen rányomta a bélyegét a politikai szféra és a társadalomtudományok viszonyára. Kolosi Tamás szerint, mivel a rendszer antidemokratikusan működött, legitimációjához igényelte a tudományt, ebből kifolyólag folyamatosan őrködött azon, hogy saját ideológiája és a legális tudományosság szinkronban legyen egymással. A kutatásokat nem az alapján ítélték meg, hogy azok mennyiben tárták fel a valóságot, hanem hogy mennyiben igazodtak az ideológiai elvárásokhoz.[125]

A kelet-európai államszocializmusok történetében ezért végig jellemző volt, hogy az egyetlen „üdvösnek” tartott ideológia keretein belül gondolkodó politikai vezető garnitúra többsége nem értette, vagy legalábbis nem kezelte kellő komolysággal a tudományos érveket.

[122] BAKOS 1994. 202–203.; Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 390–392.
[123] CSÖNDES–SZÁNTÓ–VAS 1971. 208., MNL OL XIX–A–85–b. (1979) 8. doboz. Köpeczi Béla: A társadalomtudományi kutatás, a gyakorlat és a politika (Szervezeti kérdések) (1979. augusztus 10.).
[124] BIHARI 2005. 112., 149., 251., 275. 282., 284.,KALMÁR 2014. 230., SZABÓ 1998. 101., SZABÓ 2007. 169.
[125] BŐHM 1988. 430.

Nem támogatta a vitákat, az ún. „ideológiai viták" ugyanis nem voltak tudományos elvek és módszerek közti disputák. Viszont furcsa módon, a rendszer vezetőinek és ideológusainak jelentős része úgy gondolta, hogy a szocialista társadalomban a tudósok egyéni, kreatív munkája és ennek a munkának párt általi ellenőrzése nem zárja ki egymást, a tudósok képesek kreatívan dolgozni az állam felügyelete alatt. Ez a nyilvánvaló ellentmondás idővel ahhoz vezetett, hogy „párhuzamos valóságok" alakultak ki egymás mellett: a tudósok idővel rájöttek, hogyan „adhatják el" kutatási eredményeiket a kommunista politikusoknak, miközben folyamatosan küzdöttek azért, hogy nyugodtan dolgozhassanak, kikerülve az állami kontrollt.[126] A tudósok „saját világukban" nem egyszer máshogyan írtak és máshogyan gondolkodtak, mint amit hivatalosan elvártak tőlük.

A tudóstársadalom igyekezett megőrizni a kreativitását, de ez nem mondható el a pártállami vezetésről, mely túl erős hatalmi pozíciója miatt, nem is volt feltétlenül rákényszerítve a tanulásra, neki kizárólag az eredmény volt a fontos. (Igaz, a XX. század közepe óta a nyugati országokban sem volt már jellemző, hogy a politikai vezetők többsége művelt, nyitott ember legyen. Míg a XIX. században bizonyos országokban – pl. az Egyesült Államokban – magától értetődő volt, hogy a kulturális elit részben azonos a politikai elittel, ez az 1950-es évekre teljesen megszűnt.)[127] Természetesen nem gondolom, hogy önmagában az a tény, hogy egy vezető politikus művelt, elegendő ahhoz, hogy tudományosan megalapozott, jó döntéseket hozzon. A szakértői anyagok, időnként egymásnak is ellentmondó vélemények közötti tájékozódás ugyanis nem tudományos olvasottság kérdése,[128] hanem szociális készségeké. A szociális intelligencia az alapműveltséghez hasonlóan fejleszthető, ugyanakkor a szociális ítélőképesség általában megbízhatatlan, mert túl nagy teret enged a sztereotip viselkedésnek.[129]

Mivel a politikusok és a tudósok teljesen másként gondolkodnak, szükség van olyan közvetítő mechanizmusokra, amelyek mintegy „tolmácsolnak" a két szféra képviselői között. A közvetítőknek ehhez rendelkezniük kell egy olyan szaktudással, amely lehetővé teszi az eltérő „világok" közti utazást. A gondolatok ugyanis – ahogyan *Nico Stehr* írja – nem „szállnak át" egyetlen „csomagként" az egyik embertől a másikhoz, terjedésük személyekhez,

---

[126] YURCHAK 2005. 22. Köszönöm Horváth Sándornak, hogy felhívta figyelmemet erre a műre!
[127] BIHARI 2005. 262., STEHR 2017. 228–229., SZABÓ 1998. 168.
[128] Természetesen ez sem hagyható figyelmen kívül, hiszen minél kevésbé művelt valaki, annál nehezebb egy-egy tudomány kifejezéseit, fogalmait megértenie, annál nehezebb a formai jellegzetességeket elkülöníteni a tartalmiaktól. KUTROVÁTZ 2010. 161. Farkas János erre a következő példát hozta: *„… például egy demográfiai kérdésben való állásfoglalást megkönnyíti, ha a vezető ismeri a demográfia tudományának olyan alapfogalmait, mint például >>korfa<<, a nők >>propagatív kora<<, a >>differenciális termékenység<<, életciklus stb."* FARKAS 1986. 69.
[129] KUTROVÁTZ 2010. 148., 159., NÉMETH 1990. 312–313.

illetve a személyek hálózataihoz kötődik. A különféle magyarázatoknak egyetlen közös „végeredményre" kell vezetniük, ekkor válhatnak a *Wittgenstein* által leírt „cselekvési képességgé."[130] A közvetítők lehetnek olyan kutatók, akik „értenek a politika nyelvén," vagyis intelligensek annyira, hogy úgy fogalmazzák meg javaslataikat, hogy az elfogadható legyen a vezetőknek is. Ezt természetesen csak azok a tudósok tehetik meg, akiknek már van akkora tekintélyük, hogy egyáltalán megkérdezzék őket. Ha ez egyszer megtörtént, onnantól kezdve nagyon sok múlik a szakértő éthoszán, vagyis magatartásán, fellépésén, viselkedésén. Ezek fontos szerepet játszanak a meggyőzésben, bár kérdéses, hogy mennyire tudatosíthatóak. A tudományos állításokat természetesen nemcsak kutatók, hanem írók is képviselhetik (jó példa erre Fekete Gyula, aki ugyan szépíró volt, mégis szinte már tudományos alapossággal elemezte a magyarországi demográfiai problémákat, és a népesedéssel kapcsolatos aggodalmainak rendszeresen hangot is adott írásaiban). Elméletileg a média is lehet közvetítő láncszem a tudomány és a politika között,[131] de mivel a szocializmusban a tömegkommunikációs eszközök is állami irányítás alatt álltak, ezt most figyelmen kívül hagyhatjuk. Különálló (pl. államigazgatási, vagy más tudományos) intézmények is segíthetik a döntéshozók és a szakértők közötti kommunikációt, számos nyugati országban működtek és működnek olyan szervezetek, amelyek ellátták ezt a „fordítói munkát." A szocialista Magyarországon azonban nem tudunk ilyen intézetekről, és ez volt a társadalomkutatási eredmények gyenge felhasználásának egyik legfőbb oka.[132] Pedig a problémával tisztában voltak a kormánnyal kapcsolatban álló kutatók: a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság egyik 1978-as ülésén el is hangzott, hogy a tudósok és a politikusok közötti mindennapi kapcsolatok a döntéselőkészítésnél legfeljebb alkalomszerűek, ugyanis hiányzik egy olyan közvetítő láncszem, *„amely a politikai igényt a tudományos kutatás számára alkalmazhatóan fogalmazná meg, a kutatási eredményeket pedig a politika (a gyakorlat) számára használható következtetésekig vinné el,"* s emellett *„nem kellően tisztázott, hogy a különböző döntési fázisokban és szinteken milyen szerepet kell adni a tudománynak, illetve az egyes szinteken mit és hogyan kell az eredmények integrálásán érteni."*[133]

Az államszocializmus időszakában nem alakulhattak ki olyan önálló intézmények, melyek a tudomány és a politika között közvetíthettek volna. Ennek ugyanis hiányzott a legfontosabb alapfeltétele: a tudomány legalább részleges autonómiája. Ugyanis csak a

[130] STEHR 2010. 30–31.
[131] KUTROVÁTZ 2010. 152., STEHR 2017. 132–139., TÓTH–MURAI 2014. 16.
[132] FARKAS 1992b. 45–46., 70., MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.).
[133] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1978. május 29-i üléséről (1978. július).

politika és a tudomány autonómiája alapján formálódhat ki olyan szakértői infrastruktúra, amely ténylegesen képes lehet a két szféra közti kétoldalú közvetítésre.[134] Ennek hiányában 1989 előtt a tudomány és a politika világa között befolyásos tudósok vagy egyes nyitottabb, reformer gondolkodású politikusok vállalták a „tolmács" szerepét. Igaz, ez utóbbiak is ambivalensen viszonyultak a kutatókhoz, hiszen egyrészt érdekükben állt a tudósokra hallgatniuk konzervatív ellenfeleikkel vívott küzdelmeikben, másrészt folyamatosan jelezniük kellett, hogy a végső döntés mindig a politikusok kezében van, a tudomány csak egy jól kijelölt határig folyhat bele a döntéselőkészítésbe.[135]

Az MSZMP apparátusának tudomány iránti érdeklődése az eltelt évtizedek alatt azonban valamelyest növekedett. Ennek egyik oka az lehetett, hogy az 1980-as évekre jelentős fiatalítást hajtottak végre a párt központi szerveiben. Az ifjabb generációkhoz tartozók már részesültek olyan képzésben (pl. szociológia), melyek a korábbi időszak kádereinek műveltségi köréből teljesen hiányzott, s ez jelentősen befolyásolta a szemléletüket. Az 1980-as évek első felére a pártbürokrácia kétharmada már olyan személyekből állt, akik 1945 után fejezték be tanulmányaikat. (Igaz, a vezető káderállományban a negyven év alattiak 35% körüli aránya 1973 és 1983 között szinte végig stagnált.) A fiatalítás mellett a káderpolitikára hosszútávon jótékony hatást gyakorolt az 1968-as gazdasági reform, mely az 1972–1974-es „konzervatív félfordulat" ellenére tovább tudott gyűrűzni más társadalmi alrendszerekbe. A reform, s általában a gazdasági kérdések, a kormányzati feladatok bonyolultsága egyre felkészültebb vezetőket kívánt. Az 1973-as káderpolitikai határozat számos fontos vezetői pozíció betöltéséhez kötelezővé tette a felsőfokú végzettséget. Mindezek hatására 1983-ra a hatalmat közvetlenül gyakorló káderbürokrácia tagjainak 77,3%-a rendelkezett diplomával (tíz évvel korábban még csak 41,2%-a), igaz, jelentős részük a rezsim saját, alacsonyabb képzési színvonalú intézményeiben (Marxista-Leninista Esti Egyetem, Politikai Főiskola) tanult. (A káderek ötöde ezekben a tanintézetekben szerezte meg felsőfokú végzettségét.) Összességében véve mégis professzionálisabb lett a párt- de főleg az állami vezetés,[136] folyamatosan apadt a csak a politikai elkötelezettségnek megfelelő vezetők aránya és növekedett a képzettebb személyek száma, igaz, még így is messze elmaradt az amerikai vagy nyugat-európai átlagtól. Magyarországon a közgazdász végzettséggel bírók az átlagnál nagyobb mértékben kerültek az állami és gazdasági vezető posztokra a hetvenes évektől, de az átlag alatt vállaltak hivatalt a párt- és tömegszervezetek apparátusaiban.

[134] BŐHM 1988. 430–431.
[135] KOVÁCS JÁNOS 1984. 43–44.
[136] FÖLDES 2018. 132.

(Viszont a párthierarchia csúcsán lévő szervekben kifejezetten magas volt a közgazdász végzettségűek aránya a nyolcvanas évekre – 22,7%). Az állami- és pártvezetők között ráadásul a nyugati demokratikus országokhoz képest rendkívül alacsony volt a jogászok, szociológusok, és más társadalomtudományi szakemberek száma, s túl magas a tanári végzettséggel rendelkezőké. (Ismerve a kommunista vezetők „hagyományos" viszonyát a szociológusokhoz, ez nem is meglepő.) Ugyanakkor a pártapparátus és a legfelsőbb pártvezetés professzionalizálódását nem szabad túlértékelnünk: az 1980-as években a nómenklatúra csúcsán lévő vezetés (melynek egy része kifejezetten elöregedett) továbbra sem mutatott túl nagy nyitottságot új gondolatok, új megoldások irányában. Emiatt volt is némi feszültség, ellentét a hierarchia csúcsán lévők és az apparátus között.[137] A gerontokrácia uralma, befolyása azonban az 1988-as pártértekezletig alapvetően stabil maradt. A politikai vezető szférában is nőtt a szakértelmiség aránya, de nem alakult ki értelmiségi túlsúly. A pártvezetés *„kiválasztását olyan elvek és mechanizmusok uralták, amelyek inkább gátolták, mint segítették az értelmiség beáramlását."* – írta Gazsó Ferenc. Mire azonban a gerontokráciát sikerült kiszorítani a hatalomból, már nem a szocialista rendszer átalakítása, hanem leváltása került napirendre.[138]

Reformokra, a társadalomtudományi eredmények *egyes elemeinek* hasznosítására tehát csak akkor volt némi esély, amikor a kutatókkal jó viszonyt ápoló reformer MSZMP-vezetők képesek voltak az innovatív gondolatokat a hivatalos ideológia nyelvén úgy bemutatni Kádárnak és legmegbízhatóbb munkatársainak, hogy az végeredményben megfelelt a klasszikus szocialista célkitűzéseknek. (Ezt Berend T. Iván úgy fogalmazta meg 1982-ben, hogy *„itt mindenki azzal a tudattal megy bele a vitákban, hogy csak a részleges reformok részleges lépéseinek van sansza"*).[139] A múlttal való folytonosság biztosított, az „új" gondolat valójában „réginek," tehát kipróbáltnak, megbízhatónak számít, a teljesen „új" gondolat viszont a scientofób közegben tradícióellenes merényletként interpretálódik.[140] (A helyzet súlyosságával tisztában voltak a pártállamban is: Bognár József, Nyers Rezső és Kulcsár Kálmán 1977 márciusában így írt a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság számára készített anyagban: *„az apparátus (a bürokrácia) az újításokat rendkívüli bizalmatlansággal fogadja. (...) Vezetőrétegünk jelentős része a stabilitást az eredményesség fölé helyezi és még a külvilágból (világgazdaságból) érkező, elementáris erejű kutatásokat is alig akarja*

[137] BIHARI 2005. 282–285., GAZSÓ 1993. 16–17., 19–20., RIPP 2004a. 39., VIDA 1992. 7–12., 19–20., 23., 25.
[138] GAZSÓ 1993. 18., 21.
[139] MNL OL XIX–A–85–b. (1982) 16. doboz. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Leányfalu (nyers magnó-átirat).
[140] BIHARI 2005. 315–316., DZSIBRAILNÉ 1992. 368. A folytonosság hangsúlyozására ld. pl. BEREND T. 1983. 19–20., 22–23.

adaptálni."[141]Ráadásul – idézve Farkas Jánost – pszichológiai tény, hogy *„általában mindenki nyitottabb a korábbi nézeteit megerősítő s elutasítóbb az azt gyengítő álláspontokkal szemben. Ez különösen gyakori jelenség olyan esetekben, amikor korábbi értékek újragondolására van szükség."*[142] A megszokott módszereknek hatalmas erejük van, főleg ha befolyásos személyeknek érdekükben áll a „régit" fenntartani.[143] A politikusok többsége pedig – akár demokratikus, akár antidemokratikus berendezkedésű országokról beszélünk – általában az általa már korábban meghatározott problémák megoldására keres tudást, és nem szereti azokat a kutatókat, akik pontosabb, de céljai elérése szempontjából nehezebben értelmezhető ismeretet hoznak létre. Hiszen nagyon nehéz szembenézni a régi és az új közti ellentmondásokkal, viszont a tudósoknak kötelessége elméleti síkra terelni és analizálni ezt a problémát is.[144]

Az államszocialista korszakban külön problémát jelentett, hogy bizonyos kiemelt kutatási témák (pl. az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott programok) vizsgálati idejét a pártkongresszusok által lehatárolt tervciklusokra határozták meg, vagyis nagyjából 4–5 évre. Ez bizonyos témák esetében vagy túl rövid volt, vagy túl hosszú. Utóbbi esetben ez a kutatók elkényelmesedését, az anyagi eszközök nem kellő koncentrálását okozhatta. Ráadásul általánossá vált az a gyakorlat, hogy a kongresszusok előkészítése alatt „futottak be" a kutatók által készített zárótanulmányok, s a szinte egyszerre beáramló információtömeget képtelenség volt a döntéshozóknak áttanulmányozni.[145]

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a tudomány sem érdekmentes, a tudósközösségek saját céljaikért, ha van rá lehetőségük és eszközük, képesek harcba szállni, s nem „a" politikát, hanem egyes csoportokat támogatni. Erre a szocialista Magyarországon is találhatunk példát. Érdekérvényesítésre ugyanis a Kádár-korszakban is volt lehetőség, főleg az MSZMP döntéselőkészítő apparátusában, ahol különböző érdekek ütköztek meg egymással. Az érdekérvényesítő törekvések azonban általában nem „tiszta formájukban," hanem latensen, gyakran tudományos köntösben jelentkeztek, ami a végső döntéshozókat akár meg is zavarhatta. A tudomány gyakorlati eredményességét pedig a kutatói szféra belső érdekviszonyai, törekvései korlátozhatták (Cseh-Szombathy László szerint pl. a hetvenes évek elején gyakran előfordult, hogy a megrendelendő kutatási témákat a tudósok javasolták a

[141] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Bognár József – Nyers Rezső – Kulcsár Kálmán: A társadalomtudományok eredményeinek gyakorlati felhasználásával összefüggő problémák (1977. március).
[142] FARKAS 1986. 69.
[143] MÓD 1970. 96.
[144] FORGÁCS 1980. 309., MÓD 1970. 96., TAMÁS 2005. 1394.
[145] MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Beszámoló az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kijelölt kutatási és vitatémák helyzetéről, eredményeiről, végrehajtásuk rendjéről.

politikusoknak, a már elnyert pénzhez kerestek legitimáló témát, s végső soron majdnem minden tudósközösség azon munkálkodott, hogy intézetei fennmaradjanak).[146]

Adiktatúra végső bomlása alatt már kifejezetten nagy számban hívták segítségül a politikusok a társadalomkutatókat, akik egy idő után már nem is a rendszer javításáért, hanem a rendszerváltás sikeres lebonyolításáért dolgoztak. (Pl. 1988. decemberben az MSZMP KB Tanácsadó Testületébe került a Társadalomtudományi Intézettől Papp Zsolt, de helyet kaptak benne olyan pártonkívüli tudósok is, mint Andorka Rudolf szociológus, Asztalos László György közgazdász, vagy Kukorelly István jogász. 1989. március 20-án pedig Németh Miklós miniszterelnök állított fel tanácsadó testületet Berend T. Iván vezetésével, mely magában foglalta többek között Bihari Mihályt, Gazsó Ferencet, Kolosi Tamást, Pataki Ferencet vagy Pokol Bélát.) A szakértői tudás tehát jelentősen fölértékelődött a hazai államszocializmus utolsó éveire, különösen a reformközgazdászok presztízse ugrott meg. Ugyanakkor a politika még ekkor is ambivalensen viszonyult a társadalomtudósokhoz: igényelték is a javaslataikat a teljes gazdasági összeomlás elkerülése érdekében, ugyanakkor tudták, hogy javaslataik politikájukra nézve veszélyesek is lehetnek.[147]

[146] BIHARI 2005. 259., FARKAS 1986. 68., FARKAS 1992b. 31., 70., FORGÁCS 1980. 304.
[147] BOZÓKI 2004. 105., NÉPSZABADSÁG 1988. 1., RIPP 2006. 349.,SEREG 2010. 141.

I/3. Társadalomtudományi reformműhelyek a Kádár-korszakban

Ebben az alfejezetben megkísérlem bemutatni, hogy melyek voltak azok a társadalomtudományi kutatóhelyek a Kádár-kori Magyarországon, ahol tudósok sora dolgozott azon, hogy a szocialista rendszer reformálhatóságát tudományos eszközökkel alátámassza. A KB Társadalomtudományi Intézete, mint *reformműhely* ugyanis nem volt egyedülálló intézmény az 1989 előtti Magyarországon, más kutatóhelyen is keletkeztek jelentős tudományos produktumok a létező szocializmus átalakítására – más kérdés, hogy ebből a politikai vezetőréteg mit értett meg, vagy mit fogadott el. Fontos megjegyezni, hogy a politikai szféra végig felemás viszonyban volt a társadalomtudományi intézmények hálózatával, egyszer támogatta, máskor kifejezetten korlátozta őket, de legalábbis gyanakodva szemlélte a működésüket, hiszen nem egy helyen gyökeret tudott verni bennük számos ellenzéki gondolkodó is.[148] (Az ellenzékiek szerepét azért hangsúlyozom az egyes intézmények bemutatásánál, mert a „másként gondolkodók" történetei segíthetnek megérteni, hogy a pártvezetés mennyire tudta és akarta korlátozni az egyes kutatásokat. Emellett bemutatják azokat a stratégiákat is, amelyek segítségével az ellenzékiek képesek voltak dolgozni a diktatúra körülményei között is.) Az ideológiai élet irányítóit bizonyára az is zavarhatta, hogy a társadalomtudományi kutatóhelyeken kifejezetten kevés volt a párttagok száma, a hetvenes évek elején pl. az intézetek összlétszámának 25%-a, a kutatói létszámnak 36%-a rendelkezett MSZMP-tagsági könyvvel.[149] Ebben a rövid áttekintésben a humántudományi kutatóhelyekkel tudatosan nem foglalkozom, csak a KB TTI-hez *hasonló profilú*, döntően társadalom- (esetleg gazdaságtudományi) kutatóműhelyeket kívánom jellemezni, alapvetően a Társadalomtudományi Intézethez viszonyítva működésüket.[150] (Fontos megjegyezni, hogy nemcsak a szűken vett kutatóintézetekben folytak a társadalommal kapcsolatos vizsgálatok, hanem bizonyos egyetemek/főiskolák tanszékein is, de ezek elemzésétől terjedelmi okokból kifolyólag most eltekintettem.) Elemzésembe csak azokat az intézményeket vettem be, amelyek többségükben olyan kutatásokat folytattak, amelyek a szocialista rendszer megreformálására, átalakítására tettek javaslatot, szemben azokkal az intézményekkel, amelyek inkább a fennálló helyzetet kívánták konzerválni, illetve

[148] Ld. CSIZMADIA 1995. 164–172.
[149] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 151. ő. e. Tájékoztató jelentés az Agit. Prop. Bizottság részére a KB Tudománypolitikai irányelvei megvalósításának kezdeti tapasztalatairól (1971. január 11.), 25.
[150] A KB TTI-hez hasonló kutatásokat folytató akadémiai reformműhelyre, az MTA Szociológiai Intézetéreitt azért nem térek ki, mert a kutatóhely vázlatos történetét, KB TTI-hez fűződő kapcsolatait más alfejezetekben mutatom be.

amelyek a dogmatikusabban gondolkodó pártállami vezetők háttérintézményének számítottak (pl. a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete stb.). Természetesen ezekben is lehettek olyan kutatók, akik vitatták a pártvezetés döntéseit és kritizálták a fennálló rendszer működését, de ezekben az intézményekben nem ez volt a jellemző. (A reformműhelyekben is dolgozhattak olyan kutatók, akik konzervatívabb álláspontot képviseltek, de általában nem ők határozták meg az intézeti kollektíva gondolkodását.)

MTA Agrárgazdasági Kutató Intézet

Az intézmény egyik jogelődje már 1954-ben megalakult. 1957 elején az 1956-ban felállított Üzemtanulmányi Csoportból az MTA létrehozta a Mezőgazdasági Üzemtani Intézetet Erdei Ferenc vezetésével, mely 1962-ben alakult Agrárgazdasági Kutató Intézetté. Ez az akadémiai műhely volt a magyar agráriumban végrehajtott jelentős reformok egyik szülőhelye.[151] Az intézet feladata a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, továbbá a hozzájuk kapcsolódó ipari, kereskedelmi és szolgáltató tevékenységek főbb közgazdasági összefüggéseinek feltárása volt, hogy segíthessék a gazdaságpolitika tudományos megalapozását. Úgy tűnik, hogy az Intézet bizonyos időszakokban valóban képes volt érdemben befolyásolni az agrárpolitikai stratégia kialakítását.Az AKI munkatársai jelentősen hozzájárultak olyan fontos gazdaságpolitikai kérdések elemzéséhez, illetőleg tisztázásához, mint az anyagi érdekeltség és az ösztönzés szerepe, a kistermelői tevékenység, az árrendszer és a piac működése, az önálló vállalati gazdálkodás adottságai stb.[152] Természetesen ehhez az is kellett, hogy olyan karizmatikus, befolyásos személy álljon az Intézet élén, mint Erdei Ferenc.

Az Agrárgazdasági Kutató Intézet sokszínű tudós gárdája a legkülönbözőbb hátterű emberekből tevődött össze: itt dolgozott több 1956-os szerepvállalása miatt meghurcolt személy (Donáth Ferenc, Fekete Ferenc, Márton János Újhegyi Gyula stb.), az 1945 előtti rendszer számos kedvezményezettje (Balogh Ferenc egykori földbirtokos, Kállay Miklós, az azonos nevű miniszterelnök fia), de az 1956 előtti szerepét átértékelő Hegedüs András is.[153] Nem tudunk arról, hogy a pártközpont mennyire tartotta „gyanúsnak" az AKI-t (ahol a kutatók 33%-a – 32 fő – tagja volt az MSZMP-nek, ez a hasonló profilú kutatóhelyekhez

[151] VARGA 2013. 57. és 63.
[152] VASS 1989. 21–22., 24., 26., 30.
[153] VARGA 2010. 338.

viszonyítva nem számított rossz aránynak akkoriban),[154] mindenesetre tény, hogy az Erdei Ferencet követő igazgató, Márton János igen szoros kapcsolatban volt a népi-nemzeti ellenzékkel, olyannyira, hogy tevékenyen küzdött a határontúli magyarok érdekvédelmére szerveződött Bethlen Gábor Alapítvány (BGA) bejegyeztetéséért is. Nem véletlen, hogy 1985 júniusában, amikor több évnyi halogatás után a kormány engedélyezte a BGA-t mint „közérdekű kötelezettségvállalást," ő lett a szervezet Kuratóriumának elnöke, melynek első ülése éppen az Agrárgazdasági Kutató Intézetben volt.[155]

Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete

Az AKI-vel szemben ez az intézmény inkább a demokratikus ellenzékhez kötődött: itt dolgozott az MSZMP-ből kizárt Bauer Tamás, valamint Soós Károly Attila. Őket, és a rendszerrel egyre kritikusabb reformközgazdászok intézetbeli csoportját főnökük, az 1968-as új gazdasági mechanizmus „atyja," Nyers Rezső igyekezett megvédeni. (Ahogyan elődje, Friss István is.) Az 1974-ben az akadémiai szférába száműzött Nyers 1981-ig tartó vezetése alatt a Közgazdaságtudományi Intézet, mint reformműhely, rengeteget fejlődött, noha már korábban is számoltak vele a gazdasági szakemberek. Az 1954-ben felállított kutatóhely, mely Magyarország legnagyobb, tisztán közgazdasági profilú műhelye volt, részt vett a Kádár-kor szinte valamennyi gazdasági döntésének megalapozásában, a tervgazdaság elméletének vizsgálatában, és továbbfejlesztésében. Az intézet munkatársai közreműködtek olyan jelentős pártdokumentumok előkészítésében, mint az 1968-as reformot megalapozó 1966. májusi KB-határozat, vagy a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésével foglalkozó 1984. áprilisi KB-állásfoglalás.[156] A döntéselőkészítőkre gyakorolt befolyással azonban korántsem volt megelégedve az intézmény vezetése.[157] Sipos Aladár, a Nyers Rezsőt 1981-ben váltó igazgató meglehetősen nyíltan fogalmazott 1987 nyarán: *„Tapasztalataink a hasznosítás tekintetében vegyesek. Egyes esetekben javaslataink csaknem közvetlenül átmennek a gyakorlatba, más esetekben csak részlegesen vagy jelentős késéssel. Javaslataink egy része egyáltalán nem hasznosul."*[158] Mindez elgondolkodtató, hiszen a Kádár-korban a gazdaságpolitika végig kiemelt terepnek számított a hatalmon lévők körében.

---

[154] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 223. ő. e. (1974. május 2.) 63. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. A közgazdaságtudományi kutatóhálózat struktúrájáról, a kutatások fő irányairól és koordinálásuk kérdéseiről (1974. április 24.). 3. sz. melléklet. Közgazdasági kutatóhelyek, 63.
[155] BAKOS 1994. 276–277. és SZÉCSI 2005. 112–113.
[156] CSIZMADIA 1995. 165–166., PÉTERI 2006., VASS 1989. 78. és 82.
[157] Ehhez ld. pl. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 262. ő. e. (1976. április 27.) Előterjesztés az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága részére a közgazdaságtudományi kutatások helyzetéről (1976. április 16.), 16.
[158] VASS 1989. 80.

Bár a párttagok száma kifejezetten magasnak számított (1974-ben a kutatók 56%-a, vagyis 39 fő MSZMP-tag volt),[159] ez nem gátolta meg a munkatársi gárdát, hogy időnként szembemenjen a politikusok elképzeléseivel, 1973-ban pl. pártfegyelmi vizsgálatot kellett lefolytatni, mert több kutató tiltakozott a szakértők megállapításaival szembemenő[160] népesedéspolitikai határozatban foglaltakkal szemben.[161]

A Közgazdaságtudományi Intézet – az AKI-hez hasonlóan – rendkívül színvonalas tudományos munkák megszületéséhez járult hozzá. A közgazdászok általában kedvelték kiadványaikat, részt vettek tanácskozásaikon. A politikusok elnézték nekik, hogy olyan „kényes kérdésekkel" foglalkozzanak, mint az infláció, az életszínvonal és a szociálpolitika összefüggései, az egyre nyilvánvalóbb válság kérdései stb. Igaz, számos írásuk csak állami szamizdatként jelenhetett meg (vagyis kis példányszámban, az intézeten belül, de engedéllyel).[162] A Társadalomtudományi Intézettel jó munkakapcsolatot alakítottak ki, „A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait" vizsgáló csoporttal működtek együtt az Akadémia közgazdász munkatársai.[163]

Pénzügykutató Intézet

A reformközgazdászok első számú bázisa azonban minden kétséget kizáróan a Pénzügykutató Intézet volt, amely megint csak a hatvanas évekbeli reformidőszaknak, „intézetalapítási hullámnak" köszönheti létét, amikor az új gazdasági mechanizmus előkészítése során rövid idő alatt több komoly intézményt is felállítottak. (1966-ban kezdte meg működését az Országos Tervhivatalt segítő Tervgazdasági Intézet, 1967-ben alakult meg a KSH mellett működő Gazdaságkutató Intézet, 1968-ban indult a Kohó- és Gépipargazdasági Szervezési és Számítástechnikai Intézet, valamint a Szövetkezeti Kutató Intézet is.)[164] A Pénzügykutató Intézetet 1968-ban alakították meg a Pénzügyminisztérium háttérintézeteként. Feladata *„gyakorlati gazdaságpolitikai intézkedések megalapozását szolgáló pénzügyi problémák kutatása, a szocialista államok pénzügyi intézeteivel való szervezett*

[159] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 223. ő. e. (1974. május 2.) 63. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. A közgazdaságtudományi kutatóhálózat struktúrájáról, a kutatások fő irányairól és koordinálásuk kérdéseiről (1974. április 24.). 3. sz. melléklet. Közgazdasági kutatóhelyek, 61.
[160] FARKAS 1992b. 60., FERBER–REJTŐ 1988. 163.
[161] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 216. ő. e. (1973. december 11.) Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1973. december 11-i üléséről, 2.
[162] CSIZMADIA 2001. 120–121. és VASS 1989. 81.
[163] BALOGH 1978. 138., PETRINA 1980. 103.
[164] POGÁNY 1998. 11. és MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 6. doboz. A társadalomtudományi kutatóhálózat szerkezeti vizsgálata és a továbbfejlesztés lehetőségeinek kérdései (1978).

együttműködés" volt.[165] A „Pénzügykutató" szinte már alapításától jelentős kapcsolatban állt a demokratikus ellenzékkel, itt dolgozott pl. Szalai Erzsébet vagy Kis János felesége, Hegedüs Zsuzsa.[166]

Hasonlóan más reformműhelyekhez, itt is különböző szocializációjú emberek jöttek össze, de a heterogén összetételű munkatársi gárda itt nem segítette elő a jó intézeti légkör kialakítását, néhány év elteltével túlságosan elmélyült a gazdasági reform mellett kardoskodók, és a konzervatívabb felfogásúak közti szakadék. Az utóbbi csoportnak kedvezett az 1972-től érezhető ideológiai szigorodás, az új gazdasági mechanizmus leállítása. 1973-ban a párt vizsgálatot kezdeményezett a Pénzügykutatón belül, ahol a személyes konfliktusok szinte már mindennaposakká váltak. Természetesen ez nem tett jót a kutatómunkának, ráadásul több munkatársról kiderült, hogy alkalmatlan a közgazdasági kérdések elmélyült tanulmányozására. Az 1970-es évek közepén ezért átalakították az intézetet,[167] de korántsem a dogmatikus pártemberek tetszése szerint. Hagelmayer István lett az új igazgató, aki szinte teljesen lecserélte az addigi kutatói gárdát, s fiatal munkatársakkal töltötte meg a megüresedett helyeket.[168] Ez kétségkívül jót tett a tudományos teljesítménynek, és az intézeti atmoszférának. Az új közgazdász generáció (élükön a jó kapcsolatteremtő képességekkel bíró Lengyel Lászlóval, aki a hetvenes évek végére társaival „megszállta" a Pénzügyminisztérium KISZ szervezetét is) rendkívül igényes tudományos munkákban fejtette ki nézeteit, és sürgette a tervgazdaság minél radikálisabb megreformálását.[169]

Az ellenzékkel (elsősorban a demokratikus ellenzékkel) való kapcsolat is megmaradt. Szalai Erzsébet, aki az átszervezés után is ott maradt az Intézetben, volt az elsőszámú közvetítő a pénzügyesek és a „másként gondolkodók" között. Rendszeresen írt a szamizdat kiadványokba több kollégájával (Bokros Lajossal, Lengyel Lászlóval stb.), de keményen kritizált „nyilvánosan publikált" könyvében is, az 1981-ben megjelent *Kiemelt vállalat – beruházási érdek* című munkában, amelyet az ellenzék üdvözölt, a politikai vezetés egy része viszont megvetett. Nem véletlenül, ugyanis Szalai kimutatta, hogy a nagyvállalati vezetők – a magukról alkotott kép ellenére – a reformok fő kerékkötői.[170] A reformközgazdászok megjelent munkái közül a híres, 1986-ban publikált *Fordulat és reform* című művet érdemes még kiemelni, amelynek megalkotásában a Pénzügykutató több szakértője is részt vett. Ez a

[165] MNL OL XIX–A–85–b. (1980) 11. doboz. A Tudománypolitikai Bizottság ideiglenes Munkabizottságának megállapítása a Pénzügykutató Intézetről (1980. július 10.).
[166] CSIZMADIA 1995. 169.
[167] POGÁNY 1998. 25., 30., 35.
[168] CSIZMADIA 1995. 169.
[169] LENGYEL 2015. 321., 344., 394., 370., 408., PÉTERI 1998. 219.
[170] CSIZMADIA 1995. 169., LENGYEL 2015. 365., 417.

könyv mintegy szimbolikusan megkoronázta Lengyel Lászlóék addigi tudományos teljesítményét, de a politikai vezetés türelme is minden bizonnyal ekkor fogyott el: 1987 nyarán megszüntették a Pénzügyminisztérium épületében szinte már külön zárványként működő Intézetet, Magyarország egyik legfontosabb gazdaságelméleti reformműhelyét. A munkatársak egy része (pl. Csanádi Mária) ezután a Társadalomtudományi Intézetben talált új munkahelyet.[171]

Konjunktúra- és Piackutató Intézet (Kopint-Datorg)

A reformközgazdászok számára az 1964-ben alapított intézmény is rendkívül fontos bázis volt. A Külkereskedelmi Minisztérium háttérintézetében a magyar és a világgazdaság különböző kérdéseivel foglalkoztak,[172] az intézmény kiemelkedő szerepet játszott a kormányzati szervek belső tájékoztatásában. Az MSZMP-tagok száma a többi említett intézményhez képest viszonylag alacsony volt, a hetvenes évek közepén mindössze 9 fő (24%) volt párttag.[173] Ellenben itt dolgozott a demokratikus ellenzék tágabb holdudvarához tartozó Tardos Márton és Kemény István szociológus egyik tanítványa, Laki Mihály, de több „ötvenhatos" is.[174] Az intézet életében különösen Tardos Márton szerepét szokták kiemelni, aki Péter György veje volt, s részben a meghurcolt KSH-elnök hatására vált radikális rendszerkritikussá. Az új gazdasági mechanizmust még a háttérben előkészítő egyik szakértő, de a Prágai Tavasz leverése végleg meggyőzi arról, hogy szakítani kell a marxista gazdasági elmélettel. Írásai népszerűek lesznek tudományos körökben, a *Közgazdasági Szemle* egyik legtöbbet idézett szerzője lesz, a pártvezetés részéről pedig többször is kemény ideológiai bírálatban részesül publikációi miatt.[175]

Más reform-intézményekkel szemben a Kopintban viszonylag homogén származású munkatársi gárda jött össze, domináns befolyásra az értelmiségi, asszimilálódott pesti zsidó polgárcsaládból származók tettek szert[176] (maga Tardos Márton is eredetileg Neuschlosz néven jött világra, nagyapja volt az Országos Társadalombiztosító Intézet egyik megteremtője, szüleit a Holocaust alatt gyilkolták meg).[177] Ez a tudós társaság jelentős szerepet játszott a fejlett kapitalista országok gazdaságainak bemutatásában, a nyugati

[171] CSIZMADIA 1995. 170., LENGYEL 2015. 376. és POGÁNY 1998. 49–50., 66.
[172] CSIZMADIA 1995. 167., CSIZMADIA 2001. 120.
[173] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 223. ő. e. (1974. május 2.) 63. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére. A közgazdaságtudományi kutatóhálózat struktúrájáról, a kutatások fő irányairól és koordinálásuk kérdéseiről (1974. április 24.). 3. sz. melléklet. Közgazdasági kutatóhelyek, 64.
[174] CSIZMADIA 1995. 167–168., BOSSÁNYI 1997. 30., KOVÁCS 1999. 4.
[175] BOSSÁNYI 1997. 29., PÉTERI 1998. 218., SÁRKÖZY 1986. 66.
[176] CSIZMADIA 1995. 169.
[177] KOVÁCS 1999. 8.

modellek népszerűsítésében. Az olajválságból kilábaló tőkés gazdaságokkal kapcsolatos esettanulmányokat rendszeresen olvashatták az érdeklődők a *Külgazdaság* című intézeti folyóiratban. A Nyugat felé tájékozódó MSZMP-vezetés szemében ezzel még nem is lett volna baj, azzal viszont igen, hogy Laki Mihály szamizdat kiadványba is publikált, ezért 1977-ben öt évre megvonták tőle a nyugati utazás lehetőségét, a kirúgástól csak Tardos Márton osztályvezető mentette meg. (Tardos azonban 1980-ban a Közgazdasági Intézetbe távozott, és az 1985-ös monori találkozó egyik előkészítője lett, Laki a Szövetkezeti Kutatóban talált új munkahelyre).[178]

Világgazdasági Kutatóintézet

A Magyar Tudományos Akadémia ezen műhelye úgyszintén a reformközgazdászok egyik otthona volt. Az intézet célja a világgazdasági folyamatok elemzése és előrejelzése volt azért, hogy segíthesse a politikai döntéshozókat a magyar külgazdasági stratégia kialakításában.[179] A Világgazdasági Kutatóintézet végleges formájában 1973-ban jött létre, elődjét még tíz évvel korábban állították fel, de akkor még csak akadémiai kutatócsoportként működhetett. 1965-ben ebből a csoportból teremtették meg az MTA Afro-ázsiai kutatócsoportját, amelyet aztán 1967-ben átszerveztek Afro-Ázsiai Kutató Központtá, s ebben a formában működött 1973-ig.[180] A kezdeti időszakban a fejlődő országok gazdaságfejlesztési stratégiáinak, növekedésük ágazati és funkcionális kérdéseinek kutatására koncentráltak – összhangban a Szovjetunió külpolitikai érdekeivel, Moszkva – és nyomában a kelet-európai szocialista országok – ugyanis éppen a hatvanas években kezdett el határozottan foglalkozni a harmadik világ országaival.[181] A Világgazdasági Kutatóintézetben természetesen kutatták emellett a KGST integráció problémáit, a fejlett tőkés országok külgazdasági politikáját, az európai biztonsági rendszer gazdaságpolitikai aspektusait, a nemzetközi munkamegosztás új motívumait is.[182] Mindezek a témák megmaradtak később is, csak kiegészültek a világgazdaságban végbement új jelenségek vizsgálatával (pl. a Keleti Blokk országainak energiaellátásának feszültségei, a világgazdaság szerkezeti rendszerének átalakulása, a

[178] CSIZMADIA 1995. 168., CSIZMADIA 2001. 120. és 131., LENGYEL 2015. 418.
[179] VASS 1989. 224.
[180] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 6. doboz. 1. sz. melléklet: Társadalomtudományi kutatóintézetek. „A" rész. A Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi kutatóintézetei.
[181] KALMÁR 2014. 451. A magyar intézet évekig közös projektekben dolgozott a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Afrika Intézetével, különösen az afrikai országok nyersanyag kincseivel kapcsolatos kutatások álltak érdeklődésük középpontjában: MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 6. doboz. 1. sz. melléklet: Társadalomtudományi kutatóintézetek. „A" rész. A Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi kutatóintézetei.
[182] Uo.

tudományos-műszaki fejlődés hatásai az ember és a természet viszonyában, a tömegpusztító fegyverek veszélyei, a környezetszennyezés várható hatásai, a fegyverkezési verseny következményei stb.)[183] A Társadalomtudományi Intézettel is volt közös vizsgálatuk, a „fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait" kutató csoporttal álltak kapcsolatban, hasonlóan az MTA Közgazdaságtudományi Intézetéhez.[184]

A Világgazdasági Kutatóintézet is jelentős tudományos eredményeket ért el Bognár József (egykori FKGP-s miniszter), és Simai Mihály közgazdász irányítása alatt. Magyarország helyét a világgazdaságban döntően az intézet publikációiból ismerhette meg az uralmi rend és az érdeklődő közvélemény.[185] A sorok között olvasni tudók ezen kiadványokból nemcsak a fejlett tőkés termelés előnyeit, hanem a KGST tagállamok egyre rosszabbul teljesítő gazdaságait is megismerhették. Megérthették, hogy a piaci verseny hogy működik, mekkora jelentőséggel bír a gazdaság újítóképességének fejlesztése, levonhatták a következtetéseket a fegyverkezési verseny várható következményeiről, vagy szembesülhettek azzal, hogy Magyarország technikaimportja mennyire alacsony.[186] S aki ennél is tovább ment, s nemcsak írásban szállt szembe a rezsim visszásságaival, az csakhamar szembekerülhetett a politikai vezetéssel. Így járt Magyar Bálint is, akit 1981-ben kiutasítottak Lengyelországból, azzal az ürüggyel, hogy illegális szervezetekkel vette fel a kapcsolatot. A hazatérő kutatót az intézet fegyelmi bizottsága elé citálták, majd elbocsátották állásából, hiába tiltakozott ez ellen az MTA elnökénél levélben kb. 30–35 kollégája más gazdasági intézetekből (többek között a Közgazdaságtudományi Kutató Intézetből, a Szövetkezeti, illetve a Pénzügykutatóból. Annyit azonban sikerült elérni, hogy Magyar a pályán maradhasson, hamarosan a Művelődéskutató, majd a Szövetkezeti Kutatóintézetben tudott elhelyezkedni).[187]

Népművelési Intézet/Művelődéskutató Intézet

Ennek a kutatóhelynek az elődjét még 1951-ben hozták létre Népművészeti Intézet néven, a Népművelődési Minisztérium felügyelete alatt, s kezdetben inkább kultúraszervező tevékenységet látott el, kutatási feladatokat sokkal kevésbé. Ez némileg megváltozott 1957-ben, amikor a Művelődésügyi Minisztérium az intézmény nevét Népművelési Intézetre változtatta és hatáskörét kibővítette. Az iskolán kívüli népművelés szervezése és az új tehetségek felkutatása mellett már jelentősebb szerepet kapott a tudományos munka is, a

[183] VASS 1989. 214., 216., 222.
[184] BALOGH 1978. 138.
[185] CSIZMADIA 1995. 170., CSIZMADIA 2001. 119–120.
[186] VASS 1989. 217–218., 222.
[187] CSIZMADIA 1995. 170., MAGYAR 1990. 362., 364.

népművelési-szociográfiai kutatás, *„a társadalom művelődési igényeinek és szükségleteinek vizsgálata, elemzése, bizonyított következtetéseinek felhasználása, a népművelő tevékenység hatásának sokoldalú vizsgálata a társadalom különböző rétegeiben.”*[188]

1972-ben került a *Valóság* köréhez tartozó Vitányi Iván az intézmény élére, s ő következetesen ragaszkodott a *laissez faire* elvhez: hagyta, hogy munkatársai szabadon dolgozzanak, szabadidejükben pedig írjanak a szamizdat kiadványokba. Toleranciájának, nyitottságának köszönhetően a Népművelési (1980-tól Művelődéskutató) Intézet mind a két nagy ellenzéki mozgalom, a nép-nemzetiek és az urbánus-demokratikus ellenzéknek is az egyik bázisa lett. 1986-ban részben az Intézetből hozták létre az Országos Művelődéskutató Központot, amelyet szintén Vitányi igazgatott, s továbbra is igyekezett a többféle ellenzéki irányzatokat patronálni: segítette a későbbi SZDSZ-es politikusok egy részét (mint említettem egy ideig az Intézetben dolgozott Magyar Bálint is), de az MDF irodájának és a *Hitel* szerkesztőségének is helyet adott. Vitányi tisztában volt azzal, hogy ezzel komoly kockázatot vállalt, az egyik intézeti munkatárs egyszer föl is jelentette az igazgatót az I. kerületi pártbizottságon a „másként gondolkodók” támogatása miatt, de ő nagy nehezen megvédte magát és kollégáit. Az ellenzék körében elért tekintélyének köszönhetően a Népművelési Intézetben tartották 1989. június 16-án, Nagy Imre és társai újratemetésének napján a Történelmi Igazságtétel Bizottságának fogadását, ahol számos emigráns mellett megjelent Adam Michnik is, a lengyel ellenzék egyik kulcsembere.[189]

Vitányinak elévülhetetlen szerepe van abban, hogy idővel a Népművelési (Művelődéskutató) Intézet az „ellenzéki” szociológia egyik színvonalasabb bázisává vált. A marginalizálódó szociológusok-szociográfusok egy részének (Kemény István tanítványainak, Márkus Istvánnak stb.) rendszeresen biztosított munkalehetőséget az igazgató,[190] igaz, a munkák egy részéből nem lett publikáció, csak belső használatra szánt, asztalfiókba kerülő írásmű egy-egy társadalmilag kevésbé releváns témáról.[191] Többek között itt dolgozott Havas Gábor, Hegedüs József, Kertesi Gábor és Lengyel György szociológus is.[192] A Művelődéskutató Intézet elsősorban a KB TTI Rétegződéskutató csoportjával alakított ki

[188] MÁSZ 1993. 376. és 380.
[189] CSIZMADIA 1995. 170., PÜNKÖSTI 2005. 482–483., VARSÁNYI 1992. 8–9.
[190] CSIZMADIA 1995. 171., HUSZÁR 2015. 186–187., NAGY J. 2016. 218., SZELÉNYI 1992. 580.
[191] PÜNKÖSTI 2005. 238.
[192] CSIZMADIA 1995. 171.; MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 15. doboz. „A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon” c. OTTKT főirány kerete terhére 1981-ben foglalkoztatottak névsora intézményenként (1981).

szoros kapcsolatot, ami lehetővé tette több nagyobb adatfelvétel intézetközi összekapcsolását is.[193]

Szövetkezeti Kutatóintézet

A Népművelési Intézethez hasonlóan az 1968-ban az 1963-ban létrehozott Szövetkezeti Kutató és Üzemszervezési Irodából kifejlődött[194] Szövetkezeti Kutatóintézet is képes volt idővel munkahelyet biztosítani az ellenzék mindkét nagy táborának. A színvonalas tudományos teljesítményhez itt is hozzájárult a Kutatóintézet jó légköre, az, hogy a különböző álláspontú, eltérő szocializációjú emberek képesek voltak együttműködni, egymás szellemi fejlődésére pozitív befolyást gyakorolni. Az Országos Szövetkezeti Tanács, illetve az agrárlobbi eme háttérintézményében dolgozott többek között Hegedüs András két tanítványa, Zsille Zoltán és Földvári Tamás, a demokratikus ellenzék tágabb köréhez sorolható Juhász Pál, Tellér Gyula, Gaál Gyula, az „urbánusok" csoportjához tartozó Magyar Bálint, valamint számos reformkommunista,[195] Donáth Ferenc, a baloldali reformerek jelképes vezéralakja is, de itt tevékenykedett Balajthy Anna, a „repülő egyetem" egyik kezdeményezője, több szamizdat kiadvány (*Profil*, *Napló*) szerzője.[196] Az intézet igazgatója is fontos személy: Gyenes Antal agrárközgazdász, egykori népi kollégista, Nagy Imre híve, az 1956-os forradalom napjaiban begyűjtési miniszter (s a kötelező beszolgáltatás eltörlője), az agrárlobbi egyik jelentős alakja.[197]

Témám szempontjából meg kell említenem, hogy a Társadalomtudományi Intézet kifejezetten jól tudott együttműködni a Szövetkezeti Kutató munkatársaival. Közös kutatásokra is sor került a szövetkezeti elnökök mobilitásáról, a TSZ-ek érdekérvényesítéséről, vagy éppen a szőlő- és gyümölcstermelő szövetkezetek új modelljeiről. Ebben Simó Tibor játszotta a főszerepet, aki ugyan a KB TTI-ben dolgozott, de több művét is a Szövetkezeti Kutatóintézet adta ki.[198]

A Szövetkezeti Kutatóintézet 1972-től az Országos Szövetkezeti Tanács három ágazatának (a fogyasztási, az ipari, a mezőgazdasági)[199] tudományos intézménye volt.

---

[193] KOLOSI 1981. 287.
[194] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 6. doboz. 1. sz. melléklet: Társadalomtudományi Kutatóintézetek. „B" rész. Minisztériumok, főhatóságok felügyelete alá tartozó társadalomtudományi kutatóintézetek.
[195] CSIZMADIA 1995. 168–169. és ZSILLE 1988. 248. A „reformkommunista" későbbi fogalom, a dogmatikusokkal ellentétes gondolatokat vallók magukat nem így nevezték. BARTHA 2017b. 9.
[196] SZŐNYEI 2012. 799–800., TAMÁS 2014. 13., ZSILLE 1988. 239.
[197] VARGA 2013. 262–263.
[198] BOGNÁR–SIMÓ 1973., SIMÓ 1977. 83., SIMÓ 1981., SIMÓ 1983.
[199] Az intézet három is a három szövetkezeti típusnak megfelelően tagozódott három kutatói csoportra: Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26. 63.

Munkatársai szövetkezetpolitikai, a szövetkezetekkel kapcsolatos elméleti, történeti, szociológiai, közgazdasági és jogi kutatásokat folytattak, s kifejezetten „kényes" témákhoz is eljutottak (mint pl. az első kollektivizálási hullám alatt történt tömeges törvénytelenségek kérdése).[200] Nem véletlen, hogy a konzervatív pártvezetők szemében az intézet kifejezetten „ellenzék gyanússá" vált, s ennek volt is némi alapja: a Szövetkezeti Kutató volt az egyik legliberálisabb tudományos intézmény a Kádár-korban, mivel a „nagy öregek," Gyenes és Donáth megtudták védeni munkatársaikat a felsőbb szervek támadásaitól. A kutatók mintegy fele rendszeresen aláírta az ellenzékiek tiltakozó íveit, amely felett Gyenes igazgató szemet hunyt (sőt, a Bős-Nagymarosi vízlépcsőrendszer építése ellen tiltakozó nyilatkozatot ő is szignálta). A hétfői kutatónapokon pedig a *Beszélőt* nyíltan lehetett az intézet épületében árusítani.[201] Így a hetvenes évek második felére a „Szövkut" az ellenzéki társadalomtudósok egyik jelentős bázisává vált, csöndesen a kezükbe vették a műhely szellemi-politikai, s részben gazdasági irányítását is, még Bibó Istvánt is sikerült majdnem meghívniuk előadni.[202] A kutatóhely *„egy olyan zöld sziget volt a társadalomtudomány egén, ami szinte elképzelhetetlen, hogy ilyen volt. (...) a Szövetkezeti Kutatóintézetben igazából az volt a fantasztikus, hogy egy héten egyszer kellett bemenni, hétfőn. Ilyen hosszú asztalok voltak egymás mellett, és igazából két órahosszán keresztül beszélgettünk egymással. (...) És hát, itt eszmecsere volt, információ csere volt, főleg politizálás volt. És ugyanakkor mindenki azt csinálta, amit szeretett volna. (...) nagyon jó szakmai megbeszélések voltak, ahova bárkit meghívhattunk. Így hívtam meg ide például Bokros Lajost, Lengyel Lacit (...)."* – emlékezett Törzsök Erika.[203]

A nehézipari lobbi képviselői között számos ellenségre tett szert a Szövetkezeti Kutató, hiszen az ott dolgozók egy része tudományosan igyekezett bebizonyítani azt a nyilvánvaló tényt, hogy az ipar gyakorlatilag kizsákmányolja a jól teljesítő agrárszférát, a csőd közelében lévő ipari vállalatok jelentős részét a mezőgazdaság nyereségéből tartják életben (ennek a gondolatnak Juhász Pál volt az elsőszámú hirdetője).[204] A fentebb említett okok miatt a párt- és állami vezetés sem volt maradéktalanul megelégedve a reformműhellyel. A Tudománypolitikai Bizottság ideiglenes Munkabizottsága 1980-ban azt írta, hogy a Szövetkezeti Kutató *„tevékenysége (...) szétes, a rendelkezésre álló kutatási kapacitást*

[200] VASS 1989. 182–183.
[201] CSIZMADIA 1993. 20–21., Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26. 62.
[202] ZSILLE 1988. 239., 269.
[203] Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26. 62–63
[204] SZABÓ 2013. 127.

kevéssé hasznosítja." Ezért javasolták, hogy az Intézetet *„arra alkalmas akadémiai bizottság irányítsa,"* és hogy cseréljék le a munkatársi gárda egy részét.[205] Ez azonban csak részben történt meg. Néhányan (Balajthy Anna, Zsille Zoltán) ugyan elhagyták az intézetet (és az országot), de Gyenes 1985-ös nyugdíjazásáig a többség státusban maradhatott és folytathatta „részben illegális" tevékenységét. Jelentős változásra csak az új igazgató, Zsarnóczai Sándor alatt került sor, ugyanis ő igyekezett megszabadulni a rendszert határozottan kritizáló munkatársaktól, ezért több kutató (Juhász Pál, Magyar Bálint, Gaál Gyula, Laki Mihály, Törzsök Erika) inkább munkahelyet váltott 1987–1988-ban.[206]

MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja

A magyar szociológiai kutatások szempontjából igen jelentős intézmény volt a Magyar Rádió Tömegkommunikációs Kutatóintézete (belőle alakul ki később a Rádiótól független Magyar Közvéleménykutató Intézet), bár a hatvanas évek reform hangulatában felállított műhelyt a Társadalomtudományi Intézet munkatársai (és más társadalomtudósok is) kezdetben kissé lenézték.[207] Később azonban kiderült, hogy az 1969-ben létrehozott[208] intézmény nemcsak „a köz véleményét" méri, hanem igen komoly interdiszciplináris jellegű kutatómunkákat is folytat. Az Intézetben többek között foglalkoztak a kommunikáció elméleti kérdéseivel, a közvélemény szerveződésének konkrét formáival, a tömegkommunikációs eszközök agitációs és propaganda tevékenységének hatékonyságával, az egyes rétegek szabadidő felhasználásával, az üzemi értelmiség véleményformáló szerepével, a helyi politikai döntések és a lakóhelyi közvélemény vizsgálatával. Olyan kérdésekre keresték a választ, hogy ki a sikeres médiaszemélyiség, hogyan lehetne megjavítani a hírszerkesztést, milyen sztereotípiák élnek a magyar társadalomban? A szűken vett, gyors lefolyású, közvetlen gyakorlati igényeket kielégítő közvélemény kutatások mellett tehát már a központ kezdeti időszakában évente 10–12 adatfelvételt bonyolítottak le egy-egy aktuális probléma társadalmi visszhangjáról.[209] Nem csoda, hogy idővel már a KB TTI is kereste a kapcsolatot a Tömegkommunikációs Kutatóintézettel,[210] ahol olyan elismert szociológusok dolgoztak, mint

[205] MNL OL XIX–A–85–b. (1980) 11. doboz. A Tudománypolitikai Bizottság ideiglenes Munkabizottságának megállapításai a Szövetkezeti Kutató Intézetről (1980. július 11.).
[206] CSIZMADIA 1995. 169., Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26. 63.
[207] Papp Zsolt a közvélemény-kutatásokat folytató intézet tevékenységét pl. felületesnek tartotta, mondván azok csak „mélyfúrások a napi politika futóhomokjában." GOMBÁR 2009.
[208] TERESTYÉNI 2010. 15.
[209] HUNYADI 1972. 573–576., TAKÁCS 2012. 337., TERESTYÉNI 2010. 17., MNL OL XIX–A–85–b. (1977) 3. doboz. Kulcsár Kálmán: A szociológia helyzete és feladatai (1977).
[210] BŐHM 1977. 133., TERESTYÉNI 2010. 18.

Angelusz Róbert, Jakab Zoltán, Tardos Róbert vagy Tomka Miklós. Az együttműködés az 1980-as évek első felében a Társadalomtudományi Intézet, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és a Politikai Főiskola közös kutatási programjában öltött testet, amelynek során a három műhely a párttagság szocializmus-képét vizsgálta.[211] S a rezsim bomlásával párhuzamosan ennél „izgalmasabb," sőt „provokatívabb" témák is vizsgálat alá kerültek, mint pl. bundabotrányok a futballban, az 1986-os csernobili katasztrófa megjelenése a médiában vagy a legnagyobb tabu, 1956 a közgondolkodásban (amelyről 1989-ig természetesen csak nagyon óvatosan lehetett írni). A nyolcvanas évekre a Kutatóközpont a legnagyobb empirikus társadalomtudományi kutatóhellyé fejlődött: évente 8–10 nagyobb és 30–40 kisebb kutatást készített.[212]

Bár a Keleti Blokk többi országában is idővel létrehozták a kormányok saját közvéleménykutató intézeteiket, a magyarországi kutatóhely nagyságában megelőzte a többit. Nyugaton is elismerték, s úgy tekintettek rá, mint a szocialista országok legfontosabb kommunikációs és közvéleménykutató intézetére.[213] Ehhez Szecskő Tamás igazgató vezetése nagyban hozzájárult, aki a nehezebb időszakokban is megtudta tartani, sőt az 1988-as átszervezés után (ekkor vált a Kutatóközpont Magyar Közvéleménykutató Intézetté) még gyarapítani is tudta a műhelyt. A szocialista rendszer elvárásainak való állandó megfelelés sokszor kifejezetten nehéz feladatnak bizonyult, hiszen a műhely az MSZMP KB kifejezetten konzervatív gyakorlatú Agitációs és Propaganda Osztályának felügyelete alatt állt, az osztály vezetője tagja volt az intézet tématanácsának, Szecskőnek tehát nagyon óvatosan kellett irányítania az intézetet.[214] Úgy tűnik, megállta a helyét, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont jól felkészült, különböző tudományterületekről érkező[215] kutatói gárdája képes volt kiváló elemzéseket készíteni a kádári korlátozott nyilvánosságról,[216] kutatásai és tevékenysége miatt senkit sem bocsátottak el az intézettől, pedig a munkatársak jelentős része

[211] MNL OL XIX–A–85–b. (1982) 16. doboz. A párttagság szocializmus-képe és a társadalmi valóság (A szocializmussal kapcsolatos vélemények és értékek, s az ezeket alakító társadalmi folyamatok néhány eleme). Tervezet az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt kutatási téma feldolgozására (1982. február 12.).

[212] TERESTYÉNI 2010. 17., MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 423. ő. e. (1984. március 6.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkájáról, továbbfejlesztésének feladatairól (1984. február 21.), 35.

[213] Uo.

[214] TERESTYÉNI 2010. 15–16., HUSZÁR 2015. 250.

[215] A kutatók között voltak bölcsészek, jogászok, de természettudományos előképzettséggel rendelkező fiatalok is: TERESTYÉNI 2010. 18.

[216] Általában meg voltak vele elégedve a pártközpontban, bár 1986-ban megjegyezték, hogy az intézetben írott *„kutatási jelentések – stílusukban, szerkezetükben, következtetéseik visszafogottságában – nem mindig veszik figyelembe a felhasználás gyakorlati lehetőségeit."* Ld. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 423. ő. e. (1984. március 6.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkájáról, továbbfejlesztésének feladatairól (1984. február 21.), 37.

segítette az ellenzékieket, terjesztette a szamizdat kiadványokat.[217] S mindezt ráadásul egy olyan intézményben, amelyet kifejezetten jól támogattak anyagilag a szocialista Magyarországon: 1975-ben a Tömegkommunikációs Kutató Központ költhette a legtöbbet (több mint 4 millió forintot) vizsgálatokra a szociológiai (avagy szociológiai kutatásokat *is*végző) műhelyek közül (a Társadalomtudományi Intézet csak az ötödik volt ezen a listán 715 700 forintos kutatási ráfordításával).[218] 1978-ban már több mint 8 millió, 1982-ben pedig több mint 12 millió forintból gazdálkodhatott a 83 fős, saját könyvtárral rendelkező kutatóhely.[219] Az intézmény saját kutatásai mellett elismert nyugati szerzők (pl. Pierre Bourdieu) fontos írásait is kiadta magyar nyelven.[220]

Központi Statisztikai Hivatal

A reformer gondolkodók, a szocialista társadalmi valóságot minél pontosabban és reálisabban feltárni igyekvő társadalomtudósok egyik legfontosabb műhelye a KSH volt már az 1950-es években is, és az is maradt, kiválóan felszerelt könyvtárába a kor kiváló szociológusai jártak.[221] Természetesen az intézmény történetében is voltak hullámvölgyek attól függően, hogyan alakult a politikai felállás a pártközpontban. Korábban már szó volt róla, hogy a reformkommunista Péter György igazgatósága alatt milyen fontos szerepet játszott a Statisztikai Hivatal a szociológusok bázisteremtésében. A korszerű szociológiai kutatások újult erővel folytatódtak a hatvanas években (1962-ben pl. a KSH-ban helyezkedhetett el Andorka Rudolf is, börtönévei után itt kapott újra munkalehetőséget Kemény István és Lőcsei Pál), ezzel párhuzamosan maga a statisztikai adatfelvétel is korszerűsödött és megközelítette a nyugat-európai színvonalat.[222] Bár Pétert mondvacsinált ürüggyel (1969-ben vámsértés gyanújával bevitték a Gyorskocsi utcai börtönbe, ahol öngyilkos lett) halálba kergették a belügyi szervek,[223] az intézet „aranykora" töretlenül folytatódott a következő igazgató, Huszár István alatt is (aki 1980-ban a Társadalomtudományi Intézet élére került). Az új igazgató Péter Györgyhöz hasonlóan a korszerű tudományos kutatás támogatása mellett állt, igazgatósága alatt hozták létre a

[217] TERESTYÉNI 2010. 19–20.
[218] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 281. ő. e. (1977. március 29.) Tájékoztató jelentés az Agit. – Prop. Bizottság részére a szociológia helyzetéről és feladatairól (1977. március 22.). I. számú melléklet. A szociológiai kutatóbázis főbb adatai (1975. évi adatok), 28.
[219] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 423. ő. e. (1984. március 6.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkájáról, továbbfejlesztésének feladatairól (1984. február 21.). Melléklet. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont pénzügyi keretének alakulás 1978–83 években, 41.
[220] TAKÁCS 2012. 335.
[221] NÉMEDI–RÓBERT 1995. 70., SZELÉNYI 2015a 80–81., SZELÉNYI 2015b 4.
[222] GÁBOR 1992b. 38., HUSZÁR 2015. 203., PAJKOSSY 2013. 191., SZABARI 2001. 119–120.
[223] KALMÁR 2014. 688., KORNAI 1992. 43., SZELÉNYI 2015a 81.

Számítástechnikai Oktatási és Tájékoztatási Központot (SZÁMOK)[224] és a KSH Társadalomstatisztikai Főosztályát, ahol Andorka Rudolf és Cseh-Szombathy László vezetésével a hazai rétegződés- és mobilitásvizsgálatok igen korszerű kutatóműhelye alakult ki.[225]*„A Huszár István-korszak bizonyos fokig a hivatal aranykorának tekinthető, mert ő mindenféle jó törekvést, a valóság feltárását, az igényes, tudományos munkát támogatta, és politikai kérdésekben ugyanolyan felvilágosult volt, mint Péter."* – emlékezett Andorka Rudolf.[226]

Az „aranykor" még Huszár István 1973-as távozása után is folytatódott egy ideig, annak ellenére, hogy az új igazgató, Bálint József konzervatív felfogású kommunista volt, aki több ponton is vitatta Kádár János politikáját (valószínűleg ezért is „buktatták le" a KB Gazdaságpolitikai Osztályáról a KSH élére), s nem nézte jó szemmel a Statisztikai Hivatal valóságfeltáró munkáját, nem egy fontosnak ígérkező kutatást idő előtt le is állítatott. Cseh-Szombathy László 1975-ben át is ment a Szociológiai Intézetbe, a Társadalomstatisztikai Főosztályt pedig 1978-ban feloszlatták. Bár Bálint 1980-as távozásával valamelyest enyhült a nyomás, az intézeti kutatási programok jelentős része továbbra is a „tűrt" kategóriában maradt.[227]

Hogy mégis sikerült igényes tudományos munkát folytatnia a KSH-nak, az jelentős részben a KB TTI-vel való kooperációnak köszönhető. A hetvenes évek második felétől alakult ki intenzív együttműködés a két műhely között, előbb a rétegződéskutatásokban, amelynek keretében a KSH, a Társadalomtudományi és a Szociológiai Kutatóintézet egy egyeztetett, nemzetközileg is egyedülálló adatfelvételsorozatot bonyolított le,[228] majd a nyolcvanas években az ifjúságkutatások terén is kooperáltak az említett kutatóhelyek. A Statisztikai Hivatal egykori vezetője, a KB TTI-t 1980 és 1985 között irányító Huszár István nem felejtkezett el egykori munkahelyéről, és sok segítséget nyújtott a közös kutatások végzésében, ahogyan a kutatási programot vezető Gazsó Ferenc is.[229]

Országos Vezetőképző Központ

Sok más reformműhelyhez hasonlóan az új gazdasági mechanizmus előkészítése hívta életre az Országos Vezetőképző Központot (OVK) is 1967-ben, hogy korszerű ismeretekkel lássa el a gazdasági szervezetek felsőszintű vezetőit. A Munkaügyi Minisztérium

[224] Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2017. október 27. 22–23.
[225] CSEH-SZOMBATHY 1992. 573., HARCSA 2016. 65–66., NYITRAI 1987. 557.
[226] JAVORNICZKY 2006. 142.
[227] CSEH-SZOMBATHY 1992. 574., HARCSA 2016. 67., LOSONCZI 2016. 204.
[228] BŐHM 1977. 133., HUSZÁR 1989. 179., KOLOSI 1981. 287.
[229] BÉKÉS 1986. 422., HARCSA 2016. 67.

háttérintézeteként működő szervezet ezért évente tanfolyamokat szervezett vállalatvezetők, gazdaságirányítók és a vezetőképzésben dolgozó oktatók részére (az elsőre 1969-ben került sor). Az oktató tevékenység mellett a Központ vállalatvezetési tanácsadó szolgálatot is ellátott, továbbá a vezetéstudománnyal kapcsolatos kutatásokat is folytatott.[230] Már a kezdetektől kialakult egy meglehetősen kritikus munkatársi gárda az intézetben, akiknek az egyik hangadója a Hegedüs-tanítvány Zsille Zoltán volt. Zsillét és három kollégáját mélyen érintette, hogy 1972-ben betiltásra került a III. szociológiai konferencia, ezért az oda szánt előadásaik tanulmány változatait végül szamizdatkiadványban jelentették meg.[231] Innentől kezdve a pártvezetés az OVK-t „ellenzéki bázisként" tartotta számon.[232] Az 1973-as „filozófusper" kapcsán Bérci Gyula, a Központ igazgatója hivatalosan arra kérte Zsillét és kollégáit, hogy fejtsék ki véleményüket az „Állásfoglalás néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről" című pártdokumentumról (ami tulajdonképpen azt jelentette, hogy ítéljék el a Lukács-tanítványokat és Hegedüs Andrást). Zsille erre nem volt hajlandó, válaszul 1974 januárjában kizárták az MSZMP-ből, eltiltották tervezett franciaországi utazásától, záróakkordként pedig 1975 nyarán elbocsátották a Vezetőképző Központból.[233]

Zsille kirúgása, a többi kutatót sújtó felső nyomásgyakorlás nem tett jót az intézeti dolgozók teljesítményének. Bár a „reformer kurzus" során alapított Vezetőképzőnek megvoltak a lehetőségei arra, hogy jó eredményeket elérő kutatóműhellyé fejlődjön (már csak azért is, mert eredetileg zárt könyvtára, melyben számos vezetéstudományi, számítástechnikai és szociológiai munka volt, 1974 júliusától nyilvános közgyűjteménnyé vált) az 1972-ben kezdődő ideológiai szigorodás gátat vetett a fejlődésnek. Az 1980-as évekre már nyilvánvalóvá váltak az OVK működési hiányosságai: a tárgyak oktatása nem a valódi igényekhez, hanem a tanárok érdeklődéséhez igazodott; alig alakult ki a vezetőképzés önálló arculata; a gyakorlati ismeretek helyett túlságosan elméletorientálttá vált a képzés; nem alakult ki a tanfolyamtípusok egységes követelményrendszere; elmaradtak a mikroökonómiai nehézségek feldolgozásában, a vállalati menedzsmentben, a vállalati kultúra vizsgálatában – általában az egész szervezés- és vezetéstudományban.[234] A helyzet a nyolcvanas években – hasonlóan a többi állami vezetőképző szervezethez – tovább romlott.[235]

---

[230] MAGYAR 1983. 1433.,, MÁSZ 1993. 482., VIRÁGH 1985. 615.
[231] ZSILLE 1988. 99.
[232] CSIZMADIA 1995. 171.
[233] Uo. és ZSILLE 1988. 119., 156.
[234] ARATÓ–VÁGH 1973. 300., FARKAS 1992b. 33., MAGYAR 1983. 1435–1437., 1440.
[235] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 474. ő. e. (1986. szeptember 30.) Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a közép- és felsőszintű vezetők politikai továbbképzésének helyzetéről. Javaslat a fejlesztésre (1986. szeptember 22.), 78–79.

I/4. Az MSZMP Központi Bizottságának pártintézményei

A magyarországi államszocializmus időszakában az MSZMP-nek három olyan intézménye volt, amely közvetlenül a Központi Bizottság alá tartozott a szervezeti hierarchiában: a Politikai Főiskola, a Párttörténeti Intézet és a Társadalomtudományi Intézet. (Gyakorlatilag a KB osztályaiként kezelték őket.)[236] Ezek közül kettőt még a Rákosi-korból „örökölt meg" a kádári pártvezetés: a Párttörténeti Intézetet a kommunista diktatúra hajnalán, 1948 őszén hozták létre Munkásmozgalmi Intézet néven,[237] a Politikai Főiskola elődjét, a Pártfőiskolát pedig (az MKP/MDP korábbi egy és kétéves pártiskoláinak egyesítésével) 1950-ben.[238] Mindkét intézmény nagy szerepet vállalt a kiépülő totális diktatúra hivatalos ideológiájának terjesztésében, illetve az új kommunista hatalmi elit kinevelésében. Funkciójuk alapvetően 1956 után sem változott, viszont szakszerűbbé vált a bennük zajló munka. Két jellegzetes pártállami intézményről van tehát szó, amelyek a rendszer alapításától kezdve annak bukásáig folyamatosan működtek, és természetesen olykor együttműködtek a Társadalomtudományi Intézettel is.

Párttörténeti Intézet

A *„magyar munkásmozgalom történetének kutatására és feldolgozására, forrásainak összegyűjtésére és szakszerű megőrzésére létrehozott tudományos pártintézményt"* 1948 novemberében állították fel a Kommunisták Magyarországi Pártja létrejöttének 30. évfordulóján. Az akkor még Magyar Munkásmozgalmi Intézetként működő kutató- és kiállítóhely tervszerűen gyűjtötte a nemzetközi munkásmozgalomra vonatkozó forrásokat, és a marxizmus-leninizmus klasszikus kiadványait és magyar fordításait.[239] Első igazgatója Rákosi Mátyás egykori börtöntársa, a textilmunkásból lett kommunista mozgalmár Réti László lett.[240]

Az Intézet, mely hivatalosan a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz tartozott, és az Oktatási Tanács közvetlen irányítása alatt állt,[241] önálló archívummal és szakkönyvtárral

[236] NÉMETH 1995. 10., NÉMETHNÉ VÁGYI – T. VARGA 1997. 19.
[237] VASS 1989. 119.
[238] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 112. ő. e. (1950. augusztus 9.) Javaslat a pártfőiskolák közös szervezeti felépítésére (1950. augusztus 7.), 11–12.
[239] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 11. ő. e. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet célkitűzései, szervezete és feladatai (1948. október 4.), 73., VASS 1989. 119.
[240] PÜNKÖSTI 2004. 52., ROMSICS 2011. 370–371.
[241] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 11. ő. e. Jegyzőkönyv a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának 1948. október 7-i üléséről, 4.

rendelkezett,[242] de rendelkezett külön Tudományos osztállyal is. 1948-ban összesen 21 személy (ebből mindössze hárman voltak tudományos munkatársak) dolgozott a reprezentatív, Kossuth térre néző Intézetben, mely a Kúria egykori épületében kapott helyet.[243] 1950-re a munkatársak száma már megközelítette a félszázat, akik közül 9-en dolgoztak a tudományos osztályon, s nagy részük az igazgatóhoz hasonlóan egykori illegális kommunista múltjának köszönhette státusát. Szakirányú történészi végzettséggel csak ketten bírtak: Győrffy Sándor és Erényi Tibor. Az Intézet összesen öt osztályból állt, melyek közül egy a tudományos kutatásokkal, egy a kiállítások rendezésével foglalkozott, a maradék három pedig a könyvtárat és levéltárat működtette.[244]

A Magyar Munkásmozgalmi Intézet első éveit egyáltalán nem lehet tudományos mércével mérni. Az Intézet alapvetően a totális diktatúra önképének egyik formálója, az állami propaganda egyik műhelye volt, az MDP legitimációját volt hivatva „történeti érvekkel" alátámasztani. 1951-től jelentek meg *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai,* továbbá a *Magyar munkásmozgalmi sajtó bibliográfiája* nevű sorozat kiadványai (itt az 1951-ben publikált három munka után jelentősebb szünet következett, a 4. kötet csak 1959-ben hagyta el a nyomdát). Jelentősebb vállalkozása volt a pártintézménynek a *Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához* című forráskiadvány sorozat, amelynek öt kötete 1954 és 1955-ben került a boltokba. Nem adták ki viszont végül azt az írást, amelyet Réti László és Győrffy Sándor készített Rákosi Mátyás életéről, mert az olyan sok kitalált elemet tartalmazott, hogy maga a főtitkár tiltotta meg a megjelenését.[245]

Az Intézet viszont más módon is tudta építeni Rákosi Mátyás személyi kultuszát. 1952-ben nyílt meg például a főtitkár 60. születésnapjához kötődő nagy reprezentatív kiállításuk *Rákosi Mátyás harcos élete* címmel, ahol a látogatók megtekinthették a diktátornak küldött ajándékokat (ezek két termet és két emelet körfolyosóját töltötték meg), valamint a szegedi Csillagbörtön egyik rekonstruált celláját is. Elkezdték gyűjteni „Sztálin legjobb magyar tanítványának" életével kapcsolatos visszaemlékezéseket is.[246] A „munkásmozgalmi archívum" kialakítása is jól haladt, olykor arra is volt példa, hogy a forrásokat kiválogató munkatársak segíteni tudták a koncepciós perek előkészítését is (az Intézetben bukkantak rá pl. arra az 1935-ös dokumentumra, amelyben Szakasits Árpád, az építőmunkás szakszervezet

[242] VASS 1989. 119.
[243] PÜNKÖSTI 2004. 306., MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 11. ő. e. A Magyar Munkásmozgalmi Intézet célkitűzései, szervezete és feladatai (1948. október 4.), 74.
[244] ROMSICS 2011. 370–371.
[245] ERÉNYI 1968. 107., ROMSICS 2011. 389.
[246] PÜNKÖSTI 2004. 300., 306.

elnökeként bejelentette a rendőrségnek egy tüntetésüket. Rákosi ezt érvként használta az egykori szociáldemokrata vezető ellen 1950-ben indított büntetőeljárás során.)[247]

Pénzügyileg az Intézet először az MDP KV Pártgazdasági Osztályához tartozott, de 1952. március 19-én a Titkárság úgy határozott, hogy a jövőben a finanszírozását az állami költségvetés terhére kell megoldani.[248] A pártvezetés egyébként nem sajnálta a pénzt az önreprezentációja szempontjából igen fontos kutató- és kiállítóhely támogatására: 1952-ben 4,5 millió forintot kapott a Munkásmozgalmi Intézet, annyit, amennyit az előző évben a levéltári területre *összesen* szántak a költségvetésből.[249] 1954-ben már 6 076 000 forintot utaltak ki az Intézetnek.[250]

A Rákosi-korban tehát a Magyar Munkásmozgalmi Intézet inkább volt az állami propaganda egyik eszköze, mint önálló profilú kutatóhely. A munkatársak kizárólag az ideológiai szempontok alapján meghatározott „munkásmozgalom történettel" foglalkoztak, azt kiszakították a magyar história összefüggéseiből, és ezáltal egy meglehetősen egyoldalú képet sugalló szakgyűjteményt hoztak létre. Kiadványaikat pedig az MDP vezetésének aktuális igényeihez szabták, ha kellett, akkor megcsonkítottak vagy átírtak forrásokat,[251] írásaikban pedig a magyar munkásmozgalmat gyakorlatilag a kommunisták „győzelmeinek" sorozataként mutatták be.[252]

Lassú professzionalizálódásról csak a Kádár-korszakban beszélhetünk. 1955-ben a Munkásmozgalmi Intézet Párttörténeti Intézet néven folytatta működését. A forradalom után az Intézet kommunista pártszervezete nagy többséggel javasolta az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának Réti László igazgató leváltását, mondván, hogy „szektariánus." December 23-án Réti meg is kapta felmondólevelét, utódjának Kálmán Endrét nevezték ki.[253] Az év végének másik jelentős eseménye az 1956. novemberi szervezeti módosulás volt. A kiállításokat rendező részleg átkerült a múzeumi hálózatba (1957 tavaszán el is költözött a

[247] Uo. 263–264. Az intézmény levéltárosai kétségkívül alapos munkát végeztek, hiszen az Intézet alapítása utáni hónapokban, 1949 márciusáig már átnézték és kiválogatták *„a fasiszta belügyminisztérium és különböző törvényszékek, ügyészségek és fogházak irattárának munkásmozgalmi vonatkozású anyagát"* és kiemeltek 12 000 aktát, ezzel párhuzamosan átnézték az SZDP 1945 utáni iratait is: MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 88. ő. e. Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Beszámoló az 1949. évi munkáról és Munkaterv az 1950. évre, 50.

[248] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 185. ő. e. Jegyzőkönyv a Titkárság 1952. március 19-én d. u. 5 órakor megtartott üléséről, 10. és Uo. A Munkásmozgalmi Intézet pénzügyeinek állami költségvetésbe utalása, 116.

[249] BALÁZS 1970. 70., MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 225. ő. e. Előterjesztés a Titkárság részére a Magyar Munkásmozgalmi Intézet 1953. évi költségvetéséről (1952. december 27.), 40.

[250] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 319. ő. e. Javaslat a Munkásmozgalmi Intézet pótköltségvetésére (1954. június 1.), 62.

[251] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 88. ő. e. Magyar Munkásmozgalmi Intézet. Beszámoló az 1949. évi munkáról és Munkaterv az 1950. évre, 54–55. és ROMSICS 2011. 389.

[252] PÁRTTÖRTÉNETI 1978. 70.

[253] MSZMP IVT 1998. 21. Az 1956. november 4. utáni hetekben az IIB kétszer is foglalkozott az Intézet vezetésének ügyével.

Legújabbkori Történeti Múzeumnak átkeresztelt Munkásmozgalmi Múzeum, a volt Kúria kétharmadát az előcsarnokkal együtt az újonnan létrehozott Magyar Nemzeti Galériának utalták ki, az Alkotmány utcai szárnyban viszont megmaradhatott a Párttörténeti Intézet),[254] ezt követően az Intézet három részlegből állt: a tudományos osztályból, a könyvtárból és a levéltárból.[255] Ez utóbbi az évek során szépen gyarapodott, míg 1948 végén néhány ezerben,[256] az 1980-as évek második felében már milliós nagyságrendben számolták az 1600 folyóméternyi hazai és külföldi eredetű forrásanyagot az archívumban, mely 1958 óta az MSZMP KB levéltára is volt. A könyvtár viszont teljes egészében az Intézet hatáskörébe tartozott, a kezdetben néhány ezer kötetes gyűjtemény a létező szocializmus utolsó éveire mintegy 135 000 könyvvel és 40 000 egységnyi periodikával bíró szakkönyvtár lett.[257] Az Intézet természetesen igyekezte kiszolgálni a kádári pártvezetést is, és részt vett az 1956-os események „ellenforradalomként" való bemutatásában: már a szabadságharc leverését követő hónapban, 1956 decemberében hozzákezdtek az intézeti munkatársak az október 23. és november 4. közötti iratok begyűjtéséhez. A felkutatott dokumentumok, röplapok, újságok, fényképek, később pedig a visszaemlékezések az intézet könyvtárába és levéltárába kerültek, ahol a rendszerváltásig azt zárt anyagként kezelték.[258] A „Nagy Imre-féle ellenforradalmi mozgalmat leleplező" *Fehér Könyv*höz összegyűjtött anyagokat is az Intézet őrizte meg.[259]

A „személyi kultusz" évei után lassan lehetőséget kaptak az intézeti dolgozók újabb témák kutatására is. Megkezdődött a magyarországi szociáldemokrata, és szakszervezeti mozgalom feltárása, a hazai és a külföldi baloldali csoportok kapcsolatának elemzése, s idővel megjelent az igény arra, hogy a „munkásmozgalmat" társadalomtörténeti aspektusból (is) kutassák, struktúra-vizsgálatokat is végezzenek.[260] 1978-ban még „a párt és munkásmozgalom történetírás módszertani kérdéseit" boncolgató ülésre is sor került.[261] A „kommunista hagiográfiák" gyártása helyett egyre árnyaltabb, kritikusabb szellemű feldolgozások születtek a magyarországi baloldali mozgalmak történetéről, s a forráskritika is kezdett előtérbe kerülni

[254] CS. LENGYEL 2008. 6., GÁBOR 1974. 16.
[255] PÁRTTÖRTÉNETI 1978. 405.
[256] Az 1948-ban létrejövő MDP-ben nemcsak az SZDP és az MKP, hanem a két párt addig külön fenntartott archívuma is egyesült. 1948 nyarán az MKP Akadémia u. 17. alatt tárolt gyűjteménye 3259 db iratból, plakátból, röpcédulából, emléktárgyból, fotóból stb. és kb. ugyanannyi feldolgozatlan anyagból állt. A Dohány u. 76. alatt tárolt SZDP-s levéltár kb. 5–6000 iratot, fényképet, emléktárgyat, újságot stb. őrzött, többnyire feldolgozatlan állapotban. PÁRTTÖRTÉNETI 1978. 45.
[257] PÁRTTÖRTÉNETI 1978. 46., PETRI 1982. 216., VASS 1989. 126–127.
[258] JALSOVSZKY 2008. 216.
[259] CS. LENGYEL 2008. 6.
[260] GÁBOR 1974. 17., PÁRTTÖRTÉNETI 1978. 68., VASS 1989. 128.
[261] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 4. doboz. A társadalomtudományok nemzetközi rendezvényeinek hároméves (1978–1980.) terve. MSZMP KB Párttörténeti Intézete.

a történészi munka során.[262] A megjelent intézeti kiadványok azonban még így is erősen magukon viselték a korszak ideológiai-politikai jellegzetességeit, s az is nyilvánvaló, hogy a tagadhatatlanul lezajlott professzionalizáció ellenére a tudományos színvonal messze elmaradt az MTA Történettudományi Intézetétől. Sokat mondó adat, hogy 1974-ben a Párttörténeti Intézet 66 fős állományából 42-en nem bírtak tudományos fokozattal, s akadémikus vagy nagydoktor sem dolgozott ott. Bár az intézet vezetői között nem elhanyagolható műveltségbeli különbségek voltak, az igazgatók (Kálmán Endre, Orosz Nándor, Vass Henrik, Nemes Dezső és a Társadalomtudományi Intézet éléről 1985-ben idekerült Huszár István) inkább voltak pártkáderek, mint szaktudósok. Csak a rendszerváltás hajnalán kinevezett utolsó igazgató, Balogh Sándor számított hivatásos történetkutatónak.[263]

Az intézet 1956 után is folytatta a reprezentatív forrásközlések publikálását, 1968-ban befejezték *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai* című sorozatot a nyolcadik kötet kiadásával. Megkezdődött a párthatározatok (szelektált) kiadása is, *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai* című sorozat első kötete, mely az 1956 és 1962 közötti időszak fontosabb anyagait adta közre, 1964-ben jelent meg. A legproblémásabb, legtöbb kérdést felvető időszakról (1949–1953) viszont nem jelent meg forráskiadvány, és alig néhány gyűjtemény foglalkozhatott az 1953 és 1956 közötti időszakkal (pl. *A DISZ és a KISZ, 1953–1957. Dokumentumok az ifjúsági mozgalom történetéből*, 1987.). Természetesen ez érthető, a Rákosi-féle berendezkedést sok tekintetben elődjének tekintő kádári vezetés legitimációját kérdőjelezte volna meg, ha objektíven feltárják a magyarországi sztálinizmus történetét.[264]

A kutatóhely egyik nagy vállalkozása *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* című, Nemes Dezső irányításával megalkotott munka volt, amelynek első két kötete 1966-ban, harmadik kötete pedig 1970-ben jelent meg. A torzításoktól sem mentes, elfogult szintézis tudományos értéke meglehetősen csekély, már a korszak hasonló típusú összegzéseinek átlagos színvonalát sem érte el. Hasonló állítható a Vass Henrik vezetésével szerkesztett *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon* (1972) nevet viselő kiadványról is.[265] Ismeretterjesztő kiadványok (*Tanúságtevők* című visszaemlékezéskötetek, *Küzdelmes évszázad* stb.) mellett[266]1955-től saját folyóirata is volt az Intézetnek, mely először a *Magyar*

[262] ERÉNYI 1968. 106., VASS 1989. 121–122.
[263] ROMSICS 2011. 405.
[264] ERÉNYI 1968. 111–112., GÁBOR 1974. 17.
[265] ERÉNYI 1968. 113., ROMSICS 2011. 406.
[266] VASS 1989. 127.

Munkásmozgalmi Intézet Értesítője, majd 1956-tól *Párttörténeti Közlemények* címmel jelent meg negyedévenként.[267]

A Párttörténeti Intézetben számos vitát rendeztek a munkásmozgalom különböző kérdéseiről, általában egy-egy jelentősebb évfordulóhoz igazítva azokat.[268] A hatvanas években már a nemzeti-nemzetiségi kérdés és a magyarországi baloldali mozgalmak viszonyáról is rendeztek vitaüléseket, de inkább csak a téma egy-egy részkérdéséről, a szociáldemokrata és a kommunista mozgalom és a magyar nemzettudat meglehetősen problémás kapcsolatáról nem születtek, nem is születhettek szakszerű analízisek a Párttörténeti Intézetben.[269] Számos megemlékezés az 1945-ös szovjet megszállás kerek évfordulójához kötődött, az ekkor rendezett tudományos tanácskozásokat az Intézet gyakran a Politikai Főiskolával és a Társadalomtudományi Intézettel közösen rendezte.[270] A KB TTI-vel közös kutatása is volt az Intézetnek az 1976 és 1980 közötti időszakban, amikor más kutatóhelyeket is bevonva foglalkoztak „a fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásaival."[271]

Politikai Főiskola

A kommunista pártállami időszakban a Politikai Főiskola (1967 előtt Pártfőiskola) kiemelt jelentőségű intézmény volt, hiszen az állampárt itt képezte ki a középszintű párt-, állami és gazdasági területen tevékenykedő vezetőit.[272] A beiratkozott hallgatók kezdetben főleg magyar és szovjet kommunista párttörténetet, politikai gazdaságtant, dialektikus és történelmi materializmust tanultak, másodsorban történelmet, gazdasági-politikai földrajzot, illetve magyar nyelvet és irodalmat.[273]A Kommunista Párt mindig is fontosnak tartotta, hogy megfelelő képzésben részesíthesse leendő vezetőit, az első féléves pártfőiskolai tanfolyam megszervezésére még 1946. március-augusztus között került sor a XI. kerületi Karolina úti bentlakásos iskolában, amit többek között elvégzett Hegedüs András későbbi miniszterelnök is.[274] A hatalom megszerzése után jelentősen megnövekedett az igény a nagy létszámú MDP-s

[267] ROMSICS 2011. 406.
[268] ERÉNYI 1968. 112.
[269] Uo. 116., VASS 1989. 123.
[270] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 364. ő. e. (1981. március 24.). Nemes Dezső: Jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság számára az MSZMP Párttörténeti Intézet 1976–1980-as tevének végrehajtásáról és az 1981–1985. évi tervéről (1980. február 24.), 12.; MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 398. ő. e. (1982. november 16.). Melléklet. Az 1983-as Marx-évfordulóra tervezett rendezvények, megemlékezések, kiadványok, 47–48.
[271] PETRINA 1980. 103.
[272] SZALAI 1972. 107.
[273] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 128. ő. e. (1953. július 29.) Jelentés a Pártfőiskola munkájáról az 1952–53-as tanévben (1953. július 27.), 26.
[274] HEGEDÜS 1988. 124.

káderállomány képzésére, ezért 1948 után új, nagyobb befogadóképességű intézményt kellett találni a hallgatóknak és tanáraiknak.

A Párttörténeti Intézethez hasonlóan az MSZMP KB Politikai Főiskolája is reprezentatív helyen, a Városliget melletti Ajtósi Dürer sorra néző egyik hatalmas telken kapott helyet, egy 1906-ra befejezett épületben.[275] A mai Ajtósi Dürer sor (korábban István út) 19–21. szám alatti területen eredetileg egy villa állt, ahol Deák Ferenc élete vége felé lakott. A hozzá tartozó telket az 1890-es évek elején megvette az 1883-tól Magyarországon is megtelepedő Szent Szív Társaság nevű apácarend, akik 1895-re neoromán templomot építettek fel itt.[276] A neveléssel foglalkozó nővérek még az 1880-as években ingyenes elemi iskolát is nyitottak az István útra néző telken, melyet fokozatosan bővítettek, a XIX. század utolsó éveiben már polgári iskolává alakult az intézmény, 1932-ben megindulhatott a gimnáziumi képzés, a gimnázium 1940-ben felvette a Philippineum nevet (Rose Philippine Duchesne, a rend első misszióvezetőjére emlékezve ezzel). Az oktatást az iskolák 1948-as államosításával be kellett fejezniük, 1950-ben pedig a feloszlatott rend tagjainak az Ajtósi Dürer sort is el kellett hagyniuk, mert az MDP ide helyezte a Pártfőiskoláját.[277] Az intézmény vezetője Andics Erzsébet lett, aki sok egyéb elfoglaltsága mellett (1946-tól az MDP KV pót-, majd rendes tagja, 1950-től az Országos Béketanács elnöke, akadémikus, 1949-től a Magyar Történelmi Társulat főtitkára, a *Századok* főszerkesztője, s az Eötvös Loránd Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történelem Tanszékének vezető tanára volt),[278] alig tudott a főiskola irányításával foglalkozni.[279]

A kommunista állampárt szükségesnek tartotta, hogy növelje az MDP munkásainak ideológiai (s általános) műveltségi színvonalát, mert azzal korántsem voltak megelégedve Rákosiék.[280] Ezért előírták, hogy 1951 végéig a megfelelő végzettséggel nem rendelkező vezető párt- és tömegszervezeti, állami és gazdasági funkcionáriusok közül 500-an végezzék el az egyéves pártiskolát.[281]

A hivatalos dokumentumok szerint tehát a káderutánpótlás biztosítása elvileg kulcskérdésnek számított a pártállami időszakban, ennek ellenére magát a pártfőiskolai

[275] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.
[276] ZEKE 2009. 37–38.
[277] PUSKELY 1998. 1210–1212. és ZEKE 2009. 38.
[278] ROMSICS 2011. 574.
[279] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 202. ő. e. (1952. július 16.) „Javaslat a Pártfőiskola munkájának átszervezésére" című anyaghoz (1952. július 15.), 13.
[280] MDP 1998. 84.
[281] Uo. 85.

képzést a kezdeti időszakban kapkodva, hanyagul szervezték meg, és ez csakhamar komoly következményekkel járt. Az új, 1949. szeptemberben bevezetett kétéves és egyéves tanfolyamok[282] értékelésekor, 1951 nyarán rengeteg problémára rávilágítottak: Az egyébként is alacsony létszámú tanári kar egy részéről kiderült, hogy alkalmatlan oktatási feladatok ellátására, az orosz nyelv tanítása különösen siralmas volt. A tanszékek nem végeztek önálló elméleti munkát, a főiskola tanári pártalapszervezete és az intézmény vezetősége között pedig nem volt felhőtlen a viszony. A túlterhelt hallgatók nem igazán tűntek ki tanulmányi eredményeikkel, csak a félévig tartó katonai kiképzést tekinthette sikeresnek az iskola vezetősége,[283] de mivel az is a tanítási év közben zajlott, újabb energiákat vont el a többi tantárgy elsajátításától.

Nem véletlen, hogy a hallgatók rosszul teljesítettek, éveken át komoly probléma volt, hogy a pártszervek kifejezetten gyenge képességű káderek tucatjait küldték a főiskolára, akik nemhogy a marxista-leninista-sztálinista ideológia terén nem rendelkeztek tudással, de még a helyesírás sem ment nekik tökéletesen.[284] A problémára végül már az MDP KV Titkársága is felfigyelt.[285] 1952. július 16-i határozatukban ezért a főiskolára való beiratkozás minimális feltételeként 8 iskolai osztály elvégzését jelölték meg. Előírták azt is, hogy minden egyes hallgató számára évi 24–25 óra egyéni konzultációt kell biztosítani, elméleti szemináriumokat vezettek be, és a tanuló egész napi munkájának pontos szabályozása helyett „csak" az előadásokon és az osztályfoglalkozásokon való részvételt tették kötelezővé. Előírták azt is, hogy a honvédelmi kiképzést a jövőben a nyári szünetben kelljen lefolytatni, s hogy 1952 szeptemberétől csak a két éves képzést nevezzék „Pártfőiskolának."[286] A pártvezetők a hallgatói létszám dinamikus növelésével számoltak, ezért már ekkor szóba került a főiskola épületének bővítése.[287] Erre azonban majdnem másfél évtizedet várni kellett.

Várni kellett a remélt színvonal-emelkedésre is. Bár 1952-ben új tanszékeket („Nemzetközi kérdések", „Gazdasági és politikai földrajz", „Magyar nyelv és irodalom" stb.) állítottak fel, s egyesítették a Pártfőiskolát a Központi Előadói Iroda[288] marxizmus-

[282] SZABAD NÉP 1951. 10.
[283] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 153. ő. e. (1951. július 25.). Jelentés a Pártfőiskola munkájáról (1950. szept.–1951. július, 1951. július 23.), 8–11.
[284] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 202. ő. e. (1952. július 16.). Javaslat a pártfőiskola munkájának átszervezésére (1952. július 12.), 16.
[285] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 202. ő. e. (1952. július 16.). Jegyzőkönyv a Titkárság 1952. július 16-án d. u. 5 órakor megtartott üléséről, 1–2.
[286] Uo. A Titkárság 1952. július 16-i ülésének határozata a Pártfőiskola munkájának átszervezésére (1952. július 24.), 23–25.
[287] Uo. Javaslat a pártfőiskola munkájának átszervezésére (1952. július 12.) 19.
[288] Ezt a szervezetet még 1949-ben állították fel a KV Oktatási Osztálya mellett, hogy „magas színvonalú előadásokat" tartson a káderek számára. Ld. MDP 1998. 84.

leninizmus, magyar párttörténeti, pártépítési munkaközösségeivel,[289] az elméleti oktatás meglehetősen sematikus (vagy ahogy a korban nevezték: „betűrágó") volt, nem az írások önálló elemzésére, inkább azok szószerinti bemagolására ösztönözte a hallgatóságot. Ez természetesen egybevágott a vezetők alapkoncepciójával: a pártnak engedelmes káderekre volt szüksége, és nem önálló tudományos teljesítményt létrehozni képes emberfőkre.[290] 1950 és 1953 között lényegében a kommunista klasszikusokat, a pártvezetők beszédeit és írásait, vagy a párthatározatokat magyarázták vagy népszerűsítették önálló, kritikai gondolatok hozzáadása nélkül. Számos „problémás" témakört (pl. a munkás-paraszt viszonyt) elhanyagoltak vagy átugrottak. Gyenge eredményeik miatt több hallgatót el kellet bocsátani mind az egy-, mind a kétéves tanfolyamokról, ennek következtében 1953-ban a végzősök legfeljebb egyharmadát lehetett vezető pártfunkcióra javasolni. Nem kell csodálkoznunk a siralmas eredmény láttán, a tanári kar ugyanis továbbra sem volt képes kielégítően ellátni a feladatát: 1952-ben az oktatók 37%-a alacsonyabb képzésben részesült, mint amilyen fokon tanítania kellett. Több tanszéknek nem volt vezetője, a főiskola nem rendelkezett saját tanulmányi osztállyal.[291]

A hallgatók hangulata, hozzáállása a későbbi években sem javult. Bár a Pártfőiskolára – mely 1956-tól egyetemi szintű tanintézmény volt[292] – a rendszer kedvezményezettjei, leendő vezetői jártak, a Nagy Imre első miniszterelnöksége alatti „új szakasz" alatt felerősödött körükben is a kritikai hangulat. Hiába tömték tele a fejüket állami propagandával, hiába sulykolták beléjük, hogy a szocialista berendezkedésnél nincs jobb rendszer, még a pártfőiskolai hallgatók körében is megjelent a kételkedés, ami az 1953-at követő években csak erősödött. Néhányan már a tanárokat is bírálni kezdték, önvizsgálatra szólítva fel őket. A tanárok egy része nem is mert vitába szállni a diákokkal, sőt ők maguk is elbizonytalanodtak.[293] A Rákosi-féle vezetéssel szembeni kritikák egyik összefoglalójának tekinthető az a javaslat, amelyet Simon Péter, a főiskola Magyar Történelem Tanszékének oktatója ismertetett az intézmény kétnapos, összevont taggyűlésén 1956 júniusában (amit eredetileg azért hívtak össze, hogy megvitassák a második ötéves terv irányelveit). Simon javaslata számos hasonlóságot mutat a korabeli egyetemi-főiskolai diákkörök követeléseivel.

[289] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 202. ő. e. (1952. július 16.) A Titkárság 1952. július 16-i ülésének határozata a Pártfőiskola munkájának átszervezésére (1952. július 24.), 24.
[290] HEGEDÜS 1988. 129.
[291] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 128. ő. e. (1953. július 29.) Jelentés a Pártfőiskola munkájáról az 1952–53-as tanévben (1953. július 27.), 22–25.
[292] MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. 278. ő. e. (1956. március 29.). Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. március 29-i üléséről, 9.
[293] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 346. ő. e. (1954. december 13.) Szóbeli beszámoló a pártfőiskola hallgatóinak politikai hangulatáról (1954. december 10.), 109–112., 114.

Többek között szorgalmazta, hogy az MDP Politikai Bizottsága legyen valóban kollektív testület; a Központi Ellenőrző Bizottság ne csak a párttagok erkölcsei felett őrködjön, hanem ellenőrizze a PB-t, a fővárosi, megyei jogú és járási végrehajtó bizottságokat is; szüntessék meg a kádervélemények titkosságát. Javasolta még emellett, hogy a felelős tisztviselők mindenütt választás útján kerülhessenek pozícióba, decentralizálják a közigazgatási, gazdasági, kulturális, egészségügyi hivatali apparátust, sőt még a rendőrséget is (!), a rendeletek tömege helyett inkább törvényeket alkossanak. Kitért még arra, hogy az üzemek ellenőrzésére munkástanácsokat állítsanak fel, a termelőszövetkezetek szervezésénél szüntessék meg az agrárnépességgel szembeni kényszerek alkalmazását, a terménybeszolgáltatási kötelezettséget pedig csak a feltétlenül szükséges cikkekre (kenyérgabona, kukorica, hús) korlátozzák.[294] Ezek a javaslatok bizonyítják, hogy még a diktatúra egyik jelentősebb pártintézményében is voltak olyanok, akik valamit hozzátettek a sztálinista politika hazai erjedéséhez.

A forradalom kitörése után a Pártfőiskola gyakorlatilag néhány nap alatt működésképtelenné vált az események sodrában, sőt több egykori hallgató csatlakozott a forradalmárokhoz is.[295] 1956. október 23. után ideiglenesen beszüntették a tanítást, ezért a Kádár-csoport hatalomra kerülése után több egykori tanuló csak levelező szakon tudta befejezni tanulmányait.[296] A zűrzavarban az intézmény iratainak jelentékeny része – pl. a személyi nyilvántartások – megsemmisültek.[297] Nehezen haladt a legfelsőbb szintű hazai káderképző újjászervezése, a tervezett hároméves képzés bevezetését el kellett halasztani megfelelő előadók és hallgatók hiányában, így 1957 szeptemberében kb. 150 tanulóval egyéves képzés indult csak az Ajtósi Dürer soron.[298]

A Kádár-korszak első évtizedében a Pártfőiskola továbbra sem számított elismert, önálló kutatásokat folytató oktatási, vagy tudományos intézménynek. A hazai államszocializmus egyik legmerevebb, leginkább dogmatikus felfogású iskolája volt, tanárainak elsődleges célja 1956 után is az volt, hogy a marxizmus-leninizmus megfelelő tételeit belesulykolják a hallgatók fejébe. A Párttörténeti Intézethez hasonlóan azonban idővel a Politikai Főiskolában is lezajlott egyfajta professzionalizálódás. Új tantárgyak jelentek meg, például az ötvenes években még tiltott szociológia is. Már 1963 októberében körvonalazódott

[294] SIMON 1989. 31–32.
[295] HEGEDÜS 1988. 131.
[296] MSZMP IVT 1994. 98.
[297] MSZMP IVT 1998. 76., 259., 281.
[298] MSZMP IVT 1994. 98. és 108.

egy szociológiai kurzus tématerve a Pártfőiskola tanulói számára,[299] 1965-ben pedig a filozófiai képzésen belül már volt néhány szociológiai előadás is az Ajtósi Dürer sori intézményben.[300]Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1966. február 23-i állásfoglalása mondta ki végül, hogy induljon meg a „marxista szociológia" oktatásának bevezetése a káderképzőben, s hogy a Pártfőiskola váljon a *„politikai szociológia fő alkotóműhelyévé."*[301]

1967 nyarán a Politikai Bizottság úgy döntött, hogy továbbfejleszti a felsőszintű káderképző iskoláját. Az 1968–1969-es tanévtől a Pártfőiskola már az MSZMP KB Politikai Főiskolája nevet viselte, a képzés időtartamát és tematikáját a megváltoztatott követelményekhez igazították. A végzett tanulók főiskolai oklevelet kaptak, amely előre meghatározott funkciók betöltésénél az állami képesítéssel azonos értékű volt.[302] Újítottak a felvételi rendszeren is: a PB 1968. januári határozata alapján szeptembertől a Főiskola nappali és levelező tagozatára már nemcsak a pártszervek javaslatai, hanem pályázat útján is be lehetett kerülni.[303] A tanulmányi idő az addigi két évről háromra emelkedett. Új tantárgyként bevezették a szociológia mellett a vezetési, pszichológiai és retorikai ismereteket, továbbá „a nemzetközi élet és a nemzetközi munkásmozgalom aktuális problémái" nevű tárgyat.[304] Itt kell megemlíteni, hogy az intézmény oktatói innentől kezdve rendszeresen publikáltak tanulmányokat a szocialista országok történetéről, a külföldi kommunista mozgalmak fejlődéséről vagy a hidegháború aktuális eseményeiről (természetesen mindig a „béketábor" érdekeit figyelembevéve) többek között az intézmény 1971-től megjelenő folyóiratában (*A Politikai Főiskola Közleményei*) vagy a Párttörténeti Intézettel közösen kiadott *Nemzetközi Munkásmozgalom-történeti Évkönyv* számaiban.[305]

Az államszocialista korszak végére a három KB-intézmény közül a Politikai Főiskola létesült a legnagyobb támogatásban,[306] igaz, az 1980-as évekre a Főiskola rendelkezett a legtöbb épülettel is – kilenccel – míg a Párttörténeti Intézet és a Társadalomtudományi Intézet csak egy-egy ingatlant foglalt el. (Az is tény, hogy a Főiskolában többen dolgoztak, mint a másik két intézményben összesen, a Párttörténeti Intézetnek viszont saját levéltárat is fenn

[299] SZÁNTÓ 1998. 180.
[300] MOLNÁR 1970. 249., SZALAI 1972. 107.
[301] GÁBOR 1992a. 53.
[302] NÉPSZABADSÁG 1967b. 6.
[303] NÉPSZABADSÁG 1968a. 4.
[304] NÉPSZABADSÁG 1968b. 5.
[305] VASS 1989. 128.
[306] 1989-ben pl. a Központi Bizottság 115,2 millió forintot biztosított a Főiskolának, míg a Társadalomtudományi Intézet 47 milliót, a Párttörténeti Intézet pedig 34,9 milliót kapott: MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.). 1. sz. melléklet. Tájékoztató a központi intézmények főbb költségvetési adatairól, 29.

kellett tartania.) A régóta igényelt épületbővítés 1966-ban következett be: a központi épület mellé külön éttermet építettek, valamint egy 60 lakószobából álló kollégiumot is, amely 12 db irodával is rendelkezett (ezekben kapott helyet 1966 és 1974 között a Társadalomtudományi Intézet).[307] Ám a KB-határozatok a későbbiekben a hallgatói létszám emelését irányozták elő, ezért idővel szűknek bizonyultak ezek az ingatlanok is.[308] Ezért idővel újabb fejlesztésekre került sor: 1981-re sportlétesítményeket kapott az intézmény (köztük egy uszodát is, amit a Társadalomtudományi Intézet munkatársai is használhattak),[309] 1983-ban pedig átadták a vízkezelőt, egy 53 szobás újabb kollégiumi épületet és külön ingatlanba került a könyvtár is az Ajtósi Dürer soron.[310] A szocialista időszak utolsó évére a Főiskola épületállománya már kb. 411 milliós bruttó értéket képviselt.[311]

A Társadalomtudományi Intézet korai története elválaszthatatlan a Politikai Főiskolától, s később is végig szoros kapcsolat maradt a két intézmény között, annak ellenére, hogy a KB TTI idővel reformműhely lett, a Főiskola pedig többé-kevésbé megmaradt a konzervatív kommunisták egyik fellegvárának, s ezzel a reformer gondolkodású párttagok kénytelenek voltak rendszeresen szembesülni.[312] (A hatvanas évek második felében ugyan volt egy kisebb, reformer csoportosulás a Főiskola oktatói karában, de az 1967-ben hivatalba lépő Nemes Dezső igazgató gyakorlatilag ellehetetlenítette őket. Például a tanárok szabad előadás helyett arra lettek kényszerítve, hogy előzetes jóváhagyott szövegeiket felolvassák a hallgatóknak, a reformgondolkodásúaknak nem adott szabadságot disszertációjuk megírására stb.)[313] Mint már említettem 1966 és 1974 között a Főiskola új épületében helyezték el az Intézetet (két emeletet foglalhatott el a kutatóhely),[314] amíg 1974-ben át nem költözhetett a közeli Benczúr utcába.[315] Közös kutatásokat folytatott a két intézmény „A fejlett szocialista

[307] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.
[308] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 746. ő. e. (1978. május 16.) Jelentés a Politikai Bizottságnak a Politikai Főiskola tevékenységéről; javaslat a továbbfejlesztés irányaira (1978. április 18.), 24–29.
[309] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 58. ő. e. A meghatározott időre szóló szerződéses és kikért munkatársak munkaviszonyának kérdései (1982. augusztus 2.).
[310] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.
[311] Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 23.
[312] Ld. pl. HUSZÁR 2004. 301–302.
[313] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2015. február 12. (A szerző tulajdonában)
[314] HUSZÁR 2010. 165.
[315] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 8. ő. e. Halay Tibor levele dr. Farkas Gyulának (1974. július 24.), 72. Az Intézet és a Főiskola közötti szoros kapcsolat nemcsak a tudományos munkában, hanem a mindennapi étkezések során is fejlődhetett, a KB TTI legtöbb munkatársa ugyanis a Főiskolára járt ebédelni: MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 58. ő. e. Jelentés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet pártgazdasági, iratkezelési és ügyviteli munkája ellenőrzésének megállapításairól (1982. augusztus 25.).

társadalom jellemző vonásai" című témában,[316] később közös kiadványt is publikáltak (*Felelősség és érdekeltség a szocialista országok gazdaságirányítási rendszerében*, 1986.), de az Intézet adta ki a Főiskola egyik tanszékvezetőjének, Blaskovits Jánosnak a könyvét is 1968-ban a munkásosztályról.[317] Bár a Főiskola 1966-ban felállított Szociológia Csoportjában (1968 szeptemberétől Szociológia Tanszékében) sok egyéb kutatást is folytattak (elsősorban a „politikai szociológia" témakörében, a tanszék munkatársai részt vettek a politikai aktivitással, magatartással, tudattal, a politikai intézmények működésével, illetve az értelmiséggel kapcsolatos szociológiai vizsgálatokban),[318] a politikatudományi, politológiai kutatások súlypontja idővel a Társadalomtudományi Intézetbe helyeződött át. A Politikai Főiskola tudományos teljesítménye – a tagadhatatlan fejlődés ellenére, mely főleg a létező szocializmus utolsó éveit jellemezte[319] – eltörpült nemcsak a KB TTI, de a többi kutatóhely mögött is. A kutatásokat nem tervezték meg kellő körültekintéssel, a tanárok túlterheltek voltak és hiányoztak a tudományos segéderők is.[320]

Mindez érthető, a Politikai Főiskola az államszocializmus alatt végig elsősorban oktató, és nem kutatóintézmény volt. Hallgatóinak jórésze olyan felnőtt pártmunkás volt, aki tovább akarta képezni magát, hogy saját MSZMP-szervezetének ranglétráján feljebb emelkedhessen, vagy, hogy jobban el tudja látni vezetői feladatait. A hallgatók elsődleges célja a kanonizált munkásmozgalom történet és a kötelező ideológiai tárgyak elsajátítása volt, a legtöbben nem kívántak önálló tudományos munkát folytatni. Az intézmény dogmatikus vezetői, oktatói (pl. az 1967-től tíz éven át a Főiskolát igazgató Nemes Dezső, a történetírás egyik befolyásos ideológiai „cenzora," Wirth Ádám filozófus, az aczéli kultúrpolitika baloldali kritikusa vagy a szintén filozófus Gedő András stb.)[321] nem is támogatták volna, hogy hallgatóik olyan kutatásokat folytassanak, amelyek során eljuthatnak a hivatalos marxizmus-leninizmus alternatív olvasataihoz, vagy akár megkérdőjelezéséhez (mint ami történt az MTA Filozófiai vagy Szociológiai Intézeteiben, vagy éppen a KB Társadalomtudományi Intézetében). Igaz, voltak olyan időszakok is az intézmény történetében, amikor kiváló, a rendszert kritikus szemüvegen át vizsgáló szakemberek

[316] BALOGH 1978.138.
[317] BLASKOVITS 1968. Blaskovits egyébként korábban a KB TTI-ben is dolgozott.
[318] MOLNÁR 1970. 252–253., SZALAI 1972. 107.
[319] GÁBOR 1990. 123., STUMPF 1993. 16.
[320] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 746. ő. e. (1978. május 16.) Jelentés a Politikai Bizottságnak a Politikai Főiskola tevékenységéről; javaslat a továbbfejlesztés irányaira (1978. április 18.), 24–29.
[321] HUSZÁR 2004. 301., HUSZÁR 2010. 197., ROMSICS 2011. 358., SZÁNTÓ 2008. 20.

tanították a hallgatókat (pl. egy ideig Szelényi Iván vezette be a tanulókat a szociológia módszertanába).[322]

Nemcsak a tudományos, hanem az oktatói munkában is számos probléma jelentkezett. A hetvenes évek végén a hagyományos ideológiai tárgyak (marxista-leninista filozófia, politikai gazdaságtan, magyar és nemzetközi munkásmozgalom történet, pártépítés) mellett már vezetési és államszervezeti ismereteket, szociológiát, magyar és nemzetközi politikát is kellett tanulni az Ajtósi Dürer soron, ezt egészítette ki a pedagógiai, retorikai képzés és az orosz nyelvórák. A tanmenet zsúfoltságán azonban az eltelt évtizedek alatt nem igazán sikerült enyhíteni.[323] A Főiskola nem adott igazi szaktudást, a társadalomtudományi ismereteket általában alacsony színvonalon oktatták.[324] Mindenesetre 1973 után már doktori címet is lehetett szerezni az iskolában. Legnagyobb számban természetesen az MSZMP szerveiből iratkoztak be, az államigazgatás, a gazdasági és kulturális élet irányító szerveiben dolgozók közül viszont sokkal kevesebben folytattak itt tanulmányokat.[325]

A pozitív irányú változások csak nagyon lassan kaptak teret a káderképzőben. Ezt jól példázza az a tény is, hogy a politológia első egyetemi szintű oktatása sem itt indult meg, hanem az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Politológia Csoportjában 1985 őszén, ráadásul olyan nyitott, kritikus szellemben, amely a Politikai Főiskolán elképzelhetetlen volt. Az Ajtósi Dürer soron csak a nyolcvanas évek második felében kezdődött meg a politológia tanítása.[326] A rendszerváltás azonban kérlelhetetlenül elsodorta a pártállam egyik tipikus intézményét. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1989. május 16-i ülésén úgy döntött, hogy az állami diplomát adó képzés fokozatos megszüntetését kell előirányozni, és a Főiskolát át kell alakítani a párt Politikai Intézetévé, esetleg a Párttörténeti és a Társadalomtudományi Intézet integrálásával (ez nem valósult meg, erről a későbbiekben még lesz szó).[327] 1989 szeptemberében még elindulhatott a tanév, de a következő évben már megszűnt a Politikai Főiskola, a politológus képzés pedig teljes egészében állami irányítás alá került.[328] Az Ajtósi Dürer sori épületeket, a kollégiummal együtt évekre az ELTE vehette birtokba.[329]

---

[322] SZELÉNYI 2015a. 91., SZELÉNYI 2015b. 5.
[323] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 746. ő. e. (1978. május 16.) Jelentés a Politikai Bizottságnak a Politikai Főiskola tevékenységéről; javaslat a továbbfejlesztés irányaira (1978. április 18.), 24–29.
[324] VIDA 1992. 10.
[325] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 746. ő. e. (1978. május 16.) Jelentés a Politikai Bizottságnak a Politikai Főiskola tevékenységéről; javaslat a továbbfejlesztés irányaira (1978. április 18.), 24–29.
[326] BOZÓKI 1985. 109., PÜNKÖSTI 2005. 66–67., VIDA 1992. 10.
[327] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 22.
[328] BARANYAI 1989. 4.
[329] BORSODI 2003. 376.

I/5. A társadalomtudományi kutatások finanszírozása a Kádár-korszakban

A szakirodalom eddig nem igen vizsgálta, hogy a szociológiai kutatásokhoz mekkora anyagi hátteret biztosított az állampárt. Ebben az alfejezetben a szociológiai vizsgálatok finanszírozásáról kívánok képet adni, külön kiemelve a Társadalomtudományi Intézet szerepét.

Az 1960-as évtized végére a tudományos gondolkodás sok tekintetben felfrissült Magyarországon. Meglódult a társadalomtudomány valóságeltáró tevékenysége, amellyel párhuzamosan az 1970-es évtized elejétől egyre merészebb, a szocialista rendszer működését kritizáló elméleti munka is társult. A pártvezetés ellentmondásosan viszonyult ehhez: egyfelől támogatta a társadalomtudományi kutatásokat, másfelől gyanakodott is a sok tekintetben „kényelmetlen" valóság feltárásától. Az 1972–1973-as, moszkvai támogatást is élvező Komócsin-Biszku-Pullai-féle „konzervatív félfordulat" aztán fokozatosan vissza is vetette a szociológiai (filozófiai, közgazdaságtani) kutatásokat, az innovatív társadalmi gondolkodás fejlődését pedig legalább egy évtizedre megakasztotta.[330] Természetesen a kutatók tovább folytatták vizsgálataikat, ám sokszor nehezen értelmezhető köntösbe csomagolták mondanivalójukat, vagy a retorzióktól tartva ódzkodtak a következtések levonásától. Ennek hátrányos voltára azonban csakhamar felhívták a pártközpont illetékeseinek a figyelmét: *„A kutatások során esetenként szem elől tévesztették, hogy az elemzéseknek a társadalomirányítás számára használható következtetésekhez kell jutniuk."* – írta Köpeczi Béla akadémiai főtitkár 1973 februárjában a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának.[331] A testület ezért úgy foglalt állást, hogy a jövőben a kutatások törekedjenek az erősen „történeti" megközelítés helyett kifejezetten a mai valóság legfőbb kérdéseire, a gyakorlat nyelvére is lefordítható, közérthető választ adni.[332]

A társadalomtudományok finanszírozásával még a pártvezetés sem volt megelégedve, amiről a hivatalos dokumentumok is tanúskodnak. Bár a társadalomtudományok részesedése a kutatási-fejlesztési ráfordításokból emelkedett (az 1968-as 4,5-ről 5,6%-ra 1972-re), ezek megoszlása igencsak aránytalan volt. A ráfordításoknak ugyanis 72,8%-a (a kutatók 57,1%-a) jutott a közgazdaságtudományi kutatásokra 1973-ban.[333] A helyzet a későbbi években sem javult sokat: 1977-ben még mindig arról panaszkodtak a pártközpontban, hogy nem sikerült

[330] KALMÁR 2014. 394. és 398.
[331] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 189. ő. e. (1973. február 20.). Tájékoztató jelentés a X. kongresszus határozatai alapján folyó társadalomtudományi kutatások állásáról (1973. február 20.) 6.
[332] Uo.
[333] MSZMP 1978. 639.

megfelelően összpontosítani az anyagi erőforrásokat a legfontosabb feladatokra, a kutatási ráfordítások felhasználása nem volt eléggé koncentrált. Bár létrejöttek a kutatásirányító főhatóságok központi pénzalapjai, az átszervezett finanszírozási rendszer eltérő érdekeltségi viszonyokat teremtett a vállalatszerűen működő, a költségvetésből gazdálkodó önálló intézetetek és az egyetemi kutatóhelyek számára. Mindemellett a tematikai és a pénzügyi tervek sem voltak kellően összehangolva.[334] Mindezek jelentősen megnehezítették az elkövetkező évek kutatásait.

1975 szeptemberében kijelölték az újabb kiemelt kutatási témákat, állami irányításukért, pénzügyi támogatásukért a még 1969-ben megalakított, majd 1975-ben újjászervezett[335] Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság felelt. (A Társadalomtudományi Intézet szempontjából korántsem lényegtelen, hogy az intézmény 1980 és 1985 közötti vezetője, Huszár István volt ebben a Bizottságnak a vezetője 1981 őszétől.)[336] A kutatások tartalmi irányítására tématanácsokat hoztak létre a kutatóhelyek, az érdekelt társadalmi szervek, az illetékes KB osztályok, a Társadalomtudományi Intézet és a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának képviselőiből.[337] Az APB által ajánlott 8 kiemelt téma kutatásában a társadalomtudományi kutatóknak és kutatóhelyeknek kb. egyötöde vett részt. A kutatási témák zárótanulmányait minden esetben az Agitációs és Propaganda Bizottság ülésein vitatták meg, ami igen sok plusz feladatot adott az egyébként is elfoglalt testületnek.[338]

Az Agitációs és Propaganda Bizottság által elfogadott középtávú társadalomtudományi kutatások ekkor alapvetően két nagyobb csoportra voltak tagolhatók: az ún. valóságfeltáró, valamint az ideológiai jellegű témákra. Az első csoportba tartozott pl. „A

---

[334] MSZMP 1983. 502. és 505.

[335] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 136. ő. e. (1970. április 28.) Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1970. április 28-i üléséről. 3–4.; Uo. 41. cs. 290. ő. e. (1977. szeptember 13.). Köpeczi Béla: Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság által elfogadott középtávú társadalomtudomány kutatási témákban folyó munka helyzetéről (1977. szeptember 6.) 6., valamint Uo. 288. f. 41. cs. 332. ő. e. (1979. október 9.). Az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalása az újjászervezett Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság tevékenységének tapasztalatairól (1978. január 18.) 34. A Bizottságot az 1969-es „Tudománypolitikai irányelvek” alapján hozták létre a társadalomtudományi kutatások irányításának elősegítésére. A kutatásokban érdekelt pártintézmények, az MTA és a Művelődésügyi Minisztérium „kellő hatáskörrel rendelkező” képviselőiből állt. Munkáját közvetlen pártirányítás mellett végezte, állami vonalon a Tudománypolitikai Bizottság felügyelte. Első éveiben (1969 és 1975 között) „nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket.”

[336] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 390–391.

[337] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 250. ő. e. (1975. szeptember 30.): Lakos Sándor – Kornidesz Mihály – Márta Ferenc: Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott újabb társadalomtudományi kutatási témákra (1975. szeptember 24.) 28.

[338] Uo. 41. cs. 319. ő. e. (1979. január 16.) Kornidesz Mihály – Lakos Sándor: Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a kiemelt társadalomtudományi témák kutatásának helyzetéről (1979. január 8.) 20., 23–24.

szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei és fejlődési tendenciái," „A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete" c. téma, illetve részben „A szocialista demokrácia és közéletiség" c. témák (az utóbbi kettő bázisintézménye a Társadalomtudományi Intézet volt). Ezeknek az eredményei közvetlen segítséget nyújthattak a politikai vezetés számára, illetve valamennyire befolyásolhatták a közvéleményt is. Az ideológiai jellegű témáknak már áttételesebben kapcsolódtak a gyakorlathoz. Ilyen volt „A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai" c., szintén a Társadalomtudományi Intézet által koordinált kutatás. Ezen vizsgálatok eredményei általában hosszabb távú döntések előkészítését szolgálhatták.[339] (A KB TTI jelentős szerepére utal az, hogy a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályával együtt azoknak a témáknak is ellátta a pártirányítását, amelyeknek a kutatását nem ő koordinálta, pl. az MTA vagy az ELTE által folytatott kutatásokat is.)[340]

Az Agitációs és Propaganda Bizottság által rendelt kutatások finanszírozása három forrásból történt az 1970-es évek második felében. A fő (vagy alap) forrás az intézetek vagy tanszékek saját évi költségvetéséből eredt. A kiegészítő forrást a kutatóhelyek felügyeleti szerveitől (pl. az Oktatásügyi Minisztériumtól vagy az MTA-tól) igényelhették. Létrehoztak mindemellett egy tartalékforrás csoportot, a központi kutatási alapból elkülönítve. Ezekből tervezték finanszírozni a záró- és résztanulmányokat, a lektorálást, a pályázatokat és mindazt, amit az első két forráscsoportból nem lehetett támogatni. Az 1977., 1978. és 1979. évre a 8 APB-s téma[341] kutatásához összesen a kiegészítő és tartalékforrásokból 14 millió 848 ezer Ft-ra volt szükség. Ebből kiegészítő forrás 7 910 000, tartalékforrás 6 938 000 Ft volt. A Társadalomtudományi Intézet által koordinált témák költségigényei ezen belül a következőképpen alakultak: „Mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete: 4 573 000 Ft; „A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai": 3 732 000 Ft; „Szocialista demokrácia": 1 196 000 Ft, tehát összesen 9 501 000 Ft állt rendelkezésre. A rétegszerkezettel kapcsolatos kutatás több mint négy és fél milliós igénye tekintélyes összegnek számított a korszakban, ezt a nagy számú empirikus vizsgálatokkal indokolták. A legtöbb pénz nem is a bázisintézmény, vagyis a TTI kapta, hanem az ELTE BTK Szociológiai Tanszéke (1 393 000 Ft-t), valamint az MTA Szociológiai Intézete (1 255 000 Ft-t). A Társadalomtudományi

[339] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 290. ő. e. (1977. szeptember 13.). Köpeczi Béla: Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság által elfogadott középtávú társadalomtudomány kutatási témákban folyó munka helyzetéről (1977. szeptember 6.) 7.

[340] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 250. ő. e. (1975. szeptember 30.): Lakos Sándor – Kornidesz Mihály – Márta Ferenc: Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott újabb társadalomtudományi kutatási témákra (1975. szeptember 24.) 27.

[341] Megjegyzendő, hogy ezek között nemcsak szociológiai kutatások voltak, hanem egyéb társadalomtudományi témák (pl. „A világgazdaságban végbemenő folyamatok és hatásuk a magyar népgazdaságra," vagy „A pártosság, népiség, realizmus kérdései.")

Intézet ehhez a kutatáshoz 930 000 Ft-t igényelt, míg az MTA Történettudományi Intézetének meg kellett elégednie 72 000 forinttal. Viszont „A szocialista demokrácia" téma vizsgálatakor a Társadalomtudományi Intézet saját magának igényelte a legtöbb pénzt, összesen 545 000 Ft-t.[342] Ugyanez volt a helyzet „A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai" c. témánál is, ahol a TTI, mint bázisintézmény 2 millió forintot kért és kapott, ezzel szemben a Munkaügyi Kutató Intézet 897 ezret, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete pedig 615 ezer forintból gazdálkodhatott. A fennmaradó pénz a szegedi tudományegyetem és az MTA Világgazdasági Kutató Intézete között oszlott meg. A 8 kiemelt téma kutatását nagyjából minden csoport befejezte 1978 őszére, s 1979 júniusára az utolsó zárótanulmány is elkészült.[343]

Habár az 1975 és 1980 közötti időszakban bizonyos szempontból csökkent a tudósokra nehezedő politikai nyomás, sőt az évtized végére ismét a reformpárti vezetők felé billent a mérleg, a szociológiai és egyéb vizsgálatokkal továbbra is sok probléma volt. 1979 januárjában a pártközpont kénytelen volt tudomásul venni, hogy *„a pártmegrendelések alapvetően ismeretfelhalmozó és problémafeltáró kutatások voltak, amelyek kevésbé jutottak el a konkrét megoldásokig, alternatív javaslatok kidolgozásáig."* Az Agitációs és Propaganda Bizottság ezért szükségesnek tartotta *„a pártmegrendelések és a középtávú kutatási tervek összhangjának megteremtését, a kiemelt kutatási feladatok erőteljesebb gyakorlati orientáltságát."* Úgy vélték, hogy nem lenne célszerű, ha továbbra is minden téma zárótanulmányát az APB vitatna meg, a közvetlenül is felhasználható eredményeket produkáló kutatások zárótanulmányait az APB mellett más politikai fórumok (az MSZMP Kultúrpolitikai vagy Közgazdasági Munkaközössége stb.) is megtárgyalhatott 1979 után. Döntöttek arról is, hogy azon kutatások összegzései, amelyeknek a fő célja elsősorban az elméleti megalapozás volt, ne is kerüljenek feltétlenül a pártközpontba, helyette azokat a bázisintézetek vitassák meg konferenciákon, tanácskozásokon.[344]

Ha konkrétan megnézzük a Társadalomtudományi Intézet költségvetésének alakulását, láthatjuk, hogy több helyről is igényelhetett pénzt a kutatásokhoz. Az éves költségvetést az MSZMP KB Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya biztosította számukra. A kiemelt kutatások fedezését a Pénzügyminisztérium, az MTA, vagy az Oktatási Minisztérium vállalta

[342] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 23. ő. e. Havas Péter: Feljegyzés az agit. prop. témák finanszírozásával kapcsolatban (1977. március 9.).
[343] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 319. ő. e. (1979. január 16.) Kornidesz Mihály – Lakos Sándor: Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a kiemelt társadalomtudományi témák kutatásának helyzetéről (1979. január 8.) 24–28.
[344] Uo. 21–22.

magára.[345] Az APB-s témák finanszírozásához a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságtól lehetett még közvetlenül anyagi forrásokat igényelni.[346] Az intézet költségvetésének közel felét a bérek és bérköltségek tették ki.[347] A korabeli viszonyokhoz képest az intézet tudományos munkatársai egyáltalán nem kerestek rosszul: 1978-ban a „politikai állománycsoportba" sorolt kutatók havi átlag alapbére 6431 Ft volt[348] (1978-ban az egy keresőre jutó bruttó átlagbér 3687 Ft volt).[349] Az intézet költségvetése folyamatosan emelkedett: 1977-ben 12 600 000, 1978-ban 13 500 000, 1979-ben 16 400 000, 1980-ban 17 550 000 Ft-t kapott a pártközponttól.[350]

Kérdés, hogy ez a jelentős összeg mire volt elég? Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete volt az egyik legsikeresebb tudományos intézmény a szocialista Magyarországon. Számos, a mai napig használható, igényes tudományos művet, folyóiratot állítottak össze a munkatársai, akik rendszeresen jártak külföldre előadni, nyelvet tanulni, kapcsolatokat építeni. Ehhez nagyjából megfelelő összegeket biztosított számukra a párt, de korántsem eleget. Több ezer forintot költöttek el nyelvtanfolyamokra, nemzetközi konferenciákon a tolmácsok díjára, szociológiai felmérésekre, folyóiratok előfizetésére stb. Csak 1976-ban pl. 120 000 Ft-t költöttek a könyvtár gyarapítására.[351] A gépi adatfeldolgozás szintén jelentős összegeket emésztett fel, ezért 1979-ben szerződést kötött az intézet az MTA Számítástechnikai Intézetével 80 gépórára, amivel egynegyedére csökkentették a felmerült költségeket.[352] (A teljes, 800 000 Ft-os számítógépes terminál 1981-es beszerzéséig az intézet egy telefonvonal segítségével rácsatlakozhatott az akadémiai nagy számítógépre.)[353] 1980-ban pedig mintegy 200 000 Ft-t igényeltek *„televíziós képrögzítő berendezés"* beszerzésére, hogy lehetővé váljon a kutatásokhoz adások felvétele és visszajátszása.[354] Mindezekre nagy

[345] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 23. ő. e. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.).
[346] Uo. Szocialista Demokrácia Témacsoport: Költségvetés 1980-as évre (1979).
[347] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 23. ő. e. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.).
[348] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 23. ő. e. Karakas László levele Lakos Sándornak a Társadalomtudományi Intézet költségvetéséről (1977. december 27.)
[349] VALUCH 2005. 138.
[350] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 23. ő. e. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1977. évi költségvetési javaslata; Uo. Karakas László levele Lakos Sándornak a Társadalomtudományi Intézet költségvetéséről (1977. december 27.); Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. évi költségvetésére (1978. november 8.); Halay Tibor: Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1980. évi költségvetésére (1979. október 19.)
[351] Uo. A témacsoportok 1977. évi költségvetési javaslata; Uo. 1979. évi költségek alakulása; Uo. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet 1980. évi költségvetési javaslata.
[352] Uo. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. évi költségvetésére (1978. november 8.)
[353] Uo. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.)
[354] Uo.

szükség volt, ugyanis az intézmény – hiába volt az állampárt egyik szerve – technikai felszereltsége messze elmaradt a követelményektől és más intézményektől.[355] Ráadásul komoly költségeket igényelt az intézmény Benczúr utcai épületének felújítása, ugyanis az 1970-es évek végére az igencsak leromlott: szükségessé vált a nyilászárók kicserélésre, a folyosók festése, a technológiai hibák miatt megrongálódott homlokzati fal felújítása, a tetőszerkezet javítása, a könyvtár átépítése. Mindezeket betetőzte, hogy a szakemberek véleménye szerint a korábban hibásan felújított erkélyt le kellett bontani. Évekig komoly problémát okozott az is, hogy a városi gáz alacsony nyomása miatt az intézet három kazánja közül csak egy működött, így a munkaszobákban csak éjszakai és hajnali előfűtés segítségével tudták biztosítani a 20 fokot, ezért a radiátorok bővítése is indokolttá vált.[356] A növekvő gazdasági problémák okozta áremelések is megviselték a kutatókat, 1979-ben több, mint 29%-al emelkedtek a működési és fenntartási költségek.[357] Persze amennyire lehetett, az intézet próbált takarékoskodni: minimálisra csökkentették a munkatársak utaztatását és a külföldi vendégek fogadását, a kevésbé használt folyóiratok rendeléséről lemondtak, a mennyezetvilágítás helyett az asztali lámpák használatát javasolták, a belföldi értekezleteken a kávé mellett alkalmanként teát, üdítő helyett kristályvizet adtak, s felhívták a dolgozók figyelmét, hogy az irodaszerekkel takarékosabban, a műszaki eszközökkel óvatosabban bánjanak. Nyilvánvaló, hogy ezekkel jelentős költségcsökkenést nem tudtak elérni. A KB Pártgazdasági és Ügykezelési Osztálya az 1980. évre 50%-os megtakarítást írt elő, de ezt egész egyszerűen lehetetlen volt elérni.[358] Innen nézve már korántsem tűnik olyan nagynak az intézet támogatása.

[355] Uo. Halay Tibor: Emlékeztető az 1978. november 10-i igazgatósági ülésről (1978. november 13.)
[356] Uo. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1978. évi költségvetési előirányzatok teljesítéséről; Uo. Halay Tibor: Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1980. évi költségvetésére (1979. október 19.); Uo. Guba László: Javaslat az Intézet ésszerű takarékos gazdálkodásával kapcsolatban (1979. október 29.); Uo. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.).; Uo. Halay Tibor: Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1980. I. félévi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. július 18.).
[357] Uo. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1979. évi költségvetésére (1978. november 8.)
[358] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 23. ő. e. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.). és Uo. Guba László: Javaslat az Intézet ésszerű takarékos gazdálkodásával kapcsolatban (1979. október 29.).

II. fejezet

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének története

II/1. A magyarországi szociológia és a politika viszonya

A hatvanas években a szociológia kifejezetten népszerű tudománnyá vált Magyarországon, s nemcsak a szűken vett tudományos szférában.[359] 1970 körül az ifjú egyetemisták igen jelentős százaléka szeretett volna szociológus lenni.[360] Vajon hogyan lett ez a XIX–XX. század fordulójára kifejlődött tudomány *ennyire* „divatos" a magyar társadalom életében?

Szociológiatörténeti áttekintésemben a tudomány történetét elsősorban a politikai vezetőréteg és a kutatói szféra viszonyán keresztül kívánom ábrázolni, annak ellenére, hogy a szociológiában történt folyamatokat nem lehet kizárólag külső, politikai okokkal magyarázni. Az viszont tagadhatatlan, hogy a szociológia fejlődésére döntő jelentőséggel bírt a mindenkori uralmi rendhez való viszonya.[361] Hazánkban ennek a tudománynak szinte már a kezdetektől (a századfordulótól) voltak befolyásos ellenségei.[362] A szakmájuk történetével foglalkozó szociológusok (pl. Andorka Rudolf, Héthy Lajos, Huszár Tibor, Makó Csaba, Szántó Miklós, Szabari Vera stb.) egyaránt a tudomány megalapításának-felszámolásának-újraszervezésének ciklikusságában írják le a honi szociológia történetét, a „töredezett folytonosságra" (a kifejezés Huszár Tibortól származik)[363] helyezve a hangsúlyt.[364] A periodizációt tekintve a legtöbb szerző a hazai szociológia három korszakáról beszél, a korszakhatárokat azok az időpontok, amikor a politika hatalmi eszközeivel megakadályozta a tudomány művelését. Az első korszak kb. a századfordulótól a Tanácsköztársaság 1919-es bukásáig tart, a berendezkedő ellenforradalmi kurzusban megszakadt a szociológia művelése, az azt művelő baloldali gondolkodók nagy része emigrációba kényszerült, vagy ellehetetlenült. A második korszak a harmincas évek elejétől indul, ez a népi szociográfiák ideje, a periódus végén már a budapesti tudományegyetemen is megjelent a szociológia (először a Dékány István vezette Társadalomelméleti Tanszéken 1942-től, majd a Szalai Sándor fémjelezte Társadalomtudományi Intézetben 1946-tól). A szociológiának ezúttal a kommunista hatalom

[359] KULCSÁR 1972. 182.; SZÁNTÓ 2008. 7.; SZELÉNYI 1992. 580.
[360] KÉRI 2012. 14.
[361] SZABARI 2010. 113.
[362] LITVÁN 1996. 27–28.
[363] GÁBOR 1992b. 33., HUSZÁR 1993. 39.
[364] ANDORKA 2006 90., HÉTHY–MAKÓ 1974. 59.,LÉNÁRT 2010. 155.,SZABARI 2001a. 118–119.

vetett véget, 1960-ig gyakorlatilag nem lehetett szociológiát művelni Magyarországon, bár a Központi Statisztikai Hivatal valamennyire biztosította a tudomány folyamatosságát. A harmadik hullám a kádári konszolidációval párhuzamosan kezdődött a hatvanas évek első felében, és nagyjából az 1980-as évek elejéig tartott.[365] (Andorka Rudolf három megszakításról beszél, 1919 mellett ő 1945-öt is korszakhatárnak tartja, mert szerinte azzal véget ért a „klasszikus" népi szociográfiák korszaka, és az 1946 és 1950 közötti néhány év szerinte önálló periódusnak tekinthető.[366] A legtöbb szerző azonban vagy nem von ilyen éles határt a második világháború végével, s a két háború közti időszakot és az 1945 utáni éveket egy korszakba sorolja, vagy nem mélyül el a periodizáció problematikájában.)

Bár én nem tekintem az 1945-ös évet vízválasztónak a magyar szociológia történetében, az elvitathatatlan tény, hogy sok tekintetben új időszak kezdődött akkor a tudomány életében. 1945 előtt a szociológiát nem, vagy csak alig akarta elfogadni a hatalom: a valóságfeltáró „konfliktustudomány" nehezen illett bele a konzervatív kurzus világképébe, de a háborús vereség, a radikálisan megváltozott külső és belső körülmények lehetővé tették, hogy a kommunista diktatúra kiépítése előtti néhány évben a szociológia valóban polgárjogot nyerhessen a hazai tudományos életben.[367] Bár a népi írói mozgalomhoz kötődő szociográfiák műfaja valóban háttérbe szorult, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1946-ban megalakulhatott a szociáldemokrata *Szalai Sándor* vezetésével a Társadalomtudományi (Szociológiai) Intézet (valójában Tanszék). Szalai – a visszaemlékezések tanúsága szerint – a rendelkezésére álló néhány év alatt pezsgő szellemi légkörű, igényes munkát folytató tanszéket hozott létre az egyetem Múzeum körúti épületében, még korszerű nyugati könyvek tucatjaihoz is sikerült hozzájutniuk az ott tanuló hallgatóknak.[368] Szalai igyekezett minél heterogénebb összetételű személyi gárdát, tanítványi kört kialakítani maga körül, nem foglalkozott a hallgatók politikai nézeteivel, ő a tehetségeket kívánta helyzetbe hozni. Így kerülhetett a tanszékre *Cseh-Szombathy László*, akinek apja már 1945 előtt is a Kisgazdapárt tagja volt, 1945 után pedig államtitkár; a jobboldali-liberális gondolkodású *Harsányi János*; *Perjés Géza*, aki 1945 előtt Ludovikát végzett katonatiszt volt, emiatt a szovjet megszállás után csak hullamosóként dolgozhatott a budapesti tudományegyetem Anatómiai Intézetében; a Polgári Demokrata Pártba belépő *Szabó Dénes*, akinek szakszolgálatos csendőrezredes volt az édesapja. Egyikük sem számított a marxizmus

[365] ANDORKA 2006. 90 – 91., SZELÉNYI 1992. 582.
[366] ANDORKA 2006. 90–91.
[367] Uo. 35–36.
[368] CSEH-SZOMBATHY 1992. 568., GÁBOR 1992b. 35., GÁL 2013. 183–185., HUSZÁR 2015. 168–170., SZABARI 2001a. 119.

hívének sem akkor, sem később.[369] Szalai Sándor nem volt iskolateremtő professzor, erre sem a rendelkezésére álló néhány év (1946–1950) a Társadalomtudományi Intézet (Tanszék) élén, sem csekély elméleti munkássága, sem egyéni jellemvonásai (ellentmondásos, de sokszor kifejezetten „nehéz" természete) nem tette alkalmassá. Jelentősége abban ragadható meg, hogy sokakban felkeltette az érdeklődést a szociológia, a kritikus társadalomszemlélet és gondolkodás felé, szellemi muníciót adott, amelyből sokáig lehetett táplálkozni, függetlenül attól, hogy valaki szociológus lett-e vagy más szellemi pályára adta-e a fejét.[370]

Az 1945 utáni új politikai/szellemi elit felemás módon viszonyult a szociológiához, s általában a társadalomtudományokhoz. Minden bizonnyal voltak, akik őszintén hittek abban, hogy a valóság feltárása segítheti a döntéshozókat, de sokan maximum csak taktikai okokból támogatták a szociológia fejlődését. *Lukács György* (és tanítványai) a szociológiára, mint „polgári tudományra" kifejezetten gyanakodva tekintettek,[371] nem különben *Révai József*, aki ugyan elismerte a szociográfiák két háború közti jelentőségét, a szociológiáról viszont úgy gondolta, hogy képtelen volt rávilágítani a magyar társadalom alapvető problémáira. Nem történt meg a háború után a kelet-közép-európai térségben jelentős hagyománnyal bíró irodalmi szociográfia és a szociológia egészséges összeolvadása, erre a munkára talán egyedül Erdei Ferenc lett volna képes 1944 és 1949 között, ő viszont közismert módon hosszú évekre a politikát választotta a tudomány helyett.[372]

1949 után viszont sem a szociográfia, sem a szociológia művelőinek nem biztosítottak többé kutatási, publikálási, előadói lehetőséget. A szociológiát (és a pszichológiát) – a szovjet példát ebben is szolgaian követve[373] – „burzsuoá áltudománynak" bélyegezték, és nyilvánvalóvá tették: *„nem a magyar társadalomfejlődés valós dilemmáira kell választ adni, hanem azt a kialakult állapotot kell legitimálni, amely alapvetően nemzetközi opcióknak felel meg."*[374]Az 1948-ban az MTA levelező tagjának megválasztott Szalai, amíg tehette, védelmezte tanszékét, talán ezért is támogatta a Szociáldemokrata Párt beolvadását a Magyar Kommunista Pártba (alkatát és nézeteit ismerve kevésbé valószínű, hogy meggyőződésből támogatta volna az önálló szocdem párt önfelszámolási folyamatát).[375] Ám nem járt sikerrel, a politikai nyomásnak engedve 1948 őszétől sorra bocsátotta el tanítványait az egyetemről:

[369] CSEH-SZOMBATHY 1992. 568–569., GÁL 2013. 183., HUSZÁR 2010. 176., HUSZÁR 2015. 170., SZÁNTÓ 2008. 62., SZABÓ 1999b. 1264.
[370] CSEH-SZOMBATHY 1992. 569–570., GÁL 2013. 184–185., SZÁNTÓ 2008. 115., 169.
[371] HUSZÁR 2015. 173.
[372] CSEPELI–WESSELY 1992. 6., GÁBOR 1992b. 34., HUSZÁR 2015. 181–182.
[373] Ehhez ld. KUN 1994. 292.
[374] GÁBOR 1992b. 35.
[375] GÁL 2013. 186.

előbb Harsányi Jánost, majd Perjés Gézát, később Cseh-Szombathy Lászlót. Szabó és Harsányi a gyorsuló ütemben kiépülő totális diktatúra helyett a nyugati emigrációt választja, előbbi 1949-ben, utóbbi 1950-ben hagyja el az országot. Cseh-Szombathy Kőbányára kerül általános iskolai tanárnak, Perjés Géza pedig kórházi segédápoló lesz.[376] A tanszék többi munkatársa, és a körülöttük kialakult csoport is szétszóródott, Szalai Sándort pedig 1950 júliusában más baloldali szociáldemokratával együtt letartóztatták, majd hónapokkal később a Szakasits-perben koholt vádak („kémkedés és szervezkedés") alapján életfogytiglani börtönre ítélték. Az MTA elnöksége ezzel párhuzamosan megfosztotta akadémiai levelező tagságától is.[377] Ezzel mintegy szimbolikusan a szociológia is száműzetett a magyar tudományos életből egy évtizedre, Szalai mellett más szociológusokat, szociográfusokat is ellehetetlenítettek, adott esetben le is tartóztattak (mint pl. Márkus Istvánt). A politikusok nem foglalkoztak a szociológiával, Leninre hivatkozva úgy gondolták, hogy az „általános szociológia" tulajdonképpen benne foglaltatik Marx és Engels „történelmi materializmusában."[378]

A többi társadalomtudomány is megsínylette a Rákosi-korszakot. Feladatuk javarészt – saját kutatások helyett – a politikai döntések legitimálása lett a marxista, leninista, sztálinista írások egyes kiragadott tételeinek citálásával. Meghatározott társadalmi ideálokat tüntettek fel valóságosnak,[379] s úgy tűnik, az uralmi rendet egyáltalán nem érdekelte a tényleges magyar társadalmi helyzet megismerése, bőven megelégedtek a hangulatjelentések, és/vagy a politikai rendőrség által közvetített információkkal. A hatalmon lévők meggyőződése volt, hogy – képzettségük, tapasztalatuk, kapcsolataik stb. révén – ők, mint a „Párt" élcsapata jobban tudják, hogy mi az egyes csoportok/egyének valódi érdeke, mint maguk az érintettek.[380] Az, hogy a döntéshozók is hús-vér emberek, meghatározott értékrenddel, társadalmi, politikai tudattal, nem képezhette vizsgálat tárgyát, a hatalom birtokosai az 1956-os robbanásig úgy gondolták, hogy bármiféle közvetítés nélkül is képesek ellenőrizni, irányítani a társadalmi/gazdasági folyamatokat.[381]

A „fő tudomány" az 1950-es években a filozófia, pontosabban annak egy része, az aktuálpolitikai célokhoz igazított dialektikus és történelmi materializmus lett.[382] A szociológiai kutatások folytonosságát ezekben az években intézményi szinten egyedül a

[376] CSEH-SZOMBATHY 1992. 569., GÁL 2013. 184–185., SZABÓ 1999b. 1264.
[377] ANDORKA 2006. 91., GÁL 2013. 182., 188., PÓTÓ 2006. 54.
[378] FARKAS 1993. 10., NAGY J. 2016. 218.
[379] BECSKEHÁZI 1992. 143–144., KULCSÁR 1972. 180., 201.
[380] VARGA 2013. 7.
[381] HEGEDÜS 2001. 11–12.
[382] BECSKEHÁZI 1992. 143–144.

Központi Statisztikai Hivatal tudta biztosítani, ahol Péter György igazgató ugyan 1948-tól (kinevezésétől kezdve) kulcsszerepet vállalt a régi statisztikusi gárda erős megrostálásában, KSH-ból történő eltávolításában, ám igen hamar változtatott politikáján, s már az 1953-as fordulat előtt elmozdult az igazi valóságfeltárás felé. A Péter György vezette intézmény szerepe óriási a magyar szociológia történetében: a KSH-ban több később jelentős eredményeket elérő szociológusnak is helyet biztosított a nehéz 1950-es évtizedben.[383]

A szociológiai oktatás (és kutatás) ujjászervezésére csak 1956-ban történt kísérlet. Ez is elválaszthatatlan Szalai Sándortól, akit 1956 tavaszán a többi letartóztatott szociáldemokrata vezetővel együtt szabadon engedtek,[384] ugyanis a Belügyminisztérium vizsgálati osztálya 1956. április 9-i jelentésében elismerte, hogy Szalai *„ügyében a kémkedés és szervezkedés büntette nem bizonyítható,"* s 1950-ben csak azért tett beismerő vallomást, mert *„súlyosan tettleg bántalmazták."*[385] Szalai ítéletét 1956. június 15-én megsemmisítették, ezután visszakapta akadémiai levelező tagságát,[386] 1956 őszén pedig – a többi szociáldemokratához képest is későn – rehabilitálták.[387] Hatévi fogsága után Szalai majdnem ott folytatta, ahol abbahagyta: elkezdte ismét kiépíteni baráti körét, felkereste ismerőseit, és tanszékének újraszervezésén ügyködött. Erre néhány hónappal később lehetősége is adódott, köszönhetően az október 23-án kitört forradalomnak, melynek következtében a szociológia egykori tanára az ELTE BTK Forradalmi Bizottságába is bekerült,[388] sőt, ott ő lett az egyik hangadó.[389] Közben a forradalmi zűrzavarban *de facto* az MTA egyik vezetője lett, sőt 1957. január 26-án – bár a konkrét nevet nem ejtette ki a száján – egyértelműen és nyilvánosan kiállt az akadémikusok tagértekezletén az akkor már Snagovba hurcolt Nagy Imre mellett.[390] Közben Szalai hivatalosan visszakapta a tanszékét 1956 decemberében, kapott egy akadémiai kutatói státust (erre oda is vette Perjés Gézát), s elérte, hogy pályázatot írjanak ki egy szociológusi tanársegédi állásra, ezt Cseh-Szombathy Lászlónak szánták, de a beadott pályázatát nem bírálták el, 1957 májusában felszámolták a frissen újjáalakított tanszéket, Szalait „be nem járási kötelezettséggel" az Egyetemi Könyvtárba helyezték.[391] (Akadémiai

[383] KORNAI 1992. 43., SZABARI 2001a. 119–120., SZÁNTÓ 1998. 33.
[384] PÓTÓ 2006. 54.
[385] GÁL 2013. 188. Marosán György, akit közel egyszerre tartóztattak le Szalaival 1950 nyarán, az MSZMP Intéző Bizottságában is megerősítette 1957. június 14-én, hogy Szalait „félholtra verték" az ÁVH tagjai a börtönben: MSZMP IVT 1994. 121.
[386] GÁL 2013. 188.
[387] SZABARI 2010. 105.
[388] CSEH-SZOMBATHY 1992. 569.
[389] MSZMP IVT 1994. 132.
[390] PÓTÓ 2006. 61., 70., 79–81.
[391] CSEH-SZOMBATHY 1992. 569., SZÁNTÓ 2008. 64–65. Szó

levelező tagságát megtarthatta, de két évre felmentették akadémiai tisztségek viselésétől, illetve eltiltották az MTA kül- és belföldi képviseletétől.)[392]

Az intézményes szociológia tehát ismét ellehetetlenült, egyes művelőit letartóztatták 1956-os tevékenységük miatt (pl. a Rákosi börtönét is megjárt Márkus Istvánt),[393] de a szabadon lévők is jobbnak látták, ha inkább nem feszegetik a kérdést. (Szalai ugyan nem került rács mögé, Kádár János tudatosan igyekezett elkerülni az egykori szociáldemokrata vezetők újbóli letartóztatását,[394] de a politikai rendőrség gyakorlatilag élete végéig figyelte a tudóst.)[395] A szociológia azonban így igazi „vezéralak" nélkül maradt, az egyetlen szóba jöhető jelölt, Erdei Ferenc sem vállalta ezt a szerepet, helyette belevetette magát a mezőgazdasági kutatások szervezésébe (1957-től a Mezőgazdasági Üzemtani Intézet igazgatója lett, amelyből kifejlesztette az Agrárgazdasági Kutató Intézetet, emellett elvállalta az MTA főtitkári tisztségét is.)[396]

Az évekkel később megkezdődő konszolidáció következtében lassan ismét kezdtek erősödni azok a hangok, akik az ún. „kemény" társadalomtudományok (közgazdaságtan, jogtudomány, vagy éppen a szociológia) fejlesztését sürgették. Kádár János – Rákosival ellentétben – már korántsem törekedett a szovjet modell szolgai másolására, számos területen eltért az államszocialista társadalomszervezés addigi gyakorlatától, a megtorlás után igyekezett valamennyire a magyar sajátosságokhoz igazodni.[397] Fokozatosan kezdtek erősödni azok a hangok, akik a tudományosan megalapozott valóságfeltárás hívei voltak (több mint szimbolikus, hogy a korszak egyik legsikeresebb interdiszciplináris tudományos lapja is a *Valóság* címet kapta 1958 végi indulásakor).[398]

Szántó Miklós szerint – aki nem csupán szemtanúja, krónikása, hanem tevékeny résztvevője is volt a magyar szociológia ujjászervezésének[399] – 1958 tulajdonképpen

---

[392] PÓTÓ 2006. 86.
[393] HUSZÁR 2015. 186., NAGY J. 2016. 218.
[394] Ebben az 1957-ben még a Kádárhoz közel álló Marosán György is támogatta, aki ugyan úgy gondolta, hogy Szalai a börtönévek alatt „idegileg megbomlott," mégis kiállt egykori szocdem párttársa mellett, mert azzal érvelt, hogy bármit is tett Szalai 1956 őszén, politikailag nem volna helyes egy volt szociáldemokratát újból letartóztatni. Orbán László is elismerte, hogy *„Szalainál az a probléma, hogy ült öt* – valójában majdnem hat, PZ. – *évet ártatlanul."*MSZMP IVT 1994. 121, 123.
[395] GÁL 2013. 200–201., 218., 286.
[396] VARGA 2013. 261.
[397] SZEREDA–SZTIKALIN 1993. 172.
[398] KŐRÖSI 2010. 118.
[399] A világháború munkaszolgálatát túlélt Szántó Miklós (1916–2015) a pártállami apparátuslétből érkezett a tudomány (és az újságírás) világába. Rendszerhűségéhez nem férhetett kétség: felesége, Kállai Éva a Kádár-rendszer egyik mártírja volt, mert 1956-ban szerzett halálos sebesülést a Köztársaság téri pártház ostromakor (amelyben maga Szántó is megsérült). *„Ez személyének különös védettséget biztosított. Az Elméleti*

fordulópontnak tekinthető a tudomány hazai történetében: az év végén a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) meghívta az MTA képviselőit a következő évi, Olaszországban rendezett Szociológiai Világkonferenciára. A Kádári vezetés, amelynek kiemelten fontos volt a nemzetközi izoláltságból való kitörés, felismerte az ebben rejlő politikai lehetőségeket, és hozzájárult ahhoz, hogy hazánk is képviselhesse magát az eseményen. A „Béketábor" vezető hatalmában is úgy gondolták, hogy a szociológia támogatása jó eszköz lehet a Nyugat felé való nyitásban: Moszkvában már 1958 januárjában nemzetközi szociológiai értekezletet szerveztek, még az évben megalakult a Szovjet Szociológiai Társaság, melynek elnöke (Francev akadémikus) az ISA állandó tanácsába is bekerült. A szociológia így nálunk is „lendületet" kaphatott, valószínűleg 1958 végén merült fel az ötlet, hogy szükség lenne a tudomány szervezeti kereteinek kialakítására.[400] Az 1958 júliusában megjelent Művelődéspolitikai Irányelvekben az MSZMP vezetése gyakorlatilag besorolta a „progresszív hagyományok" közé a századelő polgári radikálisainak szociológiáját és a harmincas évek népi szociográfiáját is, melyet a hazai szociológusok előképüknek tekintettek.[401] A szociológia azonban ekkor még a filozófia egyfajta „segédtudománya" lehetett csak (a kádári vezetés ebben a szovjet példát követte), 1960 tavaszán az MTA Filozófiai Intézetének Történelmi Materializmus Osztályán belül hozták létre a szociológiai részleget két személlyel, a már említett Szántó Miklóssal (félállásban) és Márkus Máriával (státuszban), a filozófus Márkus György lengyel feleségével. Az sem véletlen, hogy évekig a *Magyar Filozófiai Szemle* lehetett a magyar szociológia hivatalos fóruma.[402] (Több későbbi szociológus is filozófiai képzettséggel, vagy legalábbis filozófiai alapműveltséggel rendelkezett, a „filozófiai" felől közelített a szociológiához, mint pl. Hegedüs András, Szántó Miklós vagy az újabb generációból Papp Zsolt.)[403] A hazai szociológiának azonban még mindig nem volt vezető személyisége. Szalai Sándor ugyan 1959 után többször is megkísérelte visszaszerezni a tudományban betöltött egykori pozícióját, ám ehhez nem voltak meg a megfelelő kapcsolatai és pozíciói. A szociológia terén illetékes akadémiai főtitkár, Erdei Ferenc nem támogatta Szalait, aki egyébként kissé le is nézte az Erdei és a népi írók által a két háború között művelt

---

Munkaközösség korifeusainak érvelése, hogy a szociológia >>a burzsoá tudomány trójai falova<<, vele szemben másként rezonált, mint mikor Szalait kívánta diszkriminálni." – emlékezett róla Huszár Tibor. Ld. GÁBOR 1992b. 38. Szerepe a magyar szociológiatörténetében elvitathatatlan, kapcsolataival jól sáfárkodott: egyaránt voltak barátai az MSZMP konzervatív és liberális vezetői között, mindez segítette tudományszervező munkáját: SZÁNTÓ 2006. 187., 352., 407., 437.

[400] SZÁNTÓ 1998. 21–22., 25–26.

[401] SAÁD 1994. 843.

[402] SZÁNTÓ 1998. 21., 57., 82. Természetesen más lapok is közöltek szociológiai, vagy „szociológiai jellegű" írásokat, mint pl. a *Valóság*, a *Társadalmi Szemle*, a *Kortárs* és a *Világosság* is. LÉNÁRT 2010. 156.

[403] HUSZÁR 2015. 211., SZÁNTÓ 2006. 270., SZÁNTÓ 2008. 12.

szociográfiát. Jelentős ellentét nem volt a két tudós között, de csakhamar egyértelművé vált, hogy Erdei nem fogja támogatni Szalai ambícióit.[404]

Az „első számú magyar szociológus" szerepe Rákosi Mátyás egykori miniszterelnökére, Hegedüs Andrásra várt, aki 1956 után jelentős intellektuális fordulaton esett át. A forradalom előtt még Rákosi és Gerő „politikai bábujaként" tevékenykedő Hegedüs szerette volna megérteni, mi vezetett az 1956-os robbanáshoz, fokozatosan szembenézett saját kommunista eszméivel és múltjával, s eljutott a kritikai valóságfeltárás igenléséhez.[405] Az uralmi rend vele akarta demonstrálni: az egykori „rákosista" vezetők is beilleszkedhetnek az új körülmények közé, ha felülvizsgálják korábbi politikájukat. A pártvezetés ezért 1961-ben zöld utat adott ahhoz, hogy Hegedüs lehessen a KSH elnökhelyettese, Erdei Ferenc javaslatára pedig ő lett az MTA Szociológiai Bizottságának titkára (gyakorlatilag vezetője a szociológia iránt érdektelenséget mutató és sok egyéb feladatot vállaló Molnár Erik helyett), kiütve ezzel a sokak által nem kedvelt Szalai Sándort, aki ezt jelentős vereségként élte meg, és inkább a nemzetközi tudományos közélet irányában kezdett el – rendkívül eredményesen – tájékozódni. (Nem hozott létre jelentős tudományos életművet, viszont tudományszervezőként, és a magyar szociológia „utazó nagyköveteként" kifejezetten sikeres lett.)[406]

A későbbi szociológiai kutatások szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy 1963 márciusában – a Keleti Blokk országai közül először Magyarországon – reprezentatív mobilitásvizsgálatra került sor a KSH irányításával.[407] A szociológia lassan kikerült a filozófia „ellenőrző szeme" alól, 1963. március elsején megkezdte működését az MTA Szociológiai Kutatócsoportja Hegedüs András vezetésével, akit ugyanebben az évben kineveztek a *Valóság* főszerkesztőjének. Rövidesen ez a lap vált a szociológusok (és a szociográfusok) fő publikációs fórumává.[408] Hegedüs emellett tagja lett az MSZMP KB mellett működő Elméleti Munkaközösségnek is.[409]

Hegedüs András nem volt professzionális szociológus, igaz, akkoriban Magyarországon ezt talán csak Szalai Sándor mondhatta el magáról, esetleg a KSH néhány munkatársa. Szociológus szakképzés ekkor még nem létezett, a szociológia felé tájékozódó

[404] SZÁNTÓ 2008. 75., 157.
[405] Uo. 12., 46., 80.
[406] SZÁNTÓ 1998. 347.
[407] KEMÉNY 2010. 142.
[408] SZÁNTÓ 1998. 21., 97., 118., 135., 166., 241., 209., SZÁNTÓ 2006. 420., 432.
[409] CSIZMADIA 1995. 26.

tudósok, tudósjelöltek a legkülönbözőbb területekről (irodalomtudomány, közgazdaságtan, filozófia, vagy éppen művészettörténet) előképzettséggel kezdtek el foglalkozni ezzel a tudománnyal, s döntően autodidakta módszerrel váltak kutatókká, elismert szakemberekké.[410] Hegedüs azonban nem tudott szociológiatörténeti szempontból jelentős életművet létrehozni, megjelent publikációi ugyan jelentősen felkavarták a korabeli ideológiai állóvizet, de a mából visszatekintve írásai nehezen sorolhatók be az időtálló szakszociológiai munkák közé.[411] Írásai inkább társadalomelméletiek, mint a szó klasszikus értelmében vett szociológiai elemzések.[412] Amiben viszont Hegedüs igazán nagyot alkotott, az a Kutatócsoport személyi állományának létrehozása volt. Az egykori miniszterelnök 1962-ben még a KSH-ban elkezdte megszervezni a későbbi kutatógárdáját, részben onnan toborozta a tudósokat (többek között Nemes Ferencet, Szelényi Iványt, Varga Károlyt), de fiatal közgazdászok (Makó Csaba, Rozgonyi Tamás), és filozófia szakot végzettek (Földvári Tamás, Heller Ágnes, Zsille Zoltán) is bekerültek a frissen alakított intézménybe.[413] A legkülönbözőbb felfogású, több nemzedékhez tartozó emberek dolgoztak együtt az Úri utcai épületben, ott volt a forradalom alatti működése miatt évekig börtönben ülő (s 1965 januárjáig rendőri felügyelet alatt álló) Lőcsei Pál, a hozzá hasonlóan antikommunista felfogású Szesztay András és Varga Károly. Egy helyen dolgoztak velük a baloldali, Lukács-iskolához köthető filozófusok (Háber Judit, Heller Ágnes, Varga Iván), vagy az empirikus szakszociológia felé orientálódó Losonczi Ágnes és Szelényi Iván, sőt egy ideig a Nagy Imre melletti kiállása miatt pártbüntetést kapott Gyenes Antal is Hegedüs vezetése alatt tevékenykedett.[414] Ott volt a már említett Szántó Miklós is, aki Hegedüshöz hasonló utat járt be: az 1956 előtt (ahogyan ő nevezte: a kételyek nélküli „hit-korszakban") még a pártállami apparátusban dolgozó kommunista hivatalnokból a számára tragikus forradalom hatására nyitott szellemű, kritikai gondolkodású szociológus vált.[415]Ez a meglehetősen heterogén összetételű társaság kifejezetten jól tudott együttműködni, s nem osztotta meg őket a magyar tudományos műhelyek egy részét jellemző, kimondatlanul is továbbélő „népies–urbánus" ellentét. *„Azt hiszem, Hegedüsnek eleve az volt a koncepciója, hogy az akkori ideológiai spektrum különböző típusait összeválogatva hozza össze a >>csoportot<<."* – emlékezett vissza évekkel később Szesztay András.[416] S valóban,

[410] LOSONCZI 2016. 188–189.; PAJKOSSY 2013. 191., SZABARI 2001a. 123., SZELÉNYI 2015a. 80., WESSELY 1992. 591.
[411] CSIZMADIA 1995. 26–27., SZÁNTÓ 1998. 193., SZÁNTÓ 2008. 39., 99., 104., 106., 109–110., 133.
[412] Uo. 173–174.
[413] SZÁNTÓ 1998. 139., SZÁNTÓ 2008. 19., 21., 95.
[414] GÁBOR 1992b. 38., PAJKOSSY 2013. 190–191., SZÁNTÓ 2008. 89., 97., SZELÉNYI 2015a. 83.
[415] SZÁNTÓ 2006. 262.
[416] HUSZÁR 2010. 147., SZÁNTÓ 2008. 88., 141.

az eltérő szocializációjú, különböző ismeretekkel rendelkező személyek mintha tényleg leképezték volna a magyar szellemi élet nagy részét egy intézeten belül.

Azok, akik akkor Hegedüs irányítása alatt tanulták a szakmát, általában rendkívül pozitívan emlékeznek vissza életük ezen szakaszára.[417] A családias légkörű[418] „Szoclerájban," ahogyan kedves iróniával nevezték a Szociológiai Kutatócsoportot Hegedüs ismerősei,[419] együtt tanulták a szakmai fogásokat a munkatársak, miközben folyamatos vitákkal egymást is pallérozták.[420]*„A Kutatócsoport azért lehetett jó közösség, mert – többségükben – kallódó emberek verődtek össze, akiket a történelem vihara új pályára állított át. Menedéket reméltek és életesélyt. (…) Amíg a csoport élt és működött, osztályrészünk volt a szolidaritás ritka élménye."* – emlékezett Szántó Miklós.[421]

S mindeközben a társadalom is elkezdte felfedezni az újrainduló szociológiát. A hatvanas évek szabadabb légkörében a lakosság mind nagyobb rétegei fordultak az ismét engedélyezett valóságfeltáró, kritikai társadalomtudományos írások felé.[422] Egyre több modern szociológiai könyv jelent meg, s közben maga a hivatalos ideológia is elkezd a szociológia (és a közgazdaságtan) fogalmaival feltöltődni. Kalmár Melinda kifejezését használva, ez a „koordinálatlan hőskor" időszaka: van már „központi intézménye" a szociológiának, de az MTA kutatócsoportja nincs hegemón helyzetben, hiszen máshol is folyhatnak kutatások. Kis túlzással azt lehet mondani, hogy mindenki azzal foglalkozott, amivel akart. A magukat és egymást képző valóságfeltárók ebben a kedvező, pezsgő szellemi légkörben próbálják a Nyugathoz felzárkóztatni a másfél évtizedes lemaradásban lévő honi társadalomtudományokat.[423]

A pártvezetés ezt egy ideig hagyja, a hatvanas évek közepén sokak szemében úgy tűnik, mintha ténylegesen szabadon lehetne kutatni a társadalmi problémákat. Ehhez társult a hatvanas évek második felének nyitottabb légköre, szellemi pezsgése és a hivatalos nyilvánosság kereteinek kitágulása.[424] A politikai vezetés elkezdi előkészíteni az 1968-as gazdasági reformot, ez is jótékonyan hat a társadalomtudományokra: a tudománypolitika urai elsősorban a gazdasági döntés-előkészítés tudományos megalapozását szeretnék elérni, ehhez

[417] SZELÉNYI 2015a. 82.
[418] SZÁNTÓ 2008. 143.
[419] ZSILLE 1988. 60.
[420] SZELÉNYI 2015a. 84.
[421] SZÁNTÓ 2006. 427–428.
[422] LOSONCZI 2016. 188., NÉMEDI–RÓBERT 1995. 57., SZABARI 2010. 112.
[423] KALMÁR 2014. 231., 265., 305–306., 315.
[424] TAKÁCS 2008. 171.

azonban szükség van a szociológia módszerére is.[425] Az, hogy már 1960 előtt is volt magyar szociológia, legszívesebben elfelejtenék, a hatvanas években a cél az új, „marxista szociológia" kifejlesztése.[426] A politikai vezetés egy része is határozott érdeklődést tanúsít a valóságfeltáró szaktudományos munka iránt, eltűri a kutatásokat, sőt, olykor támogatja is azokat.[427]

A hatvanas években a filozófia egyre inkább elveszítette a korábbi évtizedre jellemző elméleti-ideológiai primátusát, ezzel összefüggésben a szociológia elfogadottsága egyre inkább erősödött. A tudomány népszerűsége a politikai szférán kívül még gyorsabban növekedett: a pártközpontba befutó jelentések már arról szóltak, hogy a szociológia „divattá vált."[428] A filozófiában figyelemreméltó jelenség volt ekkor a „marxizmus reneszánsza," az 1945 után kanonizált szövegek újraértelmezése során használt fogalmi készletet és nyelvezetet azonban csak egy nagyon szűk értelmiségi kör használta, a társadalom szélesebb rétegeihez a szociológia (illetve részben a pszichológia) nyelvhasználata jutott el: ez volt az „ellenzékiség nyelve," a hivatalos beszédmóddal szembeni ellendiskurzus.[429] A szociológia eredményeihez nagyon sokan hozzá tudtak szólni, akkor is, ha egyébként nem rendelkeztek sok társadalomtudományi ismerettel,[430] a filozófia kapcsán ez elképzelhetetlen volt. (Ehhez természetesen az is hozzájárult, hogy a hatvanas években Magyarországon még nem alakult ki a szociológia sajátos szakmai nyelvezete és értelmezési kerete.)[431] Megkezdődött Magyarország „újrafelfedezése," a szociológia néhány év alatt hihetetlen népszerűségre tett szert,[432] s vele párhuzamosan harminc év után a szociográfia is újraéledt.[433]

Természetesen a társadalom valós problémáit feltárni kívánó szociológusok tevékenysége egy idő után szembekerült a diktatúra működtetőinek érdekeivel. Néhány évig úgy tűnt, hogy a pártvezetésnek megfelel a Hegedüs András által bevezetett rendszer, tehát az, hogy a hatalom eltűri a szociológia létét, biztosítja a tudományos kutatás intézményi feltételeit, cserébe a kutatók megmaradnak a „hivatalos marxizmus" oldalán és garantálják tudományuk folyamatos ellenőrizhetőségét.[434] A szociológia azonban lassan elkezdte

[425] Uo. 306.
[426] GÁBOR 1990. 120., KALMÁR 2014. 306.
[427] Aczél György pl. rendszeres jelentéseket kért Szántó Miklós Angyalföldön folytatott, a munkáscsaládok életkörülményeit feltáró kutatásáról, ld. SZÁNTÓ 2006. 429.
[428] KALMÁR 2014. 307–308.
[429] KUCZI 1992. 15–16.
[430] HÉTHY–MAKÓ 1973. 25.
[431] SZABARI 2010. 112.
[432] SZÁNTÓ 1998. 273–274., SZÁNTÓ 2008. 159.
[433] KALMÁR 2014. 312.
[434] SZABARI 2010. 112.

intézményesíteni az ellenzéket, a kommunista pártvezetés pedig mindenképpen szerette volna elkerülni a szovjet ideológia fellazulását.[435] Hegedüs András és munkatársainak tevékenysége egyre jobban zavarta az MSZMP konzervatív vezetőit. Hegedüs személyével, és közvetlen munkatársaival több problémájuk is volt:

I. A legnagyobb gondot nyilvánvalóan a Hegedüs-féle kutatócsoport publikációi jelentették. Ezekben az írásokban a szerzők kritizálták a létező szocializmus számos jelenségét, a kezdeti időkben pl. a bürokratikus működést. Hegedüs tanulmánya, az *Optimalizálás és humanizálás*,[436] mely a *Valóság* 1965/3. számában jelent meg,ugyan egy marxista szerző műve volt, s a Kádár-rendszer melletti kiállásként is lehetett olvasni, a dogmatikus felfogású pártvezetőknél nagy elégedetlenséget váltott ki. Ráadásul ugyanebben a számban jelent meg Zsille Zoltán kiáltványa is, melyben független lapot követelt az egyetemi ifjúságnak. Hegedüst így még abban az évben leváltották a folyóirat éléről, de intézetvezetői pozícióját megtarthatta, sőt, 1966-ban kinevezték a Közgazdaságtudományi Egyetem címzetes egyetemi tanárának, és a gazdasági reformot előkészítő egyik bizottság vezetője is ő lett.[437] A következő években megjelent tanulmányaival azonban továbbfolytatta „kritikai szociológusi" tevékenységét, s a gazdasági reform mellett már politikai reformokat is kívánatosnak tartott volna Magyarországon.[438] Ezen írások tudományos értéke megkérdőjelezhető, viszont Hegedüs elvitathatatlan érdeme, hogy bátran nyúlt tabutémákhoz, és ezzel közvetetten hozzájárult a rendszer ideológiai bomlasztásához.[439]

II. Hegedüs azzal is kiválthatta a pártközpont ellenérzéseit, hogy nem fogadta el 1962 végén a KSH elnöki székét, helyette az akadémiai szociológiai kutatócsoport megalakítását kérte. Ezzel a lépésével elérte, hogy ne legyen az MSZMP-vezetés lekötelezettje.[440] Ugyanakkor a pártvezetés egy része úgy érezhette, hogy Rákosi egykori miniszterelnökét hiába fogadták vissza, most cserbenhagyta őket, már csak azért is, mert Hegedüs elnöki kinevezésével szerettek volna megszabadulni a nómenklatúra egy részével egyre rosszabb viszonyba kerülő reformkommunista Péter Györgytől (akiről ráadásul az a hír terjedt el, hogy Nagy Imre híve

[435] KALMÁR 2014. 306.
[436] HEGEDÜS 2001.
[437] CSIZMADIA 1995. 26., ZSILLE 1988. 54–55.
[438] CSIZMADIA 1995. 27.
[439] SZELÉNYI 2015. 87.
[440] SZÁNTÓ 2008. 13., 35., 87.

volt).[441] Péterrel 1956 óta gyakorlatilag eszmei állóháborúban álltak a keményvonalas kommunisták.[442]

III. Az sem lehetett elhanyagolható szempont Hegedüs negatív megítélésénél, hogy ő, ahogy már fentebb említettem, olyan munkakollektívát hozott létre, ahol a különböző származású kutatók jól tudtak együttműködni, még a lehetősége sem volt meg annak, hogy a csoportot adott esetben belülről bomlaszthassák a pártállami hatóságok. Ez pedig nyilvánvalóan zavarta az „oszd meg és uralkodj" elvét sokszor mesterien használó magyar politikai vezetőket.[443]

IV. Végezetül azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy bár az 1949-ben „burzsoá áltudományoknak" bélyegzett diszciplínákat a hatvanas évekre ugyan hivatalosan „rehabilitálták," de ettől még számos vezető káderben továbbélt a gyanakvás a szociológusok (vagy éppen a pszichológusok) munkásságát illetően.[444] Ezek a politikusok rendkívül érzékenyen reagáltak, ha valamelyik társadalomtudós elkezdte a rezsim valamelyik tabutémáját feszegetni, márpedig Hegedüsék nemegyszer pontosan ezt csinálták.

Hegedüs és néhány munkatársa tehát pár év leforgása alatt igen befolyásos ellenségekre tett szert az MSZMP apparátusán belül, személyét hatalmas bizalmatlanság övezte a hatvanas évek második felére a pártközpontban.[445] Csak egy jó alkalom kellett, hogy az egykori miniszterelnököt leválthassák a csoport éléről, erre azonban 1968-ig várni kellett. A pártvezetőség viszont már 1966-ban eljutott arra a felismerésre, hogy a „marxista szociológia" megteremtését nem várhatja az akadémiai, vagy más, a párttól látszólag „független" tudományos műhelyektől. Ehhez saját intézményi bázis megteremtésére volt szükség.

[441] SZABÓ 2001. 202., SZÁNTÓ 2006. 420.
[442] BFL XXXV. 1. a. 4. 10. ő. e. (1957. október 21.) A II. kerületi Pártbizottság beszámolója az Országos Pártértekezlet határozatainak végrehajtásáról, különös tekintettel a pártegység megvalósítására és a tömegkapcsolat erősítésére, 19.
[443] Pl. a népi-urbánus-ellentét gyakori felkorbácsolásával, és egyes csoportok bomlasztásával, manipulálásával a XX. századi magyar politikusok sajnos igen gyakran éltek, már Aczél György előtt is, ld.: RÉVÉSZ 1997. 240–241.
[444] ERŐS 1988. 131.
[445] Ld. ehhez: FERBER–REJTŐ 1988. 70.

II/2. Lakos Sándor szerepe a Társadalomtudományi Intézet megalapításában

A hatvanas évek közepén a magyarországi uralmi rend úgy vélte, ha „politikailag-ideológiailag megfelelő," ugyanakkor az objektív tudományos kritériumokat is kielégítő műhelyt szeretne, akkor ahhoz egy teljesen új intézményt kell létrehoznia. Az, hogy az igény felismerését tettek követték, kulcsszerep jutott a pártapparátus egyik háttéremberének, a Társadalomtudományi Intézet első igazgatójának, Lakos Sándornak.

Lakos Sándor Leitner Sándor[446] néven született 1921-ben Budapesten, zsidó származású értelmiségi családban, és gyakorlatilag egész életét végigkísérte a kommunista mozgalom: apja az 1919-es kommün idején a *Vörös Újság* munkatársa volt, később, már fia életében külföldre menekült (végül Moszkvában hunyt el, 1942-ben).[447] Leitner Sándor édesanyja is aktív mozgalmi ember volt, ezzel a háttérrel szinte magától értetődő volt, hogy őmaga is a munkásmozgalomhoz csatlakozott, Éva nevű nővérével együtt. A család anyagi helyzete alapvetően rendezett volt, Leitner gyermekkorában többször jártak Németországban is, sőt szüleinek még arra is volt keretük, hogy fiukat tanítassák: Leitner Sándor előbb Budapesten, majd Berlinben folytatta tanulmányait, s kiválóan megtanult németül.[448] Közben tagja volt az illegális *Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetségének* (KIMSZ) is,[449] lehetséges, hogy itt ismerkedett meg valamikor a harmincas évek második felében Kádár Jánossal, akinek – Huszár Tibor visszaemlékezése szerint – egyik sakkpartnere lett.[450] A KIMSZ 1937-es megszűnése után Leitner belépett a Szociáldemokrata Pártba, a következő évben viszont már az illegális KMP-ben tevékenykedett. Érettségi után egy évig a budapesti tudományegyetem joghallgatója, majd fizikai munkásként dolgozott, végül sikerült szövősegédként elhelyezkednie. Természetesen a mozgalmi munkával sem hagyott fel, főleg a Szociáldemokrata Párt ifjúsági szervezetében, az *Országos Ifjúsági Bizottság* (OIB) VII. kerületi csoportjában tevékenykedett nővérével, Leitner Évával együtt.[451] 1942-ben azonban munkaszolgálatra hívták, s öt hónapot leszámítva a háború végéig kénytelen volt a honvédség

[446] IKLADI 1984. 47.
[447] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 118. ő. e. (1950. november 15.) Javaslat a Titkársághoz, 75. Más adatok szerint 1952-ben halt meg Lakos édesapja: MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 400. ő. e. (1956. május 21.) Javaslat a Titkársághoz (1956. május 18.), 41.
[448] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 118. ő. e. (1950. november 15.) Javaslat a Titkársághoz, 75.
[449] NÉPSZAVA 1955.
[450] HUSZÁR 2001. 28–29., HUSZÁR 2010. 166.
[451] Az illegális kommunisták mártírja, Ságvári Endre ugyanebben a kerületi csoportban dolgozott, később az OIB titkára lett: LAKOS 1984. 57–58.

kötelékében dolgozni,[452] miközben testvére illegális tevékenysége miatt börtönbe került.[453] Az 1944–1945-ös rendszerváltás hozta el a Leitner-családnak a szabadságot.

Köszönhetően a szovjet megszállásnak az ő élete is jelentősen megváltozott: 1945-ben már jelen volt a MADISZ 1945. január 22-i alakuló ülésén is, megválasztották a szervezet VII. kerületi titkárának, egyben ő lett a MADISZ országos vezetőségének oktatási megbízottja, ahol főleg propagandamunkával foglalkozott. Nagyjából ebben az időben változtatta meg a nevét Lakosra.[454] Ezt követően a Gazdasági Főtanács, majd 1946 és 1948 között a Magyar Állami Szénbányák Központja párttitkára, közben négyhónapos szakosító pártiskolát végzett.[455] 1948 júniusától az Országos Traktor Központ Szervezési Osztályán dolgozik, ősztől viszont már pártoktató előbb a három, majd a négyhónapos pártiskolán. A Párt mindenütt meg volt vele elégedve, igaz, hibájának tartották, hogy *„érzékeny, előfordul, hogy kritikát nagyon nehezen fogadja el, felfortyan."* Megjegyezték azt is, hogy kezdetben az *„emberekhez fölényes volt,"* de egyébként jó munkaerőnek tartották, mint a politikai gazdaságtan olvasott, tájékozott oktatóját.[456] (1950-ben ki is tüntették a Magyar Népköztársasági Érdemrend IV. fokozatával.[457] Ez az év azért is jelentős volt Lakos életében, mert ekkor nősült meg: felesége egy szakérettségire készülő párttag parasztlány lett.)[458] Bár 1950 novemberében javasolták a Petőfi Akadémia[459] tanszékvezetőjének, végül megmaradt a Pártfőiskola oktatójának.[460]

A Rákosi-korszak legnehezebb időszakát nagyjából nyugodtan, egyetlen munkahelyen élte át Lakos, ám az állami terror végül az ő családját is utolérte. 1953 februárjában – a Péter és Gábor és társai elleni „cionista per" előkészületeként – letartóztatták Éva nővérét.[461] Lakost ennek következtében az MDP Szervező Bizottsága leváltotta pártfőiskolai állásából, rövid ideig újra fizikai munkás lett egy üzemben. Sztálin halála és a Nagy Imre-féle „új szakasz" azonban viszonylag gyorsan rendezte a Lakos-család életét: Évát kiengedték, és csakhamar rehabilitálták, Lakos pedig 1953 szeptemberében a Budapesti Műszaki Egyetem politikai

[452] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 118. ő. e. (1950. november 15.) Javaslat a Titkársághoz, 75.
[453] SZABAD NÉP 1949. 6.
[454] HUSZÁR 2010. 166., IKLADI 1984. 47. és 79.
[455] KOLTAI–RÁCZ 2008b. 786. és MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 118. ő. e. (1950. november 15.) Javaslat a Titkársághoz, 75.
[456] MNL OL M-KS 276. f. 55. cs. 1. ő. e. (1948. június 18.) A 127. sz. Káder tanács javasolja… (1948. június 10.), 81. és MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 118. ő. e. (1950. november 15.) Javaslat a Titkársághoz, 75.
[457] SZABAD NÉP 1950.
[458] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 118. ő. e. (1950. november 15.) Javaslat a Titkársághoz, 75.
[459] A Honvéd Petőfi Nevelőtiszti Akadémiát 1948-ban hozták létre, alapvetően a hadsereg politikai tisztjeinek képzésére. 1949-től Honvéd Petőfi Akadémia néven működött.
[460] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 118. ő. e. (1950. november 15.) Javaslat a Titkársághoz, 75.
[461] HEGEDÜS B.–KOZÁK 2001. 56.

gazdaságtan tanszékének vezetője lett.[462] Az 1954–1955-ös tanév után azonban visszakerült a Pártfőiskolára, ahol a Gazdaságpolitikai Tanszék megbízott vezetője lett, s miután az oktatási egység egyesült a politikai gazdaságtan tanszékkel az új közgazdasági tanszék élére került 1956-ban. Közben aspiránsként elkezdte írni a disszertációját is a szocialista átmenet közgazdasági kérdéseiről.[463] Nővérét pénzügyminiszteri állással kárpótolták, a személyzeti főosztályt vezette egészen nyugdíjazásáig.[464] Az egyébként is érzékeny lelkületű Lakosnak azonban minden bizonnyal egész életére kiható tanulságként szolgált testvére bebörtönzése és az ő ideiglenes állásvesztése. Sosem lehetett egészen nyugodt, valószínűleg egész életét végigkísérte a hatalomtól való félelem, s ez nem maradt hatástalan későbbi intézetvezetői működésére sem. Ez magyarázza azt a túlzott óvatosságot, amit később, a Társadalomtudományi Intézet élén a Pártközpont irányában tanúsított.[465] (Félelme az évek előre haladtával már fizikai is tüneteket is produkált. A pártvezetőségben közismert volt Lakosról, hogy ideggyenge, s hogy elmegyógyintézetben is kezelték. Kádár viszont – régi illegális múltjukra való tekintettel, s mert biztos volt hűségében – gyakorlatilag mindig kiállt Lakos mellett.)[466]

Az 1956-os forradalom utáni időszak új lehetőséget teremtett Lakos számára. Megfelelő kádernek tűnt a „rendcsináláshoz," hiszen régi munkásmozgalmi családból származott, alapvetően megbízhatóan dolgozott addigi állásaiban, és nem exponálta magát túlságosan a „személyi kultusz" évei alatt (sőt, még kárvallottja is volt rövid ideig a Rákosi-féle vezetés uralmának). Ezért november 4. után csakhamar új munkahelyre került, az MSZMP Budapesti Ideiglenes Intéző Bizottságában lett az Agitációs és Propaganda Csoport (később –Osztály) vezetője.[467] Bevonták „a pártépítés elvi kérdéseinek kidolgozására" alakult egyik munkabizottságba is.[468] Nem célom, hogy részletesen bemutassam Lakos tevékenységét az újjászerveződő fővárosi pártapparátusban, azt viszont szeretném hangsúlyozni, hogy az MSZMP szempontjából új állásában is megállta a helyét. Aktívan és hatékonyan dolgozott, s inkább azokat támogatta, akik a kommunisták pozícióinak minél gyorsabb visszaszerzése mellett voltak, a szakszerűség helyett egyértelműen a pártpolitikai szempontok érvényesítését

[462] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 289. ő. e. (1954. január 15.) Javaslat a Titkársághoz (1954. január 6.), 3.
[463] MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 400. ő. e. (1956. május 21.) Javaslat a Titkársághoz (1956. május 18.), 41.
[464] HEGEDÜS 1988. 131.
[465] A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21., Gazsó Ferenccel, 2016. február 15., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (Mindegyik a szerző tulajdonában).
[466] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 386–387.
[467] KOLTAI–RÁCZ 2008a. 23.
[468] MSZMP IVT 1998. 39–40.

követelte,[469] nem egyszer még ellentétbe is keveredett ezáltal az állami szervekkel vagy saját elvtársaival.[470] A források alapján úgy tűnik, hogy Lakos ekkor egyike volt azon szürke apparatcsikoknak, akiket őszintén megdöbbentett az 1956. októberi forradalom, és akik mindent elkövettek a pártállam mielőbbi restaurálásáért, az „ellenforradalommal szembeni keményebb fellépést" is teljesen megengedhetőnek tartották.

Lakos valószínűleg nemcsak hivatali munkájával hívta fel magára a figyelmet: nyelvtudását kihasználva ügyesen megszervezte, hogy a budapesti agit. prop. csoport rendszeresen küldhessen külföldi folyóiratokból anyagokat a kerületi Intéző Bizottságoknak.[471] Ennek minden bizonnyal szerepe lehetett abban, hogy Lakost 1958-ban (akkor már, mint az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának osztályvezetőhelyettesét)[472] Prágába helyezték a nemzetközi kommunista ideológiai lap, a *Béke és Szocializmus* szerkesztőbizottságába.[473] Lakos egészen 1962-ig lakott és dolgozott a cseh fővárosban, és ez döntő fontossággal bírt gondolkodásának alakulásában. A valóban internacionalista szerkesztőségben Lakos jó rálátást kaphatott a szocialista táboron belüli intézmények, kutatóhelyek helyzetére, s csakhamar arra az álláspontra jutott, hogy a hidegháború elkövetkező szakaszában az ideológiai küzdelmek csak fokozódni fognak, amihez megfelelő személyi állománnyal bíró elméleti intézmények alapítására lesz szükség. Lakos – aki rendszeresen informálta az MSZMP KB Titkárságát prágai tevékenységéről és különböző nemzetközi értekezletek, rendezvények tapasztalatairól – ekkorra már kritikusabban, realistábban szemlélte a szocialista rendszerek működését, mint az 1956-ot követő egy-két évben. Szembesült azzal, hogy a Keleti Blokk összes országában hasonló gondokkal küzdenek: az elégtelen mezőgazdasági termeléssel, műszaki, technológiai, tudományos lemaradással, a gazdasági növekedés lelassulásával stb.[474] Sokat mondó az az 1961. május végén keletkezett hivatalos feljegyzése az európai biztonsággal kapcsolatos nemzetközi konferenciáról, amelyben többek között azt írta: *„A párt propagandája és a*

[469] KALMÁR 2014. 140. 1957 elején a sajtóirányítás kapcsán Lakos pl. Marosán György koncepcióját támogatta Kádáréval szemben, vagyis hogy a média felügyeletét nem szabad állami szervre bízni, azt teljesen alá kell rendelni az MSZMP-nek: KALMÁR 1995. 1609–1610.
[470] SOMOGYVÁRY 2016. 1542.
[471] KOLTAI–RÁCZ 2008a. 75. és 77.
[472] 1957 és 1966 között volt Lakos a KB APO második embere: PÁL 2016b. 220.
[473] A II. kerületi pártbizottság részéről 1957-ben még az is fölmerült, hogy Lakost, mint megbízható, párthű közgazdászt a KSH vezetésébe kéne helyezni, hogy ellenerőt képezhessenek a kommunisták a Péter György-féle irányítással szemben, de ezt végül elvetették: BFL XXXV. 1. a. 4. 10. ő. e. (1957. október 21.) A II. kerületi Pártbizottság beszámolója az Országos Pártértekezlet határozatainak végrehajtásáról, különös tekintettel a pártegység megvalósítására és a tömegkapcsolat erősítésére, 19.
[474] KALMÁR 2014. 314., PÁL 2016a. 222., VARGA 2004. 100.

valóság közötti ellentmondás megingatta sok értelmiségi hitét a jövőben."[475] Az ő hite ugyan nem ingott meg, de pontosan tudta: a szocialista rendszerek bizonyos fokú reformja elkerülhetetlen.

Lakos ugyanis a hatvanas években már nem volt beszűkült pártkatona. Ez érezhető első könyvéből, amely a Kossuth Kiadónál jelent meg 1963-ban *„A szocializmus alapjainak lerakása. Az átmeneti korszak időszerű elvi kérdéseihez"* címmel,[476] s amely lényegében megegyezett sikeresen megvédett kandidátusi disszertációjával.[477] Ez a munka egy politikai-gazdaságtani elemzés és egy propagandakiadvány sajátos keveréke, melyben Lakos megkísérli pótolni a nemzetközi kommunista szakirodalom egyik hiányosságát, ti. a szocializmus fejlődési szakaszainak periodizációs problémáját.[478] Írásában arra jut, hogy a szocializmus építésében nem lehet olyan általános szakaszokat meghatározni, amelyek minden országra kötelező érvényűek, hiszen jelentős különbségek mutathatók ki az egyes országok fejlettségi szintjei között.[479] S miközben ezt kifejti, világossá teszi Lakos, hogy álláspontja tökéletesen beleillik a kádári „kétfrontos harc" koncepciójába. Miközben több helyen felhívja a figyelmet az 1956 előtti vezetés által okozott „károkra,"[480] addig máshol hitet tesz a Rákosi- és a Kádár-rendszer *bizonyos mértékű* folytonossága mellett.[481] (Kiemelés a szerzőtől – PZ.) S közben folyamatosan árad a lapokból a hruscsovista optimizmus.[482] A szocialista világrendszer „eszmei magasabbrendűségéről" és az elkerülhetetlen fejlődésről szóló részek mellett azonban Lakos felhívja a figyelmet valós problémákra is (egyes rétegek aránytalanul sok munkaidejére, az elmaradott lakásviszonyokra, a túl sok főhatóság okozta lassú ügymenetre, a centralizáció káros hatásaira, az anyagi érdekeltség alacsony voltára stb.).[483]Továbbgondolásra érdemes megoldási javaslatai is vannak (az agrárszféra irányításának decentralizálása, az Országos Tervhivatal szerepkörének bővítése, a prémiumrendszer módosítása stb.).[484] Lakos műve nem tekinthető igazi tudományos munkának, hiszen elméleti fejtegetései, elemzései hiányosak, megfogalmazásai nem egyszer

[475] KISS 2013. 53.
[476] LAKOS 1963.
[477] „Az átmeneti korszak fogalmának és szakaszainak közgazdasági kérdéseihez" c. dolgozatot 1963-ban védte meg Lakos, opponensei Neményi István, a Beruházási Bank vezérigazgatója és Szabó József, a Pártfőiskola tanára voltak. FRÁTER–HAJNAL 1965. 16.
[478] LAKOS 1963. 16.
[479] Uo. 18–23., 26.
[480] Uo. 7–8., 10., 19., 21., 195., 201.
[481] Uo. 119.
[482] Uo. 219.
[483] Uo. 170., 196., 198., 201., 211.
[484] Uo. 94., 191. és 196.

pontatlanok.[485] Az írás azonban így is egyértelműen mutatja, hogy Lakos Sándor az átlagos pártkáderekhez képest árnyaltabban gondolkodott és fogalmazott, miközben elsődleges célja változatlanul a kommunista állampárt éppen aktuális irányvonalának támogatása volt.

Lakos Sándor később sem vált igazi tudóssá. Bár voltak időnként igencsak figyelemreméltó, tudományosan alátámasztott javaslatai,[486] többször önmagával szemben is ellentmondásba keveredett írásaiban.[487] Nem rendelkezett rendszerezett, korszerű társadalomtudományi ismeretekkel (igaz, soha nem is részesült ilyen képzésben), fegyelmezett pártkáderként pedig nem is volt mersze a társadalmi folyamatokat reálisan bemutató, adott esetben kritikus írásokat létrehozni.[488] Volt viszont minőségérzéke, és kiválóan értett a szervezéshez, mindezeknek pedig nagy hasznát vehette új munkahelyén, a *Népszabadság* szerkesztőségében.

Lakos 1962-ben költözött haza Prágából, kandidátusi dolgozatának sikeres megvédése után került az MSZMP hivatalos lapjának szerkesztőbizottságába, ahol az elméleti rovat vezetője lett.[489] Mint már említettem, prágai tapasztalatai arra sarkallták, hogy elkezdjen lobbizni egy új, elméleti kutatásokat végző kutatóműhely felállításáért. Sikerült ehhez megfelelő támogatót is találnia Szirmai István személyében, aki egy rövid ideig a főnöke is volt a pártapparátusban (Szirmai 1957 nyara és 1959 decembere között irányította a KB Agitációs és Propaganda Osztályát),[490] és Lakos hazatérése után is munkakapcsolatban maradt vele, hiszen a PB-tag Szirmai felügyelte az Agitációs és Propaganda Bizottság vezetőjeként az APO-t és a *Népszabadságot* is. Szirmai Kádár János régi harcostársa és bizalmasa volt,[491] Lakos pontosan tudta, hogy rajta keresztül képes lesz hatni a rendszer legfelsőbb döntéshozójára is. Ezért 1965 végén előbb szóban, majd írásban is kifejtette Lakos a befolyásos politikusnak az ideológiai munka megjavításával kapcsolatos elképzeléseit. Úgy vélte, az emberek között terjed a bizonytalanság, hiszen egyre élénkülnek a vasfüggönyön túlra irányuló utazások, a magyar állampolgárok szabadabban hozzájuthatnak nyugati

[485] Ezeket tették szóvá korabeli kritikusai is, ld. BEREND T. 1963. 1506. és SZABÓ 1963. 105–106.
[486] 1969–1970-ben pl. kívánatosnak tartotta az országgyűlésnek felelős állami számvevőszék felállítását, amire egészen a rendszerváltásig várni kellett: NYIKOS 1992. 474.
[487] Ld. például: WIENER–SZOBOSZLAI 1980. 888.
[488] Szelényi Ivánnak egyszer azt mondta Lakos, hogy tetszett neki a Konrád Györggyel közösen írt tanulmányuk a késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusairól (megjelent a *Valóság* 1971/12. számában), majd hozzátette: Ő is szeretne ilyen cikkeket írni, csak nem mer: A szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában)
[489] PÁL 2016a. 222. és MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 30. ő. e. Az Országos Ideológiai Konferenciára meghívásra javasoltak névsora (1964. szeptember 12.), 8.
[490] CSATÁRI 2015. 23. és SPBT 1989. 315. és 341.
[491] SÁGVÁRI 1989. 122., 124–125., 145.

propagandaanyagokhoz, sajtóhoz, s ez zavart okoz a fejekben. Ráadásul a „nemzetközi munkásmozgalom" belső ellentétei, az albán és a kínai állampárttal való szakítás, vagy Moszkva és Bukarest viszonya is sok megválaszolatlan kérdést szülnek. Lakos úgy gondolta, az „elméleti munka gyengesége" következtében a magyar pártvezetőség eddig nem tudott erre az új kihívásra megfelelő választ adni, olyan problémák keletkeztek ezáltal az ideológiai életben, amelyek hosszútávon képesek igen negatívan befolyásolni az MSZMP politikáját. Ezért javasolta egy olyan marxista intézet létrehozását, amely viszonylag kis létszámmal, külső munkatársak bevonásával dolgozhatna az ideológiai munka megjavításáért. Nem mellékesen az új intézmény segíthetné a divergáló szociológia pártállami integrálását is. Az intézet közvetlenül a KB alá tartozhatna, tehát a „megrendeléseit" is onnan kaphatná. Tematikája a párt ideológiai életében mindenkor legfontosabb kérdéseket ölelné fel, és ezeket viszonylag rövid idő (fél év, vagy egy év) alatt dolgozná ki. Az intézet 10–20 fős létszámmal jöhetne létre, és 3–4 fő témakört kutatna. Lakos eleinte főleg azokra a szakemberekre kívánt támaszkodni, akik részt vettek az új gazdaságirányítási rendszert érintő szűk körű vitákban a *Népszabadság* szerkesztőségében. Lelkesedésében Lakos azt is megkockáztatta, hogy már az első évben is jól használható anyagok születnének és ezek sokkal gyakorlatiasabbak lennének, mint a tudományos intézetek többségében készülő munkák. *„Sajátos átmenet lenne ez az intézet a tudományos és napi elméleti munka között, és éppen ebben volna az ereje. Az itt készülő anyagokat sokféleképpen lehetne hasznosítani."* – írta Lakos.[492]

Bár Szirmai Istvánt meglehetősen kevéssé érdekelték a kommunista ideológiai kérdései, Lakos képes volt meggyőzni őt arról, hogy az MSZMP-nek alapvető érdeke az ideológiaformálás korszerűsítése. Az európai szocialista országokban már működtek „marxista-leninista" kutatóintézetek, de azok alapvetően oktatási feladatokat láttak el. Lakos azzal érvelt Szirmainak – sikeresen –, hogy kivételes lehetőség lenne, ha Magyarországon hoznának létre először egy olyan intézetet, ahol egyszerre folyhatnának elméleti és gyakorlatorientált kutatások, kifejezetten azért, hogy segíthessék az állampárt vezetőtagjait a társadalmi valóság megismerésében. Ha Magyarország professzionális elméleti alapra helyezné a valóságelemzést, némi presztízsre is szert tehetne a Keleti Blokkban, s végső soron hozzájárulhatna az európai szovjet modell alakításához is, vélte Lakos.[493]

[492] MNL OL M-KS-288. f. 41. cs. 54. ő. e. Lakos Sándor levele Szirmai Istvánnak (1965. december 7.) 20–21. és 24–25., valamint KALMÁR 2014. 315. és 667.
[493] KALMÁR 2014. 315., RÉVÉSZ 1997. 134.

II/3. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének létrehozása és első évei (1966–1972)

Lakos Sándor javaslatát a pártvezetés nagyon hamar megvizsgálta, és gyorsan döntést hozott. Először a szociológia általános helyzetét tekintették át, ebből született meg az Agitációs és Propaganda Bizottság 1966. február 23-i állásfoglalása, mely alapvetően a konzervatív pártvezetők szemléletét tükrözi, azokét, akik évek óta gyanakodva figyelték a szociológusok munkásságát. A pártdokumentum általában megdöbbenést váltott ki a szociológia művelői körében, a gazdasági mechanizmus reformját előkészítő időszakban nem számítottak egy ilyen „vonalas" támadásra a tudományukkal szemben.[494] Az állásfoglalás nyilvánvalóvá tette, hogy a politikai szféra a jövőben a szociológiát főleg adatgyűjtő, illetve – elemző szerepre szánja, az elméleti kutatásokat a közvetlen pártirányítás alatt álló intézetekre kívánja bízni. Az APB világossá tette azt is, hogy a „helytelen ideológiai nézetekkel és tendenciákkal szemben" ezentúl komolyabban fog fellépni a pártállami vezetés, és véget fog vetni annak a gyakorlatnak, hogy a társadalomtudósok maguk válasszanak kutatási témákat, azokat majd a központ fogja kijelölni. Kijelentették, hogy meg kell javítani a szociológusok körében folytatandó kádermunkát, és hogy a politikai szociológia fő műhelyévé a Pártfőiskolát kell tenni.[495] Ezt követően hozzákezdtek a saját szociológiai intézményi bázis létrehozásának.

A visszaemlékezések és a szakirodalom általában úgy interpretálja a Társadalomtudományi Intézet megalapítását, hogy azzal a pártvezetés egy saját „ellenintézményt" kívánt felállítani, hogy megtörje vele a Hegedüs-féle csapat monopolhelyzetét. (Bár ezt hivatalosan nem mondták ki.)[496] Ezt az állítást nincs okom kétségbe vonni: öt nappal az említett, Szociológiai Kutatócsoportot kritizáló APB-állásfoglalás után, 1966. február 28-án ugyanis már az Agitprop Bizottság asztalán volt a KB APO, a Kulturális és a Tudományos és Közoktatási Osztály javaslata „egy elméleti kérdésekkel foglalkozó pártintézmény felállítására." A Politikai Bizottság elfogadta a javaslatokat, és 1966. március 22-én hozott határozatában hozzájárult az akkor még „Társadalomtudományi Kutató Intézet" nevű intézmény felállításához. A határozat szövege

[494] SZÁNTÓ 1998. 246., SZÁNTÓ 2006. 433.
[495] KALMÁR 2014. 315–316.
[496] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9.; Losonczi Ágnes interjúja, készítette Tibori Tímea. Budapest, 2011. július 19. 8.; LÉNÁRT 2010. 156–157.; NAGY J. 2016. 215.; SZÁNTÓ 1998. 157.; SZÁNTÓ 2008. 17., 115.

szerint az intézet *„a marxizmus-leninizmus elméletének művelésével, a pártgyakorlatban előtérbe álló elméleti kérdések kidolgozásával, illetve ezek kidolgozásának megszervezésével foglalkozik.”* Feladatai a *„párt gyakorlata, s különösen propagandája számára szükséges elméleti témák kidolgozása, megvitatása és az igényeknek megfelelő felhasználása. (…) Szükség esetén hazai és nemzetközi tudományos ülésszakokat rendez és publikációkat tesz közzé. (…) A hazai és nemzetközi anyagokból – jellegének megfelelő témakörökben – széleskörű dokumentációs és információs bázist hoz létre, illetve e téren is ellát koordinációs feladatot.”*[497] Az új intézmény közvetlen irányítását és felügyeletét a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága látta el, hivatalosan ennek a titkára elnöke az igazgatót.[498] Az intézet kezdeti létszáma 12 tudományos munkatársból, 4 dokumentátorból és 2 adminisztrátorból állt. Az intézet átmeneti elhelyezésére szóba került a KB székház hetedik emelete, de erősebb érvek szóltak a Politikai Főiskola mellett, hiszen ott *„a működéshez szükséges eszközök (könyvtár, termek, gazdasági apparátus, stb.) jelentős része már rendelkezésre áll,”*[499] így a TTI a Főiskola Ajtósi Dürer sori épületében kapott helyet. A működéshez szükséges anyagi feltételeket a KB évi költségvetésében biztosították, kb. évente másfél-kétmillió forint szükséglettel számoltak.[500] Az új intézmény igazgatója az ötletgazda Lakos Sándor lett.

A Társadalomtudományi Intézet első évei – mint minden újonnan felállított kutatóhelynél – az intézményi, infrastrukturális feltételek létrehozásával, a profil tisztázásával, s a munkatársak kiválasztásával teltek. Ez utóbbi azért sem volt egyszerű, mert az 1960-as években még nem létezett szociológus-szakképzés, az országban működő szociológusok jelentős része pedig, a fent ismertetett okok miatt, legalábbis gyanús volt a pártállami rendszer urainak. A KB TTI, mint újonnan alapított kutatóhely – mely egyben az állampárt egyik intézménye is volt – még kereste a helyét a hazai tudományos életben. Lakosnak bizonyítania kellett, hogy Intézete valóban képes kielégíteni a döntéshozók igényeit, de ez nem mindig volt egyszerű. 1967 őszén ezt írta: *„Az elmúlt hónapokban találkoztunk irreálisan felfokozott várakozással is az Intézettel szemben. Olyan igénnyel, hogy az Intézetben elkészült anyagok minden sora egyezzen a >>hivatalos álláspontal.<< Újszerű*

---

[497] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 390. ő. e. (1966. március 22.). Javaslat a Politikai Bizottság részére Társadalomtudományi Kutatóintézet felállítására, 215–217.
[498] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 387., 393.
[499] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 390. ő. e. (1966. március 22.). Javaslat a Politikai Bizottság részére Társadalomtudományi Kutatóintézet felállítására, 215–217.
[500] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 390. ő. e. (1966. március 22.). Javaslat a Politikai Bizottság részére Társadalomtudományi Kutatóintézet felállítására, 215–217., továbbá MNL OL M-KS-904. f. 1. cs. 14. ő. e. 2–3., 142. és 216. Gazdasági vonatkozásban 1969. július elsején vált el a TTI a Politikai Főiskolától, és működött tovább önálló elszámolási egységként, ld. MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Matusek Tivadarné levele Szántó Jenőnek (1969. június 20.) 70.

kérdéseknél ez szinte megoldhatatlan. Ha az Intézet így fogná fel saját szerepét, alig tudna megjelentetni valamit és persze nem lenne semmiféle tekintélye tudományos körökben, vagy érdemleges hatása az ideológiai területen." Ugyanekkor bejelentette igényét a szociológiai kutatások jövőbeli koordinálására is, *„és sok, nemcsak felesleges, de néha zavart okozó munka egyeztetésére."*[501] Ugyanakkor bizonyítani kellett a tudós társadalomnak is, hogy a KB TTI sokkal több, mint egy pártintézmény, rangos kutatóhely is. Igaz, az első kiadványok még arra utaltak, hogy a Társadalomtudományi Intézet inkább csak egy az MSZMP szervezeti egységei közül, és nem egyelőre nem számíthat a tudósok érdeklődésére, kivéve talán a közgazdászokat. Az 1967-ben publikált művek ugyanis egy kivétellel (Benczédi László – Csatári Dániel: *Szocialista hazafiság – szocialista történelemszemlélet*) a gazdasági reformmal foglalkoztak (Lakos Sándor: *A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései*; Révész Gábor: *A vállalatok az új gazdasági mechanizmusban*; Csapó László: *Tervgazdálkodás és központi irányítás az új gazdasági mechanizmusban*; Simka István – Tóth Béla: *A gazdaságirányítás új rendszere a mezőgazdaságban*).[502] Ez a legtöbb társadalomtudós figyelmét valószínűleg kevésbé keltette fel, ekkor még a szociológia első számú műhelye egyértelműen a Hegedüs András-féle akadémiai csoportban volt.[503]

Végülis a döntéshozók úgy határoztak, hogy az Intézet végleges munkatársi gárdáját egyrészről megbízható káderekből, másrészből olyan személyekből állítják össze, akiknek van már egyetemi diplomájuk filozófiából, s elvégeznek egy egyéves szociológiai tanfolyamot – mai szóval élve posztgraduális képzésben vesznek részt. Ennek megszervezésére Aczél György felkérte 1966 késő nyarán az akkor éppen munkanélküli Huszár Tibort. Huszár 2010-ben megjelent visszaemlékezése szerint Aczél nagyobbik lányától, Annától hallott róla, még amikor a marxi etika népszerű tanára volt az ELTE BTK-n, amíg dogmatikus kollégáinak „köszönhetően" el nem küldték onnan. S mivel a jelentős illegális múlttal rendelkező Lakatos Éva, az Országos Filharmónia igazgatója is szólt egy-két jó szót Huszár érdekében, Aczél magához kérette őt, és elmondta neki, hogy a párt szeretne az Ajtósi Dürer soron épülő új épületben szociológiai képzést indítani, és ehhez kérik Huszárt, hogy dolgozza ki a tantervet, és tegyen javaslatot az oktatókra, továbbá a hallgatók létszámára. Huszár elfogadta a felkérést.[504]

[501] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 81. ő. e. (1967. szeptember 19.) Feljegyzés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére (1967. szeptember 8.), 55., 60–61.
[502] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 20. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.), 1.
[503] SZABARI 2001b. 280.
[504] HUSZÁR 2010. 146–147., 164–166.

S amíg folyt a tanfolyam előkészítése, addig a KB TTI első munkatársai (akiket Lakos részben a *Népszabadság* szerkesztőségéből ismert),[505] munkához láttak. Az intézmény első két témacsoportja (később felváltva használták a „kutatócsoport" elnevezéssel) még 1966-ban megalakult. Az 1. sz. témacsoport „A nacionalizmus elleni harc" kérdéskörével foglalkozott, két munkatársa közül az egyik, az MTA Történettudományi Intézetében dolgozó Csatári Dániel előélete alapján valóban szakértőnek számíthatott a korabeli Magyarországon, hiszen több írása is megjelent már a magyar-román viszony történetéről, a munkatársának javasolt Fülöp Gábor viszont egészen más területről érkezett: az Országos Tervhivatal osztályvezetőjeként a KGST-tagállamainak gazdasági problémáival foglalkozott. A 2. sz. témacsoport „A gazdasági mechanizmus propagandájának kérdéseit" vizsgálta, tagjai minisztériumi osztályvezetőkből, akadémiai kutatóból és egy jogi egyetemet végzett, az ELTE filozófia szakán hallgató személyből álltak.[506] Az első időkben a pártközpont először az ő tevékenységük iránt érdeklődött (tulajdonképpen az Intézet első nagyobb feladata a gazdasági mechanizmus reform főbb elvi és propagandakérdéseinek kidolgozása volt, előtte még részt vett a IX. pártkongresszus dokumentumainak előkészítésében is).[507] Erre utal, hogy már 1966 májusában kimondták, hogy az *„Agitációs és Propaganda Osztály gondoskodjon arról, hogy a Társadalomtudományi Intézet és a Tudományos Akadémia elméleti kutatásainak eredményei gyorsan helyet kapjanak a közgazdasági propagandában."*[508] A reform propagálására az MSZMP vezetése komoly szerepet szánt az Intézetnek,[509] és magának Lakos Sándornak is, aki irányította az új gazdasági mechanizmus népszerűsítésére irányuló kampányt.[510] Hamarosan megalakult Varga József vezetésével a tanácsrendszert elemző munkacsoport is, melyben helyet kapott az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán tanító, de később a Társadalomtudományi Intézetben dolgozó jogtudós, Schmidt Péter is.[511]

Lakos Sándor sem tétlenkedett, az általa kigondolt intézetnek újabb jogosítványokat kívánt szerezni, pedig azt már egyébként is arra szánták, hogy koordináló funkciót töltsön be a hazai szociológiai életben.[512] Az igazgató 1967. április 12-én tagja lett a KB Agitációs és

[505] KALMÁR 2014. 667.
[506] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Határozat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról. 2. sz. melléklet: A munka megkezdéséhez javasolt személyek.
[507] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 20. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.), 1.
[508] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 59. ő. e. (1966. június 1.) Javaslat a „Gazdasági mechanizmus reformja" és a III. ötéves terv propagandájának feladataira (1966. május 26.), 7.
[509] Erről részletesebben egyik 2016-os tanulmányomban írtam: PÁL 2016b.
[510] FERBER–REJTŐ 1988. 160., LAKOS 1966.
[511] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 1. ő. e. Munkaprogram a tanácsi munkacsoport részére az 1966. IX. 14 – IX. 19.-ig.
[512] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 85. ő. e. (1967. október 31.) Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1967. október 31-i üléséről, 2.

Propaganda Bizottságának is, amivel tovább nőtt az ideológiai-tudományos életre gyakorolható befolyása.[513] Lakosnak az APB megbízásából elemzést kellett készítenie a „politikai szociológiáról," amit 1967 októberére el is készített. A KB TTI első embere úgy vélte, nem szerencsés, hogy hazánkban szakképzettség nélküli emberek tucatjai kívánnak felméréseket végezni a lakosság politikai álláspontjáról. Hozzátette, hogy a professzionális szociológusoknál is hiányos a marxisa műveltség, ellenben erőteljes a nyugati, „polgári" társadalomtudományok hatása. Ennek ellenére amellett érvelt, hogy *„semmiképpen sem lehet cél a kutatások visszafojtása."* Javasolta, hogy a politikai szociológia kutatásának fő műhelye az ő intézete legyen, és ne a Politikai Főiskola, mert ott nincs megfelelő háttere a kutatási munkának. Az APB ezzel egyetértett, a KB TTI lett a politikai szociológiai kutatások bázisa, a Főiskola pedig megmaradt oktatási intézménynek, s bár az 1969-ben felállított Szociológiai Tanszéken is folytak kutatások, azok mind mennyiségben, mind minőségben elmaradtak a Társadalomtudományi, és a többi hasonló profilú kutatóhely vizsgálatai mögött.[514]

Közben zajlott az egyéves, intenzív szociológusképző tanfolyam megszervezése, mely 1968 szeptemberében el is kezdődött.[515] A tanfolyam adminisztratív szervezője főállásban Módra László volt (aki maga is elvégezte a tanfolyamot). Óraadóként tanította a jogszociológiát Kulcsár Kálmán, a társadalmi struktúra és társadalmi rétegződést Ferge Zsuzsa, a társadalomlélektant Pataki Ferenc, a szociológiatörténetet pedig maga Huszár Tibor. A szociológiai kutatások gyakorlati módszereiről, a szociográfiáról, a terepmunkáról pedig Csoóri Sándor, Márkus István, Zám Tibor és Szelényi Iván tartott órákat a hallgatóknak, sőt egyszer magát Erdei Ferencet is sikerült meghívni.[516] Tanított továbbá Sósné Molnár Edit, aki korábban részt vett a Rádió által elindított közvélemény kutatásban is.[517] A szociológia iránti társadalmi érdeklődés a hatvanas évek végén a zenitjén volt, kifejezetten sokan jelentkeztek a tanfolyamra, így Huszár Tiboréknak valóságos felvételi beszélgetéseket kellett tartaniuk. Előnyben részesítették azokat, akik korábban terepmunkát végeztek, és volt tanítói gyakorlatuk, s az MSZMP-s párttagkönyv hiánya sem volt kizáró tényező.[518] Bőhm Antal emlékei szerint különböző egyetemekről szedtek össze embereket, akikben láttak érdeklődést a társadalomtudományi kutatások iránt.[519] Bár voltak köztük olyanok is, akik a Politikai

[513] NÉPSZABADSÁG 1967a. 1., TAKÁCS 2012. 91.
[514] KALMÁR 2014. 317–318.
[515] GOMBÁR 2012. 3.
[516] FERGE 2016. 169., GÁBOR 1992b. 42., GOMBÁR 2012. 3., HUSZÁR 2010. 166.
[517] SZÁNTÓ 2008. 44., 49.
[518] Nagy Endre interjúja, készítette Zombory Máté. Budapest, 2011. augusztus 24., augusztus 31., szeptember 15. 36. és HUSZÁR 2010. 166.
[519] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.)

Főiskolára jártak, és jövőbeli pártapparátusi karrierjük miatt vettek csak részt a tanfolyamon, mintegy „kiegészítve" az ideológiai tárgyakat, sok hallgatóból később főállású társadalomkutató vált.[520]

Az igen intenzív, heti hat napon át tartó tanfolyamon képezték ki a Társadalomtudományi Intézet későbbi derékhadát.[521] A huszonöt fős tanfolyamra járt többek között Anderkó János, Bőhm Antal, Gombár Csaba, Görgényi Ferenc, Kolosi Tamás, Módra László, Papp Zsolt és Szegő Andrea.[522] 1969 nyarán Szelényi Iván vezetésével egy nagy vidéki értelmiségi szociológiai vizsgálattal fejeződött be a kurzus, ahol konkrét empirikus kutatásokkal ismerkedhettek meg a hallgatók.[523] Ezt a kutatást a Bács-Kiskun, Borsod- és Csongrád-megyei pártbizottságok segítségével folytatták le, 1500 értelmiségi foglalkozású személyt vonva be a vizsgálatba.[524] A felmérés eredményeit 1971-től*„A vidéki értelmiség helyzete"* című hét–kötetes sorozatban tették közzé.[525] A tanfolyamot az 1969–1970-es intézeti évben is megismételték, ekkor tizenhárom fő tanulhatott szociológiát.[526] Itt ismerkedett meg későbbi szakmájával, a kutatási módszerekkel többek között Csákó Mihály és Gazsó Ferenc, akik a kurzus után az Intézet állományába kerültek (s előtte még elvégezték első gyakorlati kutatásukat is Ferge Zsuzsa irányításával, foglalkozás presztízs vizsgálatot folytattak a Láng gépgyári munkások körében.)[527] A tanfolyam elvégzése után a hallgatók külön vizsga után szociológus diplomát kaptak.[528]

Az 1968-as év nemcsak a megszervezett tanfolyam miatt volt jelentős a KB TTI életében. Külső hatásra lehetőség nyílt arra, hogy továbbfejlődhessen a hazai társadalomtudományi életben. Ehhez a hátteret az 1968-as nyári események adták. Augusztusban Heller Ágnes és Márkus Mária, akik az MTA Szociológiai Intézetét képviselték a jugoszláviai Korčulában, tiltakoztak Csehszlovákia katonai megszállása ellen, és nyilatkoztak a francia AFP hírügynökségnek is. Tiltakozásukhoz hazatérésük után csatlakoztak a szociológiai csoport párttagjai is, maga Hegedüs András is szolidaritást vállalt

[520] Nagy Endre interjúja, készítette Zombory Máté. Budapest, 2011. augusztus 24., augusztus 31., szeptember 15. 36.
[521] GOMBÁR 2012. 3., SZÁNTÓ 2008. 50–51.
[522] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.); GOMBÁR 2012. 3.; MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 20. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.).; MÓDRA 1972. 102.; SZÁNTÓ 2008. 51.
[523] GOMBÁR 2012. 3.
[524] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 20. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.).
[525] AKSZENTIEVICS1974. 43.
[526] MÓDRA 1972. 102.; MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 20. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.).
[527] Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 10–12.
[528]HUSZÁR 2015. 211.

velük, mégpedig meglehetősen látványos formában. Csehszlovákia megszállása után egy nappal, a Központi Bizottság székházában tartott aktíva nyilvánossága előtt ítélte el az intervenciót.[529] A pártvezetés kihasználta az alkalmat, hogy átrendezhesse a szociológiai (és filozófiai) élet erőviszonyait: Heller Ágnes és Márkus Mária szigorú megrovást kaptak, és nem utazhattak külföldre, Márkust pedig kizárták az MSZMP-ből. Hegedüst ugyan nem zárták ki, mivel Hellerékkel szemben ő „belső pártfórumon" fejtette ki az MSZMP vezetésével ellentétes véleményét, de 1968 végén a Szociológiai Kutatócsoport éléről leváltották és az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjához helyezték tudományos főmunkatársnak, emellett tőle is megvonták a külföldre való utazás jogát. A Kutatócsoport új vezetője Kulcsár Kálmán jogszociológus lett.[530] A „rendcsinálásnak" volt némi „szakmai," „belső" bázisa is:[531] bár több kutató sajnálta Hegedüst bukása miatt, voltak köztük olyanok, akik féltették a szociológiát és úgy gondolták, hogy ha Kulcsár mellé állnak, akkor talán megmenthetik a szakmát a politika későbbi beavatkozásaitól. Az Intézet akkor kinevezett új igazgatóhelyettese, Farkas János úgy emlékezett, volt olyan törekvés, hogy az akadémiai kutatóhelyet teljesen felszámolják, vagy esetleg a Társadalomtudományi Intézetbe olvasszák.[532] A fentebb idézett levéltári iratokból úgy tűnik, hogy Lakos Sándornak tényleg voltak ambíciói arra, hogy újabb és újabb jogosítványokat szerezzen a KB TTI-nek, adott esetben az MTA rovására. Mindenesetre amikor a *Társadalmi Szemle* hasábjain megindult a támadás Hegedüs és a nevéhez köthető tudóstársaság munkássága ellen,[533] Kulcsár és Farkas tudatosan kivonták magukat elődjeik kritizálása alól (sőt, Farkas még Hegedüs védelmére is kelt egy 1970-es írásában),[534] ami miatt Lakos egy ideig nyíltan neheztelt is a Szociológiai Intézetre.[535]

Az MTA Szociológiai Kutatócsoportja végül nem szűnt meg, személyi állománya részben átalakult, illetve más kutatási témák (kultúra és életmód, módszertani problémák stb.) felé terelődött, a „politikailag kényesebb" témák egy része más intézményekhez került (pl. a társadalmi struktúra kutatását a KB TTI „kapta meg").[536] A Hegedüs-féle csapattal való „leszámolással" párhuzamosan ugyanis a politikai vezetőréteg továbbfejlesztette a

[529] HEGEDÜS 1989. 18–19., KALMÁR 2014. 320., SZÁNTÓ 2008. 102.
[530] KALMÁR 2014. 321., SZÁNTÓ 2008. 91.
[531] KALMÁR 2014. 322.
[532] FARKAS 2001. 215.
[533] Ld. pl. MERUK 1968, MOLNÁR 1968, H. B. 1969, JENEI–KNOPP 1969, KISS 1969.
[534] FARKAS 1970. Bélley László és Erdei Mihályné is Hegedüst támogató írást tett közzé ekkoriban: BÉLLEY 1969, ERDEI 1969.
[535] FARKAS 2001. 216.
[536] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás"-ok alapján (állandó munkatársak), 327.

Társadalomtudományi Intézet „szociológiai bázisát."[537] Igaz, erre már egy évvel korábban tettek lépéseket (az Agitációs és Propaganda Bizottság már 1967 októberében áldását adta arra, hogy az Intézet *„nagyobb súlyt helyezzen munkájában a szociológiai kutatásokra"*),[538] az 1968-ban történt események csak felgyorsították a folyamatot. Míg 1966 és 1968 között a KB TTI és az MTA intézete közti konkurencia alig volt érezhető (hiszen több akadémiai munkatárs is tanított a Társadalomtudományi Intézetben), addig 1968 őszétől megváltozott a helyzet. A KB TTI-t az MSZMP vezetése tudatosan „ellenbázissá" fejlesztette, igyekezett a szociológusok körében népszerűvé tenni a pártintézményt: jobb infrastruktúrával látta el a kutatóhelyet, az ott dolgozó kutatók fizetése is magasabb lett, mint amit az Úri utcában dolgozók kaptak. A két intézet között jó időre megromlott a kapcsolat.[539]

Az MSZMP 1969-es Tudománypolitikai Irányelvei – melynek kidolgozásába kb. százötven-kétszáz külső szakembert vontak be a pártközpontban – tovább bővítette a politikai vezetés és a Társadalomtudományi Intézet kapcsolatait. Új kutatási témákat dolgoztak ki, a pártapparátus egyre inkább együttműködött a KB TTI munkatársaival.[540] Maguk az Irányelvek azért voltak jelentősek, mert a magyarországi szocializmus történetében a politikai vezetőréteg először tett látványos engedményt a tudománynak, elismerve annak – korlátozott – autonómiáját. Bár az anyagi eszközök és a kutatóintézetek továbbra is a pártállam kezében maradtak, a tudomány politikai befolyásolása indirektebb lett. A korábbi időszakhoz képest olyan új rendszer alakult ki, melyben sokkal több lehetőséghez jutottak a társadalomtudományi kutatók – nemcsak az intézetekben, hanem a felsőoktatásban is. Ugyanakkor az Intézet keretében folyó, a pártapparátus körében végzett adtafelvétel sorsa jelezte, hogy meddig mehetnek el a tudósok. Az MSZMP alkalmazottaival kapcsolatos felmérés adatait, eredményeit nem engedték publikálni, a teljes anyagot évtizedekre zárolták. (Legközelebb csak 1986-ban nyílt – korlátozott – lehetőség arra az Intézetben, hogy az állampárt apparátusát vizsgálhassák.)[541]

Lakos 1970-től, a tanfolyam végeztével igyekezett stabilizálni a munkatársi gárdát. A tanfolyam oktatói közül állást ajánlott Ferge Zsuzsának, de ő nem kívánt a KB TTI-be menni, inkább a Szociológiai Kutatóintézetet választotta, s ott folytatta a rétegződéssel, az

[537] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 104. ő. e. (1968. november 5.) Jelentés a Politikai Bizottságnak az MTA Szociológiai Kutatócsoport és a Filozófiai Intézet helyzetéről (tervezet, 1968. november 2.), 28.
[538] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 85. ő. e. (1967. október 31.) Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1967. október 31-i üléséről, 1.
[539] SZÁNTÓ 2008. 115.
[540] KALMÁR 2014. 297.
[541] BALOGH 2000a. 16., 77., FÖLDES 2018. 223., VIDA 1992. 3., 21., 25.

iskolarendszerrel, illetve a szegénységgel kapcsolatos vizsgálatait.[542] Így elsősorban a tanfolyam egykori hallgatói közül válogatott. S mivel közben Huszár Tibor elkezdte szervezni az ELTE-n a szociológiai szakképzést, s igényt tartott volna a legtehetségesebb diákok (Bőhm Antal, Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Papp Zsolt) munkájára is, Lakos gyorsan elintézte, hogy ők a Társadalomtudományi Intézet állományába kerülhessenek.[543] Huszárnak is felajánlotta, hogy ott maradhat az Intézetben beosztottként, de ő emlékei szerint egyrészt megsértődött Lakos eljárásán (már 1945 óta volt köztük némi feszültség, mert Huszár volt Lakos utóda a VII. kerületi MADISZ apparátusban), másrészt erejét inkább az egyetemi szociológus képzés elindítására fordította.[544] Huszár Tibor távoztával Lakos megkérdezte Szelényi Ivánt, hogy volna-e kedve átvenni félállásban az Intézet „szociológiai laboratóriumának" vezetését, amire Szelényi igent mondott. (Őt az igazgató még akkor ismerte meg, amikor a KSH könyvtárába járt fel olvasni, ugyanis Szelényi volt ott 1961-től a külföldi folyóirattár vezetője.)[545]

Hasonlóan más társadalomtudományi kutatóhelyekhez, Lakos is igyekezett tehetséges, különböző származású és szocializációjú embereket toborozni a kutatóhelyhez. Az Intézet első munkatársai között voltak munkásszármazásúak (Bőhm Antal, Csákó Mihály, Gombár Csaba stb.),[546] paraszti eredettel bírók (Gazsó Ferenc, Pál László, Schmidt Péter, Sipos Katalin, Turgonyi Júlia stb.),[547] de polgári-értelmiségi családból jövők is (Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Polonyi Péter, Szelényi Iván stb.).[548] Az alkalmazottak nagyrészt valamelyik hazai felsőoktatási intézményben szerezték végzettségüket, de akadtak a Szovjetunióban tanult aspiránsok is (Anderkó János, Halay Tibor, Módra László stb.).[549] Végzettségüket tekintve is meglehetősen heterogén társaság került be az intézménybe: sokan rendelkeztek filozófusi diplomával (Balogh István, Csákó Mihály, Gazsó Ferenc, Gedeon Péter, Gombár Csaba, Görgényi Ferenc, Kolosi Tamás, Módra László, Papp Zsolt stb.),[550] jelentős volt a közgazdász

[542] BARTHA 2017b. 11., FERGE 2016. 169.
[543] GOMBÁR 3012. 3., HUSZÁR 2010. 172. Huszár Tibor „válaszként" igyekezett többeket lebeszélni arról, hogy Lakos intézetébe menjenek, ld. pl. NAGY J. 2016. 215.
[544] Uo. 166. és 172., valamint a szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában.)
[545] Uo., valamintSZELÉNYI 1990a. 435.,SZELÉNYI 2015a. 80., 96. Huszár Tibor is a KSH-ban ismerkedett meg Szelényivel: SZÁNTÓ 2008. 49.
[546] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.); Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 1.; GOMBÁR 2007b. 5.
[547] A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában); GOMBÁR 2012. 13.; NÉPSPORT 1965. 5.; SCHMIDT 2008. 19.; SZELÉNYI 2015a. 96.
[548] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában); HUSZÁR 2015. 210.; SCPIADES 2011. 2.; SZÁNTÓ 2008. 164.
[549] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.); MT 1964. 666.; MT 1969. 48.
[550] A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában); Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 3.; HUSZÁR 2015. 211.; GOMBÁR 2007b. 5.; MKK 1990. 192., 317.; MT 1969. 48.; MTI 2008. 61.; SIMON 1978. 702.

végzettségűek száma is (Anderkó János, Halay Tibor, Szelényi Iván stb.),[551] akadtak jogászok (Schmidt Péter, Varga József stb.),[552] de volt egykori történelem- (Bőhm Antal) és magyar szakos (Polonyi Péter) is az alkalmazottak között.[553] Azok, akiket nem a tanfolyamon képeztek szociológussá, valamelyik párt- vagy tömegszervezet káderei voltak korábban (Balogh István, Halay Tibor, Turgonyi Júlia stb.).[554] Viszont korántsem volt mindenki MSZMP-tag, annak ellenére, hogy ez a KB egyik intézménye volt, pl. Polonyi Péter vagy Szelényi Iván nem lépett be a pártba.[555]

Az 1967. év elején 1 igazgató, 1 igazgatóhelyettes, 1 tudományos titkár, 16 tudományos és 6 dokumentációs munkatárs, valamint 9 adminisztrátor alkotta a Társadalomtudományi Intézet gárdáját. A dolgozók besorolása a KB apparátusában érvényes nómenklatúra szerint történt, bár lehetőséget adtak egyéni besorolásra is. A kezdeti időben némi ellenőrző szerepet is szántak az intézetnek, ugyanis lehetővé tették számára, hogy a többi társadalomtudományi kutatást folytató intézet fontosabb témáit véleményezhesse, és azokat a PB elé terjeszthesse.[556] Az intézet csakhamar igen sokrétű és változatos kutatásokba fogott, ezért indokolttá vált a létszámemelés, amit a Titkárság 1968. május 20-án jóváhagyott: innentől kezdve már két igazgatóhelyettes segítette Lakos Sándor munkáját, de 5 tudományos, 3 dokumentációs és 4 adminisztratív státusszal is többet kapott a kutatóhely.[557] (1980 és 1982 között az egyik igazgatóhelyettest tudományos igazgatónak hívták, de 1982-ben már bizonyíthatóan nem használták ezt a titulust, feltételezem, hogy ezt csak ideiglenes tisztségként hozták létre az igazgatói székből 1980-ban távozó Lakos Sándor számára.)[558]

Az intézet élén az Igazgatóság állt, mely az igazgatóból és az igazgatóhelyettesekből tevődött össze. Az Igazgatóság a szükségleteknek megfelelően, de havonta legalább egyszer ülést tartott, melyen részt vett az igazgató és helyettesei, a pártszervezet titkára, az intézeti titkár és a tárgyalásra kerülő anyag előterjesztői.[559]

---

[551] KÁLLAY 1978. 114.; MTA 1967. 414.; SZELÉNYI 2015a. 96.
[552] GOMBÁR 2012. 4., SCHMIDT 2008. 39–40.
[553] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.); MKK 1990. 470.
[554] MTI 2008. 61.; NÉPSPORT 1965. 5.; NÉPSZAVA 1965. 2.
[555] SZELÉNYI 2015b. 96., VÁMOS 2013. 246.
[556] MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 274. ő. e. (1967. január 30.) Jegyzőkönyv a Titkárság 1967. január 30-án megtartott üléséről 3.
[557] MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 302. ő. e. (1968. május 20.) Jegyzőkönyv a Titkárság 1968. május 20-án megtartott üléséről 7.
[558] MNL OL M-KS 288. f. 904. f. 1. cs. 58. ő. e. Halay Tibor levele Varjas Péternek (1982. augusztus 26.), vö. MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 838. ő. e. (1981. október 13.) Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1981. október 13-án tartott üléséről, 15.; MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 368. ő. e. (1981. június 30.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Politikai Akadémia 1981–82. évi előadásaira, 103.
[559] MNL OL M-KS 288. f. 904. f. 1. cs. 58. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és munka rendje (Javaslat, 1981. július 2.)

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete szervezetének sajátossága volt, hogy csak egy része volt állandó (igazgatóság, információ- és dokumentáció, ügykezelési és gazdálkodási részlegek), míg kutatócsoportjai az aktuális, a párt Politikai Bizottsága által megszabott kutatási feladatokhoz igazodtak, létszámuk és személyi összetételük rugalmasan változhatott, és ez lehetővé tette nagyszámú külső (más intézményektől kikért) kutatók alkalmazását is. A tudományos tevékenység támogatására három funkcionális részleget hoztak létre: a Szerkesztőséget (az intézet saját könyveinek és folyóiratának, az 1971-ben útjára indított *Társadalomtudományi Közlemények*nek a kiadására), az Információs és Dokumentációs Osztályt (ez magában foglalta az egyre bővülő állományú könyvtárt is), tovább az Ügykezelő és Gazdasági Csoportot.[560] Ez utóbbit – még Ügyviteli Csoport néven – 1969 februárjában állították fel 5 fővel, hogy szervezettebbé és centralizáltabbá tehesse az adminisztratív, szervező és gazdasági jellegű ügyek vitelét. Munkaügyi kérdésekkel, a dolgozók problémáival, szerződéskötésekkel, az értekezletek technikai előkészítésével foglalkozott, de az itteni munkatársak tartották a kapcsolatot a könyvkiadókkal (pl. a Kossuth-tal), ha az intézet kiadványainak terjesztése került szóba. Nem elhanyagolható feladatuk volt még a zárt terjesztésű művek megrendelése és intézeten belüli elosztása is.[561] Az 1972-ben felállított Szerkesztőség közvetlen felügyelete megoszlott az Igazgatóság és a Titkárság között, mígnem 1980-ban felállították az egységes Szerkesztőséget.[562]

Az Intézet fő témáit egy-egy csoport tanulmányozta. A csoportvezetők beosztása megfelelt az akadémiai kutatóintézetek osztályvezető státuszának, a csoport pedig az osztálynak. Értelemszerűen a csoportvezető szervezte a csoportot, ő javasolt belső és külső munkatársakat felvételre, ő vezette a vitákat stb. A csoportokon belül lehettek „vezető kutatók" (ez az akadémiai tudományos főmunkatársnak felelt meg), illetve tudományos kutatók (ez az akadémiai tudományos munkatársnak felelt meg). A csoporthoz tartozhattak még tudományos segédmunkatársak, valamint tudományos segédszemélyzet. Az egyes témacsoportokon belül téma-tanácsokat is lehetett működtetni. A Társadalomtudományi Intézet legfőbb véleményező egysége a kéthetenként összeülő Csoportvezetői Tanács (később csoportvezetői értekezlet) volt, melyben az igazgató, helyettesei, a tudományos titkár, a csoportvezetők, a Dokumentációs Osztály irányítója és a párttitkár vettek részt a meghívottak mellett. Ez a szerv döntött a TTI munkaterveiről, megtárgyalta az éves beszámolót, a

[560] Uo. Javaslat a Titkárságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének feladatkörére, munkamódszerére és szervezeti felépítésére (1981. június 1.)
[561] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Javaslat az Ügyviteli Csoport létrehozására (1969. február 7.) 64–67.
[562] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete szerkesztőségi csoportjának létrehozására és felépítésére (1977. szeptember 9.) és Uo. Emlékeztető az 1980. augusztus 28-i csoportvezetői ülésről (1980. augusztus 29.)

kutatócsoportok jelentéseit, egyes operatív feladatokat irányított (adminisztratív ügyek, fontosabb gazdasági kérdések stb.), ellátta a *Társadalomtudományi Közlemények* szerkesztőségi feladatait. Lehetőség volt téma-tanácsokat is felállítani, amelyekben egy-egy témát kutató szakértők értekezhettek, itt tárgyalhatták meg a részletes kutatási téziseket, résztanulmányokat, kutatási beszámolókat. A csoportok az intézet történetében végig meglehetős önállósággal szervezték saját kutatásaikat.[563]

1969 novemberére 4 munkacsoport (Munkásosztály-, Hazafiság-nacionalizmus-, Tanács-, Szociológiai-csoport) alakult ki, amelyek a Politikai Bizottság határozatai alapján kutatták a nevükben megjelölt témákat (a Szociológiai csoport főleg a gazdasági mechanizmus társadalmi hatásait vizsgálta). Ezek mellé létrehoztak egy ún. Információs és Dokumentációs Osztályt is Sárkány László vezetésével. Kicsit később némileg átszervezték a kutatócsoportokat, a tanácsrendszerrel foglalkozó szervezeti egységből kialakították az Állam és demokrácia-csoportot, a Hazafiság-nacionalizmus nevű alegység pedig „Integráció és szuverenitás" nevet kapott, ti. a szocialista országok integrációját, a nemzetközi helyzet alakulását vizsgálta.[564] A kutatói egységek végül a „témacsoport" nevet kapták, ahol – az Intézet interdiszciplináris jellegének megfelelően – együtt dolgoztak a különböző területeket képviselő tudósok: szociológusok, filozófusok, közgazdászok, jogászok, történészek stb.[565] – adott esetben több külsős kutatót is bevonva a közös munkába. A „Munkásosztály-csoport" vizsgálta a munkásosztály fogalmát, rétegződését, életmódját, kulturális szintjét, erkölcsi problémáit. Két speciális réteget kutattak: a kereskedelmi és a közlekedési dolgozók életkörülményeit (Turgonyi Júlia, Ferge Zsuzsa és Szpirulisz Ildikó). Jelentős program volt a Kemény Istvánhoz köthető nagy kutatás a Csepel Vas- és Fémművek, továbbá Pest megyei munkásai körében, valamint a Nógrád megyei pártbizottsággal közösen folytatott vizsgálat a salgótarjáni munkások kulturális színvonaláról. A csoportot Illés János vezette, s dolgozott benne többek között Balogh István, Barna József, Blaskovits János, Kovács Ferenc és Laczkó Miklós.[566] Az „Integráció és szuverenitás-csoport" (melyet idővel „Nemzetközi csoportra" kereszteltek át) kevésbé volt szociológiai orientációjú, az itt dolgozó munkatársak (Patkós

[563] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 223–230. és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkaterve. Javaslat (1979).
[564] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 223., 226., 231.
[565] MÓDRA 1972. 101.
[566] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 226. és A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás"-ok alapján (állandó munkatársak, 1970. május), 330.; MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 20. ő. e. Emlékeztető az 1968. január 15-én megtartott intézeti értekezleten elhangzottakról, 46–56. és MÓDRA 1972. 103–104.

János csoportvezető, Ágoston László, Faragó Tamás, Kerekes György, Polonyi Péter, Sulyok Béla és a délszláv származású Krisztov Lazo) a szocialista tábor gazdaságaival, az egyes kommunista állampártok szocializmus felfogásával foglalkozott.[567] A „Szociológia csoport" (Módra László vezetésével) folytatta le a már említett nagy empirikus kutatást a vidéki értelmiségről, emellett aktívan részt vettek a megyei oktatási igazgatóságoknál számos szociológiai tanfolyam, konzultáció, vita megszervezésében is. A csoportban dolgozott többek között Akszentievics György, Gazsó Ferenc, Szelényi Iván és Szerdahelyi Edit. 1971-ben a Szociológiai Csoporton belül négy, viszonylag önálló részleget hoztak létre (Ifjúságkutató, Pártszociológiai, Módszertani és dokumentációs részleg).[568] Az „Állam- és demokrácia" csoport volt a leginkább „politikatudományos" érdeklődésű kollektíva. Itt sok egyéb mellett a vezetés, irányítás kérdéseit, a szakigazgatási szervek és a hatalom kapcsolatát, a középszintű politikai döntéseket igyekeztek minél alaposabban elemezni. Itt dolgozott Bőhm Antal, Gombár Csaba, Görgényi Ferenc, Guba László, Kolosi Tamás, Papp Zsolt, Schmidt Péter, Szabó Béla, Széll János stb. A csoport vezetője Varga József volt, aki később a kormányhivatalt irányította korai haláláig.[569]

[567] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Nemzetközi Csoport. Kiadási terv (1972, 1971. október 7.), 107.; A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás"-ok alapján (állandó munkatársak, 1970. május), 329.; Nemzetközi csoport (1974. december 19.), 386.

[568] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás"-ok alapján (állandó munkatársak, 1970. május), 328–329.; Ifjúságkutató csoport. A csoport éves munkatervéből az 1971. november és decemberre eső feladatok (1971. november 19.), 428.; Javaslat a TTI Szociológiai Csoport feladatkörére (1970. november), 470.; MÓDRA 1972. 102–103.

[569] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Állam és Demokrácia Témacsoport. Rendezvénynaptár, 1971. szept. 30 – 1972. március 31-ig (1971. szeptember 27.), 334–336.; GOMBÁR 2012. 4–5.; MÓDRA 1972. 103.

II/4. A „konzervatív félfordulat” (1972–1974) hatása az Intézetre

A KB Társadalomtudományi Intézetének struktúrája, személyi állománya tehát néhány év vajúdás után kialakult, alkalmazottai munkához láthattak, hamarosan megszülettek az első eredmények, kiadványok is. A hatvanas-hetvenes évek fordulója a korábbi időszakhoz képest kifejezetten termékenyítő légkört biztosított a társadalomkutatóknak, bár még sokakban élénken élt Hegedüs Andrásék 1968–1969-es meghurcolásának emléke. Ennek ellenére az MTA Szociológiai Intézete is, dacára az új, a párthoz hűségesebb vezetésnek, fejlődött, professzionalizálódott, ahogyan a többi, 1965 és 1970 között létrehozott új kutatóhely is.[570]

A magyarországi társadalomtudományok fejlődését azonban negatívan befolyásolta az 1972-ben meginduló „konzervatív félfordulat.”[571] A kifejezés némi magyarázatra szorul. „Félfordulatnak” nevezem azt a jelenséget, amikor 1972 novembere és 1974 márciusa között a hazai politikai vezetésben annyira megerősödött a dogmatikus kommunista vezetők (Biszku Béla, Gáspár Sándor, Komócsin Zoltán, Pullai Árpád) befolyása a reformerekkel (Aczél György, Fehér Lajos, Fock Jenő, Nyers Rezső) szemben, hogy képesek voltak – a szovjetek külső támogatásával – egyrészt leállítani az új gazdasági mechanizmust, másrészt szigorúbb ideológiai ellenőrzés alá vonni a szellemi/tudományos életet. (A konzervatív felső- és középszintű pártfunkcionáriusok mellett a szakszervezeti adminisztráció egyes vezetői is támogatták ezt az irányváltást.)[572] Nem történt azonban teljes visszakanyarodás az 1950-es, illetve korai hatvanas évek irányvonalához, egyrészt a már meglévő reformműhelyeket nem számolták fel, másrészt az 1971-ben beindított kutatási programokat nem állították le,[573] harmadrészt továbbra is megmaradt a politika és a tudomány közötti határok terén kialakított ingatag konszenzus.[574] Fontos szempont az is, hogy az értelmiségi nyilvánosság – ha korlátok között is – tovább működhetett, s nem következett be a valóságfeltáró írások teljes tilalmának visszaállítása.[575] A Nyugat felé irányuló kulturális kapcsolatok építése sem szenvedett törést, sőt, enyhén még növekedett is a kulturális nyitás mértéke.[576] A reformkommunista vezetők közül sem lehetetlenítették el mindenkit teljesen (1974-ben Nyers Rezsőt leváltják a gazdaságpolitikai KB-titkári tisztéből, de az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének élére

[570] Ezek részletesebb bemutatását ld. a „Társadalomtudományi reformműhelyek a Kádár-korszakban” című alfejezetben!
[571] A kifejezést Varga Zsuzsától vettem át: VARGA 2013. 176.
[572] HEGEDÜS 1989. 20.
[573] BALOGH 2000. 80., FERBER–REJTŐ 1988. 226.
[574] BALOGH 2000. 11.
[575] KUCZI 1992. 63.
[576] TAKÁCS 2016. 29., 48.

helyezik; Aczél Györgyöt megfosztják kulturális KB-tisztségétől, de miniszterelnökhelyettessé nevezik ki, miközben még évekig megőrzi befolyását; Fock Jenő kormányfőt 1975-ben nyugdíjazzák, ám KB-tagsága megmarad, és Kádár Jánossal való jó kapcsolata miatt még éveken át eljuttathatja véleményét a gazdaságpolitikai döntéshozókhoz, ahogyan az 1974-ben nyugdíjazott Fehér Lajos is),[577] igaz, korábbi lobbi erejük rendkívüli mértékben lecsökkent.[578] Mindenesetre a fenti okok miatt félig-meddig sikerült átmenteni valamit a hatvanas, korai hetvenes évek reformgondolataiból, a kritikai szociológiai attitűdből, a hazai társadalomtudományok fejlődését nem sikerült teljesen megtörni.[579]

A „konzervatív félfordulat" mérlege azonban így is negatív, meglehetősen sok kárt okozott. Súlyosak voltak a gazdasági következményei, a leállított reform következtében elmaradt a gazdaság szerkezetváltása, az önállóbbá vált vállalkozók működését korlátozták, ismét megjelent a gazdaság centralizálása, a nagyvállalatok egyoldalú támogatása a kisebb szervezetekkel szemben. A központi tervezés megtámogatására felállították az Állami Tervbizottságot. Több ágazatban újraszabályozták a bérfejlesztést.[580] Mindemellett kampányt indítottak a termelőszövetkezetek ellen, új szabályozásokkal korlátozták őket, ami erősen legyengítette kezdeményezőképességüket, ráadásul ez többször a sikeres TSZ-vezetők elleni büntetőeljárásokba is átcsapott.[581]

A szellemi életben is hamar érezhető vált az ideológiai szigorodás. 1972-ben elvették a „liberálisnak" bélyegzett Irodalomtudományi Intézettől a *Kritika* című folyóiratot és a konzervatív kommunista álláspontho közelálló Pándi Pált tették meg szerkesztőnek; 1973 januárjában az országos ideológiai tanácskozáson Aczél György név szerint is bírálta Hegedüs András és a Lukács-kör néhány tagját (Márkus Györgyöt, Heller Ágnest és Vajda Mihályt); 1973 májusában megjelent az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről," mely ismét támadta az említett három filozófuson túl Bence Györgyöt, Kis Jánost, Hegedüs András és Márkus Máriát, s csakhamar mindegyiküket elbocsátották állásaikból (Hegedüst, Kist és Vajdát pedig kizárták az MSZMP-ből), s egy időre publikációs tilalom alá is helyezték őket; 1973 augusztusában felszámolták a balatonboglári kápolnatárlatot; 1973 októberében megkezdődött Haraszti Miklós pere, aki *Darabbér* című szociográfiájában arról írt, hogy a munkások a proletárdiktatúrában is

[577] BOZSONYI–HORVÁTH–KMETTY 2012. 164., RÉVÉSZ 1997. 222–223., RÓZSA 1996. 41.,SPBT 1989. 261., 274., 303.
[578] HUSZÁR 2003. 266.; HUSZÁR 2004. 369.; SPBT 1989. 273.
[579] BARTHA 2017b. 13., PAPP 1989. 8.
[580] HUSZÁR 2003. 276.,FÖLDES 2018. 117–119.,IZSÁK 2000. 427., JANOS 2003. 307., SÁRKÖZY 1986. 32.
[581] VARGA 2013. 205., 209–210.

ugyanolyan kizsákmányoltnak érzik magukat, mint „kapitalista viszonyok" között; a KB 1974. márciusi ülésén elfogadták a közművelődési határozatot, mely véget vetett a művelődéspolitikai ágazatok megkezdett újratervezésének.[582] S közben több értelmiségit is különböző eszközökkel zaklattak: Konrád György író 1973 májusában ügyészi figyelmeztetést kapott, mert Haraszti *Darabbérének* külföldre juttatásával gyanúsították, Zsille Zoltán szociológust 1974 januárjában kizárták a pártból, majd idővel elbocsátották munkahelyéről, Hamburger Mihály filozófia tanárt szintén eltávolították az ELTE BTK-ról, sőt, még benzinkutas állását is ott kellett hagynia később. Többeket kiutazási tilalommal is sújtottak, nem egy személyt emigrációba kényszerítettek, az itthon maradtak közül sokan szakmailag perifériára sodródtak.[583] A felerősödött értelmiségellenes kurzus az állampárt káderpolitikájára is hatással volt: tagfelvételi zárlatot rendeltek el az értelmiségre.[584]

A társadalomtudományokat, és annak több képviselőjét tehát érzékenyen érintették a változások. Sokatmondó az Agitációs és Propaganda Bizottság 1973 végi állásfoglalása a tudománypolitikai irányelvek megvalósításáról: *„A mai társadalmi valóság feltárásának és a tudatformálás ideológiai feladatainak szempontjából legfontosabb társadalomtudományi ágazatokban – mindenekelőtt a szociológia és a filozófia területein – a fő feladat a marxizmus pozícióinak viszonylag gyors és határozott megerősítése. E társadalomtudományi ágazatok kutatóhelyein a marxizmus kizárólagosságának biztosítására, mint közvetlen célra kell törekedni."* 1974 júniusában évekig le is kerül a napirendről a Magyar Filozófiai, illetve a Magyar Szociológiai Társaság létrehozásának terve.[585] A hetvenes évekre a magyar filozófia trónvesztése egyértelművé vált, fejlődése megtört, s ezzel párhuzamosan a többi társadalomtudományban is visszafejlődtek az elméleti kutatások.[586] A szociológiában előtérbe kerültek a pozitivista jellegű, empirikus, módszertani kutatások, a kutatók ódzkodtak az átfogó elméleti következtetések levonásától. Emiatt rendkívül kevés szintetizáló igényű munka született, a magyar szociológia fejlődését egy jó évtizedre visszavetette a „félfordulat."[587] Már csak azért is, mert az empirikus tények egy részével a konzervatív ideológiai felfogás ihlette elméleteket igyekeztek megerősíteni. (Jó példa erre az osztály- és a rétegkutatások helyzete. Ezekre a hetvenes években jelentős számú kutatót „állítottak rá,"

[582] BARTHA 2017a. 158–159.; PÓSA–TÓTH 1988. 25.; RÉVÉSZ 1997. 196–199., 202., 206., 209.; RÓZSA 1996. 39.
[583] Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 9–10.; CSIZMADIA 1995. 80–81.; MAJTÉNYI 2018. 129.; PAPP 1989. 9.; RÉVÉSZ 1997. 230.; ZSILLE 1988. 119.
[584] RÓZSA 1996. 41.
[585] RÉVÉSZ 1997. 197.
[586] BALOGH 1982. 222.
[587] BALOGH 2000. 77–78.; GÁBOR 1992b. 42.; KALMÁR 2014. 488.; MNL OL XIX–A–85–b. (1983) 18. doboz. Eörsi Gyula: Beszámoló a társadalomtudományi kutatóbázis felülvizsgálati munkáinak állásáról. 3. sz. melléklet: A társadalomtudományi kutatóbázis helyzete és továbbfejlesztési feladatai (1983).

anyagilag is stabil hátteret biztosítottak a vizsgálódásoknak. A feltárt tények egy részével azonban igyekeztek a régi struktúra-modell – „két osztály, egy réteg" – konstrukcióját alátámasztani, ami lehetetlenné tette, hogy a valóban értékes kutatási eredmények hatást gyakorolhassanak a politikusokra/ideológusokra. A túl sok empirikus adatfelvétel pedig nem tudta hozzásegíteni a szociológusokat a valós társadalmi folyamatok értelmezéséhez. A „lapos empirizmus" – mutatott rá *Peter Winch* nyomán *Szabó Márton* – ugyanúgy képes kiszolgálni a hatalmat, mint ellenlábasa, az ideológiai gondolkodás).[588]

A depolitizálódás azonban más tudományágak fejlődésére kifejezetten pozitívan is hatott: ahol nem volt kötelező tartalmilag marxistának lenni, ott elég volt néhány formális ideológiai utalás, vagy idézet „a szocializmus klasszikusaitól," és utána a szerző viszonylag szabadon írhatott – leszámítva természetesen bizonyos tabutémákat. Mindezek hatására a magyar közgazdaságtan és a történettudomány kifejezetten eredeti művek sorával jelentkezhetett az 1970-es, 1980-as években.[589] (Igaz, a közgazdaságtudományt is adós maradt a konzervatív ideológiai kampány következtében a nagy elméleti összegzések megírásával.[590] Tudománytörténetileg a „félfordulat" egyik legnagyobb károkozása a szintetizálásra való igény ideiglenes felszámolása volt.) A „konzervatív ellencsapás" azonban néhány év alatt kifulladt, nem tudta elérni a célját. 1977-ben a Központi Bizottságnak készített jelentésben pl. arra panaszkodtak, hogy a magyarországi szociológusok marxista elméleti felkészültsége nem kielégítő. Az elkövetkező években azonban mégis jelentősen enyhült az ideológiai szigor.[591]

Milyen következményei voltak a „konzervatív félfordulatnak" a Társadalomtudományi Intézetre nézve? Bizonyos szemszögből tovább erősödött a kapcsolata a pártközponttal: a Politikai Főiskolával együtt egyfajta „rendőri" szereppel bízták meg: ellenőriznie kellett a szociológiai-filozófiai kutatásokat, miközben munkatársai részt vettek az ideológiával kapcsolatos pártdokumentumok előkészítésében, sőt a határozatokból adódó feladatok ellenőrzésében is.[592] Mindezek mellett átszervezésekkel korlátozták a KB TTI kutatói tevékenységét is, annak ellenére, hogy az 1969-es Tudománypolitikai irányelvek szerint a szocializmust építő Magyarországon *„nincsenek tiltott témák és előírt következtetések,"* illetve a politika és a tudomány közti ellentét esetében nem magát a kutatást kell betiltani,

[588] HUSZÁR 1989. 179., SZABÓ 1998. 182–183., 304.
[589] PAPP 1989. 6–7., SZÁNTÓ 2008. 180.
[590] KOVÁCS JÁNOS 1984. 48.
[591] MAJTÉNYI 2018. 130.
[592] RÓZSA 1996. 40. és MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 222. ő. e. Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1974. április 16-i üléséről, 3–4.

hanem a felismerések publikálását kell korlátozni.[593] A Patkós János vezette „Nemzetközi csoport" pl. olyan témával is foglalkozott, mely a kelet-európai és a szovjet gazdaság különválasztásának előnyeit pedzegette. 1972 után leállították ezeket a vizsgálatokat, hiszen éles ellentétben álltak az erősödő szovjet integrációs törekvésekkel: Brezsnyev nem tűrte a magyar pártvezetés divergáló nézeteit, ragaszkodott „a szovjet tapasztalatok" követéséhez.[594] Patkós János csoportját ezért átalakították, új kutatókkal töltötték fel, és 1976 elején létrehozták „A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait" vizsgáló témacsoportot, bár az ott dolgozó munkatársak a kezdetektől fogva kételkedtek abban, hogy helyes volt-e az átszervezés.[595] Emellett 1973 után hirtelen abbamaradnak azok a „politológiai jellegű" vizsgálatok, amelyek a fővárosi kerületi pártszervek és tanácsok közti összefonódásról, diszfunkcionális működésről tudósítanak.[596]

Maga a „félfordulat" az egyes KB TTI-s alkalmazottak sorsára kevésbé hatott ki *közvetlenül*: nézetei és tevékenysége miatt ekkor még senki sem bocsátottak el az intézetből. Az egyetlen kivételnek a Társadalomtudományi Intézetnek (is) dolgozó Szelényi Iván számított, aki 1969 után fokozatosan szembekerült a pártvezetés egy részével, még Törzsök Erika hívására a „repülő egyetemen" is előadást tartott, továbbá tiltakozott a Lukács-tanítványok elleni 1973-as határozat ellen, majd látványosan kiállt a bíróság elé állított Haraszti Miklós mellett.[597] A folyamat betetőzése az volt, amikor 1974 szeptemberére megírta Konrád Györggyel írt közös művét, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című munkát,[598] melyben a szovjet típusú rezsimek szocialista kritikájának adtak nagyívű elméleti hátteret, s bár nem akarták az írást terjeszteni, a politikai rendőrség mégis izgatással vádolta őket, s 1974 októberében letartoztatta a két szerzőt.[599] Bár néhány nap múlva kiengedték mindkettőjüket, ezzel tulajdonképpen véget ért Szelényi addig felfelé ívelő karrierje: leváltották a *Szociológia* szerkesztői pozíciójából, Lakos Sándor elbocsátotta a KB Társadalomtudományi Intézetéből, és nem dolgozhatott tovább a Közgazdaságtudományi Egyetemen sem. A hatóságok végül

[593] BALOGH 2000. 43., CSÖNDES–SZÁNTÓ–VAS-ZOLTÁN 1971. 211.
[594] KALMÁR 2014. 335., 351., 375., 383., 385., LENGYEL 2015. 362.
[595] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 30.
[596] PAPP 1989. 7.
[597] SZÁNTÓ 2008. 179.; SZELÉNYI 1990a. 435., SZELÉNYI 2015b. 7.
[598] Szelényi Iván a hetvenes évek elején heti több órát beszélgetett Kolosi Tamással és Papp Zsolttal a Társadalomtudományi Intézetben elméleti kérdésekről, melyek Szelényi intellektuális fejlődése szempontjából kulcsfontosságúak voltak: a szociológusra kreatívan hatott Kolosi azon elképzelése, mely szerint az osztálystruktúrát nem a munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg, hanem a többlettermék feletti rendelkezési jog. Ez a gondolat megjelent *Az értelmiség útja…* című könyvben, vagyis az intézeti beszélgetések döntő szerepet játszottak abban, hogy Szelényi végül létrehozta egyik legfontosabb munkáját: A szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában), továbbá: SZELÉNYI 2015a. 96.
[599] RÉVÉSZ 1997. 231., SZŐNYEI 2012. 305., ZSILLE 1988. 220.

felajánlották neki a kivándorlás lehetőségét, amivel – Konrád Györggyel ellentétben – élt is, és 1975-ben családjával együtt elhagyta Magyarországot.[600] Ferihegyi búcsúztatásán két egykori TTI-s kollégája (Gombár Csaba és Sipos Katalin) is megjelent.[601]

Szelényi meghurcolásával az MSZMP felső vezetése egyértelművé tette, hogy bizonyos dogmák – a munkásosztály vezető szerepe, a teljes társadalmi egyenlőség, munkás-paraszt szövetség, az egypártrendszer, a magyar-szovjet barátság stb. – továbbra sem lehet kritika tárgyává tenni, ha valaki mégis erre vetemedne, arra a törvény szigorával fognak lesújtani. Haraszti Miklós pere és a „Konrád-Szelényi-ügy" természetesen különbözőképen hatott a társadalomtudósokra. Természetesen mindegyiküket foglalkoztatta, igyekeztek szolidaritást vállalni a meghurcolt személyekkel (Haraszti tárgyalására több KB TTI-s – pl. Csákó Mihály – is elment), erről nem féltek beszélni az Intézet folyosóin sem.[602] Az ideológiai szigorodás ellenére sokan igyekeztek ugyanúgy tenni a dolgukat, mintha mi sem történt volna, de volt, aki inkább kutatási témát váltott. Kolosi Tamás pl. valóságos traumaként élte meg, hogy egykori tanárát és barátját, Szelényi Iványt szinte egyik napról a másikra ellehetetlenítették. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című írás társszerzője ellen indított támadás végül arra vezette Kolosit, hogy felhagyjon a Szelényiéhez hasonló teoretikusabb jellegű művek létrehozásával. A szociológus inkább kitanulta a statisztikai módszereket, és egy matematikai eljárásokon alapuló, empirikus kutatóműhelyt hozott létre munkahelyén, s a „politika semleges" tudomány hirdetője lett.[603] Ehhez természetesen az is kellett, hogy Kolosi második könyve, a *Társadalmi struktúra és szocializmus* (1974) ellen ideológiai támadássorozat induljon a pártapparátusból, mondván, hogy a szerző kritizálja a hivatalos felfogást a társadalmi szerkezetről és megkérdőjelezi a munkás-paraszt szövetséget. A támadást végül maga a pártközpont állított le, mondván: nem helyes, hogy az MSZMP-n belül éles hangú viták legyenek. Ezt követően a könyvről sem jót, sem rosszat nem lehetett írni nyilvánosan.[604]

Összességében úgy tűnik, hogy a KB Társadalomtudományi Intézete viszonylag nagyobb áldozatok nélkül vészelte át a „konzervatív félfordulat" időszakát (bár Szelényi Iván távozása nyilvánvalóan nagy veszteség volt mind az intézményre, mind az egész magyar szociológiai életre nézve), ehhez szükséges volt Lakos Sándor taktikus, ügyes igazgatói

[600] SZELÉNYI 2015b. 7., SZŐNYEI 2012. 318.
[601] GOMBÁR 2012. 12–13. Gombár Csaba előtte próbálta lebeszélni az emigrálásról, de nem járt sikerrel.
[602] A szerző interjúja Csákó Mihállyal, 2017. december 7. (A szerző tulajdonában).
[603] A szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában), továbbá: PÜNKÖSTI 2005. 236., SZELÉNYI 2015a. 96.
[604] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 395.,SZABARI 2001b. 282.

tevékenysége is. Bár ő is reformer volt, nem exponálta magát *egyértelműen* a reformerek mellett, igyekezett a pártvezetés mindenkori irányvonalához igazodni, az éppen erős csoport érdekeit kiszolgálni.[605] Jól emlékezett még arra, mi történt családjával a Rákosi-korban, az újabb meghurcolástól való félelme miatt 1972 után inkább a konzervatív pártvezetők mellé állt.[606] Sőt Gazsó Ferenc szerint Lakos szíve szerint nem is volt igazi reformkommunista, az új gazdasági mechanizmus alatt támogatta a változtatni kívánó politikusokat, de a „konzervatív félfordulat" alatt a „munkásellenzék" kiszolgálója lett.[607] Bizalmi kapcsolatot épített ki az MSZMP többi vezetőjével is (Huszár Tibor szerint pl. rendszeresen állított össze bizalmas kutatási anyagokat Biszku Bélának).[608] Bár az igazgató helyzete is megingott, a XI. kongresszus (1975. március 17–22.) előtti napokban még Lakos leváltása is szóba került,[609] végül a tanácskozáson megerősítették pozíciójában, és újra megválasztották az Agitációs és Propaganda Bizottság tagjának.[610] Talán éppen Biszku (vagy talán maga Kádár) közbelépésére.

A „konzervatív félfordulat" egyik legfontosabb következménye azonban az volt, hogy a Társadalomtudományi Intézet számos meghatározó munkatársa (Papp Zsolt, Gombár Csaba, Gazsó Ferenc, Bihari Mihály, Csákó Mihály stb.) intenzívebben kezdett el tájékozódni az ellenzéki csoportok felé. Ez logikus reakció volt a részükről: a reformok leállítása, és a szellemi életben végrehajtott részleges ideológiai szigorítások megingatták a rendszer javíthatóságába vetett bizalmukat (bár a nyolcvanas évek utolsó harmadáig még hittek a szocializmus reformálhatóságában). Ekkor kezdett el kiformálódni az a heterogén összetételű másként gondolkodó közösség, amely nem tartozott az ellenzék egyik nagy ágához sem (bár mind a népiekhez, mind a „posztmarxista" liberálisokhoz voltak összeköttetéseik), s amely alapvetően rendszerkritikus társadalomtudósokból állt. Ez a több csoportból alakuló közösség a KB TTI mellett elsősorban a már vázlatosan bemutatott reformműhelyekben, és a nagyobb egyetemeken formálódott.[611]

[605] Ld. pl. ehhez: SCHMIDT 2008. 51.
[606] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában)
[607] A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában)
[608] HUSZÁR 2004. 308.
[609] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 659. ő. e. Feljegyzés a Politikai Bizottság 1975. március 11-i megbeszéléséről.
[610] NÉPSZABADSÁG 1975. 4.
[611] TŐKÉS 1998. 168.

II/5. A Társadalomtudományi Intézet 1974 és 1980 között

Miközben a „konzervatív félfordulat" eseményei zajlottak a szellemi-tudományos közéletben, az Intézet életében ismét nagy jelentőségű változásra került sor: 1974 tavaszán önálló épületet kapott, és átköltözött a Politikai Főiskola Ajtósi Dürer sori komplexumából a közeli Benczúr utca 33. alatt lévő objektumba.[612] A ma is ott álló épületet 1900-ban húzták fel,[613] s eredetileg a VI. kerületben élő pesti polgárok, értelmiségiek lakóépülete volt (itt élt többek között Imre József nemzetközi hírű szemorvos, s irodalomtörténeti érdekesség, hogy ebben a házban volt az 1930-as években a Mikes Kelemen Akadémia „székhelye," melynek tagja volt számos később ismertté vált író/költő is, mint pl. Halász Gábor, Jékely Zoltán, Sőtér István, Szentkuthy Miklós, Szerb Antal vagy Weöres Sándor).[614] Zsidó eredetű polgárok is laktak itt, 1944 őszéig egy ún. „védett ház" volt az épület a munkaszolgálatosok számára,[615] de 1944. november második felében ezt felszámolták, és sokakat koncentrációs táborba hurcoltak.[616] 1948-tól ebben az épületben alakították ki a Vámos Ilona állami ápolóképző iskolát,[617] majd még a Rákosi-korban a kommunista állampárt tulajdonába került az ingatlan, az MDP (majd MSZMP) Budapesti Pártbizottság Marxizmus-Leninizmus Esti Egyeteme költözött falai közé. Egészen 1974-ig tartottak különböző tanfolyamokat a Benczúr utca 33-ban,[618] míg be nem költözhetett oda a Társ. tud. Intézet. A 792 négyzetméternyi területen álló többemeletes épület 72 irodával és 4 tanácsteremmel tudta kiszolgálni a kutatóhely igényeit, állapota viszont számos kívánnivalót hagyott maga után, nem véletlen, hogy az átköltözés utáni első években már felmerült az objektum felújításának igénye.[619]

A költözésre már nagyjából véglegesen kialakult az Intézet szervezeti felépítése és személyi állománya. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóját (az 1980-as években főigazgatóját) a Politikai Bizottság nevezte ki. Az igazgató, mint egyszemélyi felelős vezető képviselte a TTI-t, felelt a kiadványokért, közvetlenül hozzátartozott a nemzetközi kapcsolatok kialakítása és fenntartása. Az intézet pártintézmény

---

612 MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 8. ő. e. Halay Tibor levele dr. Farkas Gyulának (1974. július 24.), 72.
613 MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.
614 HEGYI 1985. 820., SALACZ 1937. 9.
615 729. számú DEGOB (=Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) jegyzőkönyv: http://www.degob.hu/index.php?showjk=729 (Utolsó letöltés: 2018. január 30.)
Az információért Huhák Helénának tartozom köszönettel.
616 NÉPSZAVA 1945. 6.
617 DUNÁNTÚLI NAPLÓ 1950. 2., MTI 1948.
618 NÉPSZABADSÁG 1959. 11., NÉPSZABADSÁG 1972a. 8.
619 MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 23. ő. e. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1977. évi költségvetési javaslata; MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Kimutatás az intézmények kezelésében lévő épületekről és főbb jellemzőiről (1989. május 29.), 31.

volt, ezért a hierarchiában tulajdonképpen úgy kezelték, mint a KB egyik osztályát, igazgatóját pedig mint a központi pártapparátus egyik osztályának a vezetőjét.[620] A KB TTI igazgatói rendszeresen résztvettek az Agitációs és Propaganda Bizottság munkájában.[621]

A tudományos besorolású munkatársak közé sorolták a tudományos tanácsadókat, főmunkatársakat és munkatársakat. A kutatócsoportok élén a csoportvezetők álltak, egy-egy kutatási témáért a főmunkatársak feleltek, ők legalább tízéves kutatási tapasztalattal rendelkező szakemberek voltak. Alattuk dolgoztak a tudományos munkatársak, akiknek legalább három év kutatói tapasztalata volt. A csoportok munkáját segítették a tanácsadók, akik lehettek kutatók vagy gazdasági szakemberek, s elláthattak a csoport munkatervéhez nem kapcsolódó, az Igazgatóságtól kapott feladatokat. A csoportokon belül irányítás mellett tudományos segédmunkatársak is dolgozhattak.[622] Aki két évet gyakornokként dolgozott az intézetben, s ha diplomát és egy élő idegen nyelvből felsőfokú nyelvvizsgát szerzett, a KB TTI vezetősége három évre tudományos segédmunkatársnak nevezhette ki. A három év leteltével lehetett a dolgozót tudományos munkakörbe átsorolni, ha úgy ítélték meg, hogy önálló kutatómunkára alkalmas. Ha ennek nem felelt meg, akkor átkerülhetett dokumentátori munkakörbe.[623]

A kezdeti időszakban, 1967-ben még csak 16 tudományos munkatársként regisztrált kutató dolgozott az intézetben a 9 adminisztrátor és a 6 dokumentátor mellett.[624] Az egyre sokrétűbb feladatok bővülésével természetesen a létszám csakhamar növekedni kezdett. 1974-ben már 34 kutatóval bírt az állomány, ebből hatan voltak tudományos osztályvezetők (Balogh István, Gazsó Ferenc, Guba László, Lövei Emil, Patkós János, Szabó Béla) hatan tudományos főmunkatársak (Gombár Csaba, Kerekes György, Kovács Ferenc, Pogány György, Széll János, Turgonyi Júlia), tizennyolcan pedig tudományos munkatársak (Akszentievics György, Anderkó János, Barna János, Bayer Zoltán, Bőhm Antal, Csákó Mihály, Hülvely István, Kolosi Tamás, Kósa Erzsébet, Krisztov Lazo, Mikecz Tamás, Módra László, Papp Zsolt, Pál László, Polonyi Péter, Simó Tibor, Szpirulisz Ildikó, Werner Ottó),

[620] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Javaslat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról (1966) 2.; A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november) 227–228. és 234.
[621] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 473. ő. e. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak (1986. augusztus 26.), 34.
[622] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetben kialakítandó munkaköri beosztásokra, illetve tudományos besorolásokra (1973. július 27.) 149–150.
[623] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében kialakítandó tudományos, ügyintézői és ügyvitelellátói, technikai besorolásokra (1978. június 6.).
[624] MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 274. ő. e. (1967. január 30.) Jegyzőkönyv a Titkárság 1967. január 30-án megtartott üléséről 3.

négyen pedig tudományos segédmunkatársak (Benkő Judit, Gedeon Péter, Laki László, Petrina Györgyné).[625] Az 1970-es években tovább nőtt a kutatói létszám, az évtized végére már meghaladta a 60-at.

Lakos Sándor, az intézetalapító igazgató, a már ismertetett életrajzi okok miatt óvatos, taktikázó vezető volt. Jól képviselte az általa kialakított reformműhely érdekeit, ugyanakkor a mindennapi munka során alkalmazottai előtt sokszor tűnt túlzottan aggodalmaskodó, nem egyszer kicsinyes embernek.[626]*„Mi állandóan küszködtünk Lakos Sándorral”* – emlékezett vissza Gombár Csaba, *„mert szegény feje állandóan félt, (…) hogy mi miket beszélünk össze-vissza.”*[627]Rettegett attól, hogy tevékenységével esetleg ellenérzést kelt a pártvezetők körében.[628] Több visszaemlékezés is beszámolt róla, hogy az igazgatónak mindig le kellett adni egy példányt a tudományos munkatársak kéziratairól, amiket aztán Lakos sokszor „elsüllyesztett,” megtagadta a publikálásukat.[629] Az ő koncepciója ugyanis az volt, hogy az Intézeten belül mindenről szabadon lehet vitázni, szabadon lehet beszélgetni, de arra gondosan ügyelt, hogy a Benczúr utcából kizárólag olyan írások kerülhessenek a nyilvánosság elé, amelyek nem sértik az uralmi rend éppen aktuális érdekeit. Félelmének volt némi alapja, hiszen a „munkásellenzék” vezető politikusai erős fenntartásokkal kezelték a reformműhellyé váló Társadalomtudományi Intézetet, s időnként egyes „baráti országok” képviselői is nemtetszésüknek adtak hangot néhány intézeti kutatással kapcsolatban. (1971-ben pl. kis híján botrány tört ki az Intézetben tartott, az érdekviszonyok és a politikai döntések kapcsolatáról szóló nemzetközi kerekasztal-konferencián, mert az NDK delegációja kifejezte erős ellenérzését az új gazdasági mechanizmus állami vetületeivel szemben.[630] Polonyi Pétert pedig 1977-ben azért illették erős kritikával a szovjet követségről, mert úgy vélték, a sinológus *„Mao Ce-tung a szocializmus építése szovjet útjával kapcsolatos nézetei”* című, egyébként objektív és tudományosan korrekt tanulmányában túlságosan megértő volt a néhai kínai elnök tevékenységével szemben, s ez sérti a szovjet politikai érdekeket.)[631]

---

[625] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Javaslat. Tudományos és ügyintézői besorolások az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében (1974. február) 177–178.

[626] Pl. kifejezetten szerette, ha intézeti előszobájában megvárakoztathatta a beosztottait: A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.) Gyakran szekírozta alkalmazottait, ezért többen igyekeztek elkerülni a vele való találkozást: Nagy Endre interjúja, készítette Zombory Máté. Budapest, 2011. augusztus 24., augusztus 31., szeptember 15. 5.

[627] GOMBÁR 2012. 6.

[628] Tóth Zoltán azt állította, hogy Lakos egyszer megkérdezte a beosztottaitól, hogy voltak-e már esetleg a pártkongresszuson a falhoz szorítva azzal, hogy „Maga revizionista?” Ő ui. volt, és senkinek sem kívánta ezt az élményt: TÓTH 2013. 60.

[629] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában), TÓTH 2013. 60.

[630] SCHMIDT 2008. 50.

[631] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában), VÁMOS 2013. 246–247.

Mindezek ellenére Lakos a kutatásokat általában nem akadályozta, jelentős határokat a publikálásnál húzott fel, ezért maradt nem egy jelentős tudományos munka kéziratban. Ugyanakkor Lakosnak volt minőségérzéke, az Intézet legértékesebb munkatársainak azokat tartotta, akik komoly, de tudományosan megalapozott kritikát fogalmazta meg a rendszer működésével szemben (pl. Gombár Csaba).[632] Nem lehet tőle elvitatni, hogy stabil reformműhelyt teremtett, bár valószínűleg nem ez volt az eredeti szándéka, ez amolyan „járulékos haszon" volt. Lakos, okos káderként, igyekezett „megfelelően védett" intézményi hátteret teremteni magának. Azzal, hogy a külső támadásoktól igyekezett megvédeni az Intézet munkatársait, saját pozícióját is védte.[633] A Társadalomtudományi Intézet kutatói elfogadták őt, de a legtöbben nem tudtak felnézni rá, nem értették sokszor furcsa (Békés Zoltán szerint: *„egészen bicskanyitogató"*)[634] viselkedését. Bőhm Antal mondta róla, hogy senki sem vette az igazgatót igazán komolyan, *„voltaképpen olyan szerencsétlen ember volt."*[635] A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy a KB TTI már Lakos Sándor igazgatása alatt is időnként adott megbízásokat olyan külső kutatóknak, akik nyíltan ellenzékinek, vagy antimarxistának számítottak[636] (Kenedi János 1978-ban pl. *„A pártdemokrácia, mint a munkahelyi demokrácia eszköze"* címmel készített egy „szigorúan bizalmas" megjelölésű anyagot.)[637]

Mint már szó volt róla, elvileg az Agitációs és Propaganda Bizottság elnöke felügyelte az intézetet, de az igazgatókat nem tartották szoros ellenőrzés alatt, viszonylag szabadon határozhatták meg, hogy kikkel szeretnének együtt dolgozni. Óvári Miklóst, aki 1974-től volt az APB első embere, nem foglalkoztatta különösebben az Intézet, szinte mindent ráhagyott

---

632 SCHMIDT 2008. 51.

633 A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12., Dömény Zsuzsával, 2013. október 21., Gazsó Ferenccel, 2016. február 15., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (Mindegyik a szerző tulajdonában), továbbá GOMBÁR 2012. 4., 6., TÓTH 2013. 65.

634 A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12. (A szerző tulajdonában)

635 A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában) Lakosról számos anekdota, megmosolyognivaló történet él az egykori intézeti dolgozók körében. Ezek nagy része az igazgató „túlzott éberségéről," aggodalmaskodó, olykor zavart magatartásáról tanúskodik. (Természetesen ezeket erős kritikával kell kezelni, hiszen utólagos visszaemlékezések, akkor születtek, amikor az általam meginterjúvolt személyek már nem voltak Lakos beosztottjai. Úgy gondolom, hogy mégis jelzésértékűek lehetnek a vele kapcsolatos történetek.) Csákó Mihály szerint pl. az volt a szokása, hogy végigment az Intézeten, minden szobába bekukkantott, szabályosan leskelődött, hogy mit csinálnak a munkatársai, de ha észrevették, akkor rögtön továbbállt. Gazsó Ferenc azt mesélte, hogy az új gazdasági mechanizmus leállítása után tartott egyik intézeti megbeszélésen az igazgató úgy megijedt reformer kollégái álláspontjától, hogy szünetet rendelt el és nyugtatót vett be. Bőhm Antalt pedig megpróbálta lebeszélni amerikai ösztöndíjas útjáról, arra akarta rávenni, hogy mondjon le erről a lehetőségről „önként," de megtiltani nem akarta. Bőhm végül negatív következmények nélkül elutazott a tengerentúlra: A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9., Csákó Mihállyal, 2017. december 7. és Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (Mindegyik a szerző tulajdonában).

636 KEREKES 2001. 10.

637 KENEDI 1979.

Lakosra, és utódjára, Huszár István igazgatóra. Huszár a vele készült életútinterjúban erről így mesélt: *„Én úgy éreztem, hogy két hónapban egyszer be kell mennem Óvári Miklóshoz és tájékoztatni kell az intézeti munkáról. Fölírtam 5–6 témát, hogy mit kell vele megbeszélnem. A 3.–4. témánál láttam, hogy nem figyel oda. Nem is folytattam. Rád bízom! – mondta."*[638]

A KB Társadalomtudományi Intézetének vezetőjét két igazgatóhelyettes segítette. Az igazgatóhelyettes intézményen belüli jogköre gyakorlatilag megegyezett a KB osztályvezető helyetteseinek jogosultságával. Az I. számú igazgatóhelyettes az igazgató távollétében rendelkezett mindazokkal a hatáskörökkel, amivel főnöke is, a II. számú helyettese az igazgatót csak egyes területeken és esetekben pótolhatta, bár hivatalosan nem mindig tettek különbséget a helyettesek között.[639] Az igazgatóhelyettesek közül Halay Tibor volt az „első számú": 1970. szeptemberben nevezték ki az intézet második emberének.[640] Az 1930-ban született Halay Lakoshoz hasonlóan közgazdász volt, és neki is jelentős apparátusbeli múltja volt: a hatvanas években a KB Tudományos és Közoktatási Osztályának volt a munkatársa, korábban, az 1950-es évek második felében pedig a Budapesti Orvostudományi Egyetem KISZ-bizottságának titkára, tanszéki pártmegbízott, az Orvosi MSZMP pártszervezet VB tagjaként dolgozott.[641] Tanulmányait a Szovjetunióban folytatta, ott védte meg „A dolgozók anyagi ösztönzési rendszerének tökéletesítése (a magyar állami ipar anyagai alapján)" című disszertációját, s lett a közgazdasági tudományok kandidátusa 1964-ben.[642] A pártközpont mellett dolgozott még az Orvostudományi Egyetem Társadalomtudományi Intézetének csoportvezetőjeként, majd 1969-től igazgatójaként is.[643] 1971 februárjában tagja lett az MSZMP KB Ifjúsági Bizottságának is.[644] A toleráns Halay képviselte a folytonosságot az intézmény életében, a nem kimondottan baloldali gondolkodású munkatársak is becsülték a KB TTI szürke eminenciását, akinek szinte mindenre rálátása volt.[645] Békés Zoltán szerint Lakos Sándornak valószínűleg nagy érdemei voltak abban, hogy ne számolják fel az Intézetet, de Halay Tibornak köszönhették azt, hogy működőképes is volt a kutatóhely.[646] A

[638] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 394.
[639] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 227–228. és 234.
[640] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 526. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1970. szeptember 22-én megtartott üléséről.
[641] BOTE 3/a. 7. k. Budapesti Orvostudományi Egyetem – tanácsülések, 1957–1958. 1958. március 19., IV. tanácsülés; MTA 1967. 414.. NÉPSZAVA 1965. 2.
[642] MT 1964. 666.
[643] NÉPSZABADSÁG 1994. 16.
[644] NÉMETH 1998. 295.
[645] A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában)
[646] A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12. (A szerző tulajdonában)

magyarországi tudományos közéletben játszott szerepe felértékelődött 1975-ben, amikor kinevezték a hazai társadalomtudományi kutatások szervezését, finanszírozását segítő Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság elnökhelyettesének.[647]

Halay Tibor egyértelműen Lakos Sándor embere volt, gyakorlatilag mindenben támogatta az igazgatót.[648] A másik igazgatóhelyettes, Nagy László ezzel szemben inkább a pártközpont embere volt. Keményvonalas, a párt politikáját általában mereven értelmező káderként ismerték, aki nem is alkotott jelentősebb tudományos munkát. Valószínűleg Lakos Sándor ellenőrzésére helyezték a Társ. tudba.[649] Szembetegsége miatt azonban egyre kevesebbet járt be a Benczúr utcába, státusz szerint ott dolgozott, de idővel elkopott a szerepe.[650] Végül 1980. május 1-től a Külügyminisztérium állományába került át,[651] innentől kezdve néhány évig átmenetileg nem létezett a II. számú igazgatóhelyettesi státusz.

Halay Tibor igazgatóhelyettes mellett az intézeti titkár, Guba László képviselte még a folytonosságot az intézet története során. A közgazdász végzettségű Guba eredetileg kutatóként került a TTI-be még 1967-ben,[652] a tanácsokkal foglalkozó csoportban a függetlenített funkcionáriusok helyzetéről és szerepéről készített elemzést 1970-ben, majd az Állam és demokrácia témacsoport tagjaként az „üzemi demokrácia" kérdésével foglalkozott.[653] 1974-ben már tudományos osztályvezető besorolásban dolgozott,[654] de igazából nem is annyira szociológusként, mint inkább szervezőként, háttéremberként találta meg alkatának megfelelő hivatását.[655] 1977 körül lett intézeti titkár, miután először ideiglenesen, majd állandó jelleggel átvette az addigi titkár, Havas Péter feladatait.[656]

---

[647] MNL OL XIX–A–85–b. (1976) 1. doboz. A TPB Társadalomtudományi Koordinációs Bizottságának összetétele (Javaslat-tervezet, 1975. december 17.).
[648] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.)
[649] A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában) Gazsó Ferenc szerint Nagy László annyira dogmatikus volt, hogy még a reformellenes párttagok sem kedvelték: A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában).
[650] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 56. ő. e. Nagy László feljegyzése Lakos Sándornak (1980. január 9.), 100., valamint a szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában).
[651] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Emlékeztető az 1980. május 14-i csoportvezetői ülésről (1980. május 15.).
[652] A szerző interjúja Kovách Imrével, 2015. április 21. (A szerző tulajdonában)
[653] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet témacsoportjainak 1970/71/72. évi kiadványterve a beérkezett „Megbízás"-ok alapján (állandó munkatársak, 1970. május) 328. és Állam és demokrácia témacsoport. Rendezvény naptár 1971. szept. 30 – 1972. március 31-ig (1971. szeptember 27.) 335.
[654] Uo. Javaslat tudományos és ügyintézői besorolások az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében (1974. február) 177.
[655] Egyszer ő mondta, hogy nem érez magában elég kitartást az elmélyült tudományos munkához, ezért kollégáival ellentétben inkább az adminisztratív teendők felé fordult. Dömény Zsuzsa és Kerekes György közlése (Mindkettő a szerző tulajdonában).
[656] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e.Emlékeztető a június 22-i csoportvezetői értekezletről (1977. június 27.), 41.

Hatáskörét fokozatosan alakította ki, csendben bővítette. Visszaemlékezések szerint tisztességes, jól dolgozó munkatárs volt, az intézet egyik központi figurája, aki sokszor tehermentesítette az igazgatókat.[657] Intézeti titkárként Gubának sokrétű feladatai voltak: szervezte az intézet belső munkarendjét, foglalkozott a személyi ügyek adminisztrációjával, előkészítette az ösztöndíjakkal, nyelvtanulással kapcsolatos javaslatokat, szétosztotta a gépelési megbízásokat, biztosította a rendezvényekről/konferenciákról szóló sajtóközlemények megjelenését stb.[658]

A tudományos tevékenység hatékony művelése szempontjából kulcsszerep jutott az Információs Osztálynak. Az ide sorolt tudományos dokumentátorok feladata volt a kijelölt kutatási programokhoz kellő idegen nyelvű folyóiratok és könyvek szemlézése, tárgyszavazása, adott esetben fordítása, a fordítások szakmai ellenőrzése. Megkaphatták feladatnak a tematikus bibliográfiák és összehasonlító elemzések készítését, de esetenként ők kísérték az intézetbe látogató külföldi vendégeket is. A legfontosabb azonban az volt, hogy szaktudásukkal képesek voltak jelentősen befolyásolni az új feladatként felvetődő tudományos és politikai témákat. Dokumentátor az lehetett, aki magas szintű, aktív nyelvtudása mellett valamelyik felsőoktatási intézmény társadalomtudományi karán szerzett diplomát. Az intézet vezetősége támogatta a dokumentátorok külföldi utazásait, hogy szinten tarthassák nyelvismeretüket, s hogy megismerkedhessenek a szakterminológiákkal. Az 1980-as években pedig néhányuk számítástechnikai képzését is ösztönözték.[659] Eredetileg nyelvcsoportok szerint szerveződtek a dokumentátorok, ám ez *„nem biztosította, hogy a feltárást az adott szakmában széleskörű ismeretekkel, tehát megfelelő ítélőképességgel rendelkező”* munkatársak végezzék, ezért 1968. szeptemberben áttértek a tudományágak szerinti csoportosításra.[660] Az Információs Osztályon általában sok kezdő kutató, esetleg volt tanár, külföldön járt személy dolgozott, bölcsészek, nyelvszakosok, de közgazdász végzettségűek is akadtak ott. Jelentős volt a női munkatársak száma,[661] nem volt ritka, hogy férjük oldalán világot látott, egy–egy idegen nyelvet jól beszélő diplomatafeleség kapott állást

[657] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. és Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában).
[658] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 58. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet működési szabályzata (1981. szeptember 9.).
[659] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 58. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és munka rendje (Javaslat, 1981. július 2.); Az Információs Osztály munkájáról és fejlesztésének néhány kérdéséről (Tájékoztató és vitaanyag csoportvezetői értekezletre, 1983. március 9.)
[660] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Információs és Dokumentációs Osztály. Feljegyzés (1968. szeptember 19.) 52.
[661] 1982 októberében pl. a 11 tudományos dokumentátor között csak egy férfi volt. MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 58. ő. e. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Javaslat a Titkárság 1982. október 4-i határozata szerinti személyi besorolásra (1982. november 3.).

az intézetben. Az egy–két idegen nyelv ismeretével bíró dokumentátorok főleg külföldi folyóiratokat, vagy könyveket kivonatoltak azoknak a kutatóknak, akik nem rendelkeztek ehhez megfelelő nyelvtudással, de idővel ők maguk is kutatókká válhattak, hiszen megismerték egy-egy téma nemzetközi szakirodalmát, forrásait, terminológiáját. Dömény Zsuzsa szerint ez egyfajta „kutató bölcsőde" volt, itt derült ki, hogy kinek van tudósi vénája.[662] A könyvtárvezető az osztályvezető közvetlen irányításával, de a könyvtáron belül önállóan szervezte a munkát. A dokumentációs csoportnak korábban volt szerződése vezetője, de 1979-től közvetlenül az osztályvezető irányította a csoport munkáját.[663] Az Információs Osztály vezetője az „ultrabalos" Pócs Gyula volt, aki mereven elutasította a reformszocialista elképzeléseket. Többször is megpróbálta beosztottjait manipulálni, így ők végül szabályosan fellázadtak ellene, és egy osztályértekezleten egységesen kinyilvánították, hogy nem tudnak vele dolgozni.[664] Ez is szerepet játszott abban, hogy 1978 tavaszán Pócs elkerült a KB TTI-ből a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium főosztályvezető-helyettesének, utóda az Információs Osztály élén Taksás Imre lett.[665]

A Társadalomtudományi Intézet kutatástervezése mindig az aktuális pártkongresszus által megfogalmazott célokhoz igazodott, ezért 1975-ben részben átalakították a témacsoportokat és új ötéves tervet készítettek. A kutatásokat az is befolyásolta, hogy időközben az Intézet több téma hazai és nemzetközi koordinátora lett az 1973. decemberi moszkvai és az 1975. márciusi prágai KB ideológiai titkári tanácskozások eredményeképpen. Így lett a KB TTI a magyarországi és nemzetközi irányítója „A szocialista demokrácia tökéletesítésének útjai" c. témának. Emellett a sokoldalú együttműködésben hazai koordinátora lett „A fejlett szocialista társadalom jellemzői, törvényszerűségei és szakaszai" c. témának. Továbbá a szocialista országok tudományos akadémiai közötti megállapodások értelmében a Társadalomtudományi Intézet lett „A békés egymás mellett élés és az ideológiai harc," valamint „Az ifjúság helye és szerepe a szocializmusban" c. témák koordinátora is. Tehát a KB TTI 1975 és 1980 között a következő öt fő kutatási témát kutatta: 1. „A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai;" 2. „A szocialista demokrácia, az igazgatás továbbfejlesztésének egyes kérdései;" 3. „A társadalmi struktúra és a szocialista tudat

[662] A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában)
[663] MNL OL M-KS 288. f. 904. f. 1. cs. 58. ő. e. Az Információs Osztály munkájáról és fejlesztésének néhány kérdéséről (Tájékoztató és vitaanyag csoportvezetői értekezletre, 1983. március 9.)
[664] A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában)
[665] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az 1978. május 3-i csoportvezetői ülésről (1978. május 8.), 151.

alakulásának összefüggései;" 4. „A társadalmunkban végbemenő főbb folyamatok hatása az ifjúságra;" 5. „A békés egymás mellett élés ideológiai vetületei."[666]

A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai kutatócsoportot – mint már szó volt róla – 1976 elején hozta létre Lakos Sándor igazgató a korábbi nemzetközi csoport átalakításával.[667] Létrehozására azért volt szükség, mert 1975-ben a Szovjetunióban és a szövetséges országaiban meghirdették a „fejlett szocializmus" ideológiáját (ezt a magyar párt 1975-ös kongresszusa hivatalos rangra is emelte). Ez a „hivatalos marxista-leninista ideológia" megújítási kísérlete volt, lényegében azt kellett volna bebizonyítania a kutatóknak, hogy a hetvenes évekre Kelet-Európában és a Szovjetunióban létrejött fejlett szocialista társadalom nem egyszerűen a kapitalizmus és a kommunizmus közti átmenet, hanem a saját maga szabályai szerint működő, önálló társadalmi rendszer.[668] Ez a program az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott téma volt, s annyira újszerűnek számított, hogy nem kapcsolódott más korábbi kutatási feladatokhoz.[669]

A KB TTI-ben (a program bázisintézményében) működő tudóskollektíva feladata volt a szocialista országok összehasonlító elemzése, az ún. „fejlett szocialista társadalom" kritériumainak analizálása, különös tekintettel a tulajdonviszonyokra, az egyenlőségre és az életmód kérdéseire.[670] Ennek azonban csak nehezen, és csak részben tudott eleget tenni a csoport, bizonyos szemszögből ez volt a KB TTI „legproblematikusabb" team-je. Ennek számos oka volt: a különböző helyekről összetoborzott, részben régi (Kerekes György, Kristóf Lazo, Patkós János, Polonyi Péter, Turgonyi Júlia), részben új (Kalocsai Dezső) intézeti munkatársaknak össze kellett szokniuk, hogy hatékonyan tudjanak együtt dolgozni. A legtöbb dolgozónak már korábban kialakult, egyénileg művelt kutatása volt, ezeket össze kellett hangolni, hogy a csoport kutatótervébe szervesen illeszkedhessenek. Sokan azonban már hosszú évek óta foglalkoztak saját témájukkal, nyilvánvaló volt, hogy ezek az emberek nem

[666] BALOGH 2000. 76., MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 249. ő. e. (1975. szeptember 16.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 29–31.
[667] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 30.
[668] FÖLDES 2018. 222., 339.
[669] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 250. ő. e. Javaslat az Agit.-Prop. Bizottság által ajánlott újabb társadalomtudományi kutatási témákra (1975. szeptember 30.), 24. és MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 290. ő. e. Tájékoztató jelentés az Agit.-Prop. Bizottság által elfogadott középtávú társadalomtudományi kutatási témákban folyó munka helyzetéről (1975. szeptember 30.), 6.
[670] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 249. ő. e. (1975. szeptember 16.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 30.

fognak tudni könnyen új kutatásokra váltani.[671] *„A csoportban kutatott témák eléggé különállóak, egymással lazán, vagy alig függenek össze, csak közelebbről-távolabbról érintik a fejlett szocializmus problematikáját."* – panaszolta Ágoston László megbízott csoportvezető. Ráadásul a csoportnak el kellett látnia a „fejlett szocializmus" tématanács[672] hazai és nemzetközi koordinációs feladatait is, ez sokszor adminisztratív, tudományosan kontraproduktív feladatok ellátását igényelte.[673]

Úgy tűnik, az Intézet vezetősége megfelelő előkészítés nélkül hozta létre a kollektívát, nem határozta meg elég pontosan a csoport kutatási profilját, és sem a tématanácsnak, sem a csoportnak nem biztosított a munkához elengedhetetlenül szükséges apparátust, s végleges formában még a csoportvezetést sem oldotta meg jó ideig. S a tervidőszak első periódusában nemhogy javítottak volna a helyzeten, még rontottak is rajta, amikor újabb követelményeket, ad hoc munkákat testáltak a csoportra. Ez érthető módon lassította a kutatásokat, s jelentős feszültséget generált a kutatók és az igazgatóság között. Ez utóbbi kezdetben nem volt hajlandó tudomásul venni a panaszokat, a felvetett problémákat irreálisnak tartotta.[674] Amiatt, hogy a csoport a nemzetközi tudományos életben is fontos problémákkal foglalkozott, idővel kénytelen volt a vezetés meghallani a jogos igényeket, és valamelyest sikerült is enyhíteni a helyzeten: új munkatársakat szerződtettek, hogy mind a szervezési, mind a kutatási feladatokat megfelelően el tudja látni a csoport.[675] A profil tisztázása azonban csak részben történt meg, s a csoport heterogén összetételéből adódóan továbbra is kérdéses volt, hogy a mesterségesen kreált kollektíva hogyan tud egységes irányba haladni. „A fejlett szocializmust" vizsgáló csoporton belül ugyanis négy, egymástól eltérő alegység (a szocializmus történelmi helye; a termelőerők fejlődésének problémái; a nemek közötti

---

[671] Ez a jelenség más intézményeknél – pl. az MTA Közgazdaságtudományi Intézeténél is – előfordult: SÁGI 1965. 362–363.

[672] A tématanács elnöke Nagy László, a KB TTI igazgatóhelyettese, titkára pedig Kristóf Lazo volt: MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a XI. kongresszust követően ajánlott középtávú társadalomtudományi témák kutatásáról (1979. július 10.), 19. és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 31.

[673] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 30–35.

[674] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Tájékoztató a TTI kutatócsoportjai 1976-os munkájáról (Összefoglaló, készült a csoportok értékelései alapján, 1977. február 16.) és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Feljegyzés a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai témacsoport munkájáról és helyzetéről (az 1977. jún. 1-i csoportvezetői értekezlet számára, 1977. május 30.), 30–35.

[675] Uo., valamint MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az 1978. április 17-i csoportvezetői ülésről, 149., Emlékeztető az 1978. október 4-i csoportvezetői értekezletről (1978. október 14.), 171., Emlékeztető az 1979. április 11-i csoportvezetői ülésről, 223., Emlékeztető az 1979. május 2-i csoportvezetői ülésről (1979. május 3.), 225.

egyenlőség kérdései; a szocializmus általános törvényei és nemzeti sajátosságai) működött. Egy csoportban dolgozott pl. a nemek esélyegyenlőségét vizsgáló Turgonyi Júlia, vagy a kubai forradalmat elemző Kerekes György is (aki annak ellenére került a „Fejlett szocializmus csoportba," hogy az érdeklődési tárgyát képező karibi ország nem számított „fejlettnek").[676] Itt tevékenykedett a Jugoszláviával foglalkozó Kristóf Lazo, valamint Polonyi Péter, az ország egyetlen olyan modern Kína-kutatója, aki sem párt-, sem állami funkciót nem vállalt.[677] A többség (Ágoston László, Patkós János, Pogány György stb.) azonban inkább közgazdaságtani kérdésekről írt tanulmányokat, könyveket.[678] Elgondolkodtató, hogy a csoport, amelynek elvileg a teljes szocialista tábort kellett volna vizsgálnia, mindössze három ország (Jugoszlávia, Kína, Kuba) kutatását tudta megoldani, s a Szovjetunió, Csehszlovákia, Bulgária és Románia politikai-társadalmi viszonyainak elemzése még 1978 őszén is csak a tervek között szerepelt.[679] Mindezek ellenére számos tanulmány, könyv, illetve bibliográfia született a csoportban.[680] A kétségtelen eredmények ellenére az intézeti vezetés nem volt maradéktalanul megelégedve a csoport munkájával, úgy gondolták, hogy a munkatársak *„a problémák felvetésében erősebbek, mint kidolgozásukban,"* előfordult, hogy elmaradtak tervük teljesítésétől is.[681] A megjelent művek pedig – a heterogén témák miatt – nem tudtak hozzájárulni a „fejlett szocializmus," mint egységes elméleti rendszer megtámogatásához, de maga a gondolat sem tudott igazán gyökeret verni a korabeli kommunista ideológiai munkákban. A „fejlett szocializmus" képtelen volt megújítani a „hivatalos" marxizmust, s 1980 után lényegében leállították a témával kapcsolatos kutatásokat. (A „fejlett szocialista társadalom" kifejezés helyett pedig a „létező szocializmus" terjedt el a közbeszédben.)[682]

Lemaradást érzékelt az intézményi vezetés egy másik egységnél, *A békés egymás mellett élés ideológiai kérdéseivel foglalkozó csoportnál* is a tervidőszak vége felé. Ez a műhely elsősorban a szocializmussal kapcsolatos polgári nézetek, eszmék vizsgálatát, bírálatát helyezte munkája középpontjába, s a csoport koordinálta a szociáldemokráciával,

[676] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában); BALOGH 1978. 136.; MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Melléklet. Az 1976–1980. évi kutatási témák az érvényes egyéni munkatervek szerint, 36. és Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján), 181.
[677] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Melléklet. Az 1976–1980. évi kutatási témák az érvényes egyéni munkatervek szerint, 36. és VÁMOS 2013. 246.
[678] GOMBÁR 2012. 4. és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Melléklet. Az 1976–1980. évi kutatási témák az érvényes egyéni munkatervek szerint, 36.
[679] Uo. Emlékeztető az 1978. szeptember 13-i csoportvezetői ülésről (1978. szeptember 25.), 165.
[680] Pl. BAKOS 1979., BALOGH 1979., POGÁNY 1979., TURGONYI 1980. stb.
[681] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján), 181. és Emlékeztető az 1979. február 12-i intézeti munkaértekezletről, 211.
[682] FÖLDES 2018. 339.

illetőleg a fellazítási törekvések elleni politika kérdéseiről folytatandó nemzetközi kutatásokat is.[683] A „Fejlett szocializmus…" csoporthoz hasonlóan ezt a kollektívát is átgondolatlanul szervezte meg a KB TTI vezetősége: a túl kicsi létszámú szervezeti egység túl sok téma kutatását vállalta fel, hiszen többek között ők foglalkoztak a „polgári szocializmus koncepciókkal," a Helsinki-folyamattal, a technokrata-felfogásokkal, és a már említett szociáldemokrácia-kutatásokkal is, éppen ez utóbbinál maradtak le jelentősen megfelelő munkatársak hiánya miatt, pedig a Politikai Bizottság számára éppen ez volt az egyik legfontosabb téma.[684] (Ennek hátteréről ld. a szociáldemokráciával kapcsolatos kutatásokról szóló fejezetet!) Ezért a Társadalomtudományi Intézet vezetősége úgy döntött, hogy nagyobb számú külső munkatársat szerződtet a csoporthoz.[685] A kutatásokat az is hátráltatta, hogy a kollektíva tagjai évekig nem kaptak lehetőséget arra, hogy egy-egy nyugat-európai pártintézményt meglátogathassanak (más kollégáikkal ellentétben), pedig a munkájuk ezt igényelte volna – a történész csoportvezető, Havas Péter ezt szóvá is tette a vezetőségnél.[686]

Fontos lépés volt viszont, hogy 1979 elején a KB TTI vezetése konkretizálta a „Békés egymás mellett élés…" csoport feladatait, a hangsúly a szocializmust kritizáló elméletek vizsgálatára és a szociáldemokrata mozgalom analizálására került át, ezzel együtt redukálta a kutatási alapprogramot (pl. a Helsinki-folyamattal kapcsolatos témák egy része kiesett).[687] A csoport így 1980-ig alapvetően öt fő témával foglalkozott: 1. A létező szocializmus polgári interpretációinak vizsgálata, 2. A technokrata elméletek, 3. A Helsinki Értekezleten elfogadott záróokmány harmadik fejezetével kapcsolatos ideológiai problémák, 4. A szociáldemokrácia, 5. A békés egymás mellett élés elméletével kapcsolatos szocialista és nem szocialista koncepciók.[688] A csapat 1976 és 1980 között viszonylag kevés önálló könyvet publikált, ezek közül mindenképpen figyelemreméltó Benkő Judit terjedelmes műve, a *Latin-Amerika kulturális fejlődése* (1978). A kollektíva többi tagja közül Gedeon Péter, Hülvely István,

[683] Uo. és MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 249. ő. e. (1975. szeptember 16.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 31.
[684] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az 1978. szeptember 13-i csoportvezetői ülésről (1978. szeptember 25.), 164., Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján), 180–181. és Emlékeztető az 1979. február 12-i intézeti munkaértekezletről, 211.
[685] Uo. Emlékeztető az 1978. szeptember 13-i csoportvezetői ülésről (1978. szeptember 25.), 166. és Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján), 181.
[686] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 56. ő. e.Békés Egymás Mellett Élés Ideológiai Kérdései Témacsoport. Jelentés a csoport 1979. évi munkájáról (1980. január), 144.és Javaslat az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete külügyi tervére, 1980-ra. 231.
[687] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 56. ő. e. Békés Egymás Mellett Élés Ideológiai Kérdései Témacsoport. Jelentés a csoport 1979. évi munkájáról (1980. január), 140–149.
[688] MT 1978. 100–101.

Mikecz Tamás és Solymár Magda munkássága emelendő ki Havas Péter csoportvezető mellett.[689]

A *Szocialista demokrácia* témacsoportnál a szocialista politikai rendszert, s ezen belül kifejezetten a gazdasági, kulturális, tudományos terület pártirányítását vizsgálták a kutatók, de kitértek a politikai döntési folyamatok, s az ún. „üzemi demokrácia" témában felmerülő kérdésekre is.[690] Tekintve, hogy ez is az APB által kiemelt kutatási feladat volt, a KB TTI, mint a program bázisintézménye a hazai és a nemzetközi teendők, a munka megszervezése és az eredmények áttekintése érdekében Koordináló Tanácsot hozott létre 1976 februárjában.[691] A csoport vezetője Schmidt Péter jogtudós volt, aki sváb felmenőkkel is bíró, Békés megyei paraszt család gyermeke volt, előbb népi kollégista, majd a budapesti tudományegyetem elvégzése után az ELTE államjogi tanszékének oktatója lett az ötvenes évek elején. Rövid ideig Pécsett adjunktus, majd 1956 és 1967 között az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársa. Mint már szó volt róla, már 1966-tól dolgozott a Társadalomtudományi Intézetnek, először az új tanácstörvénnyel, majd az 1968-as reform államéletre gyakorolt hatásával, az emberi jogokkal foglalkozott tanulmányaiban. 1971. szeptembertől 1976 végéig másodállásban (mert közben az ELTE jogi karán volt oktató), 1977-től 1980-ig főállásban, közben az egyetemen lett félállású tanár.[692] Schmidt az egyetemen népszerű tanár volt, több tanítványának (pl. Bihari Mihálynak, Pokol Bélának, Tóth Zoltánnak stb.) is állást szerzett a KB TTI-ben.[693] Valószínűleg ez volt a leghomogénebb összetételű munkacsoportja az Intézetnek, tekintve hogy az itt dolgozók kutatók jórészt államtudományi-jogi képzésben részesültek korábban, s ez a kutatott témákon is lemérhető volt: ez a kollektíva a társadalmi szervezetek (különösképpen a szakszervezetek), a képviseletei és államigazgatási szervek, valamint az egyén és állam viszonyát, az állampolgári jogok viszonyát helyezte vizsgálatainak középpontjába.[694] Mindemellett döntésszociológiai kutatást is indítottak, hogy felmérhessék a magyar állam szerveinek tényleges szerepét. Ezt főleg Bihari Mihály végezte, aki öt minisztériumban indíthatott empirikus kutatást, mely korántsem csak kérdőívezésből vagy

[689] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 56. ő. e. Békés Egymás Mellett Élés Ideológiai Kérdései Témacsoport. Jelentés a csoport 1979. évi munkájáról (1980. január), 146–149.
[690] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 249. ő. e. (1975. szeptember 16.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 30.
[691] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében 1976. február 19-én megtartott „Szocialista Demokrácia" c. kutatási program koordinációs megbeszéléséről (1976. február 24.), 6–8.
[692] SCHMIDT 2008. 19–20., 30., 36–42., 48–51.
[693] SEREG 2010. 49., 113., TÓTH 2013. 48–50., 58. és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az 1979. szeptember 11.-i csoport értekezletről (1979. szeptember 12.), 246.
[694] SCHMIDT 1978. 189.

interjúkból állt: Bihari beletekinthetett számos dokumentumba, megfigyelhette az egyes részlegek működését, sőt miniszteri értekezleteken is részt vehetett. Ezt valószínűleg más kutatóhelyeknél nem tudta volna megcsinálni.[695] Bihari másik jelentős kutatása a szakszervezeti pluralizmushoz kötődött. Az erről szóló írását 1980-ban vitatták meg a KB TTI-ben, és rendkívül pozitív visszhangja volt: a szerző ebben azt fejtegette, hogy Magyarországon politikai pluralizmust kell bevezetni, de nem a pártok többszörözésével, hanem a szabad szakszervezeti politizálás lehetővé tételével. Ez azonban annyira merész gondolatnak számított majd tíz évvel a rendszerváltás előtt, hogy nyilvánosan nem jelenhetett meg.[696]

A fentebb tárgyalt kutatócsoportokhoz hasonlóan a „szocialista demokráciát" vizsgáló műhely is kissé túlvállalta magát: a legfontosabbnak tartott APB-témák (pl. a politikai rendszer elemzése) vontatottan haladt, a csoport kénytelen volt számos feladatát külső személyek bevonásával teljesíteni, ezért hamarosan megerősítették a személyi állományt új munkatársak (pl. Faludi Gábor, Szoboszlai György) felvételével.[697] 1976 és 1980 között a csoport tagjai több önálló kötetet is publikáltak, ezek közül említésre érdemes Verebélyi Imre: *A közoktatási igazgatás központi irányítása* (1978), valamint Szoboszlai György: *A város szerepe a középszintű területi igazgatásban* (1978) és a *Települési önkormányzat és gazdaságirányítás* (1980) című kötetek.

A társadalmi struktúra és a szocialista tudat alakulásának összefüggései állt az Intézet egyik legfontosabb kutatócsoportja munkájának középpontjában. A munkásosztály, a parasztság, az értelmiség belső rétegződésével, illetve az osztályok, rétegek közötti viszonnyal, továbbá az egyes társadalmi csoportok tudatállapotát befolyásoló tényezőkkel foglalkozó[698] csapat jelentős része ugyanis olyan kutatókból állt, akik már a KB TTI első éveiben is az intézmény állományában voltak (Akszentievics György, Bőhm Antal, Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Kovács Ferenc, Módra László, Papp Zsolt, Szpirulisz Ildikó, Turgonyi Júlia stb.). A kutatások egy része – a kezdeti időkben elsősorban a munkásság és az értelmiség problémáinak és tudati viszonyainak vizsgálata – már az Intézet legelső feladatai között is szerepeltek. 1967 és 1978 között a csoport 103 tanulmányt írt a *Társadalomtudományi*

[695] Uo. és SEREG 2010. 114.
[696] TÓTH 2013. 65.
[697] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az 1978. április 17-i csoportvezetői ülésről (1978. április 28.), 150.; Emlékeztető az 1978. szeptember 13-i csoportvezetői ülésről (1978. szeptember 25.), 165–166.
[698] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 249. ő. e. (1975. szeptember 16.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 30–31.

*Közlemények*be, emellett 13 önálló művet – köztük néhány több köteteset is – publikált.[699] A kiadványaik népszerűségére jellemző, hogy a *Társadalmi struktúránk fejlődése* című 1979-es háromkötetes műből (*1. Társadalmunk szerkezetének fejlődési tendenciái.* Szerk. Várnai Györgyi; *2. Rétegződés, mobilitás, egyenlőtlenség.* Szerk. P. Kálmán Katalin; *3. Gazdaság, település, társadalomszerkezet.* Szerk. Bíró Erzsébet) a megjelenés után hamar elkelt a kinyomott 1500 példány.[700] A csoport jelentékeny nemzetközi kapcsolatokra is szert tett, igaz, a gyakori konferencialátogatások, közös tanulmánykötetek szerkesztése annyira megterhelte a kollektíva erejét, hogy az már az egyéni kutató munkát hátráltatta egyes esetekben.[701] Eredményeiket azonban nem nagyon használták fel a pártvezetők, amit szóvá is tettek: *„Úgy tűnik (…), hogy a társadalomra vonatkozó különböző szintű döntésekbe – sem a lehetőségekhez, sem az igényekhez képest – még nem épülnek be megfelelően a kutatási eredmények, a tudomány és a gyakorlat kapcsolata gyakran alkalomszerű."*[702]

Itt dolgozott Papp Zsolt, a Társadalomtudományi Intézet azon tagja, akiről az általam átnézett visszaemlékezések úgy szóltak, mint a KB TTI egyik legolvasottabb, legműveltebb alakjáról.[703] Több volt ő érdekes színfoltnál: szellemi iránymutatónak számított a Benczúr utcában. Értelmiségi családból származott, anyai nagyapja, Dénes István ügyvédként dolgozott, egy kis alföldi parasztpártot vezetett, a Rákosi-korszakban viszont börtönbe került.[704] Édesapját, Papp Lászlót is meghurcolták: ő eredetileg régész volt, és a Magyar Jogászegylet munkatársa, mely szervezet jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a jogi szakmai szervezetekből eltávolítsák a zsidó származású személyeket. Valószínűleg emiatt vesztette el 1948 után Papp László a munkáját, s 1962-ig csak gyári munkásként dolgozhatott (rehabilitálása után visszatért az archeológiához, később a Janus Pannonius Múzeum igazgatójaként kezdeményezte a mohácsi csatamező teljes feltárását).[705] Az 1944-ben született Papp Zsolt első évei tehát sok tekintetben a félelemről, létbizonytalanságról szóltak, megélte apja állásvesztését és nagyapja letartóztatását is. Ezek a tapasztalatok döntően befolyásolták személyiségfejlődését: felnőttkorára rendkívül szenzibilis, tépelődő, őrlődő,

[699] GOMBÁR 2012. 5., TAKSÁS 1979a. 117–118., 125–126., 129.
[700] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 56. ő. e. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete munkatársainak publikációi (1975–1979. április, 1979. május 8.), 82.
[701] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető. Az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről (Az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján, 1978. július 1.), 180.
[702] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 329. ő. e. (1979. július 31.) A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási irány zárótanulmánya (1979. március 31.), 40.
[703] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12., Kovách Imrével, 2015. április 21., Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (Mindegyik a szerző tulajdonában), valamint GOMBÁR 2012. 5.
[704] GOMBÁR 2004. 5., GOMBÁR 2012. 5.
[705] HUSZÁR 2015. 210., PETRI 1989. 24–25.

szorongó ember lett.[706] 1963 és 1968 között elvégezte az ELTE BTK történelem-filozófia szakát, majd a már említett szociológiai tanfolyamot a KB TTI-ben (sőt, 1974-ben az ELTE pszichológia szakát is).[707]Interdiszciplináris szemléletmódja tökéletesen beleillett a Társadalomtudományi Intézet profiljába. Elsősorban teoretikus elme volt, aki a filozófiától jutott el a szociológiáig,[708] de tulajdonképpen végig megmaradt filozófusnak, kilépve Lukács György és a német gondolkodók árnyékából kialakította egyéni stílusát, melyen nemzedékek nőttek föl.[709] Hatalmas tudásához képest viszonylag keveset publikált, először nehezen, talán kissé óvatoskodva, görcsösen is írt, könyvei legalább tíz éves késéssel jelentek meg: maga tartotta vissza kéziratait, nem volt biztos kiérleltségükben.[710] Külső tényezők is szerepet játszottak a sokszor talán túlzott óvatosságban: a „konzervatív félfordulat" idején írt disszertációját Marx érdek- és struktúrafelfogásáról az MTA vezetőinek döntése értelmében nem lehetett vitára bocsátani, pedig azzal akarta a kandidátusi címet megszerezni. 1974 júniusában már a munkahelyi vita is megvolt, de az MTA lényegében letiltotta a témát, hiszen a szerző érzékeny témára tapintott rá: Marx eredeti felfogása és a „létező szocializmus" közti ellentmondásokra.[711] Végül inkább témát váltott, és viszonylag rövid idő alatt elkészített egy teljesen új értekezést a Frankfurti Iskoláról, ezt már vitára bocsáthassa, és 1978-ban meg is szerezte a kandidátusi címet.[712] „Második disszertációját" – ellentétben az „elsővel" – már önálló kiadványként is kiadhatta, ez volt *A válság filozófiájától a „konszenzus" szociológiájáig. Útvesztők és útelágazások a huszadik századi német polgári filozófia és szociológia történetben* című 1980-as kötet.

A nyugat-német társadalomtudományi műhelyről azért is tudott Papp könnyedén új kandidátusi disszertációt alkotni, mert hazánkban ő volt az egyik legnagyobb ismerője a Frankfurti Iskolának. Talán az volt Papp Zsolt legfontosabb érdeme – s általában ezt szokták róla kiemelni a visszaemlékezések –,[713] hogy oroszlánrészt vállalt a nyugat-német társadalomfilozófusok, szociológusok kritikai elméleteinek, elsősorban a habermasi

[706] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában), valamintGOMBÁR 2012. 5. és LENGYEL 2015. 328–330.
[707] HUSZÁR 2015. 211.
[708] Ez egyébként generációjában korántsem volt példa nélküli: CSÁSZI 1982. 115.
[709] CSEPELI 1992. 9., GOMBÁR 2004. 5., KISS 1992. 719., LENGYEL 1992a. 12., LENGYEL 2015. 325., VAJDA 1993. 88.
[710] HEGEDÜS 1974. 7., HUSZÁR 2015. 212., KRONSTEIN 1980. 7., LENGYEL 1992a. 12.
[711] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában); MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Állam és demokrácia csoport. Feljegyzés Lakos elvtárs részére (1974. december 20.), 404.; GOMBÁR 2004. 5.
[712] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában); MTA Lt. TMB 1524/4. Papp Zsolt kand.
[713] A teljesség igénye nélkül: BAYER 1992. 11., ERŐS 1994. 104., GOMBÁR 2004. 5., LENGYEL 2015. 328., TÓTH 2013. 59.

gondolatvilágnak Magyarországra való közvetítésében és elméleti adaptálásában.[714] (Ő már akkor foglalkozott Habermassal, amikor nálunk még alig lehetett a neves német szociológustól magyarul olvasni.)[715] Papp a nyolcvanas évekre ért be igazán, ekkor írta szellemes, ironikus, olykor szenvedélyes esszéit német és svájci városokról, polgárosodásról, szellemi áramlatokról.[716] Országosan ismertté azonban nem ezzel az európéer attitűdöt tükröző publicisztikájával, hanem rádió, de főleg tévé-szerepléseivel vált: 1979 és 1984 között vezette az MTV *Tudósklub* című műsorát, ahol a szocialista rendszer visszásságait hol finoman, hol kicsit durvábban kritizáló személyekkel (pl. Antal Lászlóval, Sárközy Tamással, Tardos Mártonnal, illetve kollégáival, Bihari Mihállyal, Gombár Csabával, Kolosi Tamással vagy Schmidt Péterrel) elemezte a közélet, a tudományos világ egy-egy aktuális problémáját. (Az élőben közvetített adás hetente egyszer, este nyolctól adta a TV, majd áttették az MTV kettes csatornájára este kilences kezdéssel, még később elérték, hogy csak kéthetente kerüljön műsorra, mégis átlagosan hat-hétszáz ezer ember nézte).[717]

A „Struktúra csoport" tagja volt Papp Zsolt intézeti szobatársa, Gombár Csaba is, aki hozzá hasonlóan az alapítástól a megszűnésig folyamatos alkalmazottja volt a KB TTI-nek. Gombár 1939-ben született Budapesten, édesapja Pesterzsébeten élő, kommunista meggyőződésű csepeli lakatos volt. 1953-ban a II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola diákja lett, az MDP ezzel az oktatási intézménnyel kívánta kinevelni a rendszerhez hű, képzett tiszti állományt a lefejezett egykori tábornoki kar helyére. Gombárból ugyan elvégezte a kadétiskolát, azonban sosem lett tiszt, 1957-ben megtagadta a Kádár-rezsim mellett hitet tevő honvédesküt, ezért kizárták az állampártból, és leszerelték. Motorkerékpár-gyári munkás lett Csepelen, majd ismét leérettségizett, ezúttal egy tanítóképzőben. 1958-ban felvették az ELTE BTK orosz-történelem szakára, egy évvel később válthatott a filozófia szakra. Ismét konfliktusba került a hatalommal, az ötvenes évek végén az egyetemre felveendők származási kategorizálása ellen emelte fel a szavát, mert igaz, hogy ő munkásszármazásúként bekerülhetett a felsőoktatásba, de úgy gondolta, hogy maga a felvételi rendszer osztályszempontú kialakítása diszkriminatív (néhány évvel később el is törölték).[718] Lázadozó természete ellenére pár évig úgy tűnt, hogy mégis képes lesz integrálódni a rendszerbe, 1963-ban a KISZ KB egyetemi és főiskolai osztályának lett a munkatársa, a következő évben

[714] BAYER 1992. 11., LENGYEL 2015. 328., SZABÓ 1998. 300.
[715] 1980 előtt csak egyetlen Habermas-könyvet adtak ki magyarul, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című munkát 1971-ben. NÉMEDI 1996. 22.
[716] BAYER 1992. 12., CSEPELI 1992. 9., LENGYEL 1992a. 12.
[717] BAYER 1992. 11., SEREG 2010. 118.
[718] GOMBÁR 2007b. 5., PÜNKÖSTI 2009. 4., SZILÁGYI 1993. 25.

visszaléphetett a pártba, 1966-ban pedig a Műegyetem filozófiatanára.[719] 1968-ban azonban tömegtaggyűlésen tiltakozott a Prágai Tavasz eltiprása ellen, emiatt az elbocsátás szélére sodródott. Szerencséjére éppen akkor kezdődött a Társadalomtudományi Intézet intenzív szociológiai tanfolyama, amelyre Huszár Tibor meghívta, a kurzus sikeres befejezése után pedig rögtön állást is kapott az Intézetben. 1971–1972-ben ösztöndíjasként Kaliforniában, a Berkley-n bővíthette tudását.[720]

Gombár Csaba volt az egyik központi alakja a KB TTI-nek, Papp Zsolttal közös hivatali helyiségük volt az ún. „beszélgető szoba:" az Intézeten belüli hírek, információk sokszor itt futottak össze és innen indultak tovább. Idővel hagyománnyá vált, hogy az intézeti kutatók egy része hétfőnként ebben a szobában ült össze nagy beszélgetésekre,[721] ide más intézetek kutatói (pl. a reformközgazdász Lengyel László) is rendszeresen eljártak.[722] (Az, hogy a társadalomtudósok hogyan hatottak egymásra, hogyan formálták egymás elképzeléseit további kutatások tárgya lehetne, de mindenképpen tudománytörténeti jelentőségű adalékokkal szolgálhat, ld. Szelényi Iván már említett visszaemlékezését arról, hogy az értelmiség „osztályhatalmáról" alkotott teóriájához milyen megtermékenyítően járult hozzá a Kolosi Tamással és Papp Zsolttal való rendszeres diskurzus.)[723] Az intézeti kutatók általában értékelték a nagy tudású, széles látókörű Gombárt, aki hiteles, független személyiségként soha nem akart megfelelni a káderbürokratáknak.[724] Számos problémája származott is ebből: a „konzervatív félfordulat" alatt kikerült a *Szociológia* szerkesztőbizottságából,[725] s az 1980-as évekig folyamatosan publikálási nehézségekkel szembesült: Lakos Sándor igazgató, mint már szó volt róla, éberen őrködött beosztottjainak kéziratai fölött, Gombár írásai pedig különösen „kényesnek" számítottak (pl. 1973-ban írott tanulmánya a hazai politikai tagoltságról csak 1983-ban jelenhetett meg a Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyvében).[726] Még a hatalom természetéről írt kandidátusi értekezését sem védhette meg,[727] s első könyve (*Politika címszavakban*) is csak 1980-ban hagyhatta el a nyomdát (a korábbi változatát betiltották).[728]

---

[719] MKK 1990. 201., NÉPSZABADSÁG 1965., NÉPSZABADSÁG 1990b. 5.
[720] GOMBÁR 2007a. 6., GOMBÁR 2012. 3., 14., PÜNKÖSTI 2009. 4.
[721] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. és Csákó Mihállyal, 2017. december 7. (Mindegyik a szerző tulajdonában), valamint LENGYEL 2015. 4., RÉVÉSZ 1997. 356–357.
[722] A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában)
[723] SZELÉNYI 2015a. 96.
[724] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában), TÓTH 2013. 59.
[725] GOMBÁR 2012. 4., PAPP 1989. 7.
[726] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Bőhm Antallal, 2016. november 9., (Mindegyik a szerző tulajdonában.), SZOBOSZLAI 1990. 19–20.
[727] A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában.)
[728] HL 1999. 10., SZILÁGYI 1993. 25.

Bár írásainak jelentékeny része a rendszerváltásig íróasztalfiókban maradt,[729] vagy kisebb vidéki lapokban jelenhetett csak meg,[730] ami nyilvánosságot kapott, azt viszonylag sokan olvasták.[731] Gombár Csaba ugyanis fontos, de részben tabusított témákról írt: hatalomról, uralmi rendszerekről, „szocialista" és „valódi" demokráciáról, állampolgári jogokról és egy Magyarországon nem is létező, de nagy jövő előtt álló tudományról, a politológiáról. (Hamarosan nálunk is önálló diszciplínává vált a politikatudomány, és ebben oroszlánrészt vállalt Gombár.) Nem véletlen, hogy a pártállam vezetői között nem arattak sikert Gombár írásai, Aczél György pl. az 1980-as évek elején követelte Gombár Csaba főnökétől, Huszár István KB TTI-igazgatótól a szociológus elbocsátását, vagy legalább pártfegyelmi indítását ellene. Huszár azonban (s később, a KB TTI vezetőjeként Aczél is) megvédte a tudóst.[732]

Utoljára hagytam az *Ifjúság és társadalom csoport* bemutatását. Ez az intézeti egység „A társadalmunkban végbemenő főbb folyamatok hatása az ifjúságra" című APB-s téma országos felelőse volt. Főleg a fiatal pályakezdők problémáit, a társadalmi struktúra és az oktatási rendszer kapcsolatait, az ifjúság és a politika viszonyát, a munkásifjúságot, a családalapítás körülményeit kutatták, kiegészítve a szocialista országokban élő fiatalok összehasonlító elemzésével.[733] A KB TTI vezetősége meg volt elégedve a munkájukkal, *„az egyik legkiegyensúlyozottabb teljesítményt nyújtó csoportnak"* tartották, ugyanakkor valamennyire itt is problémának számított a csoport szerteágazó kutatási tevékenysége, és megfelelő külső munkatársak alkalmazása.[734] A csoportot Gazsó Ferenc szociológus irányította. Gazsó 1932-ben született egy békésszentandrási szegény paraszt családba. Szarvason, a Tessedik Sámuel Gimnáziumban végezte el a középiskolát, majd Pestre került, ahol a kőbányai Lampart Zománcárugyárban dolgozott. A vállalat ajánlásának és szorgalmának köszönhetően az ötvenes évek elején felvették az ELTE BTK történelem-filozófia szakára, majd 1954-ben az MTA filozófia aspiránsa lett. A forradalomban játszott szerepe miatt 1957. márciusban letartóztatták, a Gyűjtőfogházba, majd a kistarcsai internálótáborba került. Bár viszonylag hamar szabadult, de pár évig folyamatosan rendőri

[729] A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15., és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindegyik a szerző tulajdonában.)
[730] Ld. pl. Gombár Csaba: Miért az üzemi demokrácia? In: *Békés Megyei Népújság*, 1974. július 3. 5., továbbáGOMBÁR 2012. 11.,SZILÁGYI 1993. 25.
[731] Bár a legnagyobb fővárosi közkönyvtár kölcsönzési statisztikája nem lehet mérvadó minden szempontból, de mégis arról tanúskodik, hogy Gombár művei (pl. az *Egy állampolgár gondolatai*) keresett, érdeklődésre számot tartó művek voltak: MÁRFFY 1991. 99., 107.
[732] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 396–397.
[733] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 249. ő. e. (1975. szeptember 16.) Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1975. szeptember 9.), 31. és GAZSÓ 1977. 127. és 129.
[734] MNL OL M-KS 904. f. 26. cs. Emlékeztető az 1977. október 13-i csoportvezetői ülésről, 70.

felügyelet alatt állt, s nem kapott állást egészen 1959-ig, ekkor sikerült tanárként elhelyezkednie. 1964-ben a Fővárosi Pedagógiai Intézetbe kerül, ahol Ferge Zsuzsával és Pataki Ferenccel szociológiai kutatásokat végez, ekkor kezdi el vizsgálni az iskolarendszer és a társadalmi egyenlőség-egyenlőtlenség viszonyát, s ez a téma gyakorlatilag végigkíséri egész későbbi pályafutását is. Miután elvégzi a KB TTI szociológia tanfolyamát, ő is az Intézet állományába kerül 1970-ben.[735] Több művében is vizsgálta a származási különbségekből fakadó hátrányok iskolán belüli újratermelődését, mint pl. az *Iskolarendszer és társadalmi mobilitás* című 1976-os, a KB TTI által kiadott könyvében. Önálló kutatásai mellett kiválóan megszervezte az ifjúságkutató csoportot, számos később jelentős karriert befutott társadalomkutatóra gyakorolt életre szóló hatást.[736] Gazsó Ferenc mellett fontos publikációkkal hívta fel magára a szociológiai szakma figyelmét Liskó Ilona, Kósa Erzsébet és Laki László.

Az ifjúságkutató csoportban dolgozó Csákó Mihályt külön érdemes kiemelni. Jelenlegi tudásunk szerint ő az egyetlen olyan tudományos kutató, akit elbocsátottak a Társadalomtudományi Intézetből. Mint már láthattuk, mások is részesültek időnként keményebb ideológiai bírálatban, vagy éppen publikációs korlátozásokban, de ha nem léptek át bizonyos határokat, akkor elkerülhették az állásvesztést. Csákó azonban többször is „súlyos vétséget követett el" a rendszer urainak a szemében, ezért nem maradhatott státuszban. Az 1941-ben Budapesten munkáscsaládba született Csákó azon ellenzékiek közé tartozott, akiknek szülei a kommunista rendszer hívei és kedvezményezettjei voltak (Csákó édesapja szakszervezeti vezető volt, édesanyja kiemelt káderként a Budapesti Pártbizottság munkatársa), ők azonban a „létező szocializmus" ellenzőivé lettek. Csákó 1959 és 1964 között tanult az ELTE BTK magyar-filozófia szakán, közben több funkciót is ellátott a KISZ-ben. 1964 és 1969 között tanársegéd volt a filozófia szakon, s két kollégájával, Józsa Györggyel és Hamburger Mihállyal tervezetet készített a marxista filozófia oktatás megreformálására.[737] A pártvezetés ugyanis szerette volna némileg korszerűsíteni az ideológiai képzést, Csákóék azonban olyan jelentős változásokat kívántak, hogy azt „praxisfilozófiai elhajlásnak" minősítették,[738] és jobbnak látták, ha eltávolítják őket az egyetemről. Hamburgernek és Csákónak fölajánlották, hogy elmehetnek szociológiát tanulni

[735] A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában), és MKK 1990. 191.
[736] KÉRI 2012. 15., PÜNKÖSTI 2005. 79. Kéri László szerint Gazsó *„azon kevesek közé tartozott, akik a kritikai szociológiai hagyomány legkövetkezetesebb magyarországi érvényesítői lettek."*KÉRI 2012. 21.
[737] Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 1., 3., 7–9.
[738] Utalván ezzel a jugoszláviai *Praxis* folyóirat köré csoportosuló újbaloldali filozófusokra, akik több mindenben kritizálták a bolsevik típusú rendszereket és a központosított állammodelleket.

az akkor formálódó Társadalomtudományi Intézetbe, előbbi nem, utóbbi viszont élt a lehetőséggel. Az egyéves szociológiai tanfolyamon együtt tanult többek között Gazsó Ferenccel is.[739]

Gazsó csakhamar a főnöke lett, ugyanis a tanfolyam után Csákó állást kapott a KB TTI „Ifjúság és társadalom témacsoportjában."[740] Itt gyakorlatilag évekig nyugodtan dolgozhatott Liskó Ilonával a szakmunkástanulókat érintő kutatásán, annak ellenére, hogy 1973-ban aktívan részt vett a balatonboglári kápolnatárlatokon,[741] és a Társadalomtudományi Intézetben nyilvánosan kiállt a hatóság által bezáratott kiállítóhely megalkotói mellett, akik ellen akkor már durva, hazug sajtókampány indult. Csákó az Intézet faliújságján tette közzé véleményét az üggyel kapcsolatban (a KB TTI akkor még a Politikai Főiskola Ajtósi Dürer sori épületében volt), azt nemcsak az Intézet, hanem az iskola hallgatói, vezetői is láthatták. Ezt azonban még megúszta Lakos Sándor igazgató és Szpirulisz Ildikó intézeti párttitkár szóbeli figyelmeztetésével. Az 1978-as Charta-nyilatkozat aláírásával azonban már túl messzire ment a hatóságok szemében, a VI. kerületi pártbizottság szóbeli figyelmeztetésben részesítette,[742] majd megkezdődtek a Liskó Ilonával írt tanulmányaik elleni, módszertani köntösbe bujtatott ideológiai támadások.[743] A konzervatív pártvezetőknek az sem tetszett, hogy Horváth Zsuzsa, Csákó felesége, az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa a demokratikus ellenzékkel tartott igen szoros kapcsolatot, később ő lett az egyik legfontosabb szamizdat-terjesztő, és –tároló (Csákóval közös lakásában a rendőrség 1981 szeptemberében több száz szamizdat kiadványt talált).[744] Még az Intézet állományában volt Csákó, amikor felmerült benne és Kovács András szociológusban az ötlet, hogy létre kellene hozni az ellenzékieknek egy állásközvetítő irodát. Ez lett a MUKI (Munka Után Kutató Intézet), mely 1980 őszén alakult, először Kovács András lakásában, majd csakhamar átkerült Csákóékhoz.[745] Mindezek után Csákó nem maradhatott a Társadalomtudományi Intézetben. Ügyének végső rendezése azonban már a következő igazgatóra, Huszár Istvánra maradt.

Tudománytörténeti szempontból mindenképpen jelentős kutatások folytak az Intézet ezen időszakában is, kérdéses azonban, hogy mennyire sikerült a politikusok számára konkrét döntéseket előkészíteni. 1979 januárjában mind az Intézet vezetősége, mind a KB

[739] Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 9–10.
[740] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak továbbképzési terve (előzetes összeállítás a beérkezett igények alapján).
[741] SZŐNYEI 2012. 293.
[742] Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 18–21.
[743] A szerző interjúja Csákó Mihállyal, 2017. december 7. (A szerző tulajdonában).
[744] CSIZMADIA 1995. 164., 181.
[745] A szerző interjúja Csákó Mihállyal, 2017. december 7. (A szerző tulajdonában), és CSIZMADIA 1995. 187.

Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya így panaszkodott az Agitációs és Propaganda Bizottságnak: *„Az eddigiekben a pártmegrendelések alapvetően ismeretfelhalmozó és problémafeltáró kutatások voltak, amelyek kevésbé jutottak el a konkrét megoldásokig, alternatív javaslatok kidolgozásáig. A társadalomtudományok mai fejlettségi szintje lehetőséget teremt arra, hogy olyan témákat, kérdéseket, megoldandó problémákat fogalmazzunk meg társadalmi igényként a kutatásokkal szemben, amelyek konkrét válaszokat, a politikai döntések közvetlen tudományos megalapozását, alternatív javaslatok kidolgozását várják a kutatómunkától."*[746] Egyre inkább úgy tűnt azonban, hogy a párt ezt legfeljebb csak „papíron" várja el a Társadalomtudományi Intézettől és más reformműhelyektől, egyébként pedig saját ideológiai kötöttségeinek és pragmatikus módszereinek megfelelően hozza meg döntéseit az egyre fenyegető gazdasági válság közepette.

[746] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 319. ő. e. (1979. január 16.) Tájékoztató jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a kiemelt társadalomtudományi témák kutatásának helyzetéről (1979. január 8.), 21–22.

II/ 6. Huszár István igazgatósága (1980–1985)

Lakos Sándor után az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének második igazgatója Huszár István lett, aki szintén a pártapparátusból érkezett, ám szocializációja, és ebből kifolyóan vezetési stílusa sok mindenben eltért elődjétől.

Huszár István szegényparaszt családban született 1927-ben Hernádkakon, Borsod megye szerencsi járásában. Édesapja 1945 előtt földnélküli parasztemberként az országos számos vidékén megfordult, sokféle munkát elvállalt, s már fia is korán dolgozni kényszerült. Huszár elemi iskoláit szülőfalujában végezte, Sárospatakon nevelődött tanárának hatására ő is jelentkezett az ottani református Tanítóképző Intézetbe. 1943 és 1947 között élt és tanult az internátusban. Kiváló eredményeinek köszönhetően csakhamar tandíjmentes lett. Az iskola gazdag könyvtára kiváló lehetőséget biztosított a fiatalembernek tudása és látóköre bővítéséhez, itt olvashatta többek között a kortárs magyar irodalom számos alkotását, a népi írók (Erdei Ferenc, Németh László, Szabó Zoltán, Veres Péter stb.) több munkáját. A második világháború rövid időre megakasztotta tanulmányait, 1944 őszén szülőfalujában érte meg a szovjetek bevonulását. 1945 tavaszán tért csak vissza a sárospataki iskolába.[747]

Az új politikai-társadalmi berendezkedés először nem hozott radikális változást a Huszár-család életében. 1945-ben, a földosztáskor Huszár István apja mindössze két hold földet kapott, mert a földosztó bizottság úgy számolt, hogy majd ő az apjától, egy ötholdas gazdától fog örökölni két és félholdnyi birtokot. Huszár folytatta középiskolai tanulmányait, s csakhamar megismerkedett a marxista irodalommal is. 1945 és 1947 között fokozatosan materialista lett, paradox módon leginkább a református szellemiségű Tanítóképző hatására: *„… engem ateistává az egyházi tanítóképző tett. És nem másként, hanem azzal, hogy gondolkoznunk lehetett, sőt kellett. (…) Ott lettem materialista. Gyötrődések árán. Isten bizony, akartam hinni. De egy idő után nem tudtam.”* – emlékezett évekkel később életének erre az időszakára.[748] Elhatározta, hogy nem lesz népiskolai tanító, s bár voltak kételyei, de egy évvel a tanári oklevél megszerzése előtt, 1947 szeptemberében – különbözeti vizsga után – leérettségizett Sárospatakon.[749] Budapestre költözött, ahol felvették a József Attila nevét viselő népi kollégiumba, s egyik kollégistatársa a tudtán kívül beíratta őt a műegyetem kereskedelmi karára. Ez, és a NÉKOSZ-os társak között eltöltött idő hozott igazi változást az életébe. Új kapcsolatokra, új ismeretekre tett szert, s kollégista társai csakhamar meggyőzték,

[747] FÖLDY 2011. 165., HUSZÁR 1978. 115–116., 119–121., 127., HUSZÁR 1997. 210.
[748] Uo. 116. és 121.
[749] HUSZÁR 1997. 209.

hogy csatlakozzon a kommunistákhoz. 1948-ban tagja lett az MDP-nek, kinevezték a NÉKOSZ könyvtárosának, később titkárának. Egyetemi tanulmányait sem adta fel, s mivel akkoriban meglehetősen kevés volt az oktató, 1949-ben – még hallgatóként – demonstrátor, majd tanársegéd lett a Közgazdaságtudományi Egyetem statisztikai tanszékén.[750] S bár sorra érkeztek a rossz hírek Hernádkakról, ahol nem sikerült megszervezni a TSZ-t,[751] hite nem rendült meg a rendszerben, s az egyetemről 1953 áprilisában a Pártközpontba ment dolgozni, ahol 1963 decemberéig a KB Terv- Pénzügyi és Kereskedelmi, illetve Államgazdasági Osztályának lett a munkatársa, majd osztályvezető helyettese. Itt a Statisztikai Hivatallal, és a gazdasággal kapcsolatos jelentésekkel foglalkozott elsősorban. A politikai döntéshozókat kellett tájékoztatnia a népgazdaság állapotáról, s ő igyekezett őszintén számot adni az egyre inkább sokasodó problémákról.[752] Munkájával meg voltak elégedve, s csakhamar feljebb került a ranglétrán: 1963 és 1969 között ő volt a KSH első elnökhelyettese, ahol a munkaerő és életszínvonal tervezésével foglalkozó csoport vezetőjeként közvetlenül részt vett a népgazdasági tervezésben. Lakos Sándorral ellentétben Huszár elkötelezett és meggyőződéses reformer volt, az új gazdasági mechanizmus előkészítése során ő irányította a statisztikai/számviteli, továbbá a gazdasági ellenőrzés bizottságait.[753]

Huszár István a hetvenes években jutott fel pályája csúcsára. 1969 és 1973 között – államtitkári rangban – a KSH elnöke volt, ahol számos újító, előremutató intézkedést hozott (ezekre már részben utaltam a reformműhelyekkel kapcsolatos alfejezetben). 1973 júniusa és novembere között az Országos Tervhivatal első elnökhelyettese, majd november 2-án miniszterelnökhelyettes lett. Még az MSZMP X. kongresszusán (1970) bekerült a KB-ba, és tagja lett a Közgazdasági Munkaközösségnek is.[754] Bár szakértőként nem értett egyet az új gazdasági mechanizmus leállításával, és a gazdaságpolitikában végrehajtott konzervatív fordulattal, sőt, azt is tudta, hogy az ötödik ötéves terv (1976–1980) irreális célkitűzéseket fogalmazott meg, egykori beosztottja, Kerekes György visszaemlékezése szerint Huszár Kádár János külön kérésére mégis elvállalta 1975-ben az Országos Tervhivatal és az Állami

[750] Uo. Földy 2011. 165., 167.HUSZÁR 1978.123–125., HUSZÁR 1997. 212.
[751] Évtizedekkel később így emlékezett vissza erre az időszakra Huszár: *„Édesapám is, amit kellett, mindig beszolgáltatta, de előfordult, hogy mi vettük meg neki, gyerekei, azt a búzát, zsírt, amit beszolgáltatott, így teljesítette a kötelezettségét."*HUSZÁR 1978. 127.
[752] Uo. 126. és MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 138. ő. e. (1975. május 15.) 2. sz. melléklet. Huszár István miniszterelnökhelyettes életrajzi adatai., FERBER–REJTŐ 1988. 159.
[753] MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 138. ő. e. (1975. május 15.) 2. sz. melléklet. Huszár István miniszterelnökhelyettes életrajzi adatai; FERBER–REJTŐ 1988. 157., HUSZÁR 1978. 133.
[754] FÖLDY 2011. 166., MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 621. ő. e. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1973. október 9-én megtartott üléséről, 6., SPBT 1989. 283.

Tervbizottság elnöki tisztségét.[755] A személyekkel mindig is ügyesen taktikázó Kádár ugyanis nem akarta a reform összes hívét száműzni a felső vezetésből, s bevallott célja volt az is, hogy az uralmi rendbe beemeljen egy-két fiatalabb kádert is.[756]

Huszár már meglévő tisztségei mellett 1975 márciusában a KB Gazdaságpolitikai Bizottságának, júliusában pedig a párt Politikai Bizottságának is a tagja lett.[757] Többedmagával megpróbálta megakadályozni a gazdasági helyzet további romlását, de a nehézipari lobbi túlságosan erős pozíciókkal rendelkezett ekkor. *„Asszisztáltunk a hibás döntésekhez, pedig szakmailag a tervhivatali gárda látta, hogy a csőd felé tart az ország. Nem kívánom senkinek az 1975–80 közötti kegyetlen időszak élményeit."* – jelentette ki egy 1991-es interjúban Huszár.[758] Erőfeszítéseit viszont részben siker koronázta: aktívan részt vett az 1978. decemberi fordulatban, amikor a kádári vezetés ismét visszakanyarodott a gazdasági reformpolitikához.[759] Huszár azonban kevesellte a tervezett intézkedéseket, és komolyabb változásokat sürgetett: *„1979-ben hozzá akartunk kezdeni a hároméves szanálási tervhez, de akkor már kongresszusra készült a párt, amikor csak hencegni volt szabad. Az volt a jelszó, hogy a nem teljesíthető ötéves tervet kell teljesíteni."* – idézte fel később.[760] A hetvenes évek végére nyilvánvalóvá lett számára, hogy nem tudja érdemben befolyásolni a vezetés legbelsőbb köreit, ezért kérte, hogy máshova helyezzék. Leginkább egyetemi katedrára vágyott, hiszen korábban is szeretett tanítani, de kínos lett volna, ha a Minisztertanács elnökhelyettese, aki ráadásul PB-tag, ismét beosztottá válik. A felajánlott rektori tisztséget viszont nem akarta vállalni (ennek személyes oka is volt: nem akarta, hogy miatta váltsák le jó barátját, Csizmadia Ernőt a Közgazdaságtudományi Egyetem rektori tisztségéből), így végül 1980 márciusában a KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója lett, miután a XII. kongresszuson visszahívták a PB-ből. Még ugyanebben az év júniusában felmentették miniszterelnök helyettesi és a Tervhivatal elnöki tiszte alól is, viszont a KB Gazdaságpolitikai Bizottságából átkerült az APB-be.[761] 1981 őszén Köpeczi Bélát váltotta a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság elnöki székében.[762] Befolyása tovább

[755] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában.)
[756] MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 138. ő. e. (1975. május 15.) Szervezeti, személyi kérdések (41–42.), vö. HUSZÁR 2006. 232.
[757] SPBT 1989. 283.
[758] PÜNKÖSTI 1991. 6.
[759] BALÓ 1988. 56., REJTŐ–FERBER 1988. 164–165. és SPBT 1989. 283.
[760] PÜNKÖSTI 1991. 6.
[761] Uo., SPBT 1989. 283., valamint Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 383–385.
[762] MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 15. doboz. Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. november 19-i üléséről.

növekedett 1982 őszétől, amikor tagja lett a Gazdaságpolitikai Bizottság mellé felállított tizenöt fős Konzultatív Testületnek, melynek gerincét kimondottan reformer politikusok (pl. Pozsgay Imre), és a rendszerrel szemben kritikus közgazdászok (pl. Bauer Tamás, Kopátsy Sándor, Lengyel László, Matolcsy György, Soós Károly Attila, Tardos Márton stb.) alkották.[763]

Huszár István a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság élén igyekezett közvetítőként fellépni a tudomány és a politika között, ő ugyanis mindkét közegben otthonosan mozgott. *„Kezdeményeztem* – emlékezett közvetlenül a szocialista rendszer összeomlása után –, *hogy például ha van a pártnak agit. prop. bizottsága, legyen társadalompolitikai bizottsága, ahol a társadalompolitikai kérdéseket megvitatjuk. Lehetetlen, hogy egyenként például most megnézzük az alkoholizmust, mert ezzel foglalkoztunk. De együtt, a társadalompolitika egészét soha nem gondolja át senki. Ezt mi szorgalmaztuk, és a TKB-t erre én >>fölhasználtam.<< Hogy a TKB jegyzőkönyvbe ezeket rögzítsük. Küldjük a kormánynak, a párt illetékes vezetőinek, bombáztuk, ostoroztuk mindenképpen."*Ám csakhamar szembesülnie kellett azzal, hogy milyen komoly gátja van a tudományos eredmények gyakorlatba való átültetésének. Például a Kolosi Tamás vezette struktúra kutatások (ti. ők kritizálták a munkás-paraszt-értelmiség osztályfelosztást) miatt előfordult olyan eset, hogy az Agit. Prop. Bizottság ülésén elmarasztalták az Intézetet, *„mint aki föladja a marxizmus-leninizmus elméletét és új osztályelméleteket gyárt."* [764]

Huszár István lett tehát a Társadalomtudományi Intézet második igazgatója, de Lakos Sándor sem vonult teljesen háttérbe. Amikor megtudta, hogy meneszteni fogják, személyesen kérte Kádár Jánost, hogy hadd maradhasson az Intézetben második számú vezetőként. Bár Huszárnak ez a rendszer nem tetszett, kérte is Kádárt, hogy vessen véget ennek, de a pártvezető – a régi illegális közös múltjukra való tekintettel – még egy hagyta, hogy Lakos a Benczúr utcában maradhasson.[765] Így Lakos 1980 és 1982 között a TTI tudományos igazgatójaként, kvázi igazgatóhelyettesként segítette Huszár munkáját (többek között ő tartotta a kapcsolatot a nemzetközi tudományos intézetekkel, Huszár a magyar kutatóhelyekkel létrejött viszonyokkal foglalkozott),[766] miközben megmaradt a társadalomtudományi lobbi egyik befolyásos képviselőjének.[767]

[763] HUSZÁR 2003. 288., SÁRKÖZY 1986. 77., 149.
[764] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 394–395.
[765] Uo. 387.
[766] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Emlékeztető az 1980. július 31-i csoportvezetői ülésről (1980. augusztus 1.).

Mint már említettem, Huszár más stílusú vezető volt, mint Lakos Sándor. Nála sokkal nyugodtabb, a manipulációs technikákat kevésbé használó, elegáns stílusú, nyitott szellemiségű igazgatóként vonult be az intézmény történetébe, személye is hozzájárult ahhoz, hogy az 1980-as évek első felében kiegyensúlyozott alkotói légkör uralkodhatott a Benczúr utca 33-ban.[768] Huszár István művelt volt, s őszintén érdekelték a társadalomtudományi kutatások, melyekkel komolyan foglalkozott. Nem tartotta magát tudósnak, de sok más pártállami vezetővel ellentétben ő nem megíratta, hanem maga szövegezte meg tudományos konferenciákon elmondott beszédeit, mert igyekezett mélyen átgondolni a kutatók által feltett kérdéseket.[769] Huszárt ezért – ellentétben Lakossal – kifejezetten kedvelték az Intézet munkatársai. Méltányolták benne azt is, hogy Huszár – ami egy újabb jelentős különbség volt elődjéhez képest – olyan igazgató volt, aki egyértelműen a reformer gondolkodású pártemberekhez tartozott.[770] Huszár ugyanis a nyolcvanas évekre már nemcsak a gazdaság, hanem a politikai rendszer jelentős reformját is eltudta fogadni alternatívaként.[771] S ez szimpatikus volt a KB TTI munkatársainak, hiszen nagyrészük a nyolcvanas évekre *egyértelműen* reformpártivá vált, a „kritikai társadalomtudományokkal" való intenzív foglalkozás mintegy erre predesztinálta őket.

Lakos Sándor ugyanis az intézet kialakításakor nagyon tudatosan törekedett arra, hogy leképezze az MSZMP-n belüli csoportokat, ugyanis pontosan tudta, hogy az állampárt nem egy monolit egység, azon belül számos irányzat létezik. Hatalomtechnikai szempontból ezért kívánatosnak tartotta, ha a legbefolyásosabb irányzatok képviselői helyet kapnak a KB TTI-ben, hiszen őket – ha a szükség úgy hozza – remekül ki lehet játszani egymás ellen. Így egyaránt státuszba kerülhettek az intézetben a reformszocialisták, az eurokommunizmussal szimpatizálók, a technokraták vagy a „keményvonalas" konzervatívok.[772] Az utóbbiak azonban szinte teljesen eltűntek a hetvenes évek végére. Ahogy már említettem, Nagy László betegsége miatt fokozatosan alkalmatlanná vált igazgatóhelyettesi munkája elvégzésére, az ő kiesésével az Intézeten belüli „dogmatikusok" fontos támogatójukat vesztették el, Pócs Gyula osztályvezető pedig 1978-ban szintén elhagyta a KB TTI-t. 1980-ra gyakorlatilag a reformer

---

[767] KALMÁR 2014. 293. Lakos 1982 áprilisában hagyta ott az általa alapított intézetet, amikor is kinevezték a *Pártélet* c. folyóirat felelős szerkesztőjének: NÉPSZABADSÁG 1982. 2.
[768] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. és Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában).
[769] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 388–389.
[770] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (Mindkettő a szerző tulajdonában).
[771] SÁRKÖZY 1986. 77.
[772] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. és 2015. február 12. (Mindkettő a szerző tulajdonában)

irány hívei kerültek túlsúlyba az Intézetben,[773] akiket Huszár – ha nem léptek túl egy határt, tehát nem támadták nyilvánosan a rendszert – hagyott nyugodtan dolgozni. Az egyetlen kivétel Csákó Mihály volt, de az ő ügyét, mint már szó volt róla, Huszár lényegében „megörökölte" elődjétől. Azt az embert ugyanis, aki aláírta a Charta-nyilatkozatot, és tagja volt a demokratikus ellenzéknek, nem lehetett egy pártintézményben hosszútávon megtartani. Végül 1981 januárjában bocsátották el Csákót, viszont Huszár segített neki elhelyezkedni a még általa alapított KSH-intézményben, a Számítástechnikai Oktatási és Tájékoztatási Központban, s később az Intézet szakmai segítséget is nyújtott Csákónak.[774] Liskó Ilonától is meg kellett válni, ugyanis ő akarata ellenére szintén belekeveredett a chartások ügyébe. (Egyszer ugyanis tévedésből az ő neve is szerepelt azok között, akik aláírták a nyilatkozatot, de ő nem írta alá, ő tudományos munkássága során kritizálta közvetett módon a rendszert, de a nyílt ellenzéki fellépést nem támogatta, mert nem tartotta eredményesnek.) Liskó egyébként is szerette volna elhagyni a KB TTI-t, így a munkahelyváltást viszonylag sikerült könnyen megoldani, s Liskó 1981-től a Gazsó Ferenc-vezette Oktatáskutató Intézetben folytatta szociológiai munkáját.[775]

A KB TTI státuszában maradt többi kutató viszont szintén szálka volt a pártközpont konzervatívjainak szemében, bizonyos osztályok (pl. a KB Agitációs és Propaganda, illetve Párt- és Tömegszervezetek Osztálya stb.) kifejezetten gyanakodtak az Intézetre, nem tudtak vele mit kezdeni.[776] Az intézet a Központi Bizottság egyik osztálya volt, igazgatója ott ült az Agitációs és Propaganda Bizottság ülésein, de mindenki tudta, hogy az alkalmazottak nagy része reformer, akik szabadon olvashatják az igazgatói iroda melletti szobában kitett szamizdatkiadványokat.[777] Természetesen voltak különbségek az Intézet reformszocialista munkatársai között, ez nem egyszer vitákban is testet öltött. Voltak, akik alapvetően nem akartak változtatni a szocialista rendszeren, csak javításokat eszközöltek volna rajta, beleértve az egyetlen párt átalakítását is (mint pl. Kerekes György, aki egy 1981 áprilisára befejezett kéziratában felhívta a figyelmet a formálissá vált pártélet problémáira),[778] mások (pl. Bőhm

[773] A KB másik intézményében, a Politikai Főiskolán éppen fordítva történt: ott a konzervatív Nemes Dezső igazgatósága (1967–1977) alatt ellehetetlenítették a reformer gondolkodású munkatársakat, és a hetvenes évekre a dogmatikus, vagy csak egyszerűen karrierista oktatók kerültek túlsúlyba a káderképzőben: A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2015. február 12. (A szerző tulajdonában)
[774] Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27. 23–24., Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 398–399.
[775] Uo., valamint a szerző interjúja Havas Gáborral, 2018. február 15. (A szerző tulajdonában)
[776] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (Mindkettő a szerző tulajdonában)
[777] TÓTH 2013. 66.
[778] Kerekes György ugyan soha nem tartozott a Társadalomtudományi Intézet legradikálisabb rendszerkritikusai közé, ebben a soha ki nem adott írásában éles hangon kritizálta az MSZMP működését. Többek között kifejtette,

Antal, Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Schmidt Péter stb.) viszont radikális reformokat követeltek, és fokozatosan eljutottak a többpártrendszer igenléséhez is.[779] A többség baloldali gondolkodású volt, de egyre inkább távolodott a Kádár-rezsim „hivatalos baloldaliságától." Mindezek alapján érthető, hogy az 1970-es évek végére a KB TTI meglehetősen elszigetelődött a pártközponttól,[780] annak ellenére, hogy 1978 után a magyar vezetés részben visszatért a gazdasági reformpolitikához. A társadalomtudósok jelentős része azonban úgy vélte, hogy ez túlzottan óvatosan, felemásan történt meg,[781] és egyre szűkebbnek érezte az egypártrendszer szabta kereteket.[782] A közgazdaságtannal foglalkozó intézeti munkatársak (Szegő Andrea, Szoboszlai György, Wiener György stb.) – bár más érvekkel, mint a reformközgazdászok – kritizálták a nagyvállalati lobbi vezetőit.[783]Ez volt az a periódus, amikor a KB TTI alkotógárdájának jelentős része elkezdett távolodni a hivatalos marxizmustól, és a frankfurti iskola szociológusai/filozófusai felé tájékozódott. (Az 1982-ben hazalátogató Szelényi Iványnak, aki előadást tartott az Intézetben az új szocialista vegyes gazdaság kialakulásáról, viccesen a szemére is vetette Kolosi Tamás, hogy a Nyugatra távozott szociológus marxistább lett, mint ők. Valóban, Szelényi Nyugat-Európában és Ausztráliában megismerte az élő, kritikai marxizmust, ami valamelyest befolyásolta is későbbi munkásságát.)[784]

1981–1982-ben került sor az Intézet életének talán legjelentősebb nemzedékváltására, ekkor több új, fiatal munkatárssal (Kéri László, Kovách Imre, Nemeskéri István, Stumpf István, Wiener György stb.)[785] bővült az intézet.[786] A gazdaság egyre inkább mélyülő válsága valamelyest a Társadalomtudományi Intézetre is kihatott: az MSZMP KB Titkárságának 1981. december 14-i határozatában kimondta, hogy az új besorolási rend kialakítását az

---

hogy a pártvezetésben még mindig gyakori a konspirációs gyakorlat, a vezetőségválasztások formálisak és csak „szavazógépnek" tekintik a párttagokat, a legtöbben pusztán karrierizmusból lépnek be, vagy mert „illik" stb. Ld. KEREKES 1981.

[779] A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában)

[780] GOMBÁR 2012. 4.

[781] KOVÁCS JÁNOS 1984. 42.

[782] Egyik 1991-es interjújában Kéri László mondta Bihari Mihályt idézve, hogy a reformműhelyek tudósai sosem vallották magukat reformkommunistának, mert *„azok a Grószék voltak, akik csak egy pártot tudtak elképzelni, mi esetleg reformszocialisták lehettünk, de közölünk senki nem gondolkodott kommunista pártban, hanem többpártrendszerben."*SELESZT 1991. 21. Bíró Zoltán is úgy nyilatkozott, hogy Bihari vagy éppen Gombár Csaba valóban nem számított „reformkommunistának," ők „baloldali demokratikus gondolkodású emberek voltak, akik nagy kockázatot vállaltak." POGONYI 1990. 6.

[783] KOVÁCS JÁNOS 1984. 32., SÁRKÖZY 1986. 78., 83., 91., 136–137.

[784] A szerző interjúja Szelényi Iványnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában), továbbá SZELÉNYI 1990a. 458.

[785] A szerző interjúja Kovách Imrével, 2015. április 21. (A szerző tulajdonában); MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 58. ő. e. Javaslat az 1981. decemberi szerződések meghosszabbítására.; Uo. Az Intézet kutatócsoportjainak személyi, létszámgazdálkodási tervei 1982-ben (1982. február 5.);SELESZT 1991. 21.

[786] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 58. ő. e. Az intézet munkája. A középtávú terv. A csoportok ötéves kutatási tervei (1982. február 8.)

intézet részben saját megtakarításából gazdálkodja ki. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a 112 fős összintézeti létszámot 107 fősre csökkentették le (ebben nemcsak a tudományos állomány, hanem a vezetőség, az adminisztratív és az egyéb munkatársak is beletartoztak, de a külső munkatársak nem). Innentől kezdve a vezetői állomány (igazgató, igazgatóhelyettes, tudományos osztályvezető és tudományos titkár) 10, a tudományos állomány (tudományos tanácsadó, főmunkatárs és munkatárs, gazdasági és könyvtárvezető, szerkesztő, tudományos segédmunkatárs és dokumentátor, továbbá könyvtári főelőadó) 62 főből állt. Az ügyintézői 11, az ügyvitel ellátói állomány 12 személynek adott munkát, ahogyan a technikai állomány is.[787] A KB Titkársága 1982. október 4-én elfogadta a 107 fős létszámot, ebből 45-en számítottak kutatónak, nem számítva az igazgatót és helyettesét. A 6 emberből álló tudományos osztályvezetők létszáma 2, a 11 fős tudományos főmunkatársaké 3 fővel csökkent, a 7 fős segédmunkatársi állomány 1 fővel lett kevesebb. Nőtt viszont a tanácsadók száma (kettőről háromra), és a tudományos munkatársak létszáma is gyarapodott (15-ről 18 fősre).[788] Az 1982. október 4-i titkársági határozat azért is bírt nagy fontossággal, mert felszámolta azt az ellentmondást, hogy komoly tudományos felkészültséget igénylő munkák végzőit (dokumentátorokat, könyvtárosokat, tudományos segédmunkatársakat stb.) továbbra is ügyintézői, ügyvitel ellátói vagy technikai állományban tartsanak nyilván (a Társadalomtudományi Intézetnél 25 ilyen munkakör volt). Ezzel a döntéssel most ezen munkakört betöltők is a politikai állományba kerültek a vezetőkkel és a tudományos főmunkatársakkal együtt, ami nagyobb fizetést és több jogosultságot jelentett (pl. innentől kezdve a tudományos segédmunkatársak is igénybe vehették a Kútvölgyi Állami Kórházat, a tihanyi gyógyüdülőt, soron kívüli gépkocsi vásárlási lehetőséghez jutottak, járt nekik az évi rendes és rendkívüli fizetett szabadság stb.). 1982. ősztől összesen 45 személy tartozott a Társadalomtudományi Intézet politikai állománycsoportjába.[789]

Érezhetővé vált, hogy kevesebb pénz jutott az Intézetnek. Általában nem tudtak új státuszokat képezni, ezért 1980 után jóval nagyobb számban alkalmaztak külső (kikért, szerződéses, vagy egyéb alkalmazási formában dolgozó) kutatókat. 1982 tavaszán összesen 168 személy dolgozott a KB TTI-ben, ebből 101-en voltak állományban, 10-en nyugdíjasként

[787] Uo. Tervezet. Előterjesztés a Titkárságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének besorolási rendjéről (1982. július 19.).
[788] Uo. Javaslat a Titkárság 1982. október 4.-i határozata szerinti személyi besorolásra (1982. november 3.).
[789] MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 659. ő. e. (1982. október 4.) Jegyzőkönyv a Titkárság 1982. október 4-én megtartott üléséről 16–20. és 24.

tevékenykedtek, 46-an pedig szerződéses vagy máshonnan kikért munkatársak voltak. A szakszervezetnek 1982-ben 132 fő volt a tagja.[790]

A témacsoportok – nagyjából a korábbi személyi állományukkal – megmaradtak, de részben más nevet kaptak. „A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásai" nevű kollektívát „A szocializmus fejlődési tendenciái" kutatócsoportra, a „Békés egymás mellett élés…" csoportot „A mai szociáldemokrácia" nevű team-re keresztelték át. Új nevet kapott a „Szocialista demokrácia" nevű szervezeti egység is, 1981-től „Politikai rendszer, demokrácia" kutatócsoportnak hívták, míg az „Ifjúság és társadalom" csoport megtartotta régi nevét.[791] Ezt továbbra is Gazsó Ferenc vezette, de csak félállásban, mert 1979-től fő munkahelye a Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszéke volt (amit részben ő szervezett meg), 1983-tól 1988-ig pedig művelődési miniszterhelyettes volt.[792] Létrehoztak egy új szervezeti egységet is „Gazdaság és társadalom kutatócsoport" néven, mely sok egyéb mellett a gazdasági fejlődés emberi tényezőit, a „szocialista tulajdonjogot," a jövedelmi viszonyok új jelenségeit, a kultúra viszonyát a gazdasághoz és a politikához, ideológiai kérdéseket illetve a gazdaság és társadalom kölcsönhatásai kutatásának elvi és módszertani problémáit vizsgálta.[793] A „Struktúra" csapat pedig mintegy „megkettőződött:" megmaradt a Kovács Ferenc vezette „Társadalmi Struktúránk Fejlődése" csoport, és létrejött Kolosi Tamás irányításával a „Társadalmi rétegződés kutatócsoport," mely egyben az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv (OTTKT) programirodája is volt.[794] Itt dolgozta ki Kolosi a „státuscsoportok" elemzésén alapuló elméletét, a híres L-modellt is.[795]

Az 1980 és 1985 közötti időszak az Intézet életében alapvetően nyugodt, termékeny időszaknak tekinthető. Huszár István igazgató biztosította a megfelelő hátteret a Társadalomtudományi Intézet munkatársainak. Lakoshoz hasonlóan megvédte őket a külső támadásoktól, melyekből nem volt hiány. Az Intézet egy-egy karizmatikus tagjának előadása után ugyanis rendszeresen érkeztek följelentések a pártközpontba (akkoriban a KB TTI munkatársainak egy része több helyen is tanított: Bihari Mihály, Gazsó Ferenc, Gombár Csaba, Kolosi Tamás és Papp Zsolt a Villányi úti Marxista-Leninista Esti Egyetemen vezetett

[790] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 56. ő. e. Huszár István levele Dr. Bagota Bélának (1980. október 13.), 152. és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 58. ő. e. Az intézet állományban nem lévő munkatársainak egyes munkaügyi kérdéseiről (1982. április 5.).
[791] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 56. ő. e. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet szervezete és személyi összetétele 1980. szeptemberétől, 157–158.
[792] A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában)
[793] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 56. ő. e. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet szervezete és személyi összetétele 1980. szeptemberétől, 156. és GÉM 1985. 111–113., 115–116.
[794] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 56. ő. e. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet szervezete és személyi összetétele 1980. szeptemberétől, 158.
[795] SZELÉNYI 1990a. 458.

igen magas színvonalú szociológia szakosítókat, Papp, Kolosi és Gombár, valamint Pokol Béla emellett az ELTE jogi karán is tartott órákat).[796] Mások egy-egy előadást vállaltak a legkülönfélébb helyeken, Kerekes György pl. egyaránt elfogadta a Belügyminisztérium, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia vagy a Határőrség Országos Parancsokságának meghívását.)[797] Huszár Istvánhoz természetesen eljutottak az előadók elleni feljelentések, Kéri László 1991-ben felidézett emléke szerint ő *„csendesen elmosolyodott, és csak annyit mondott: szomorú egy pártra nézve, ha egyik szerve följelenti a másikat a harmadiknál, és akkor annak annyi is a jövője."*[798]Ez a történet jól jellemzi intézetvezetői magatartását, melynek köszönhetően az 1980 és 1985 közötti időszak valóságos „aranykorként" él az Intézet egykori munkatársainak emlékezetében.[799] A KB TTI általam felkeresett egykori kutatói kivétel nélkül csak pozitívan nyilatkoztak Huszár igazgatóságáról.[800]

A nyolcvanas évekre az Intézet alkalmazottai érezhető elismerést vívtak ki maguknak a hazai tudományos életben. Tevékenyen részt vettek az újra erőre kapó szociológusi közéletben, az 1978-ban megalakított Magyar Szociológiai Társaság Titkársága is az Intézet épületébe került, a Struktúra csoporthoz, hiszen Kolosi Tamás volt a titkár (1980-tól pedig a KB TTI egy másik munkatársa, Bőhm Antal).[801] 1985 elején pedig a közvéleménykutatók figyelhettek fel az intézményre: itt alakult meg ugyanis a Társadalomkutatási Információs Társulás (TÁRKI), hogy összehangolja a KB TTI, a KSH, az ELTE Szociológiai Intézet, az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont és az MTA Szociológiai Kutatóintézetének azon törekvését, hogy létrejöhessen a különböző statisztikai jellegű adatfelvételek egységes, központi archiválása, valamint egy közösen használható adatfelvételi rendszer. A TÁRKI felügyeletét a Társadalomtudományi Intézet látta el.[802] Létrehozásának fő motorja Kolosi Tamás volt.[803]

Huszár István igazgatói regnálása alatt érezhető elmozdulás történt az Intézmény profiljában, a mindig is interdiszciplináris reformműhelynek számító KB TTI-ben egyre jelentősebbé váltak a politikatudományi kutatások, a fiatal új munkatársak (Kéri László, Pokol

---

[796] KÉRI 2012. 13–14., PÜNKÖSTI 2005. 121., SELESZT 1991. 21., SEREG 2010. 98.
[797] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában)
[798] SELESZT 1991. 21.
[799] Hasonlóan minősítették a visszaemlékezők Huszár KSH-igazgatói működését is: JAVORNICZKY 2006. 142.
[800] A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12., Bőhm Antallal, 2016. november 9., Dömény Zsuzsával 2013. október 21., Gazsó Ferenccel, 2016. február 15., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12., Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindegyik a szerző tulajdonában.)
[801] BENCZÉS 1978. 4., MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Emlékeztető az 1980. szeptember 10-i csoportvezetői ülésről (1980. szeptember 10.). és Uo. Emlékeztető az 1980. október 23-i csoportvezetői ülésről (1980. október 27.).
[802] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 59. ő. e. A Társadalomkutatási Információs Társulás társasági szerződése (1985. január).
[803] RAB 2008. 21., PÜNKÖSTI 2005. 236–237.

Béla, Stumpf István stb.) jelentős része is ezzel az akkor még újszerű tudományággal foglalkozott.[804] Az Intézet vezetői, munkatársai rendkívül jelentős szerepet játszottak a hazai politikatudomány intézményes alapjainak lerakásában. Ennek előzményei az 1978-ban újrainduló reformidőszakhoz köthetőek. A pártvezetés egy része felismerte, hogy az érdemi gazdasági reformok igénylik a politikai intézmények kritikai elemzését, amihez a tudományos szocializmus önmagában nem tud elég támpontot adni.[805] Ezért az MTA elnöksége 1979 elején ideiglenes intéző bizottságot állított fel Lakos Sándor vezetésével, hogy megszervezzék az Akadémia politikatudományi bizottságát, és készítsék elő a Magyar Politikatudományi Társaság megalapítását. Az előbbi 1980 szeptemberében jött létre, elnöke Bihari Otto, alelnöke Halay Tibor lett, az utóbbi 1982 márciusában állt fel. Az alakuló közgyűlésen a Politikatudományi Társaság elnökévé Péter Jánost, az országgyűlés alelnökét választották. Lakos Sándor az egyik alelnök lett, titkára pedig egy másik KB TTI-s, Szoboszlai György.[806]

Huszár ugyan eredményesen vezette az Intézetet, az 1984 tavaszán kezdődő újabb balos fordulat viszont nem kedvezett a reformer politikusnak. Az 1985-ben rendezett XIII. pártkongresszuson leváltották a KB TTI éléről, helyére Aczél György került. Ebben lehetett némi szerepe külső tényezőknek is: Aczélt nem szerették a Kremlben, és éveken át sürgették Kádárt, hogy távolítsa el a legfelsőbb vezetésből. PB-tagságát ugyan megtudta őrizni az MSZMP első embere, de KB-titkári pozícióját elvesztette Aczél, a Társadalomtudományi Intézet viszont ideális munkahelynek tűnt számára.[807]

[804] Uo. 111., SELESZT 1991. 21.
[805] BAYER 2018. 8.
[806] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 374. ő. e. (1981. október 6.) Javaslat az Agit.-Prop. Bizottságnak a Magyar Politikatudományi Társaság megalakítására (1981. szeptember 30.), 37. és NÉPSZAVA 1982. 5.
[807] RÉVÉSZ 1997. 337–338., SELESZT 1991. 21., Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 403–404.

II/7. Aczél György igazgatósága (1985–1989)

Aczél György rögtön a XIII. kongresszus (1985. március 25–28.) után lett a Társadalomtudományi Intézet igazgatója (Huszár Istvánt április elsején nevezték ki a Párttörténeti Intézet vezetőjének, Kádár olyan embert akart látni a pártarchívumot is kezelő intézmény élén, akiben alapvetően megbízott).[808] Elsőre úgy tűnhet, hogy a kongresszus után a legtöbb vezető pozícióját elvesztő Aczél számára a Benczúr utca már csak amolyan parkoló–pálya lehetett nyugalomba vonulása előtt (Huszár Tibor is ezt a képet erősíti Kádár Jánosról írt biográfiájában, amikor úgy fogalmaz, hogy az MSZMP első embere 1985-ben „száműzte" Aczélt a KB TTI főigazgatójának, és Kéri László is úgy nyilatkozott 1991-ben, hogy Aczél *„mellőzésből került az intézet élére"*).[809] Ugyanakkor Révész Sándor meggyőzően mutatta ki Aczél-monográfiájában, hogy ennél jóval többről volt szó. Aczél ugyanis élete vége felé is képes volt ügyesen alkalmazkodni új környezetéhez, s a korábbi igazgatókhoz hasonlóan ő is megpróbált személyes bázist, politikai háttérintézményt teremteni magának. Az volt a célja, hogy a KB TTI-t a reformgondolkodás kiemelt központjává, az MSZMP reformműhelyévé teszi, melynek ő lesz a stratégiai menedzsere, s ezáltal ismét szorosabbra fűzi a pártközpontot az intézettel összekötő szálakat.[810]

A reformer profil erősítése meglehetősen gyorsan sikerült is neki, de előbb el kellett fogadtatnia magát a KB TTI kollektívájával, akik Huszár István után nem tudták, hogy mire számíthatnak az új igazgatónál. Aczélnak nagyon szerények voltak a társadalomtudományi ismeretei, az ő világa köztudottan a szépirodalom volt, és idegenül mozgott a politikatudósok vagy a szociológusok közegében,[811] gyakorlatilag érdemben nem tudott hozzászólni új beosztottai tevékenységéhez (Bőhm Antal emlékei szerint az első beszélgetésük során az igazgató felajánlotta neki, hogy szociológiai kutatások helyett inkább foglalkozzon a nála lévő Illyés Gyula vagy Németh László-kéziratokkal). Aczél hamar belátta, hogy a független, kritikus társadalomkutatókkal nem bánhat úgy, mint korábbi alkalmazottaival a pártközpontban vagy a minisztériumban, inkább okosan hagyta őket dolgozni.[812] *„Nagyon jól kijöttünk vele. Aczél rendkívül rugalmas, korrekt ember volt, aki soha nem gátolta a kutatási és publikálási szabadságunkat. Nem kellett kéziratot bemutatni előtte, nem kényszerítette rá*

[808] BALÓ 1988. 55., Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 409.
[809] HUSZÁR 2003. 265., SELESZT 1991. 21. Gazsó Ferenc is hasonlóan vélekedik, szerinte a Társadalomtudományi Intézet igazgatása Aczélnak már csak „végjáték" volt: A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában)
[810] A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21. (A szerző tulajdonában) és RÉVÉSZ 1997. 356.
[811] Uo. 355–356.
[812] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában), RÉVÉSZ 197. 356.

senkire akaratát." – idézte föl a rendszerváltás után Kéri László.[813] Módszereiben, stílusában tehát Aczél méltó utódja volt Huszár Istvánnak. Hamar sikerült kivívnia munkatársai elismerését, bekéredzkedett és odaszokott a Gombár Csabánál zajló nagy hétfői intézeti beszélgetésekre is.[814]

A Társadalomtudományi Intézet már Aczél előtt is reformműhelynek számított, de az új igazgatónak komoly érdemei voltak abban, hogy ez az attitűd továbberősödött a pártállami rendszer utolsó éveiben. Aczél tervei végrehajtásához új embereket is hozott a Benczúr utcába, pl. a nemzetközileg is jegyzett marxista közgazdászt, Szentes Tamást, akit megtett Halay Tibor mellé igazgatóhelyettesnek. Szentest ugyan nem igazán tekintették kollégának az Intézet munkatársai, egyrészt szakmája nem igen illett a KB TTI profiljába (bár többen is foglalkoztak közgazdaságtani kérdésekkel, a legtöbb kutató alapvetően a szociológiát vagy a politikatudományt művelte), másrészt őt tipikus „ejtőernyős" kádernek tekintették, aki csak az új igazgató miatt jött a Benczúr utcába. Mindenesetre Szentes az igazgatóhoz hasonlóan toleráns volt az intézeti dolgozókkal szemben, általában nem akadályozta kutatásaikat. Aczél hozta az Intézethez a politikai gondolkodással foglalkozó Bayer Józsefet is az MTA Filozófiai Intézetéből, akit viszont rendkívül hamar befogadtak új kollégái.[815] A reformműhelyt további fejlődését támogatandó, Aczél javaslatára 1985. júliusban felállítottak a Benczúr utcában egy Tudományos Tanácsot, amelynek többek között tagja volt Berend T. Iván, Gidai Erzsébet, Pataki Ferenc és Vámos Tibor. Ez nemcsak az intézet kutatásait segítette, hanem igyekezett a KB TTI tevékenységét összehangolni a Politikai Főiskola oktató munkájával (mint említettem a két pártintézmény között igen szoros volt a kapcsolat). A rendszerváltás előszelében zajló kutatások talán legreprezentatívabb kiadványa az 1988-ban megjelent, Kéri László szerkesztette *Változatok az adaptációra* című kötet lett, mely kimutatta a késő szocialista rendszer működésképtelenségét, és hitet tett a jelentősebb reformok mellett. Természetesen más kutatások is zajlottak, jelentősen meglódult a nyugati szociáldemokrácia vizsgálata, emiatt Willy Brandt egykori nyugat-német kancellár, az SPD és a Szocialista Internacionálé elnöke 1985. június 27-én magát az intézetet is felkereste, ahol előadást tartott pártja készülő új programjáról.[816] Ebben az időszakban zajlott az 1985-ös választások tapasztalatainak elemzése is, és megkezdődött a helyenként tapasztalható vallási élénkülés okainak feltárása, a

[813] SELESZT 1991. 21.
[814] LENGYEL 2015. 330., RÉVÉSZ 1997. 356–357. Természetesen nem tudott mindenkivel jó kapcsolatot kialakítani, Kerekes Györgyöt pl. egyáltalán nem kedvelte. A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában)
[815] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában)
[816] RÉVÉSZ 1997. 356.,TŐKÉS 1998. 306., valamint MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 943. ő. e. (1985. július 2.). Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1985. július 2-án megtartott üléséről, 4., NÉPSZABADSÁG 1985. 3.

magyarországi egyházi élet szociológiai szempontú kutatása.[817] Emellett 1986-tól megindult a kádári hatalmi elit politológiai-szociológiai feltérképezése is, ennek az izgalmasnak ígérkező témának a kutatása azonban – érthető módon – csak a pártállami rendszer 1989-es összeomlása adott igazi lendületet.[818]

1986-ban összesen 7 kutatócsoport létezett, némelyikük neve megváltozott, vagy módosított profilt kapott, de alapvetően a korábbi évek tendenciáihoz igazodott:

- „Politikai rendszer" csoport: A párt állami és gazdaságirányító szerepével, az érdekképviseleti szervek szerepét, a helyi társadalmat vizsgálta.
- „Gazdaság és műszaki fejlődés" csoport: A társadalmi célok, értékek és a gazdasági hatékonyság, a műszaki fejlődés követelményeinek kérdésével foglalkozott. Vizsgálta többek között a termelési viszonyok hatását a fejlődésre, valamint a gazdasági döntési mechanizmusok összefüggéseit.
- „Társadalmi tagozódás" csoport: Az egyenlőtlenségek újratermelődését elemezte a szocialista társadalomban.
- „Társadalmi tudat" csoport: Ebben az egységben jelentékeny elméleti munka folyt az ember szocializmusbeli problémáiról, az emberi tényező szerepéről a kommunista diktatúra korai szakaszában. Az ember és a marxista-leninista ideológia mindennapi kapcsolatát kutatta.
- A „Szocializmus" csoport munkatársai a szocializmuskép és a szocialista termelési mód alapviszonyaival, a modernizáció, legitimitás, gazdasági mechanizmus, redisztribúció, politikai racionalitás izgalmas kérdéseit járta körül.
- Az „Ifjúság" csoport a fiatalság szocializációját és magatartását igyekezett minél alaposabban megismerni.
- A „Szociáldemokrácia" csoport pedig az európai tőkés országok szociáldemokrata/szocialista pártjainak történetével, ideológiájával, kormányzati gyakorlatával és politikai stratégiájával foglalkozott, próbált minél részletesebb képet adni kommunisták és szocialisták várható viszonyáról az 1980-as évek második felében.[819]

Ebben az időben tovább enyhült a pártállam ideológiai ellenőrzése, a társadalomtudósok ebből a szempontból kifejezetten nyugodt körülmények között dolgozhattak. Sokat mondó,

[817] VASS 1989. 194. és 198.
[818] VIDA 1992. 3.
[819] VASS 1989. 199.

hogy amíg a hetvenes évek első felében Kolosi Tamást még azért bírálták, mert kritizálta a pártállam hivatalos társadalomszerkezeti modelljét („egységes munkásosztály, szövetkezeti parasztság osztálya és az értelmiség rétege"), 1985 szeptemberében már magában a pártközpontban javasolták, hogy módosítsák a statisztikai csoportosítási rendszert. Ezután a szellemi foglalkozásúak kategóriáját „értelmiségiekre" és „alkalmazott szellemi dolgozókra" lehetett bontani.[820]

Aczél György igazgatósága alatt tovább erősödött az Intézetben a politikatudományi profil. A KB TTI-ben jött létre Magyarország első (és sokáig egyetlen) olyan műhelye, ahol a politikai szocializációval is foglalkoztak, többek között olyan izgalmas témákat is tárgyalva, mint az ifjúsági szubkultúrák vagy az alternatív politizálás.[821] A témában jártas szakemberek összefogásában is meghatározó szerepet játszott az Intézet: a Benczúr utcai kutatóhely lett a Magyar Politikatudományi Társaság székhelye. A Társaság rendezvényeinek sokszor biztosított stabil intézményi hátteret.[822] Ennél is fontosabb volt az a szellemi muníció, amivel a politológia művelői (a Társadalomtudományi Intézet kutatói mellett főleg az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának oktatói) ellátták a rendszerkritikus értelmiséget. A szociológia egykori népszerűsége az 1980-as évekre egyértelműen véget ért, a diktatúrával szembeni intellektuális közbeszédet ekkor már a közgazdaságtan és a politológia határozta meg. Ez a tudományág tette lehetővé, hogy a létező szocializmussal elégedetlen értelmiségiek tudományos alapon megkérdőjelezhessék a magyarországi politikai intézményrendszer működését, vagy olyan tabutémákat tárgyaljanak meg, mint az emberi jogok helyzete a Keleti Blokkban. A politikatudomány művelői (az ELTE-n Bihari Mihály, a Társadalomtudományi Intézetben elsősorban Gombár Csaba) azt mutatták be olvasóiknak, hogy az egész politikai szerkezet tarthatatlanná vált.[823]

Nem véletlen, hogy ezek után tudományos munkájuk mellett szorosabbá vált az Intézet több munkatársának is a kapcsolata az ellenzéki mozgalmakkal. Ismét Gombár Csabát kell kiemelnünk, aki egyaránt jó viszonyban volt a reformközgazdászokkal, a demokratikus és a népi-nemzeti ellenzékkel is, hiszen gyerekkora óta ismerte Bíró Zoltánt. 1984-ben ő is aláírta azt a Kádár Jánosnak küldött petíciót, melyben a „népiek" java a magyarok sorsproblémáinak sürgős megoldását követelte a politikusoktól, s mikor több éves halogatás után 1985-ben engedélyezték a Bethlen Gábor Alapítvány létrehozását, felajánlotta

[820] MAJTÉNYI 2018. 129–130.
[821] SZABÓ 1989. 102., 108.
[822] BAYER 2018. 9.
[823] NÉMEDI 1996. 23., RIPP 2006. 251.

kormánykitüntetéséért kapott pénzjutalmát is a szervezetnek.[824] Éveken át rendszeres résztvevője volt a Levendel László orvos által szervezett értelmiségi szalonoknak, ahova egyaránt eljárt Antall József, Bihari Mihály, Csoóri Sándor, Csurka István, Eörsi István, Fekete Gyula, Kis János, Konrád György, Nyers Rezső, Pozsgay Imre, Újhelyi Szilárd vagy Vásárhelyi Miklós, sőt Levendel rendszeresen megfordult Aczél intézeti szobájában is, s összekapcsolta az igazgatót ezzel a körrel.[825] A nyolcvanas évek közepétől kezdve – amikor már egyre több legális lap merte lehozni az írásait – Gombár egyike lett azon társadalomkutatóknak, akik jelentős hatással voltak az értelmiségi közvéleményre.[826] A népi ellenzék meg is hívta 1987 szeptemberében Lakitelekre, ahol óvatosan, de nyíltan hitet tett a többpártrendszer mielőbbi bevezetése mellett, minden valószínűség szerint ő volt az országban az első, aki ezt nyilvánosan ki merte mondani. (Furcsa módon az MDF-et létrehozó tanácskozáson ez visszhangtalan maradt, viszont a következő évben az MSZMP fegyelmi vizsgálatot indított Gombár ellen, és pártbüntetést is kiszabott a tudósra).[827] Mindezek mellett Gombár gyakori előadója volt Kéri Lászlóval és Papp Zsolttal együtt más rendszerkritikus, „fél-ellenzéki" műhelyek vagy csoportok (pl. a Stumpf István vezette Bibó István Szakkollégium) rendezvényeinek. Schmidt Pétert is meghívta előadni 1988 januárjában az MDF.[828] Alkalmazottainak közéleti, „ellenzéki" tevékenységét Aczél – elődjéhez hasonlóan – csöndben elnézte. Már csak azért is, mert itt keveredett a szakma és a közélet: a politikai szocializáció kutatása lassan átalakult a magyar alternatív mozgalmak vizsgálatává, ezt követte a pluralizálódási folyamatok elemzése.[829]

Ahogyan közeledett a létező szocializmus vége Magyarországon, úgy aktivizálódott egyre jobban a KB TTI reformer elköteleződésű munkatársi gárdája. Valószínűleg a legtöbben a Pozsgay Imre által képviselt irányvonalat támogatták. (Pozsgaynak évtizedekre visszanyúló kapcsolata volt a Társadalomtudományi Intézettel, a hatvanas évek végén, megyei pártvezetőként nem a Politikai Főiskolán, hanem itt írta meg kandidátusi dolgozatát „A szocialista demokrácia és a politikai rendszer fejlesztése" címen. A közvetlen demokráciát, a politikai reformokat igénylő írásmű feltűnést keltett, de a Prágai Tavasz eltiprása utáni hangulatban nem lehetett teljes egészében kiadni.) Többen (Bihari Mihály, Gazsó Ferenc, Gombár Csaba stb.) évek óta baráti viszonyban voltak a befolyásos politikussal, és 1989-ben részt vettek a reformkörök munkájában is (1989 áprilisában

[824] LENGYEL 2015. 418., SELESZT 1991. 21.
[825] CSONGRÁDY 1991. 4., GULYÁS 2004. 113., RÉVÉSZ 1997. 385–386., SÜKÖSD 1995. 27.
[826] SYLVESTER 1999. 616., RIPP 2004a. 40., RIPP 2006. 65.
[827] LENGYEL 1992b. 87., SELESZT 1991. 21., SEREG 2010. 128., SZÉCSI 2002. 23.
[828] KÉRI 2012. 19., PÜNKÖSTI 2005. 191., SCHMIDT 2008. 54.
[829] KÉRI 2012. 16., PÜNKÖSTI 2005. 78., SELESZT 1991. 21.

Kecskeméten a reformkörök első nagyobb rendezvényén pl. Gazsó mondta az egyik legnagyobb hatású beszédet).[830]

Az Intézet tehát Aczél idejében is jelentős tudományos, emellett közéleti tevékenységet végzett, de ez még annyira sem tudta befolyásolni a politikai döntéshozókat, mint a korábbi időszakokban. Az idős, türelmetlen Kádár János elzárkózott a reformoktól (s egyre inkább a külvilágtól is), hiába készítették a kutatók javaslataikat, ő ezekkel nem sokat törődött. Gyanakodva szemlélte Aczél tevékenységét, különösen zavarta, hogy a kultúrpolitika egykori első embere támogatta az Új Márciusi Front megalakulását (aminek a szervezése részben Aczél igazgatói szobájában zajlott.) Aczél figyelemmel kísérte a szakszervezeti pluralizmus megjelenését is, hiszen egyik alkalmazottja, Kerekes György volt az 1988. május 14-én megalakuló Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének (TDDSZ) egyik fő szervezője. Igazán jelentős, érdemi politikai szerepet azonban már nem játszott a leszállóágba kerülő Aczél, az idő túlhaladt rajta.[831] Az 1989-ben bekövetkező rendszerváltás pedig az Intézet sorsát is megpecsételte.

[830] APOR 2017. 593–594., GOMBÁR 2012. 6., KÉRI 2012. 19., POZSGAY 1993. 30., TŐKÉS 1998. 233.
[831] BOZÓKI 2004. 105., MAJTÉNYI 2009. 32., RÉVÉSZ 1997. 338., 385–386. és RIPP 2006. 106–107.

II/8. A Társadalomtudományi Intézet külkapcsolatai

Az MSZMP KB három intézménye (Párttörténeti Intézet, Politikai Főiskola, KB TTI) közül az utóbbi rendelkezett a legjobban kiépített nemzetközi kapcsolatrendszerrel.[832] Maga a Társadalomtudományi Intézet már kezdettől fogva szerencsés helyzetben volt. A hatvanas évek második felében jött létre, amikor a korábbi időszakhoz képest igen intenzíven fejlődhettek Magyarország nyugati kapcsolatai[833] (1969 és 1974 között 92%-al növekedett a „tőkés országokba" megvalósított tudományos célú kiutazások száma,[834] bár ehhez hozzá kell tenni, hogy általában külföldi utazásra társadalomtudományi kutatóintézetekben és a tanszékeken kevesebb lehetőség adódott, mint más tudományágakban, és ez a helyzet később sem igen változott).[835] Ez volt az az időszak, amikor a magyar értelmiség jelentős része előtt kinyílt a világ, s a megnövekedett önbizalmú MSZMP-vezetés is szorgalmazta a progresszívnek tekintett nyugati kultúra integrálását a hazai szellemi/tudományos életbe. A pártvezetés kifejezetten támogatta a „polgári tudományok" megismerését, s természetesen azt is, hogy a Nyugatra utazó tudósok bizonyítsák a „szocialista tudománypolitika" magasabbrendűségét is.[836]

De a KB TTI természetesen nemcsak a „tőkés," hanem a szocialista országokkal is igyekezett gyümölcsöző kapcsolatokat kiépíteni, de a hetvenes évek első felére érdemi együttműködést csak két pártintézménnyel sikerült kialakítani: a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémiával (továbbiakban SZKP KB TTA), valamint az NDK állampártjának az intézetével, a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Intézettel (továbbiakban NSZEP KB TTI). Az akadémiai intézetek közül a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának (SZUTA) Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetével sikerült szorosabb viszonyra szert tenni, a többi szocialista országgal a kapcsolatok kimerültek egy-egy konferencia részvételben, illetve egyéni tanulmányútban.[837]

---

[832] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 4. doboz. Tájékoztató a társadalomtudományok nemzetközi rendezvényeinek hároméves (1978–80.) tervéről (1978. január 17.).
[833] TAKÁCS 2014. 1494–1495., 1504.,VARGA 2013. 111.
[834] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 6. doboz. Indoklás a „Tudománypolitikánk időszerű feladatai" c. előterjesztéshez (tervezet) (1977. április 29.).
[835] MNL OL XIX–A–85–b. (1982) 17. doboz. A társadalomtudományok helyzete a kutatóhelyek statisztikai adatai alapján 1976–1981. (1982. augusztus)
[836] FÖLDES 2018. 116., TAKÁCS 2014. 1500.
[837] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 52. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

1975 azonban fordulópontnak tekinthető, ettől az évtől kezdve ugyanis intenzív fejlődés kezdődött a külkapcsolatok kiépítése terén, amely olyannyira gyors volt, hogy Kollár Nóra külügyi referens szerint már inkább akadályozta az intézeti kutatómunkát.[838] 1976-ban két, illetve három évre szóló megállapodásokat írt alá az intézet számos szocialista ország állampártjának elméleti kutatóintézetével (Szovjetunió – SZKP KB TTA, NDK – Német Szocialista Egységpárt KB mellett működő Társadalomtudományi Intézete, Lengyelország – Lengyel Egyesült Munkáspárt KB Marxizmus-Leninizmus Alapvető Problémáit Kutató Intézete, Bulgária – Bolgár Kommunista Párt KB mellett működő Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémia).[839] A külkapcsolatok fejlődésében némi visszaesést okozott, hogy a hetvenes évek második felétől jelentkező gazdasági problémák miatt az MSZMP KB Titkársága nagyobb takarékosságot írt elő pártintézményeinek, így a KB TTI 1979-ben minimálisra csökkentette a munkatársak kiutaztatását és a külföldi vendégek fogadását.[840] A már meglévő intézményközi kapcsolatok azonban ettől még nem haltak el, sőt, idővel meg is erősödtek.

Kapcsolatok a szocialista országok intézeteivel

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kedvelt utazási célpontja volt a Varsói Szerződés tagállamaiban kutató tudósoknak, az Ajtósi Dürer soron, majd a Benczúr utcában lévő intézmény sokszor adott otthont nemzetközi konferenciáknak, megbeszéléseknek, szerkesztői találkozóknak. 1970-ben Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK, Románia és a Szovjetunió képviselői tartottak kerekasztal-tanácskozást Budapesten a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokról. 1977 nyarán összesen 25 intézmény képviseltette magát „Az ideológiai harc és az ifjúság" című tanácskozáson, 1980-ban szintén az ifjúságkutatásokkal kapcsolatban tartottak megbeszélést Budapesten.[841] 1977 júniusában konzultációt tartottak az intézetben a szovjet alkotmány-tervezetről, melyre képviselőt küldött Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, az NDK, Románia és a Szovjetunió.[842] 1985-ben a

[838] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).; Uo. Gazsó Ferenc: Jelentés az 1978. évi kutatási, publikációs és külügyi terv teljesítéséről (1978. december 14.).; MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az Intézet kutatócsoportjainak 1978. I. félévben végzett tevékenységéről (az 1978. június 21-i csoportvezetői ülés alapján) (1978. július 1.), 180.
[839] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).
[840] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 23. ő. e. Beszámoló az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1979. évi költségvetési előirányzatai teljesítéséről (1980. március 10.).
[841] MOLNÁR 1980., SULYOK 1972. 3., TAKSÁS 1977. 109.
[842] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 46. ő. e. Konzultáció a Szovjet Alkotmány-tervezetről című rendezvény programja és 1977. június 27–30. Konzultáció a Szovjet Alkotmány-tervezetről.

szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról szervezett elméleti tanácskozást az intézet több szocialista állam részvételével.[843]

A „baráti országok" társadalomkutatóival való együttműködés azonban sokszor kimerült egymás rendezvényeinek formális felkeresésében, s ez sokszor a szabad véleménycsere gátjává vált.[844] Mindenesetre 1976-tól a Társadalomtudományi Intézet vezetősége igyekezett úgy alakítani külföldi kapcsolatait, hogy azok jobban szolgálhassák a munkatársak kutatásait (1976 és 1980 között az alábbi öt fő kutatási irányt szabták meg az intézménynek: 1. A szocialista demokrácia kérdései; 2. A fejlett szocializmus problémái; 3. A társadalmi struktúra és a szocialista tudat összefüggései; 4. A békés egymás mellett élés és ideológiai harc kérdései; 5. Ifjúság és társadalom). A témacsoportok tehát megpróbálták kutatási profiljukhoz illeszteni saját külügyi terveiket, ez azonban csak részben volt sikeres.[845] A tematikus kapcsolatok kialakításában az is nehézségeket okozott, hogy a KB TTI sok partnerintézete gyakran egyetlen terület vizsgálatára koncentrálta az erőit (pl. a gazdasági kérdésekre specializálódott), ezzel szemben maga a Társadalomtudományi Intézet témái komplexek voltak, nagy tér nyílt az interdiszciplináris kutatások számára.[846]

Rengeteg munkát rótt a KB TTI-re az, hogy „a szocialista demokrácia" témát pártközi együttműködésben koordinálta. Emellett sok külügyi vonatkozása volt annak is, hogy az intézet három nagy országos témát is felügyelt (a fejlett szocializmus, a társadalmi struktúra és a szocialista demokráciára irányuló vizsgálatokat). Tekintve, hogy az MSZMP magára vállalta bizonyos területek („A szociáldemokrácia és a hozzá való viszony," „Az ifjúság életútja a szocializmusban," „Szocialista demokrácia") nemzetközi kutatását a kelet-közép-európai szocialista országok közül, az intézetnek ezeket is be kellett illesztenie programjába. Mindemellett több akadémiai problémabizottság munkájában is részt vettek az intézeti munkatársak a kétoldalú Magyar-Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság mellett.[847] (Ez utóbbi szervezetnek egyébként a KB TTI egyik igazgatóhelyettese, Nagy László volt a titkára.)[848]

---

[843] G. MÁRKUS 1985. 472.
[844] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 52. ő. e. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tájékoztatója az ideológiai együttműködésben a központi bizottsági titkárok budapesti tanácskozása óta végzett munkáról.
[845] Uo. Kollár Nóra. Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).
[846] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 29. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól.
[847] Uo. és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 57. ő. e. Guba László – Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének nemzetközi tevékenységéről a kommunista és munkáspártok Központi Bizottságai mellett működő tudományos intézmények vezetőinek 1980. májusi, Ulánbátorban megtartott tanácskozása óta (1981. szeptember 15.).
[848] Uo. Nagy László levele Lakos Sándornak (1980. március 25.).

A szocialista országokkal való kapcsolatok alapvetően két intézménytípusra terjedtek ki: az egyes állampártok intézményeire és a helyi tudományos akadémiákra. A sokoldalú kutatásokat folytató KB TTI mindkét típussal szoros viszonyra törekedett. A szocialista országok közül a *Szovjetunió* kutatóhelyeivel volt a legszélesebb a Társadalomtudományi Intézet kapcsolata, bár a kölcsönös kapcsolatok kezdetben kicsit nehezen épültek ki. Itt főleg az akadémiai problémabizottságokban alakultak ki jó együttműködések, amelyek közös kutatásokig is eljutottak (pl. „Az ifjúság életútja a szocializmusban" című, hat országot érintő összehasonlító vizsgálat, vagy „A munkásosztály a világforradalmi folyamatban" című program esetében).[849] Ide végig jelentős számban utaztak intézeti munkatársak: 1975–1977-ben a szocialista országok közül a legtöbben a Szovjetuniót látogatták meg (1978-ban is a második legnépszerűbb úti cél volt Lengyelország után). Hazánkat is szívesen felkeresték a keleti nagyhatalom tudományos életének képviselői, 1975–1977-ben messze a legtöbb vendéget ők adták a KB TTI-nek. A kapcsolatok az SZKP KB TTA-val 1978–1979-ben ideiglenesen visszaestek, mert 1978-ban a Szovjetunió Társadalomtudományi Akadémiáját összevonták az SZKP Pártfőiskolájával, s a szervezeti változások miatti átállás egy ideig megnehezítette a kapcsolatok bővítését.[850]

Az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájához és a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézetéhez képest a többi szovjet kutatóhellyel (SZKP KB Marx-Engels-Lenin Intézete, SZUTA Szocialista Világrendszer Intézete, Kelettudományi Intézet stb.)[851] jóval kevésbé alakított ki szoros viszonyt a magyar intézmény. Különösen meglepő, hogy a szovjet szociológia történetében oly jelentős szerepet játszó[852] akadémiai kutatóhellyel, a SZUTA Szociológiai Kutatóintézetével, melynek profilja több tekintetben is hasonlított a KB TTI-re, alig alakult ki kapcsolat.[853] Az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájával viszont még közös tanulmánykötetet is kiadtak 1981-ben (*A szocialista állam képviseleti rendszere. A Szovjetunió és Magyarország tapasztalatai alapján*) D. A. Kerimov és Lakos Sándor szerkesztésében. A legeredményesebb együttműködés azonban a „szocialista

[849] Kollár Nóra: MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 29. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. cs. Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

[850] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

[851] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 29. ő. e. Nagy László: Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a szocialista országok pártintézményeinek kapcsolatairól, 1974–1975 (1975. szeptember 1.); POLONYI 1971. 77.; POLONYI 1972b. 100.

[852] WEINBERG 2004. 136–137.

[853] A kevés kivételek közé tartozott, amikor 1977 júniusában Budapesten Rjabuskin akadémikus, a Szociológiai Intézet igazgatója – több más „testvérintézet" vezetője mellett – bemutatót tartott az általa vezetett intézmény tevékenységéről (KOLOSI 1977. 137.).

demokrácia" témakörben valósult meg. A kérdésről 1976–1977-ben számos nemzetközi tanácskozást, szimpóziumot, kerekasztal-megbeszélést tartottak.[854]

A KB TTI munkatársai gyakran mentek tanulmányutakra a Szovjetunióba. Bőhm Antal 1976-tól egy évet töltött a Varsói Szerződés vezető hatalmának központjában, hogy szakirodalmat gyűjtsön „A középrétegek helye a társadalomban" című kandidátusi disszertációjához.[855] Ágoston László és Bőhm Antal 1981-ben már messzebbre is eljutott, amikor felkeresték az Ipari Termelés Gazdasági és Szervezési Intézetet Novoszibirszkben és Irkutszkban, illetve a Történelemtudományi, Filológiai és Filozófiai Intézetet Novoszibirszkben. Találkoztak a reformer gondolkodású Tatyana Zaszlavszkajával is,[856] a szovjet szociológia egyik kiemelkedő alakjával, aki akkor a novoszibirszki Ipari Termelés Gazdasági és Szervezeti Intézet igazgatóhelyettese volt.[857]

Bulgária társadalomtudósaival már kevésbé volt szoros viszonya a KB TTI-nek, bár a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága Társadalomtudományi és Társadalomirányítási Akadémiájával két közös kötetet is kiadtak: az 1980-as, Sztojan Cvetev és Ágoston László szerkesztette*A fejlett szocialista társadalom* című munkát, illetve az 1981-es, Cveta Vaszileva és Kovács Ferenc által szerkesztett *A szocialista életmód. Eredmények és problémák* című műveket, igaz, ezek meglehetősen nehezen készültek el, s úgy tűnik, hogy erről alapvetően a bolgárok tehettek (ezt látványosan igazolta az a szófiai megbeszélés 1978 júniusában, amelyre a bolgárok hiányosan készültek fel).[858] A kapcsolatok itt is fokozatosan bővültek, 1975-re a KB TTI ugyan felvette a kapcsolatot a BKP KB Politikai Akadémiájának Ifjúságkutató Csoportjával és a Bolgár Tudományos Akadémia Modern Társalmi Elméletek Intézetével, de 1976 előtt érdemi együttműködés nem alakult ki.[859] Az együttműködés alapvetően sikeres volt, bár a „szocialista demokrácia" témánál azért nem volt teljesen feszültségmentes a közös munka.[860] A bolgárokkal való közös kutatást az is akadályozta, hogy a magyar intézettel ellentétben a bolgár társadalomtudósok kevésbé voltak nyitottak az interdiszciplináris

[854] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 52. ő. e. Kollár Nóra. Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).
[855] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak továbbképzési terve (előzetes összeállítás a beérkezett igények alapján).
[856] ÁGOSTON–BŐHM 1981. 609.
[857] BURAWOY 2006. 58., KALMÁR 2014. 719., 724., 726.
[858] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 53. ő. e. Kollár Nóra: Feljegyzés Lakos és Ganev elvtárs szófiai megbeszéléséről, 1978. június 29–30-án (1978. július 3.).
[859] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 29. ő. e. Nagy László: Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a szocialista országok pártintézményeinek kapcsolatairól, 1974–1975 (1975. szeptember 1.) és Uo. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól.
[860] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.). és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 46. ő. e. Havas Péter – Mikecz Tamás: Jelentés szófiai utazásról (1978. április 10.).

vizsgálódások felé, elsősorban a „fejlett szocializmus” és a gazdasági helyzet problémáival foglalkoztak.[861]

A *Német Demokratikus Köztársaság* kutatóhelyei[862] közül elsősorban a pártintézmények között alakultak ki rendszeres kapcsolatok, az akadémiai és egyetemi szférában kevésbé.[863] Először az NSZEP KB Társadalomtudományi Intézetével alakult ki szorosabb viszony (velük 1975-ben kutatócserében is megállapodtak)[864] 1977 óta viszont már az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiája (TTA) lett a fő partner.[865] Valamennyire bevonták a TTA-t a szocialista demokrácia témában folyó együttműködésbe is, bár e téren inkább a keletnémet Állam- és Jogtudományi Intézettel alakult ki szoros kapcsolat. 1978 folyamán kissé megtorpantak a kapcsolatépítések, mert *„a német elvtársak fő erőfeszítései az üdüléscsere megszervezésére korlátozódtak.”*[866]

Csehszlovákiával már jóval szerényebb volt az együttműködés, kevés magyar kutató utazott oda. A másik oldalról viszont valamivel nagyobb érdeklődés mutatkozott: 1975-ben ketten, 1976-ban négyen, 1977-ben nyolcan, 1978-ban tízen jöttek Magyarországra.[867] Előbb az akadémiai szférával, később már a pártintézményekkel is kialakult az együttműködés.[868] A hetvenes évek második felében a kapcsolatok bázisát CSKP KB Marxizmus-Leninizmus Intézete jelentette. Gyakorlati együttműködés alakult ki „Az antikommunizmus elleni harc kérdései” c. akadémiai problémabizottság vonalain is.[869] Viszont nem lehet azt állítani, hogy Csehszlovákia később is népszerű partnerország lett volna, meglehetősen kevés adat van a két ország szociológusai közötti kapcsolatokról. Úgy tűnik, a KB TTI munkatársai nem vágytak különösebben a kádárinál jóval keményebb, konzervatívabb politikát folytató államba. A két

[861] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 53. ő. e. Kollár Nóra: Feljegyzés Lakos és Ganev elvtárs szófiai megbeszéléséről, 1978. június 29–30-án (1978. július 3.); MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 57. ő. e. Havas Péter: Jelentés V. I. Leni születésének 110. évfordulója alkalmából rendezett tudományos-elméleti konferenciáról, „A leninizmus és az ideológiai harc napjainkban” címmel (Szófia, 1980. március 18–20.).

[862] A hetvenes évek első felében kifejezetten a németek részéről volt intenzív közeledés: MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 29. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól. Az intézmények részletesebb jellemzéséhez ld.: MACRAKIS–HOFFMANN 1999.

[863] Uo. Lakos Sándor: Feljegyzés az MSZMP és az NSzEP közötti társadalomtudományi kapcsolatokról (1975. december 8.).

[864] Uo. Javaslat. Közös munkaprogram.

[865] Az NSZEP TTA és az MSZMP KB TTI a hetvenes évek második felében évente 12 politikai munkatársat cserélt 70 napos időtartamra: MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 52. ő. e. Lakos Sándor levele Berecz Jánosnak (1979. október 30.).

[866] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

[867] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

[868] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 29. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól.

[869] Uo. Nagy László: Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a szocialista országok pártintézményeinek kapcsolatairól, 1974–1975 (1975. szeptember 1.).

ország társadalomtudósai közti különbséget jól megvilágítja „A fejlett szocialista társadalom törvényszerűségeivel és jellegzetes lényegi vonásaival" foglalkozó multilaterális munkacsoport harmadik, kelet-berlini üléséről készített jegyzőkönyv. Az 1979 késő tavaszán megrendezett nemzetközi összejövetelen a csehszlovák delegáció (K. Roubal és I. Sedivy) rendkívül ortodox kommunista álláspontot fogalmazott meg. Bírálták a magyarországi gyakorlatot, ahol az érdekek ütköztetésének gyakorlatában az „ideológiai pluralizmus" veszélyét vélték felfedezni, Hülvely István magyar delegációtagnak bizonygatnia kellett, hogy a magyarok nem térnek le a „marxista-leninista" alapról. A csehszlovákok azt is állították, hogy már beszélhetünk *„a fejlett szocializmus egységes, szigorúan determinált, szervezeti konkrétságig lebontott törvényszerűségeiről,"* a magyarok képviselője ezt vitatta, és árnyaltabb, átgondoltabb elképzelést fogalmazott meg a kérdésben.[870] A kép teljességéhez természetesen az is hozzátartozik, hogy megfontoltabb, jelentősebb csehszlovák tudósokkal is kapcsolatba kerültek a KB TTI dolgozói, pl. a Nyugaton is elismert Radovan Richtával,[871] akinek 1977-ben meghallgathatták az előadásait is Liblicében.[872]

Lengyelországgal azért is alakulhatott ki szorosabb viszony, mert az ottani társadalomtudósok a hatvanas évek óta kiemelkedő szerepet játszottak a „szocialista táboron" belüli szociológia fejlesztésében.[873] 1975-ben 8 intézeti kutató utazott Lengyelországba, 1978-ban már 15, és fordított relációban is hasonló volt az érdeklődés: 1975-ben 4, míg 1978-ban 14-en látogattak a KB TTI-be. Több kutatóhellyel is kapcsolatokat tartott fenn a KB TTI (többek között a Kapitalizmus mai problémáit kutató Intézettel, a LEMP KB Munkásosztálykutató Akadémiájával,[874] a LEMP KB Társadalomtudományi Főiskolájával, a lengyel Oktatási Minisztérium Ifjúságkutató Intézetével stb.),[875] de az elsőszámú intézményi partner a hetvenes években alapított, varsói LEMP KB Marxizmus-Leninizmus Alapvető Problémáit Kutató Intézete volt, amellyel valóban gyümölcsöző viszony alakult ki. Egymás rendezvényein való részvétel, információ és dokumentumcsere, és közös kutatások („szocialista demokrácia," „szocialista társadalom előnyei") emelendők ki, bár 1978-ban az

[870] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 53. ő. e. Hülvely István: „A fejlett szocialista társadalom törvényszerűségeivel és jellegzetes lényegi vonásaival" foglalkozó multilaterális munkacsoport harmadik, berlini üléséről (1979. máj. 28–30.) (1979. június 8.). A csehszlovák delegáció egyébként az internacionalizmus kapcsán Klement Gottwaldra, Csehszlovákia 1953 előtti sztálinista vezetőjére hivatkozott, ami kb. olyan volt, mintha a magyarok Rákosi idézeteket citáltak volna.
[871] KALMÁR 2014. 198–199. Richta volt a Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetének igazgatója, az általa szerkesztett *Civilizáció válaszúton* című kötet évekig alapműnek számított a szocialista országokban a tudományos-technikai forradalom témakörében.
[872] R. P. 1977. 116., KOLLÁR 1977. 113.
[873] Ld. ehhez többek között: SULEK 2010.
[874] MIKECZ 1977. 134., PÁL 1985.
[875] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 29. ő. e. Nagy László: Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és a szocialista országok pártintézményeinek kapcsolatairól, 1974–1975 (1975. szeptember 1.).

együttműködés volumene valamelyest csökkent. A lengyelek különösen a KB TTI társadalmi struktúra-kutatásai iránt mutattak nagy érdeklődést.[876]

A *romániai* társintézetekkel voltak talán a legsporadikusabbak a kapcsolatok, amelyek a két ország egymástól való elhidegülése miatt sem tudtak érdemben fejlődni. A hetvenes évek közepén a Társadalomtudományi Intézet felvette a kapcsolatot keleti szomszédunkkal, ám a kapcsolatok csak ad hoc jellegűek maradtak, egyes kutatók ritka tanulmányútjaira[877] és egymás – főleg a magyarok – jelentősebb rendezvényeinek meglátogatására korlátozódtak, kivéve a bukaresti Stefan Gheorghiu Akadémia[878] hivatalos tájékozódó látogatását. Az említett intézménnyel ugyan 1979-ben Lakos Sándor igazgató együttműködési szerződést írt alá, de ez nem sokat javított a helyzeten.[879] A román fél nem mutatott különösebb érdeklődést közös kutatások felé, inkább a nagy, reprezentatívabb rendezvényeken kívánt csak megjelenni,[880] ahol nem feltétlenül kellett az érdemi, konkrét együttműködés iránti igényt látványosan kifejezni.[881]

Jugoszláviával 1977-ben történt meg a hivatalos kapcsolatfelvétel.[882] Bár a délszláv államalakulattal is csak ad hoc jellegű kapcsolatok alakultak ki, volt egy nagyon fontos különbség, ami miatt déli szomszédunk kiemelkedett a többi szocialista ország közül: a horvát tengerparti Cavtat városában 1976-tól a kelet-európai rendszerváltásokig évente megrendezett nemzetközi konferenciák miatt, amelyeken a KB TTI a hetvenes évektől kezdve minden évben részt vett. A Jugoszláv Kommunisták Szövetségének kezdeményezésére rendezett tanácskozásokat a Nemzetközi Fórum Tanácsa szervezte, s a *Szocializmus a világban* című folyóirattal kapcsolódott össze.[883] Az üléseken szocialista, nyugati és fejlődő országok delegációi, marxisták és nem marxisták egyaránt részt vehettek, hogy megtárgyalhassák a szocializmus aktuálisnak számító problémáit (kedvelt témáknak számítottak az önigazgatás

[876] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).
[877] Pl. BŐHM–PÁL 1981.
[878] Az 1980–1981-es évre aláírt megállapodás szerint velük évente 9 munkatársat cserélt a magyar intézet 45 napos időtartamra: MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 52. ő. e. Lakos Sándor levele Berecz Jánosnak (1979. október 30.).
[879] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).
[880] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 29. ő. e. Feljegyzés az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet nemzetközi együttműködésének főbb vonásairól.
[881] Ez az attitűd emlékeztet a Magyarország felé irányuló korabeli hivatalos román külpolitikai hozzáállásra is. A bukaresti politikai elit rendkívül gyakran felvetette a csúcstalálkozók ötletét, ahol garanciák nélkül lehetett ígéreteket tenni egymásnak, ld. ehhez: BORSI-KÁLMÁN 2012. 209.
[882] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).
[883] TK 1980. 410.

kérdései, a szocializmus és a tudomány, a marxista gondolkodás napjainkban, a békepolitika stb.).[884]

Kapcsolatok a nyugati országok intézeteivel

1974-ben 14 olyan szociológiai téma volt, amelyet Magyarország nemzetközi együttműködésben kutatott, ebből 8 nyugati, 6 pedig szocialista államokkal való kooperációban zajlott. A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság által kimutatott összesen 205 nemzetközi társadalomtudományi együttműködési téma az összes témák mindössze 5%-át tette ki, ebből „tőkés viszonylatú" 2% volt. Ezt az arányt kevésnek tartották a szakértők. *„Az együttműködés legfejlettebb formája, a közös kutatás még a társadalomtudományok terén alig honosodott meg (...); ennek nyilván egyik oka, hogy nyugati részről még kevés hajlandóság mutatkozik közös vállalkozásra."* – írták. Az együttműködés kezdetleges szintje, a kölcsönös informálódás volt ekkor még a nyugati intézetekkel való kapcsolatok általános formája. Bár abban az időszakban az MSZMP vezetésén belül a konzervatív politikusok voltak erősebb pozícióban, a pártelit fontosnak tartotta a nyugati kulturális-tudományos kapcsolatok további fejlesztését, melyhez a helsinki folyamat jó hátszelet biztosított.[885] A pártvezetés a nyugati kapcsolatok fejlesztésében jelentékeny szerepet szánt a KB TTI-nek, s ez egyezett a kutatók érdekeivel is.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében dolgozók egyik legnagyobb előnye ugyanis az volt a többi, szocializmus kori kutatóhellyel szemben, hogy viszonylag gyakran utazhattak a Vasfüggöny nyugati oldalára. Ez kifejezetten irigylésre méltó tényezőnek számított a hazai szociológiai életben a hidegháború korában, több egykori KB TTI-s munkatárs is kiemelte ennek a jelentőségét.[886] Úgy tűnik, a Szovjetunió szatellit államaihoz képest a magyar kutatók helyzete tényleg jobb volt ilyen szempontból, akkor is kiutazhattak Nyugatra, amikor Moszkvában éppen konzervatívabb politikai irányvonal volt napirenden.[887] A hetvenes évek második felében megnőtt a „kapitalista" országokból származó látogatók száma is.[888]

---

[884] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.). és G. MÁRKUS 1986. 120.

[885] MNL OL XIX–A–85–b. (1976–1977) 2. doboz. A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság jelentése a nyugati társadalomtudományi kapcsolatainkról (1977. február 25.).

[886] A szerző interjúja Kerekes Györggyel (2013. szeptember 12.), és Kovách Imrével (2015. április 21.) (Mindkettő a szerző tulajdonában).; GOMBÁR 2013. 70., 74.

[887] Ld. ehhez HUSZÁR 2010. 258.

[888] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).

A legjelentősebb nyugati kapcsolatok az *NSZK*-val alakultak ki. Először a nyugatnémet kommunista párt elméleti kutatói intézetével, a Frankfurt am Mainban található Institut für Marxistische Studien und Forschungennel (a továbbiakban IMSF) jött létre jó viszony. A két intézet közötti együttműködés már 1970-ben kialakult,[889] ezt továbbfejlesztendő 1976-ban megállapodást kötött a németekkel a Társadalomtudományi Intézet: a két kutatóhely három témakör (1. A politikai demokrácia kérdései, 2. A mai szociáldemokrácia, 3. Az ifjúság helyzete és perspektívái) közös vizsgálatában egyezett meg. A kapcsolatok kezdetben inkább vezetőségi szinten léteztek, de idővel egyre több magyar tudós utazott a nyugat-németországi intézetbe tanulmányútra.[890] A közös munka olyannyira eredményes volt, hogy 1981-ben mind az NSZK-ban németül, mind hazánkban magyarul megjelent *A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és az NSZK-ban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról* című kötet a két intézet kiadásában,[891] melynek alkalmából a német társintézmény kerekasztal-megbeszélést rendezett (ezen természetesen a KB TTI is képviseltette magát Bőhm Antal, Papp Zsolt és Pál László személyében).[892] A magyarországi intézet is többször vendégül látta a frankfurti kutatóközpont munkatársait.[893]

Említésre méltó kapcsolatok alakultak ki még nyugat-német relációban a világhírű, *„baloldali szociáldemokrata beállítottságú”* Institut für Sozialforschunggal,[894] mellyel ugyancsak kötött együttműködési megállapodást a KB TTI. Számos kerekasztal-megbeszélést rendezett a két kutatóhely, évenként egy-egy tematikus munkatalálkozót is tartottak. Az NSZK-s fél szorgalmazta kutatók, ösztöndíjasok cseréjét is.[895] A magyar fél élt is a lehetőséggel, s a frankfurti iskolával igen magas szinten foglalkozó Papp Zsolt, illetve Kolosi Tamás és Gidai Erzsébet kikövezte az utat az utánuk kiutazó intézeti munkatársak előtt is.[896] Más nyugat-német intézményekkel is kapcsolatba került a KB TTI (pl. a bonni Friedrich Ebert Alapítvány Kutatóintézetével, akikkel évente két alkalommal rendeztek kerekasztal-

[889] LAKOS 1981. 3.
[890] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).
[891] LAKOS 1981. 5.
[892] LAKOS 1981. 5., PÁL 1981. 444.
[893] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete külügyi terve (1979. IX. 1 – XII. 31.); MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az 1979. november 1-i csoportvezetői ülésről (1979. november 1.); GIDAI 1983. 535.
[894] Ez volt a híres frankfurti iskolához köthető gondolkodók intézményi központja.
[895] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).
[896] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 53. ő. e. Kósa Erzsébet: Útijelentés (Frankfurt am Main, Institut für Empirische Sozialforschungen; 1978. jún. 12–23. (1978. június).

megbeszélést, a Marburgi egyetem társadalomtudományi tagozatával, a Konrad Adenauer Alapítvánnyal stb.).[897]

Az intézeti munkatársak szakmai fejlődése szempontjából jelentékeny szerepet játszottak az *olaszországi* tudományos műhelyekkel való kapcsolatok is. A hazai szocialista rendszerből részben kiábrándult, kritikai alapállású társadalomtudósok a hatvanas évektől kezdve előszeretettel fordultak az MSZMP-nél jóval nyitottabb Olasz Kommunista Párt (OKP), s különösen annak kutatóhelye, a Gramsci Intézet felé, bár az eurokommunizmus térhódításával ez egyre erősebb moszkvai ellenszélben történt, a brezsnyevi vezetés ugyanis kifejezetten kártékonynak ítélte az eurokommunista elméleteket.[898] Mindenesetre az érdeklődés kölcsönös volt: az olaszok is foglalkoztak a Keleti Blokkal, főleg lengyel és magyar vonatkozásban, 1977-től a Gramsci Intézet előadásokat és vitákat rendezett Magyarország 1945 utáni történetéről, az OKP két fős küldöttsége pedig a Társadalomtudományi Intézetet is felkereste.[899] Az olasz kapcsolatok terén Széll János játszott úttörő szerepet, aki már a hatvanas évek végén tudományos szinten foglalkozott az OKP-vel, s kétszer egy évet töltött a Gramsci Intézetben.[900] 1978 októberében a KB TTI hivatalos delegációja Rómába látogatott, ahol megállapodást kötöttek az Intézettel, s három témában jelölték meg az együttműködést (ifjúság és oktatás; a gazdasági fejlődés társadalmi összefüggései; a dolgozók termelésbe való beleszólása).[901] A magyarországi politikai vezetés reformer szárnya különösen a szocialista rendszer utolsó éveiben, 1987–1988-ban becsülte meg a KB TTI itáliai kapcsolatait, amikor a reformműhellyé váló intézetben már olyan írások is készültek, melyek többek között az eurokommunizmus hatására a többpárti demokrácia és a társadalmi demokrácia közti árnyalt különbségekre is felhívták a figyelmet.[902]

Franciaországban a Thorez Intézet töltötte be azt a szerepet a KB TTI számára, amit Itáliában a Gramsci Intézet. A párizsi kutatóhellyel 1977 végén állapodtak meg a magyar tudósok (korábban inkább csak egy-egy kutató tanulmányútjában merültek ki a francia kapcsolatok), négy téma közös kutatásában állapodtak meg: állam-párt-demokrácia, szövetségi politika és ideológiai harc, társadalmi struktúra és megváltozásának hatása a

[897] Uo., továbbá MIKECZ 1981. 624., DOBOZI-HARGITA 1984. 148., H. I. 1989. 584.
[898] KALMÁR 2014. 705. és SIMON 2016. 74.
[899] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 46. ő. e. Feljegyzés az olasz vendégek magyarországi látogatásáról (1977. október 12.).
[900] GOMBÁR 2013. 74., 93.; MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 8. ő. e. Feljegyzés Lakos Sándor elvtársnak. Jelentés a kiadványok helyzetéről (1970. december 2.).
[901] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.)., MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az 1979. június 28-i Igazgatósági ülésről (1979. július 2.), SZABÓ 1984. 475.
[902] SIMON 2016. 131.

politikai rendszerre, az értelmiségi politika fejlődése.[903] Francia tudósok is többször jártak a Társadalomtudományi Intézetben, pl. Michel Crozier szociológus is 1980 októberében.[904]

Nagy-Britanniába már az Intézet korai időszakában is szívesen utaztak magyar kutatók,[905] de igazán szoros intézetközi együttműködés nem alakult ki a szigetországgal. Igaz, Nagy-Britannia Kommunista Pártjával az 1980-as évek elején két-két főt cserélt a KB TTI,[906] ám ez sem tudta szorosabbra fűzni a viszonyt. Mindenesetre az egyéni tanulmányutakon Angliába látogató tudósok saját témáikat illetően hasznos adatokhoz, információkhoz juthattak hozzá, nem beszélve a személyes kapcsolatok kiépítéséről. Az angolok mutattak némi érdeklődést a Társadalomtudományi Intézet (s általában a magyar szociológiai kutatások) irányában,[907] de ritkán fordult elő, hogy a KB TTI az Egyesült Királyságból fogadjon vendégeket.[908]

Ausztria vonatkozásában fontos volt, hogy az Intézet munkatársai többször is részt vehettek az 1947 óta működő salzburgi Amerikai Tanulmányok Szemináriuma által rendezett konferenciákon, ahol többek között olyan ismert tudósokat is meghallgathattak, mint a Nobel-díjas Friedrich von Hayek, vagy az NSZK-politikus Egon Bahr.[909] A Társadalomtudományi Intézet 1976-ban együttműködésre lépett az Osztrák Kommunista Párttal a szocialista demokrácia, valamint a szociáldemokrácia közös kutatását illetően.[910]

Az Európán kívüli kapcsolatok közül az *Egyesült Államokat* kell kiemelni. *„Az Egyesült Államokról (…) minél többet tudni, magától értetődő kívánalom volt.”* – emlékezett évekkel később Gombár Csaba, aki maga is egy évig tanult Kaliforniában 1971–1972-ben.[911] Azt lehet mondani, hogy az USA-ról minél több mindent megtudni, feltárni, elemezni nemcsak „magától értetődő,” hanem hivatalos kívánalom is volt az Intézetben.[912] Ezért sokakat küldtek amerikai tanulmányútra.[913] Az USA-ban az intézeti munkatársak többek

[903] MIKECZ 1974. 126., MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. Kollár Nóra: Jelentés az MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézete külügyi tevékenységéről 1975–1978-ban (1978. december 30.).
[904] Uo. Emlékeztető az 1980. október 23-i csoportvezetői ülésről (1980. október 27.).
[905] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 8. ő. e. Tervezet (1969. december 12.), POLONYI 1972a.
[906] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 52. ő. e. Lakos Sándor levele Berecz Jánosnak (1979. október 30.).
[907] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 53. ő. e. Bőhm Antal: Beszámoló angliai két hetes tanulmányutamról (1977. október 26.) és Uo. Bőhm Antal: Kiegészítés angliai tanulmányúi beszámolómhoz.
[908] Egy példa erre: MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 26. ő. e. Emlékeztető az 1978. május 3-i csoportvezetői ülésről.
[909] B. J. 1973. 127.; BŐHM 1976. 201.; FORGÁCS 1981. 626.
[910] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 29. ő. e. Lakos Sándor: Előterjesztés a Politikai Bizottságnak az Osztrák Kommunista Párttal kezdeményezett kétoldalú ideológiai együttműködés egyes kérdéseiről (1976. augusztus 17.).
[911] GOMBÁR 2013. 74., 93.
[912] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Alternatív tervezet a burzsoá ideológia és az antikommunizmus tanulmányozására alakuló csoport munkatervére.
[913] Uo. Jelentés a burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoport 1974. évi munkatervének teljesítéséről és az 1975-ös tervéről.; MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 25. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak továbbképzési terve (előzetes összeállítás a beérkezett igények alapján).; GOMBÁR 2013. 93.; ZSIGMOND 1978. 206.

között eljuthattak Berkeley-be, a New Brunswick-i Rutgers és a New York-i Columbia Egyetemre, sőt a rendszerváltás hajnalán a Társtud. Intézet munkatársait az Amerikai Szociológiai Társaság éves találkozójára is meghívták.[914]

Áttekintve a KB Társadalomtudományi Intézetének külkapcsolatait úgy tűnik, hogy az intézmény igen szerteágazó viszonyrendszert tudott kialakítani a világ számos kutatóhelyével, ezáltal képes volt működtetni egy Vasfüggönyön is átnyúló „kulturális transzfert." Az intézeti dolgozók egy része még akkor is ellátogathatott a nyugati országokba, amikor a diplomáciai feszültség miatt erre más szocialista országok (pl. a Szovjetunió) társadalomtudósainak nem, vagy csak minimálisan volt esélye.[915] Nyilvánvaló, hogy a magyarországi társadalomkutatóknak a legértékesebbek a „tőkés" országok intézeteivel kialakított kapcsolatok voltak, a „testvérországok" tudósaitól jóval kevesebb újdonságot tudtak tanulni (vagy éppenséggel semmit, a szovjetek lemaradása ezen a téren is hatalmas volt, erre több általam megkérdezett egykori intézeti munkatárs is utalt).[916] Minden kétséget kizáróan az egyik legnagyobb nyereséget a rendszeres nyugati utazások jelentették az Intézet munkatársai számára, segítségükkel olyan nemzetközi kapcsolatokat alakíthattak ki, amelyekből későbbi szakmai pályafutásuk során is profitálhattak. Hogy a szigorúan vett tudományos célon túl volt-e egyéb (pl. diplomáciai, netán hírszerzői) célja a KB TTI kapcsolatépítéseinek, egy másik írás témája lehetne.

[914] BŐHM 1974. 117., RÓBERT 1989. 141.
[915] HUSZÁR 2010. 258–259.
[916] A szerző interjúja Kerekes Györggyel (2013. szeptember 12.), és Kovách Imrével (2015. április 21.) (Mindkettő a szerző tulajdonában).

II/9. A Társadalomtudományi Intézet megszűnése (1989–1991)

Bár Aczél György igazgatósága alatt a Társadalomtudományi Intézet reformer jellege tovább erősödött, és az ott dolgozó kutatók jelentős része egyre élesebben, egyre bátrabban kritizálta a létező szocializmust, nem tűnik igaznak az az olykor feltűnő állítás, hogy a KB TTI-ben készítették volna elő magát a rendszerváltást.[917] Munkatársainak ellenzékiekkel ápolt kapcsolatai dacára maga a Benczúr utcai reformműhely a szocializmus 1989-es összeomlásáig végig megmaradt az MSZMP KB egyik intézményének, az ott dolgozók munkáltatója a párt Központi Bizottsága volt, dolgozói tudományos kutatómunkát végző pártalkalmazottak voltak tulajdonképpen. Nagy részük baloldali gondolkodású személynek tartotta magát, s csak kevesen jutottak el az 1980-as évek második feléig a rendszer teljes tagadásához, a legtöbben jelentős reformokban, esetleg modellváltásban gondolkodtak, s majdhogynem az utolsó pillanatig tagjai maradtak az MSZMP-nek. A levéltári dokumentációban nincs semmi nyoma annak, hogy éppen a KB TTI-ben tervezték volna meg a szocializmus lebontását, a régi hatalmi/tudományos elit „átmentését" a demokráciába. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy az intézmény jelentős szerepet játszott a rendszerkritikus értelmiség szerveződésében, más reformműhelyekhez hasonlóan „védőernyőt" húzott több „ellenzéki" értelmiségi fölé, akik később igen aktívan részt vettek a rendszer megváltoztatásában. Egyes személyek pedig – mint már korábban említettem – közvetett vagy közvetlen módon, de részt vettek a rendszerváltás előkészítésében is. Kolosi Tamás és Pokol Béla pl. bekerült az 1989. március 20-án Németh Miklós kormányfő által életre hívott, a Minisztertanács munkáját segítő Tanácsadó Testületbe is, amelyben helyet foglalt az egykor a KB TTI-ben dolgozó Bihari Mihály és Gazsó Ferenc is.[918] Tehát a rendszerváltás szellemi előkészítésében az Intézetnek volt szerepe, a többi reformműhellyel együtt.

Az egypárti diktatúra bomlása alatt az MSZMP KB intézményeinek sorsa is bizonytalanná vált. 1989-ben a Társadalomtudományi Intézet és a Politikai Főiskola között *„bizonyos koordinációs feladatok ellátására"* közös tanács jött létre, amelynek a Párttörténeti Intézet képviselői is tagjai voltak. 1989 nyarán szóba került a 3 intézmény összevonásának lehetősége is, ami mellett főleg Andics Jenő, a KB APO osztályvezetője és Berecz János kardoskodott. Mások (pl. Bayer József, Szentes Tamás) komoly érveket hoztak fel az egyesítés ellen,[919] s a pártközpont egy része is őket támogatta. A KB Társadalompolitikai

[917] Ld. pl. SZABÓ ZOLTÁN 2003. 4.
[918] GOMBÁR 2012. 4., KEREKES 2001. 10., RIPP 2006. 349., SEREG 2010. 141.
[919] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában)

Osztály 1989. júliusi javaslata úgy érvelt, hogy a *„Társadalomtudományi Intézet ma az egyetlen az országban, amely (…) interdiszciplináris, komplex, elméleti és gyakorlati kutatások végzésére szolgál(…). Az összevonás veszélyeztetné a TTI eddigi funkcióinak teljesítését és előidézheti a meglévő szellemi kapacitás leépülését. Az összevonás következtében a legértékesebb teljesítményt nyújtó 10–15 kutató eltávozása várható."*[920]Az MSZMP Elnöksége úgy vélte, hogy a pártnak a jövőben is szüksége lesz egy elméleti-politikai intézetre, ezért nem került szóba a KB TTI felszámolása.A párt vezetői azt tervezték, hogy a részbenmódosított profilú intézet 1990. január elsejével kezd majd el működni a Politikai Főiskola Ajtósi Dürer sori épületkomplexumában. A régi/új kutatóállomást nem a három intézmény *„mechanikus összeolvasztása útján*" kívánták létrehozni, hanem valahogyan integrálni akarták a közös értékeiket. A feladat megoldására bizottságot állítottak fel Berecz János vezetésével.[921] Sok eredményre nem juthattak, hiszen 1989. szeptember 28-án az Elnökség levette a kérdést napirendjéről, mondván hogy a három pártintézmény sorsáról majd az októberi kongresszus után felálló új vezetés fog dönteni.[922]

Az MSZMP-ből MSZP-vé alakuló pártnak azonban kisebb gondja is nagyobb volt annál 1989 őszén, hogy a Társadalomtudományi Intézettel foglalkozzon. Aczél György 1989. októberben nyugdíjba vonult. A bizonytalan intézményi környezetben megindult a harc a Benczúr utcai épületért, amit többek között a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület is szívesen birtokba vett volna. Szóba került, hogy az MSZP politikai elemző műhelye legyen az átalakuló Intézet, de ezt többen élesen ellenezték, az MSZP elnöksége végül 1989 novemberében úgy döntött, hogy az intézmény a Politikai Főiskolával együtt kerüljön állami kezelésbe.[923] 1989 decemberének elején a Minisztertanács úgy foglalt állást, hogy mivel a *„Társadalomtudományi Intézet össztársadalmi szempontok miatt az ország fontos intézménye, ezért átmenetileg egy évig a költségvetésből támogatja és a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá helyezi az intézményt."* Tekintve, hogy ez sem volt végleges megoldás, a helyzet rendezésére néhány intézeti kutató (többek között Balogh István) tárgyalásokat kezdett az MTA-val, aminek eredményekén 1991-ben megszületett a megegyezés. Az akadémiai intézményrendszerbe olvasztották a KB TTI romjait, amiből megalakult az MTA Politikai Tudományok Intézete. Ez 1999. decemberig maradt a Benczúr utcában (az épület

[920] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 25.
[921] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 3. ő. e. (1989. július 17.) Jegyzőkönyv az Elnökség 1989. július 17-én megtartott üléséről, 8–9.
[922] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 11. ő. e. (1989. szeptember 28.) Jegyzőkönyv az Elnökség 1989. szeptember 28-án megtartott üléséről 6.
[923] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában), valamint CS. A. 1989. 5. és SOLT 1990. 30.

nem volt az MTA tulajdonában, de használati joga volt rá), „társbérletben" néhány másik szervezettel (pl. a GALLUP elődjével, vagy a *Századvég* szerkesztőségével) majd felköltözött a Várba (a Benczúr utcai épületben ma az MTA Nyelvtudományi Intézete működik). Ahogyan az átalakított intézet neve is mutatja, az addig is művelt politológiai kutatások váltak a rendszerváltás után dominánssá.[924]

Az átalakulás rendkívül jelentős létszámleépítéssel járt, több régi kutató (pl. Schmidt Péter) másodállása is ekkor szűnt meg. A KB TTI-nek 1988 elején összesen 110 munkatársa volt, 47 személy tartozott a politikai állományba (azaz ennyi ember volt tudományos kutató), ezt 21 főre redukálták le.[925]Ötfős ideiglenes testület alakult az ügyek vitelére, amelynek Guba László volt a titkára, s tagja volt Balogh István, Bihari Mihály, Bőhm Antal és Kovách Imre. 1989. decemberben indult meg az átállás, egyszerre 70–80 embernek is felmondtak. (Bayer József vállalta magára azt a nagy felelősséggel járó, de hálátlan szerepet, hogy javaslatot tegyen azokról, akiket feltétlenül meg kell tartania az átalakuló Intézetnek.)[926] A rendszerváltás után is a Benczúr utcai kutatóhely állományában maradt többek között Halay Tibor igazgatóhelyettes, Balogh István, aki a Politikatudományi Intézetté alakuló kutatóhely vezetője lett, valamint Bayer József, Bőhm Antal, Fricz Tamás, Gazsó Ferenc, Guba László, Havas Péter, Kéri László, Kovách Imre, Simon János, Szoboszlai György, Utasi Ágnes. Egy időre visszatért kutatásvezetőnek Bihari Mihály és Szelényi Iván is.[927]

Az Intézet többi munkatársa a legkülönfélébb helyekre került. A rendszerváltás hevében sokan érezték úgy, hogy érdemes kilépni a tudósok elefántcsonttornyából, és részt venni az ország átalakításában.[928] Gombár Csaba 1990 nyarán a Magyar Rádió pártonkívüli vezetője lett,[929] és csakhamar a „médiaháborúnak" nevezett politikai harcok első vonalába került. Mások politizálásra adták a fejüket, és hosszabb-rövidebb ideig különböző pártok tagjai lettek: Bayer József (rövid ideig), Kerekes György, Szpirulisz Ildikó az MSZP-hez, G. Márkus György és Szegő Andrea a Magyarországi Szociáldemokrata Párthoz csatlakozott,

[924] BALOGH 2000. 3–4., valamint a szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában), KÉRI 2012. 20., NÉPSZAVA 1989. 1.
[925] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Jegyzőkönyv az MSZMP Elnöksége 1989. július 3-i üléséről 29., MTA 1991. 451., SCHMIDT 2008. 56.
[926] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában)
[927] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindkettő a szerző tulajdonában), továbbá INFO- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNY 1992. 55–56., MTA 1991. 450–451., MTA 2001. 519., NÉPSZABADSÁG 1990. 5.
[928] Ld. ehhez HANKISS 2015. 120.
[929] NÉPSZABADSÁG 1990b. 5.

utóbbi emellett a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetségének is az alelnöke volt.[930] Gazsó Ferenc is az MSZP sorait erősítette, de korántsem egyszerű párttagként: az MSZMP utolsó kongresszusának legnagyobb platformjában, a Reformszövetségben lett szóvivő, emellett ő volt a Demokratikus Magyarországért Mozgalom főtitkára is. Mások inkább a jobboldal felé tájékozódtak: Mikecz Tamás az MDF tagjaként diplomatakarriert csinált (1992-ben Magyarország rendkívüli és meghatalmazott nagykövete lett Moldovában), Gidai Erzsébet a rövid életű, Pozsgay Imre és Bíró Zoltán fémjelezte Nemzeti Demokrata Szövetségnek lett az egyik vezetője.[931] A legtöbben viszont távol maradtak a politikától, és megmaradtak kutatónak, vagy oktatónak: Papp Zsolt a Közgazdaságtudományi Egyetem filozófia tanszékére, Gedeon Péter a politikai gazdaságtan tanszékre ment tanítani, Hülvely István 1991-ben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem politológia tanszékének lett a vezetője, Schmidt Péter visszament az ELTE jogi karára és 1990-ben megválasztották alkotmánybírónak is. Kolosi Tamás sikeres üzletember lett: az általa alapított TÁRKI egyre jelentősebb közvéleménykutató céggé vált. Az idősebb munkatársak (pl. Polonyi Péter)[932] nyugdíjba vonultak, de általában tovább folytatták tudományos tevékenységüket.

A Társadalomtudományi Intézetben töltött éveket természetesen senki sem felejtette el. Minden egyes visszaemlékező csak pozitívan nyilatkozott meg az ott töltött időről. Ezekben a visszatekintésekben az Intézet úgy jelenik meg, mint az a pártszerv, ahol teljesen szabadon lehetett kutatni és vitázni a „legkényesebb" politikai kérdésekről is, és ahova éppen emiatt minden reformpárti hazai társadalomtudós vágyott. Bihari Mihály szerint a Benczúr utca 33. alatt a hazai társadalomtudós gárda elitje dolgozott. Kéri László szerint a „Társtudban" *„olyan szélességű kutatói szabadsághoz jutottunk, amelyhez fogható az akkori Magyarországon sehol másutt nem volt."*[933]Az egykori munkatársak általában kiemelik, hogy látókörük bővítéséhez hatalmas lehetőséget biztosított az Intézet, köszönhetően a számos utazási lehetőségnek,[934] és a jól felszerelt, kurrens nyugati szakirodalommal bőségesen ellátott könyvtárnak.[935] A kutatásokhoz tehát jó feltételeket biztosított a reformműhely, a jelenkori magyar tudománytörténetben mindenképpen kivételes helyet foglal el.

---

[930] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában),CZINGRÁBER 1991. 4., R. P. E. 1990. 11.
[931] DÉLMAGYARORSZÁG 1993. 8., GÉMES 1989. 3., MKÉ 2001. 405., RIPP 2006. 474.
[932] MKK 1990. 192.,MTI 2008. 885., MTI KK 2008. 486., 962., PAPP 1991. 326., RAB 2008. 21.
[933] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában),GOMBÁR 2012. 14., KÉRI 2012. 11., SEREG 2010.
[934] A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9., Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. és Kovách Imrével, 2015. április 21. (Mindegyik a szerző tulajdonában), továbbá GOMBÁR 2012. 14., TÓTH 2013. 62.
[935] A szerző interjúja Dömény Zsuzsával, 2013. október 21.,Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. és Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (Mindegyik a szerző tulajdonában), valamint TÓTH 2013. 63.

III. fejezet
Kutatási programok és a döntéselőkészítés gyakorlata

III/1. A munkásosztály-kutatás

Az ipari/városi munkásság a XX. század második harmadára a legnagyobb létszámmal bíró magyar társadalmi csoporttá vált, s az is maradt a rendszerváltással egyidőben jelentkező posztindusztrializációig. A munkássággal való társadalomtudományi kutatások azonban – alapvetően ideológiai okokból – meglehetősen kockázatosnak számítottak a Kádár-kori Magyarországon. Ez egyike volt azon témáknak, ahol a kevésbé elővigyázatos tudósok könnyen beleütközhettek a rendszer egyik legfontosabb ideológiai tabujába. A hatalom legfelsőbb birtokosai szerint ugyanis az ipari munkásság egyetlen, egységes homogén társadalmi osztályt alkotott, a kommunista állampárt, az „élcsapat" pedig hivatalosan az ő nevükben gyakorolta a hatalmat, a „munkásosztályt" azonosították „a párttal," pontosabban a pártvezetéssel.[936] Ez a jelentős ideológiai kötöttség rendkívül lehatárolta a társadalomkutatók vizsgálati lehetőségeit. A munkásságról éveken keresztül csak elismerően, az „élmunkásokról" pedig elragadtatva lehetett beszélni. Ez utóbbiakat az ötvenes évek első felében különleges emberekként, sőt hősökként, már-már emberfeletti teljesítményekre képes „ipari katonaként" mutatták be, akiknek eszükbe sem jut, hogy munkateljesítményüket visszafogják, vagy taktikázzanak vele. Ebben a felfogásban a „munkás" öntudatos dolgozó (vagyis hisz abban – mivel ő ért a leginkább a munkamódszerekhez, gépekhez stb. –, hogy ő a termelés „igazi ura"),[937] belső igény készteti arra, hogy saját érdekeit háttérbe szorítva a közösségért munkálkodjon.[938]

Az MSZMP és az állam vezetői nagyrészt a munkásosztályból származtak, s erre rendszeresen emlékeztették is a tömegeket. Bár nagy többségük 1945 után már nem a gyárakban, hanem különféle párt- vagy állami szervekben dolgozott, magukat tudatosan „munkásnak" nevezték, s bár ezt sok ipari dolgozó furcsállta, gondolkodásukat mégis befolyásolta, hogy a vezetők legitimációjukat részben munkásszármazásúkból vezették le. Azt valószínűleg nem hitte el a fizikai dolgozók többsége, hogy ténylegesen az ő rétegük gyakorolja a hatalmat, de azt elfogadták, hogy Magyarországon az uralomnak ez a

[936] BARTHA 2017b. 8., BELÉNYI 2000. 171., VALUCH 2012. 5.
[937] KEMÉNY 2010. 90., VALUCH 2005. 213.
[938] SZABÓ 1998. 46., 56., 62., 82.

jogalapja.[939] A rendszer vezetőiben 1956 őszéig fel sem merült, hogy a „dolgozó tömegeknek" esetleg jelentősebb fenntartásaik is lehetnek a politikai irányvonallal. Lassan tudatosult csak bennük – többek között éppen a társadalomtudósok tevékenysége miatt –, hogy az úgymond „hatalomra került proletariátus" milyen óriási változásokon ment keresztül az 1945 utáni évtizedekben, s ez hogyan hatott a réteg igényeire, érdekérvényesítő képességére.[940]

A Kádár-rendszer vezetői (tanulva az 1956-os forradalomból, amelyben köztudottan tömegével vettek részt a munkások) már felismerték, hogy az államosított üzemekben differenciált társadalmi kapcsolatok is megjelenhetnek, számolni kell a gyárak munkamegosztási viszonyaival, vagyis léteznek a hivatalosan meghirdetett „össztársadalmi érdekkel" szembenálló magatartások is. 1958-ban jelentős apparátust bevonva felmérést készítettek a nagyüzemi munkások helyzetéről, s még ugyanebben az évben napvilágot látott az MSZMP 1958-as munkáshatározata.[941] Ez a dokumentum már tükrözte azt a felismerést, hogy a munkásoknak ugyanolyan szükségleteik vannak a szocializmusban, mint a kapitalizmusban. Innentől kezdve a pártvezetés igyekezett megismerni a munkásosztályt, kiemelt figyelmet fordított a dolgozók mindennapi problémáinak orvoslására, életszínvonaluk folyamatos növelésére (szemben a Rákosi-féle kurzussal, amely az erőltetett iparosítás terheit áthárította a társadalomra).[942] Már az 1958-as határozat nyomán megemelték a családi pótlékot, majd sor került egyes bérkategóriák, illetve a nyugdíjak rendezésére is. (Más javaslatokról – pl. a lakáshelyzet általános javításáról, a béreknél kialakult „egyenlősdi," vagy a jövedelemaránytalanságok megszüntetéséről – viszont kiderült, hogy csak a gazdaságirányítási rendszer átalakításával oldhatók meg.) A propaganda is változott, míg az 1950-es évek első felében egy-egy „élmunkást" emeltek ki követendő példaként, addig 1956 után a szocialista brigádmozgalom, mint kollektíven fellépő egység lett a követendő példa. A „melósok" idealizálása nem szűnt meg, de a média ekkor már nem ruházta fel különleges képességekkel a „termelésben élenjáró dolgozókat," inkább azt hangsúlyozta, hogy a jó brigádtag is egy a gyár többi munkása közül, hasonló problémákkal küzd, mint bárki más, legfeljebb kicsit jobban igyekszik teljesíteni a munkahelyén.[943]

A konszolidáció és az életszínvonal-politika következtében az 1960-as évek közepére stabilizálódott az MSZMP és a munkásság viszonya, a pragmatikus kádári

[939] FÖLDES 2018. 113., 127., KEMÉNY 2010. 197–198.
[940] ORBÁN 1972. 3.
[941] BELÉNYI 2009. 153., FÖLDES 2018. 109., MAKÓ 1983. 61–64.
[942] BARTHA 2012. 60., BELÉNYI 2000. 170., PAP 2015. 147., SZÁNTÓ 1998. 30.
[943] FÖLDES 2018. 113., ILLÉS 1970. 104., SZABÓ 2007. 166–167., TÓTH 2010. 66., 68–69.

hatalomgyakorlásnak hála ritkák voltak és általában egy-egy üzem keretei között maradtak csak a sztrájkok és a munkabeszüntetések. A gazdasági növekedéssel együtt járó reálbér-emelkedés, a fizikai dolgozók számára kedvező munkaerőpiac, a kereseti arányok lefelé nivellálása évekre stabilizálta a főbb munkásrétegek alapvetően jó, vagy legalábbis az előző két évtizedhez képest mindenképpen jobb közérzetét. A politikusok egy része azonban tisztában volt azzal, hogy korántsem szűntek meg a problémák. Tapasztalták, hogy a rendszer ideológiájában fontos helyen szereplő „üzemi demokrácia" meglévő szervezetei csak formálisan működnek.[944] Tudták, hogy a „munkásosztály és a párt vezető szerepét tagadó vagy helytelenül értelmező nézeteket" nem sikerült teljesen felszámolni, de tudták azt is, hogy az 1958-at követő évtizedben a párt- és állami vezető testületekben mindenütt csökkent a munkások aránya.[945] Érzékelték, hogy a vállalat-, vagy üzemvezetők növekvő fizetése komoly ellenérzéseket generál beosztott dolgozóik körében. Ráadásul a hatvanas évek közepétől a pártvezetés megkezdte az új gazdasági mechanizmus előkészítését, melyet szükséges gazdaságpolitikai lépésnek tekintett, de azért valamennyire tartott is tőle. A politikusok ugyanis nem tudták, hogyan fog reagálni a társadalom a reformra, érinteni fogja-e vajon az a proletariátus „vezető szerepét?"[946] Mindezek, s a munkásosztályon belül lezajlott jelentős átalakulások (óriási létszámnövekedés 1950-től, a munkásság szerkezetének változásai stb.) arra késztették a politikai szférát, hogy szorgalmazza a fizikai munkát végző társadalmi csoportokkal kapcsolatos tudományos vizsgálatokat, hiszen nem voltak kielégítő, naprakész ismereteik az általuk legfontosabbnak tartott társadalmi rétegről, annak ellenére, hogy hivatalosan az ő nevükben kormányoztak.[947] A gyáripari munkásság lehetséges reakcióinak mérlegelése pedig szinte minden fontosabb politikai döntés előtt kötelező volt a kádári hatalmi centrumban, ahol az ipari munkásság pozícióit, érdekérvényesítési lehetőségeit végig felülértékelték.[948]

Az MSZMP irataiból úgy tűnik, hogy ekkoriban többen is felhívták a figyelmet arra, hogy többet kellene foglalkozni a munkássággal. Lakos Sándor, a Társadalomtudományi Intézet igazgatója 1968 nyarán előterjesztést készített az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a munkásosztály műveltségi helyzetéről. Az anyagban – melyet Aczél György is láttamozott – leírta, hogy a témában ugyan több intézmény is folytat vizsgálatokat, de ezeket kívánatos volna jobban összehangolni. Az APB felhívhatná az érintett minisztériumokat, a

[944] FÖLDES 2018. 113., KEMÉNY 2010. 202., PAP 2015. 148., VALUCH 2005. 224.
[945] FÖLDES 2018. 132.
[946] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Határozat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról. 1. sz. melléklet. Az 1966-ban feldolgozásra kerülő témák, 4., BARTHA 2009. 82., 100., KALMÁR 2014. 246–247.
[947] MNL OL M-KS 904. f. 2. cs. 54. ő. e. Blaskovits János – Illés János: Korunk és a munkásosztály, 42–43.
[948] FÖLDES 1989. 103., FÖLDES 2018. 110.

helyi párt-, szakszervezeti és tömegszerveket a munkásosztály műveltségi viszonyainak rendszeres vizsgálatára.[949] Még ugyanazon év decemberében Szirmai István, az Agit. Prop. Bizottság elnöke első helyen javasolta a magyar munkáshatalom jellegének vizsgálatát, annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy „kikből áll a munkásosztály?"[950]

Ennek köszönhető, hogy az 1966-ban felállított Társadalomtudományi Intézetnek már lényegében alapításától kezdve kiemelt feladatává vált a munkásosztály kutatása, ezt egy külön csoport vizsgálta Illés János vezetésével.[951] Ez volt a KB TTI első hosszabb időre szóló fő kutatási témája, melyben – hasonlóan a többi kutatási programhoz – nagy számban vettek részt más intézetektől kikért személyek.[952] Az 1966-ban meginduló kutatások elsősorban a munkásosztály fogalmával, az összetételében bekövetkezett változásokkal, gazdasági és műveltségi helyzetével foglalkoztak.[953] 1968-tól ezt igyekeztek kiegészíteni a Tudományos-Technikai Forradalom (TTF) munkaerőre gyakorolt hatásainak elemzésével, a társadalmi rétegződéssel, a szakmai és a politikai képzés nehézségeinek analizálásával is.[954] A hetvenes évek elejétől pedig megkísérelték felvázolni a munkásosztály fejlődésének távlatait, valamint kapcsolatait a magyar társadalom egyéb rétegeivel.[955] Ebben az alfejezetben ezeket a kutatásokat kívánom bemutatni az Intézet 1966-os alapításától kezdve 1974-ig, ekkor jelentek meg ugyanis az MSZMP KB munkásosztállyal kapcsolatos irányelvei, melynek összeállítói a hivatalos diskurzus szerint felhasználták a KB TTI kutatási eredményeit.

Önálló intézeti kiadványok a munkásosztályról

Mindössze néhány hét telt el az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének 1966. márciusi megalapítása után, amikor már elkészült *Blaskovits János* tollából egy munkásosztályról szóló tanulmánygyűjtemény tervezete. A dokumentum szerint ez *Lakos Sándor* intézetigazgató bevezetője mellett hat önálló írást tartalmazott volna. Maga a kötet

[949] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 98. ő. e. Lakos Sándor: Előterjesztés az Agit. Prop. Bizottságnak a munkásosztály műveltségi helyzetéről és ezzel kapcsolatos néhány elvi és gyakorlati problémáiról (Vitaanyag, 1968. július 11.), 32., 57.
[950] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 106. ő. e. Szirmai István: (1968. december 17.), 10.
[951] MÓDRA 1972. 103., MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet szervezeti felépítése és működésének néhány alapelve (1969. november), 226.
[952] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 20. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.), 1.
[953] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 98. ő. e. (1968. július 16.) Jegyzőkönyv az Agit. Prop. Bizottság 1968. július 16.-i üléséről, 2.; MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Határozat a Társadalomtudományi Kutató Intézet felállításáról. 1. sz. melléklet. Az 1966-ban feldolgozásra kerülő témák, 4.; MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 20. ő. e. Emlékeztető az 1968. január 15-én megtartott intézeti értekezleten elhangzottakról, 46–56.
[954] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. Lakos Sándor: Javaslat az Agit. Prop. Bizottságnak a Társadalomtudományi Intézet munkatervére és más intézetekben kiemelten kezelendő témákra (1968. április), 23.
[955] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 14. ő. e. Javaslat az Agit. Prop. Bizottság részére a Társadalomtudományi Intézet perspektivikus és 1971. évi feladataira, 125–128.

ugyan sosem jelent meg, de a felsorolt tanulmányok közül kettő (Lackó Miklós: *A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*; Blaskovits János: *A munkásosztály fogalmáról*) 1968-ban önálló intézeti kiadványként publikálásra került. A tervben szereplő többi írás közül három (Illés János – Benedeczki Jánosné: *Új vonások a munkásosztály fejlődésében, belső rétegződésében a szocialista építés korában*; Sass György: A munkásosztály életviszonyainak, életszínvonalának alakulása az ellenforradalom után; Vonsik Gyula: *A munkásosztály politikai aktivitásának fejlődése*) azonban sosem látott napvilágot, egy pedig (Kovács Ferenc – Kun Ferenc: *A szocialista társadalom struktúrája és a munkásosztály*)[956] 1974-ben átdolgozva, Kovács Ferenc neve alatt megjelent, de *„A munkásosztály helye a szocialista társadalom struktúrájában”* cím alatt a *Társadalomtudományi Közlemények* 1974. évi 1. számában. Volt két olyan későbbi kiadvány, amelyek nem szerepeltek az 1966-os tervezetben, Balogh István *„A munkásifjúság helyzete,”* és a Turgonyi Júlia – Ferge Zsuzsa-szerzőpáros által írt *„Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei”* című kötet.[957]

Lackó Miklós könyve (*A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban*) valamelyest kivételnek számít a többihez képest: az MTA Történettudományi Intézetében dolgozó kutató nem szociológiai, hanem hivatásából adódóan történeti munkát írt az 1867 és 1945 közötti magyar munkásosztályról.[958] A könyv figyelemreméltó változás volt a korábban megjelent, alapvetően a hivatalos ideológiai elvárásokhoz igazodó munkásmozgalomtörténeti kiadványokhoz képest: össze nem függő forrásszövegek magyarázása, a „proletariátus dicsőítése” helyett adatokkal, elemzésekkel bizonyította, hogy a kommunista mozgalom *miért nem* tudott igazán gyökeret verni a magyarországi munkások körében. (A korabeli, munkásmozgalom-centrikus diskurzus erről gyakran hallgatott, vagy eltorzította a valós képet.) Ez az adatgazdag munka föltétlenül tényszerűbb volt a korabeli „proletár osztályokkal” foglalkozó történeti írásoknál.[959]

A többi kötet – melyek valójában hosszabb tanulmányok voltak, mintsem monográfiák – témaválasztásukban már jobban beleillettek a Társadalomtudományi Intézet profiljába. Turgonyi Júlia és Ferge Zsuzsa közös műve, *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei* empirikus kutatásokon alapuló szociológiai munka: a szerzőpáros hat gyárban készített 260

[956] MNL OL M-KS 904. f. 2. cs. 54. ő. e. Blaskovits János: A munkásosztályról szóló tanulmánygyűjtemény I. kötetének tervezete (1966. április 7.), 36.
[957] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 20. ő. e. A Társadalomtudományi Intézet munkájáról (1970. augusztus 26.), 2.
[958] Amiatt, hogy nem illeszkedett a Társadalomtudományi Intézet fő profiljába, részletesebb elemzésétől ezúttal eltekintek.
[959] NÉMEDI 1974. 107–108., VALUCH 2012. 6–7.

interjút, mielőtt hozzákezdtek volna az íráshoz.[960] Az iparban dolgozó nők számos problémáját feltárták. Bemutatták, hogy a tradicionálisan nőket foglalkoztató iparágakban tevékenykedőknek nem volt lehetőségük szakmát tanulni, a szakmunkástanuló iskolákban a lányok sokkal kevesebb időt tölthettek, mint a fiúk, a női szakmunkások átlagórabére alacsonyabb volt, mint a férfi segédmunkásoké, az egészségre ártalmas munkahelyeken pedig sok nő nem részesült munkaidő-kedvezményben, emellett sok helyen híján voltak a megfelelő orvosi ellátásnak is. Továbbá megállapították, hogy bizonyos területeken (nyomda-, textil-, építőipar stb.) kiugróan magas volt a fiatal, szakképzetlen dolgozók aránya, ráadásul általában egyoldalú szakismeretekkel rendelkeztek. A szerzőpáros által megkérdezettek általában alacsonynak tartották a családi pótlék összegét, s panaszkodtak arra is, hogy nagyon kevés volt a bölcsődei férőhely (az intézmények csak a gyermekek 9,7%-át tudták befogadni). Kimutatták azt is, hogy 1959 óta gyakorlatilag semmit sem csökkent az éjszakai műszakban dolgozó munkásnők száma,[961] ami miatt egyébként a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet a hatvanas években kizárással fenyegette Magyarországot.[962] Ferge és Turgonyi a meglévő problémákért nemcsak az állami szerveket tették felelőssé, hanem a vállalatvezetőket, akik nem szívesen költöttek a nők továbbképzésére, mert tartottak attól, hogy nem fogják tudni kielégíteni a nagyobb szakismerettel együtt járó bérigényeket. Mindemellett úgy vélték, ha a nők úgyis elmennek szülni és gyereket nevelni, akkor fölösleges is támogatni a képzésüket. A „múltból megörökölt" régi, előítéletes szemléletet is kritizálta a két szerző, vagyis azt a nézetet, hogy a férfi családfenntartóként magasabb bérre jogosult, mint az asszony, s a nők jelentős része megalázónak is tartaná, ha többet keresne uránál, de még azt is, ha partnere többet vállalna nála a házimunkából.[963] Tehát a nők általában nem kérdőjelezték meg a férfiak dominanciáját,[964] Magyarország – más szocialista országokhoz hasonlóan – ebben a hagyományos mintákat követte, és a nők általában alacsonyabb fizetésű munkahelyeken tudtak elhelyezkedni.[965] Ezt a szempontot, az „előítéletek erejét," mint visszahúzó szempontot emelték ki a kiadványt méltató újságírók is,[966] hiszen a korabeli nyilvánosságban gyakran azzal magyarázták a létező problémákat, hogy a szocialista társadalomban még jelen vannak a

[960] Írásomban nem az eredeti, 1969-es kiadásra, hanem az 1973-ban ismét megjelent és kibővített tanulmányukra hivatkozom: TURGONYI–FERGE 1973. 59.
[961] Uo. 75., 78., 84., 97., 104–105., 123–125.
[962] BELÉNYI 2009. 153., 214.
[963] TURGONYI–FERGE 1973. 85., 97., 101., 117. Vö. TÓTH 2010. 57. A nők kettős terhelése (munkahelyen és az otthoni, családi környezetben) a többi szocialista országban, pl. a Magyarországinál több szempontból fejlettebbnek számító NDK-ban is probléma volt: WENDT 1997. 148.
[964] Ezt Tóth Eszter Zsófia kutatásai is megerősítették: TÓTH 2007. 168.
[965] WENDT 1997. 150.
[966] BOZÓKY 1969. 31., LENDVAI 1969. 2.

negatív előjelű múlt „káros, elavult nézetei."[967] (A hivatalos diskurzusban a múlt szinte mindig a rossz világot szimbolizálta, szemben a jelennel, a jó rendszerrel.)[968]

A problémák megoldására Ferge Zsuzsa és Turgonyi Júlia többféle javaslatot tett, bár maguk is jelezték, hogy nem vállalkozhattak konkrét, újszerű megoldások ajánlására. Hangsúlyozták a nők általános és szakképzésének javítását, a túlnyomórészt nőket foglalkoztató ágakban a rövidített vagy részmunkaidő bevezetését, a nők éjszakai műszakjának fokozatos megszüntetését bizonyos területeken. Javasolták a bölcsődei/óvodai férőhelyek bővítését, és a napközi otthonok anyagi, személyi feltételeinek javítását is.[969] Ehhez kapcsolódóan felhívták a figyelmet az 1967-ben bevezetett gyermekgondozási segély (GYES) ellentmondásos hatásaira is: egyrészről pozitívnak értékelték a segély bevezetését, másrészt kifejtették, hogy a kormányzat célkitűzésével szemben az egyáltalán nem mérsékelte a bölcsődei férőhelyek iránti igényeket.[970] A bérezés közti nemi diszkrimináció (mely korántsem csak a szocialista országokban számított általánosnak)[971] megszüntetése, vagyis az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvének érvényesítése ugyan szintén fontos követelményként fogalmazódott meg, de a szerzőpáros elismerte, hogy a női fizetések gyors megemelése előtt számos gazdasági akadály tornyosult (a szakképzetlen női munkaerőből túlkínálat volt, a GYES miatt a vállalatvezetők sem akarták emelni a fizetéseket stb.).[972]

Sok tekintetben hasonló írást közölt Balogh István és Gál Róbert is. *„A munkásifjúság"* című tanulmányukban[973] ők is felhívták a figyelmet arra, hogy a régi előítéletek miatt a fiatal munkásnők alacsonyabb bért kapnak ugyanazért a munkáért, mint férfitársaik. A nők szakképzése (s ezzel együtt a női szakmastruktúra) nagyon egysíkú, a szakmunkásképző intézetek pedig meglehetősen távol vannak a megfelelő oktatási körülményektől (kevés iskolában van korszerű előadóterem a természettudományi és technikai tárgyak oktatására, túlzsúfoltak az intézmények stb.).[974] Az írás rámutatott arra is – amit egyébként egy jóval későbbi történettudományi kutatás is igazolt[975] –, hogy szakmunkástanulónak általában az általános iskolát gyenge eredményekkel abszolváló diákok

[967] Vö. SZABÓ 1998. 50. Gyakran idézték Lenin mondását a „hagyományok szörnyű erejéről." MÓD 1970. 96.
[968] TÓTH 2010. 70.
[969] TURGONYI–FERGE 1973. 88., 125., 127., 139–141.
[970] BELÉNYI 2009. 261., TURGONYI–FERGE 1973. 121., 124.
[971] TÓTH 2010. 55.
[972] TURGONYI–FERGE 1973. 102., 139., vö. BARTHA 2009. 289.
[973] A munka alapjául szolgáló írást még Balogh István készítette el, mely 1968-ben jelent meg a Társadalomtudományi Intézet gondozásában „A munkásifjúság helyzetéről és társadalmi szerepéről" címmel. A mű újra megjelent kibővítve az Intézet 1973-as tanulmánykötetében, amit már Gál Róberttel közösen jegyzett Balogh (BALOGH–GÁL 1973). Hasonlóan a Turgonyi–Ferge tanulmányhoz, ezúttal is erre a későbbi kiadásra fogok hivatkozni.
[974] BALOGH–GÁL 1973. 161., 167–168., 207.
[975] BELÉNYI 2009. 234.

mentek. Ennek okát egyrészt abban látták a szerzők, hogy a közép- és felsőfokú felvételeknél alkalmazott származás szerinti kategorizálás eltörlése (1963) után nem tettek meg mindent azért, hogy ne csökkenjen a munkás-paraszt eredetű tanulók száma, másrészt sok szülő többre tartotta a társadalmilag gyakran „haszontalanabbnak" bélyegzett, íróasztal melletti munkát, és inkább a gimnáziumok felé terelte gyermekét.[976] A szerzőpáros beszámolt még arról is, hogy a kevés kollégiumi hely főleg az eredetileg is hátrányosabb helyzetben lévő szakmunkástanulókat sújtja, a pályakezdők jóval kevesebbet keresnek, mint az idősebb dolgozók, nagyon nehezen jutnak saját lakáshoz, nagy tömegben laknak zsúfolt, korszerűtlen, az aktív kikapcsolódásra teljesen alkalmatlan munkásszállásokon. Emellett nagyon jelentős (és folyamatosan újratermelődik) az elemi iskolai tanulmányaikat be nem fejezők száma is.[977] (Ezek a problémák később is megmaradtak, ld. a III/2., ifjúságkutatással kapcsolatos fejezetet!) Megoldásként Balogh István és Gál Róbert szorgalmazta a családalapítási segély bevezetését, a vállalati munkásszállások fejlesztésének rögzítését a kollektív szerződésekben, valamint a szakmunkásképzés korszerűsítését – nemcsak a képzés szervezeti, tartalmi, hanem az oktatás személyi, tárgyi és technikai feltételeinek fejlesztését is.[978]

A legnagyobb figyelmet azonban nem a Turgonyi-Ferge, vagy a Balogh-Gál szerzőpáros által írt kiadványok keltették, hanem Blaskovits János elméleti jellegű írása (*A munkásosztály fogalmáról*). A szerző saját bevallása szerint ebben arra tett kísérletet, hogy bővítse a munkásosztály problémáival kapcsolatos elméleti ismereteket, valamint hogy cáfolja azt a „burzsoá ideológusok nézeteivel rokon" (s a kínai vezetők álláspontjára is emlékeztető) tételt, amely szerint az uralmat megszerző proletariátus fokozatosan a többségi társadalomtól elidegenedett „új osztállyá" válik, életszínvonalának javulásával elveszti munkásöntudatát.[979] Blaskovits szerint ez nem igaz, szerinte a munkásság „az átmeneti felhígulás után" egyre inkább stabilizálódik, ugyanakkor azt elismeri, hogy már nemcsak „láncaikat veszíthetik."[980] A szerző szembeszáll azokkal a szerzőkkel – pl. Buza Mártonnal – akik túlságosan kiterjesztik a munkásosztály határait, és „munkásnak" tekintik az összes üzemi alkalmazottat, értelmiségit és a politikai vezetőket is. Szerinte ez helytelen álláspont. Blaskovits úgy véli, a párt- és állami szervek irányítói nem sorolhatók a proletariátushoz (bár ők egykori osztályuk leghűségesebb képviselői), ahogyan a vállalatok, minisztériumok magasabb beosztású személyei és a bankok munkatársai sem, mivel ők nem végeznek „termelőmunkát." Viszont

[976] BALOGH–GÁL 1973. 154., 159., 193.
[977] Uo. 163., 168–170., 200., 206.
[978] Uo. 161., 163., 170., 200.
[979] BLASKOVITS 1968. 5., 7. Az „új osztály" elméletekhez ld. ANDORKA 2006. 166., 180–181., BARTHA 2017b. 8., KOVÁCS 1971. 57. és SZELÉNYI 1990. 471–479.
[980] BLASKOVITS 1968. 55., 67–68.

az üzemi technikusok, a mérnökök nagy része és részben az adminisztratív dolgozók nélkülözhetetlenek a termelési folyamatban, tehát ők is a munkásosztályhoz sorolandók.[981]

Vita a Társadalmi Szemlében a munkásosztály fogalmáról

Blaskovits könyve azért is keltett nagy figyelmet a korabeli tudományos-ideológiai közéletben, mert tulajdonképpen az írás kapcsán kezdődött el 1970-ben a témában a legnagyobb ideológiai vita a *Társadalmi Szemlében*,[982] mely részben folytatása volt annak a pár évvel korábbi diszkussziónak, amit a szocialista társadalom struktúrájáról folytattak.[983] Elsőként *Mód Aladárné*, a KSH munkatársa reagált Blaskovits János felvetésére. *Korunk és a munkásosztály* című írásában azért kritizálta Blaskovits művét, mert abban a szerző a munkásosztály határát azonosította a „termelőmunkát" végzők rétegével, annak ellenére, hogy máshol kijelentette: a proletár tömegek győzelmét követően *„nincs, vagy legalábbis csökken a jelentősége a termelő és nem termelő munka osztályszempontból való kezelésének."* Ezzel szemben Mód Aladárné úgy vélte, nem a „termelőmunkához" való viszony a döntő ebben a kérdésben, hiszen már maga Marx is megírta, hogy a termelő munka legfőbb jellegzetessége nem a munka konkrét tárgyában manifesztálódik, a munka „társadalmi viszonylatait," vagyis a munka jellegét kell figyelembe venni, amiről Lenin is írt.[984] Ebből következően – írta Marx – *„a színész, még a bohóc is, termelő munkás, ha egy tőkés (a vállalkozó) szolgálatában dolgozik."*Mód Aladárné írásában Blaskovits Jánosnál szűkebb rétegekre terjesztette ki a munkásosztály fogalmát, mely alapvetően azonos *„a mai nagyüzemi fizikai dolgozók seregével,"* ők a *„történelmi küldetésű marxi munkásosztály"* közvetlen örökösei. Ugyanis álláspontja szerint ma is az ő érdekük leginkább *„egy egészen új világ megteremtése."* Ugyanakkor szerinte különbséget kell tenni az „összmunkás" és a „munkásosztály" fogalma között, az előbbi inkább közgazdasági kategória, bele tartozik mindenki, aki társadalmilag hasznos munkát végez (így pl. a munkásosztályból kiemelt, vezető pozícióba került személyek is), míg a másik elsősorban politikai fogalom, a társadalom vezető erejét jelenti.[985]

Válaszában Blaskovits János ragaszkodott a termelőmunka alapján való megkülönböztetéshez, s emlékeztette rá Mód Aladárnét, hogy korábban ő is fontosnak tartotta

[981] Uo. 11., 46., 49–50.
[982] KALMÁR 2014. 666.
[983] FARKAS 1969. 997.
[984] MÓD 1970. 89–92. Blaskovits művéről írt bírálatában Berend T. Iván is a „végzett munka jellege alapján" történő megkülönböztetés mellett érvelt: BEREND T. 1968. 7.
[985] MÓD 1970. 90–92. Szenes Imre úgy vélte, hogy a gyárak, gyáregységek vezetői – még ha korábban munkások is voltak – nem sorolhatók „közvetlenül" a munkásosztályhoz. Ahogyan az üzemi mérnökök, közgazdászok sem: SZENES 1968. 2.

ezt a szempontot. Vitába szállt bírálója azon állításával, hogy a termelőmunka fogalmának már nincs jelentősége, ugyanis a szocializmusban úgymond minden hasznos munka termelőmunka, és elméletileg minden munka hasznos. Ezt Marxra hivatkozva írta Mód, de Blaskovits szerint a német szerző megállapítása a *felépült* szocialista társadalomra vonatkozott, Magyarország pedig 1970-ben még nem érte el ezt a szintet. *„Ha már a szocializmus építésének időszakában is minden munka termelőmunka, akkor mivel magyarázható pl. az a nagyon jogos és állandó törekvésünk, hogy csökkentsük a bürokráciáit általában és közelebbről a gazdasági vezetésben is túlméretezett adminisztratív apparátust?"* – tette fel a kérdést Blaskovits.[986] (Igaz, azt Mód sem állította, hogy a szocializmusban minden munka hasznos, sőt kijelentette, hogy *„bőven folyik nálunk nem hasznos tevékenység is."*)[987] Blaskovits azonban ellentmondásba került saját magával: míg a könyvében azt állította, hogy az üzemi mérnökök és az irodai dolgozók is a munkásosztályhoz tartoznak (mivel szerepük a termelői tevékenységben nélkülözhetetlen),[988] addig 1970-es cikkében már azt írta: *„a mérnöki szintű dolgozók, bár közeledtek a fizikai dolgozókhoz, az alapvető osztályjegyek azonossága ellenére ma még nem tartoznak a munkásosztályhoz."*[989] Mód Aladárné azon állítását is kritizálta, hogy azért érdekelt a munkásosztály a szocializmus építésében, mert a gyáripari munkások egy részének továbbra is nehezek az életviszonyai, rosszak a munkakörülményei.[990] Blaskovits János szerint ez nem igaz, hiszen a politikai aktivitás éppen a jobban képzett és jobb helyzetben lévő szakmunkások között a legmagasabb.[991] (Ezt arra alapozta a szerző, hogy a párt-, és KISZ-tagság aránya körükben volt a legmagasabb, nem vette figyelembe, hogy e mögött inkább lehettek karrier-megfontolások.)[992] A szerző szerint a munkásság *„azért a legérdekeltebb a szocializmus építésében, mert az osztály egészének felemelkedéséhez (nemcsak a rosszul keresőkéhez és a rossz munkaviszonyok között dolgozókéhoz) a szocializmus építése az egyetlen lehetséges út."*[993]

Mód Aladárné a *Társadalmi Szemle* 1971/4. számában reagált Blaskovits írására. Állítása szerint fenntartotta korábbi nézeteit, valójában ebben már a munkásosztály, mint a „társadalom vezető erejének" szélesebb rétegekre való kiterjesztése mellett érvelt. Lenin *Nagy kezdeményezés* című munkája alapján arra jutott, hogy *„amilyen mértékben közelítjük az*

[986] BLASKOVITS 1970., 125–126.
[987] MÓD 1970. 90.
[988] BLASKOVITS 1968. 49.
[989] BLASKOVITS 1970. 125.
[990] MÓD 1970. 93–94.
[991] BLASKOVITS 1970. 128.
[992] Ld. ehhez: BALLAI 1991. 1., VALUCH 2005. 254.
[993] BLASKOVITS 1970. 128.

osztály nélküli társadalmat, olyan mértékben szélesedik a társadalmi haladás ereje." Értelmezése alapján tehát a párttagok, s a párt vezetői – osztálytól, rétegtől függetlenül – tagjai a munkásosztálynak. *„Aligha nevezhető logikusnak* – írta Mód –, *hogy a vezető erőnek ne legyen tagja az, aki magának a vezető erő* élcsapatának [kiemelés a szerzőtől – PZ.] *a tagja."* Az életmód (a „munkás-lét") pedig szerinte nem meghatározó szempont, aki magáévá teszi a marxizmus ideológiáját és megvalósításában részt vesz, az a munkásosztályhoz sorolandó, legyen akár mérnök, orvos, tanár vagy államigazgatásban dolgozó személy. Viszont csak *potenciálisan* tartoznak a vezető társadalmi csoporthoz azok a munkások, *„akikben még nem tudatosultak objektív osztályérdekeik."*[994] Ezzel Mód Aladárné lényegében megismételte a Rákosi-korszak ideológusainak azon, a Tanácsköztársaság korszakából eredeztető tételét, hogy vannak „fejlett" és „fejletlen tudató" dolgozók. Az előbbiek már felismerték a kommunizmus felsőbbrendűségét, az utóbbiak még nem jutottak el erre a szintre.[995]

A vitában részt vevő többi szerző inkább csak egy-egy aspektusát emelte ki a diszkussziónak. *Halasi László* amellett tört lándzsát, hogy igenis fontos szempont a termelőmunkához való viszony, nincs igaza Mód Aladárnénak, amikor azt állítja, hogy *„a mindenkori társadalmi viszonyok határozzák meg, mi tekinthető termelő munkának, s mi nem."* Ugyanis Halasi szerint Mód megfeledkezik arról a marxi tanításról, hogy a tőkés termelés lényege, hogy a dolgozó *értéktöbbletet* hoz létre. Tehát ebből nem lehet levezetni, hogy Karl Marx a tőkés cirkuszigazgató által alkalmazott bohóc tevékenységét termelő munkának tekintette. *Kovács Ferenc* szerint sem avult még el a termelő és a nem termelőmunka megkülönböztetése. A munka termelékenységének növekedése *„a legfontosabb a régi társadalom legyőzésében, az új társadalom győzelmében, majd a termékbőség megteremtésében. Ezért nincs igazuk azoknak, akik már feleslegesnek tartják a termelő- és nem termelő hasznos munka megkülönböztetését."* – írta. Mód Aladárné azon állításával sem értett egyet, hogy a munkásosztály fogalma elsősorban politikai kategória, szerinte ez inkább „szintetitkus társadalomtudományi" kifejezés. Szerinte helytelen az a nézet, hogy a proletariátus egyenlő a nagyüzemi fizikai munkásokkal, s hogy a társadalmi viszonyok kicserélése sem változtatja át a munkásságot, valójában a dolgozók a társadalmi valóság átformálásával saját osztályukat is átalakítják. Rövid írásában *Aggod József* Blaskovits János

[994] MÓD 1971. 56., 60–61.
[995] SZABÓ 2007. 156–157., 162.

állításaival értett egyet, s hangsúlyozta a szocialista tulajdonviszonyok szerepét a társadalmi struktúra fejlődésében.[996]

A *Társadalmi Szemle* hasábjain lefolytatott vitában a résztvevők sok tekintetben csak árnyalatnyi különbségeket fogalmaztak meg, valójában majdnem mindegyikük egyetértett abban, hogy a szocialista Magyarországon a munkásosztály gerince, centruma a nagyüzemi fizikai munkások csoportja.[997] A leglényegesebb különbség az volt a – sokszor egymás mellett elbeszélő – vitázó felek között, hogy meddig terjesszék ki a munkásosztály határait? Blaskovits János (szembemenve korábbi állításával), s a legtöbb vitázó szerint szűkebben kell meghatározni a kört, s bár úgy látták, bizonyos rétegek (pl. a műszaki értelmiség) közeledtek ugyan a munkássághoz, mégsem tartoznak a munkásosztályhoz. Mindkét irányzat elismerte a szocialista tulajdonviszonyok jelentőségét a kérdésben, Mód Aladárné és Blaskovits János szerint is az adja jelentőségüket, hogy integráló szerepet játszanak a társadalmi struktúrában. Mód szerint a munkásosztály meghatározásában nincs szerepe a termelő munka fogalmának, Blaskovits szerint azonban ez kulcskérdés.[998] Figyelemreméltó, hogy a KSH-ban dolgozó Mód Aladárnével ellentétben Blaskovits (az MSZMP Központi Bizottságához tartozó szerv munkatársaként!) úgy vélte, hogy a párt- és állami, vagy éppen gazdasági egységek vezetőit nem tekinthetik a munkásosztály részének, annak ellenére, hogy eredetileg ebbe a rétegbe tartoztak. Ezzel pedig elvileg sérthette az pártállami vezetés önmagáról alkotott képét, a Kádár-rendszer vezetői ugyanis magukat „munkásnak" tekintették, függetlenül attól, hogy 1945 után általában nem az üzemekben, hanem különféle párt-, állami vagy tömegszervezetekben dolgoztak.[999] Mindenesetre a vitát lezáró szerkesztőségi cikk hangsúlyozta: a diszkusszió éppen eredeti célját nem érte el, vagyis nem tisztázta meggyőzően a mai magyar munkásosztály fogalmát.[1000]

Munkáskutatások Kemény István alatt (1969–1971)

A *Társadalmi Szemle* oldalain zajló vita alapvetően teoretikus jellegű volt, a magyar munkásosztály életének, munkakörülményeinek, problémáinak tényleges feltárásához nem tudott hozzájárulni, sőt, mint láttuk, még az elméleti tisztázáshoz sem vitte közelebb az

[996] AGGOD 1971.64., HALASI 1970. 133–135., KOVÁCS 1971. 59–62.
[997] BLASKOVITS 1970. 127., KOVÁCS 1971. 61., MÓD 1970. 91.
[998] BLASKOVITS 1970. 125., TSZ 1971. 93–95.
[999] PETHŐ 2003. 195., SZABÓ 2007. 166.
[1000] TSZ 1971. 93.

olvasókat. Ezzel szemben a Kemény István vezette szociológiai felmérések már igyekeztek valós képet adni a „társadalom vezető erejének" kinevezett rétegről.

Kemény István, a Kádár-korszakban végig háttérbe szorított szociológusként gyakran került ellentétbe a konzervatív kommunista politikusokkal. 1956-os szerepvállalása miatt börtönt is viselt, s az 1960-as években ugyan visszatérhetett a tudományos életbe, szinte végig a perifériára kényszerült, de volt néhány év, amikor tudásához méltó munkahelye lehetett: 1969-ben az MTA Szociológiai Intézetébe került főállásba, ahol 1971-ig elbocsátásáig dolgozhatott. Ebben a meglehetősen intenzív időszakban (Kemény ekkor folytatta le munkatársaival a ma már a magyar szociológiatörténet fontos fejezetei közé tartozó gazdasági vezető-, szegénység- és cigányság-vizsgálatait) került sor a munkásosztállyal kapcsolatos felméréseire is.[1001] Bár Keményt 1970-es akadémiai előadása miatt (melyben kifejtette, hogy Magyarországon élnek szegények, s e mögött strukturális okok is állnak) eltávolították a Szociológiai Intézetből, részben folytatni tudta kutatásait (a KSH, illetve Lackó Miklósnak köszönhetően a Történettudományi Intézet keretében, vagy álnéven, esetleg mások neve alatt) 1977-es emigrációjáig.[1002] Ennek is köszönhető, hogy 1972-ben Kemény visszatért Csepelre, ahol újabb interjúkat készített a munkásokkal. (Ekkor igazolta azt a korábban is megállapított tényt, hogy a paraszti származású munkások főleg segéd-, vagy betanított munkásokká váltak, s hogy bizonyos szakmákból gyakorlatilag a többség ki volt rekesztve.)[1003]

A Kemény Istvánra és Kozák Gyulára bízott, a KB Társadalomtudományi Intézetének keretében folyó munkásság-kutatásra jelentős keretet kapott az intézet. A két részből álló vizsgálat egyrészt a Csepel Vas- és Fémművek dolgozóira, másrészt a Pest megyei munkásokra terjedt ki. Ez utóbbira 4200 forintot szánt a kutatóhely, a csepeli felmérésre viszont meglehetősen nagy, 13 600 forintot adott a KB TTI a két kutatónak (ennél magasabb összeget – 14 600 forintot – a hetvenes évek elején az intézeti dolgozók közül csak Kerekes György kapott, hogy elkészíthesse *„A kubai forradalom tíz éve"* című, végül 18 ívnyi terjedelmet elérő munkáját).[1004] A viszonylag nagyobb összeg biztosítása indokolt volt, egyrészt nagy empirikus adatfelvételeket már akkor sem lehetett jelentősebb ráfordítások nélkül lefolytatni, másrészt Kemény – aki egyszerre több kutatást is irányított – számos fiatal szociológust vett maga mellé munkáihoz, s őket – a korabeli viszonyokhoz képest – jó

[1001] CSIZMADIA 1995. 146., HUSZÁR 2015. 198–199., VALUCH 2012. 7., valamint Havas Gábor interjúja, készítette Gárdos Judit. Budapest, 2010. augusztus 6., augusztus 16., augusztus 23., augusztus 30., szeptember 6. 49.
[1002] CSZIZMADIA 1995. 146., 171., LÉNÁRT 2009. 174., és Havas Gábor interjúja, készítette Gárdos Judit. Budapest, 2010. augusztus 6., augusztus 16., augusztus 23., augusztus 30., szeptember 6. 50., 53–54.
[1003] KEMÉNY 2010. 143–145.
[1004] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 8. ő. e. 106.

fizetéssel látta el.[1005] Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a csepeli felméréshez jelentős összeggel járult hozzá a fémmű Pártbizottsága is, mely vállalta a felmérés költségeinek nagy részét, a kérdőívek kinyomtatását, kódolását, a gépi adatfeldolgozás finanszírozását.[1006]

A magyar gyáripar zászlóshajójának[1007] számító Csepel Vas- és Fémművek dolgozóinak szociológiai vizsgálata 1969 elején kezdődött el. A 8750 kérdőívet 1969 februárjának végén adták ki a gyárkomplexum munkásainak, akik nagy részét (8154 darabot, az ívek 93,2%-át) maguk töltötték ki, természetesen névtelenül. A csepeli gyár munkásainak mintegy egytizede adott értékelhető adatokat. A fémmű Gépi Adatfeldolgozó Vállalata végezte el a gépi kiértékelést 1969 áprilisában.[1008] Emellett Kemény István és munkatársai interjúkat is készítettek a dolgozókkal, de az ezekre alapozott szociológiai tanulmányok csak jóval később, 1990-ben jelenhettek meg nyomtatásban Kemény István *Velük nevelkedett a gép* című kötetében.[1009] A csepeli vizsgálattal nagyjából egy időben (Havas Gábor emlékei szerint egy kicsivel korábban)[1010] zajlott le az a kutatás, melynek eredményeit Kemény és Kozák a *Pest megye munkásai* című kötetükben publikálták.[1011] A Pest megyei Pártbizottság megbízásából lefolytatott vizsgálat a megye területén lakó munkásokra terjedt ki, s reprezentatív mintára, az 1968. január elsejei mikrocenzuson alapult, így a Pest megyei munkások 0,5%-ára terjedt ki. A munkáscsaládokkal a péceli pártiskola hallgatói töltették ki a kérdőíveket. Az 1100 felkeresett munkás közül 932 személy válaszolt a kérdésekre.[1012]

A *Csepel Vas- és Fémművek munkásai* című, hat fejezetre és egy függelékre (ez utóbbiban találhatók a kutatás során összeállított táblázatok) osztódó munka részletesen igyekszik bemutatni a csepeli vasműben dolgozók családi körülményeit, rétegződését, jövedelmi viszonyait, lakás- és kulturális helyzetét, továbbá politikai aktivitását. A kötetet összeállító kutatók – más itt tárgyalt szerzőkhöz hasonlóan – kiemelten kezelték a lakáskérdést. Jogosan, ez rendkívül komoly probléma volt, megfelelő személyes kapcsolatok hiányában sokszor hosszú éveket kellett várni egy állami lakás kiutalására, nemegyszer hiába.[1013] *„Igen magas azoknak a száma, akik évekig, évtizedekig nem tudják megoldani lakásproblémájukat. Az albérletben, ágybérletben, munkásszálláson élő ember számára a*

[1005] Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26. 6–7.
[1006] ILLÉS–LACKÓ 1971. 13.
[1007] BELÉNYI 2009. 135.
[1008] GESZTI 1972. 2., ILLÉS–LACKÓ 1971. 11–13.
[1009] Írásomban a kötet 2010-es kiadására hivatkozom: KEMÉNY 2010.
[1010] Havas Gábor interjúja, készítette Gárdos Judit. Budapest, 2010. augusztus 6., augusztus 16., augusztus 23., augusztus 30., szeptember 6. 49.
[1011] KEMÉNY–KOZÁK 1971b.
[1012] ILLÉS 1971. 5–6.
[1013] MAJTÉNYI 2018. 113.,TÓTH 2007. 37.

munkaidő befejezésétől a másnapi munkaidő kezdetéig tartó idő többségében haszontalanul – sokszor csak kocsmázással telik el." – írták a csepeli kötetben.[1014] Megállapították, hogy minél alacsonyabb státusú réteg felé haladunk a csepeli munkásságon belül, annál nagyobb azok aránya, akik rosszabb lakáskörülmények között élnek. (Pl. a fővárosban lakó csepeli dolgozók közül a művezetők 3%-a volt al- és ágybérlő, míg a segédmunkásoknak 18%-a). 215-ször több művezető lakott teljesen összkomfortos lakásban, mint segédmunkás, gáz és villanynélküli otthonban ötször annyi segédmunkás élt, mint művezető. Ráadásul a tágas lakásokban lakók aránya a művezetők között kétszerese volt a segédmunkásokénak. A vizsgált dolgozói réteg 50%-a olyan lakásban élt, ahol két szobára minimum öt ember jutott. Emiatt érthető, hogy a szerzők kritizálták a lakáselosztási rendszert, mely eleve kevés lakást jutatott az igénylőknek, s ennek is csak kis részét kapták a munkások. Annak, hogy a legtöbb dolgozó maga fogott saját családi ház építésébe, nem a korabeli sajtóanyagban és pártdokumentumokban gyakran szereplő állítólagos „kispolgári mentalitás" volt az oka, hanem ez az igazságtalan rendszer. A szerzők szerint sokkal többen választanák a bérlakást a családi háznál, ha az előbbihez olcsóbban lehetne hozzájutni. Bizonyára akkor is sokan döntenének a kertes ház mellett, hiszen a parasztból lett munkások *„életüket nem tudják mezőgazdasági munka nélkül elképzelni."* Kemény István és Kozák Gyula azonban kifejtette, hogy a szocialista rendszer szempontjából egyik lakástípus sem jobb- vagy rosszabb a másiknál: *„Kollektivizmusnak és individualizmusnak ehhez nem sok köze van. A városi bérházak lakói teljes elszigeteltségben, a másokkal szembeni teljes közönyben is leélhetik életüket, s a családi ház lakója is lehet közösségi ember. (A szomszédsági viszonyok, a társas kapcsolatok kertvárosokban általában erősebbek, mint a modern lakótelepeken.)"* – írták.[1015] Tulajdonképpen az önerőből való családi házépítés volt az egyetlen megoldás az állami bérlakáspiacról kiszoruló, alacsonyabb státusú fizikai munkásoknak, annak ellenére, hogy ez jelentős anyagi áldozatokkal járt.[1016] Amit leginkább el akartak kerülni, azok a vállalat munkásszállói voltak, melyekben a dolgozóknak nagyon nehéz körülmények között kellett hétköznapjaikat tölteniük. (Egy Belényi Gyula által feldolgozott 1966-os forrásból tudjuk, hogy a Csepel Művek munkásszállásaiban nagy volt a zsúfoltság, a szobákat rosszul lehetett fűteni, nem működtek megfelelően a villanyok, piszkosak voltak a mellékhelyiségek stb.)[1017]

A keresetek terén is számos probléma volt. A csepeli üzemekben alapvetően kétféle szakmát űztek: kohászatit és gépiparit. Bár a kohászok kerestek jobban (a kohászati

[1014] KEMÉNY–KOZÁK 1971a. 38.
[1015] Uo. 56–63., 68.
[1016] SZELÉNYI 1990b. 55–56.,TÓTH 2007. 40.
[1017] BELÉNYI 2009. 135.

szakmákban a közepes havi kereset 2300–2400, míg a gépiparban 200–2200 Ft között volt), de tekintve, hogy nekik voltak a legnehezebb/legegészségtelenebb munkakörülményeik, bérük nem számított kifejezetten magasnak. A segédmunkások és a takarítók között pedig kirívóan magas volt (12, illetve 14%) az alacsonyjövedelműek (havi 600 Ft alatt keresők) aránya. A szűk bérhatárok ugyanakkor azzal a hátránnyal jártak, hogy nem ösztönöztek a képzettség fokozására, nagyobb munkateljesítményre, s amikor a szakmunkások elérték a bérskála felső határát, inkább igyekeztek áttérni adminisztratív, alkalmazotti vagy egyéb nem munkás munkakörbe kerülni. S mivel a szakmunkások tudták, hogy a képzetlen munkásokhoz viszonyított státusuk süllyedt, jelentősen csökkent a munkakedvük is.[1018] Ezt a szerzők több interjúalanya is megerősítette.[1019]

Siralmas képet festett a Kemény-Kozák-szerzőpáros a dolgozók műveltségi állapotáról is: a fémművek szakmunkásainak háromnegyede végezte el az általános iskolát, a betanított munkásoknak és a hivatalsegédeknek már csak a fele, a segédmunkásoknak pedig mindössze a 38%-a. Valamelyik középfokú oktatási intézményt a szakmunkások mindössze 8%-a járta végig. A betanított munkások 37,1%-a, a segédmunkások 47,3%-a állította, hogy egyetlen egy könyvet sem tart otthonában.[1020]

A politikai aktivitást mérő adatok alapján az derült ki, hogy minél magasabb pozícióban volt valaki az üzemben, annál nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy párttag.[1021] A művezetőknek több mint kétharmada, a csoportvezetőknek és a technikusoknak mintegy a fele párttag volt, a szakmunkásoknak már csak az ötöde, a segédmunkásoknak pedig már csak 7%-a lépett be az MSZMP-be. Az ifjúsági szervezetnél jobb volt a helyzet: a 30 év alatti mű- és csoportvezetők, valamint technikusok mindegyike KISZ-tag volt, a szakmunkások közül 75%-os, a betanított munkásoknál 44%-os, a segédmunkásoknál 37%-os volt ez az arány. Viszont a szakmunkások fele, a segédmunkások és hivatalsegédek 75%-a állítása szerint nem részesült soha semmilyen ideológiai képzésben. Ezek után nem kell csodálkozni azon, hogy a segédmunkások és a takarítók 25–30%-a még a politikai helyzettel sem volt tisztában.[1022]

Kemény István és Kozák Gyula másik 1971-ben kiadott műve, a *Pest megye munkásai* mind szerkezetében, mind tartalmában számos hasonlóságot mutat az előbb bemutatott

[1018] KEMÉNY–KOZÁK 1971a. 44., 47–48., 55.
[1019] KEMÉNY 2010. 115–116.
[1020] KEMÉNY–KOZÁK 1971a. 64., 70.
[1021] Zygmunt Bauman a hatvanas évek elején folytatott vizsgálatában is pontosan erre az eredményre jutott. A lengyel tudós azt a következtetést vonta le később, hogy emögött nem egyszerűen karrier-építési stratégiák álltak, hanem az, hogy a munkájukat komolyan vevő szakképzett dolgozók, technikusok úgy vélték, szakmai feladataikat jobban tudják ellátni, ha párttagok lesznek: DESSEWFFY–HAMMER 1997. 36.
[1022] KEMÉNY–KOZÁK 1971a. 72–74.

kötettel. Ugyanolyan tagolásban mutatja be az empirikus úton gyűjtött adatokat, itt is közölték a táblázatokat, sőt, még a munkásokkal kitöltetett kérdőív kérdéseit is. A „Társadalmi és politikai érdeklődés és aktivitás" fejezet azonban bővebb volt, mint a csepeli írás esetében. Nemcsak a párttagok számarányát tudhatta meg belőle az olvasó, hanem a megkérdezett dolgozók informáltságáról, szociális intézményeiről, a vezetők megítéléséről, a megye életével kapcsolatos javaslataikról is tájékozódhatott. A könyvből kiderült, hogy a munkások nagy százaléka nem volt tisztában azzal, hova kerül az általa készített munkadarab, illetve hogyan kerülnek felhasználásra gyáruk termékei. Informálatlanságukra utalt az is, hogy a szakmunkások 31%-a, a betanított munkások 46%-a, a segédmunkások 48%-a nem tudott arról, hogy gyárukban kötöttek-e kollektív szerződést. A tájékozatlanságból fakadóan a dolgozók jelentős részének nem volt semmiféle javaslata a munkaszervezésre, -védelemre és a szociális juttatásokra vonatkozóan. Leginkább a bérkérdések iránt érdeklődtek. A szakmunkások 32, a betanított munkások 41 és a segédmunkások 43%-a valamilyen szintű béremelést javasolt. *„Az olyan válaszok, hogy a végzett munka szerint kellene fizetni, vagy a kategóriákon kellene változtatni, vagy a régi munkások bérét kellene emelni, arra mutatnak, hogy a munkások többsége szerint jelenlegi bérrendszerünk túlzottan egyenlősítő, nagyon kevéssé veszi figyelembe a magasabb képzettséget és a jobb munkát."*[1023] (Ezt a későbbi történeti kutatások is megerősítették.[1024] Ez az egész Kádár-korszakban probléma volt, ugyanis a munkaerőpiacon a kereslet végig meghaladta a kínálatot, ami felülértékelte az alacsonyabb képzettségű munkaerőt a kvalifikáltakhoz képest.)[1025] Általában passzivitás jellemezte a megkérdezett dolgozókat, még az őket közvetlenül érintő kérdésekben sem igen éltek javaslatokkal.[1026] Az érdektelenséget kifejezte a különféle politikai/tömegszervezeti intézményekben komolyabb feladatot vállaló személyek aránya is. Pártfunkciót a szakmunkások és a betanított munkások 1%-a, szakszervezeti funkciót a szakmunkások 4, a betanított munkások 5, a segédmunkások 1%-a vállalt, a szakmunkások 3, valamint a betanított munkások 1%-a töltött be tanácsi, illetve népi ellenőri funkciót, tömegszervezeti vezető pedig csak a szakmunkások 3, és a betanított munkások 1%-a volt.[1027]

Kemény és Kozák a megyei munkások keresetei terén komoly feszültségekre bukkant. A szakmunkások átlagos havi bére 1800 és 2200 Ft között volt, a betanított és

[1023] KEMÉNY–KOZÁK 1971b. 46–48.
[1024] BARTHA 2009. 161., BELÉNYI 2009. 186.
[1025] FÖLDES 2018. 129.
[1026] Uo. 132.
[1027] KEMÉNY–KOZÁK 1971b. 50–51., 54.

segédmunkásoké pedig 1400 és 1800 Ft között.[1028] (Ez elmaradt a korszak ipari átlagkeresetétől, ami 1970-ben 2271 Ft volt.)[1029] A szerzőpáros elemzéséből kiderült, hogy 3400 Ft felett egyetlen segédmunkás sem keresett, de a szak- és betanított munkásoknak is kevesebb, mint 1%-a vihetett haza ekkora vagy nagyobb összeget. A magas és közepes képzettséget igénylő munkáknál 1800–2200 forint között volt a tipikus kereset, az alacsonyabb képzettségűeknél 1400–1800 forint. A szakmunkás családoknál az egy főre jutó havi átlagjövedelem 1140 Ft, a betanított munkások családjaiban 1045 Ft, a segédmunkásoknál 954 Ft volt. Talán meglepő, de a szerzők arra jutottak, hogy a kereset nincs hatással a lakáskultúrára, még a viszonylag magasabb keresetűeknél is jelentős arányú volt az alacsony komfortú otthonok száma. Pest megye munkásainak lakáshelyzete egyébként rosszabb volt, mint a fővárosi dolgozóké, a lakbérek is magasabbak voltak. Rendkívül nehéz helyzetben voltak a sokgyermekes családok, 45%-nál a lakósűrűség 5–5,9 fő/szoba volt. A segédmunkások éltek a legrosszabb körülmények között, mégis ők fizettek a legtöbbet, ugyanis nagy részük nem kapott sem az államtól, sem a családjától lakást, házát magának kellett megépítenie. Ezek a házak kicsik és gyengén felszereltek voltak, mivel az építőanyag drága volt, és rosszabbak voltak a kölcsönfelvételek a szövetkezeti lakásnál vagy az OTP-öröklakásnál.[1030] (Teljesen komfortos lakásban a szakmunkások 6,9, a segédmunkásoknak pedig mindössze 3%-a lakott.) Kemény és Kozák itt is hangsúlyozta, hogy a családi ház építése azért ennyire elterjedt, mert nincs másra lehetőség, az okok között nem szerepel az individualizáció vagy a „paraszti tradícióhoz” való ragaszkodás.[1031]

Az elemi iskolai tanulmányaikat befejezők aránya hasonló volt a csepeli üzemekben mért felméréshez: a szakmunkások kétharmada, a betanított munkások fele, a segédmunkások egyharmada jutott túl a nyolcadik osztályon. Ugyanakkor még a legfiatalabb (20 éven aluli) nemzedéknél is magas volt az általános iskolát el nem végzők száma. (Vidéken még rosszabb volt a helyzet, Hajdú, Szabolcs és Békés megyében volt a legnagyobb az iskolázatlanok aránya.) Sokatmondó volt az is, hogy a betanított munkások 26, a segédmunkásoknak pedig 28%-a nem tartott otthon könyvet, könyvtárba a szakmunkások 83%-a, a betanított munkások 89%-a és a segédmunkások 86%-a nem járt, s akik beiratkoztak, döntő többségükben csak az üzemi könyvtárat látogatták. Ez azért is lehetett megdöbbentő adat, mert Pest megye a kulturális intézményeket és a kulturálódási lehetőségeket tekintve az átlagos színvonalhoz

[1028] Uo. 25.
[1029] VALUCH 2017. 45.
[1030] A magánépítkezők főleg OTP-hitelt vettek fel, ami csakhamar a lakosság jelentékeny részének eladósodásához vezetett: KOCSIS 2009. 116–120.
[1031] KEMÉNY–KOZÁK 1971b. 26–27., 31., 35–37.

képest fejlettebbnek számított. A munkásrétegek közötti különbségeket a legélesebben az mutatta meg, hogy gyermekeik milyen arányban tanultak tovább: a szakmunkások utódainak 50%-a, a segédmunkás családból jövőknek viszont már csak 30%-a folytatta tanulmányait az általános iskola után. Itt is szerepelt az okok között a múltból örökölt régi szemlélet továbbélése, mely szerint – az értelmiségi szülőkkel szemben – a munkásszülők jóval kevésbé ösztönözték továbbtanulásra gyermeküket. Úgy gondolták, jobb, ha helyette szakmát tanulnak, mert az biztos kenyeret jelent. Ugyanakkor arra is utaltak a szerzők, hogy rengeteg munkásfiatalnak lehetősége sincs felsőbb fokú iskolába járni, hiszen olyan zsúfolt lakásban élnek, amelyek nemhogy továbbtanulásukat, hanem egész fejlődésüket hátrányosan befolyásolja.[1032]

Mind a csepeli, mind a Pest megyei kötetben említésre került a munkásnők negatív helyzete. Hasonlóan Ferge Zsuzsa és Turgonyi Júlia könyvéhez, Kemény István és Kozák Gyula is rámutatott, hogy hatalmas különbség van a férfiak és a nők bére között, a férfiak javára. Tulajdonképpen a nemek szerinti bérezési különbségek sokkal nagyobbak voltak, mint a munkakör, a fizikai terhelés vagy a képzettség alapján észlelt differenciák. Pest megyében a férfiak havi átlagbére 2087 Ft, a nőké 1347 Ft volt. Csepelen egy férfi munkás közepes havi keresete 1900–2000 Ft között volt, egy munkásnőé viszont csak 1400–1500 Ft. Még a női szakmunkások keresete is kifejezetten alacsony volt a férfi munkásokhoz képest. Ráadásul a nőknek kevesebb lehetősége volt arra, hogy továbbképzésben vegyen részt, és betanított munkásból a szakmunkások közé emelkedhessen.[1033]

Bár a két könyv alapvetően empirikus kutatásokon alapuló, leíró jellegű munka volt, bizonyos javaslatokat így is tartalmazott a döntéshozók számára. Elengedhetetlenül szükségesnek tartották az üzemek műszaki színvonalának emelését, és ezzel összefüggésben a magasabb szakképzettséggel rendelkező munkások nagyobb anyagi elismerését. A súlyos lakáshiány enyhítésére ajánlották, hogy az állam mind a bérlakások, mind a családi házak építését támogassa, pl. jobb kölcsönzési feltételek megteremtésével.[1034] (Az 1960-as évtizedben annyira megnőtt a magán lakás építkezések száma, hogy az építést, illetve az értékesítésre felhúzott állami lakások megvételét támogató kölcsönökre szánt keret a dekád közepére kimerült. Emiatt 1967-ben csökkenteni kellett az egy építkezőnek nyújtható kölcsön összegét és emelni a kamatlábat.)[1035]

[1032] Uo. 39–41., 43–45. és KEMÉNY 2010. 170–171., 175.
[1033] KEMÉNY–KOZÁK 1971a. 28., 51., KEMÉNY–KOZÁK 1971b. 29. Ld. még ehhez KEMÉNY 2010. 125–126., 148.
[1034] KEMÉNY–KOZÁK 1971a. 49., 58.
[1035] KOCSIS 2009. 150.

A *Csepel Vas- és Fémművek munkásai*, és a *Pest megye munkásai* azért is voltak jelentős írások, mert a korabeli magyarországi munkásosztály helyzetét, lehetőségeit reálisan, a hivatalos politikai-ideológiai elfogultságoktól mentesen igyekeztek bemutatni. A nagy mennyiségű empirikus adattal megtámogatott kötetek egy olyan munkásosztály képét rajzolták fel, amely sokkal heterogénebb, sokkal differenciáltabb volt, mint azt a hatalmon lévők elképzelték. Eleve jelentős különbségek voltak a munkás- és a parasztszármazású fizikai dolgozók között (ez utóbbiak tették ki a magyar munkások 50%-át).[1036] A csepeli és a Pest megyében lakó dolgozók jelentős része paraszti közegből jött, a rétegváltás nekik nagy megterhelést jelentett: *„A parasztból munkássá válás a legnagyobb erőfeszítések egyike.*[1037] *Igen nagy terhet jelent mindenekelőtt a nagyvárosi élet és az ipari munka elsajátítása. (…) Az újonnan jöttel szembeni idegenkedés erősebb, ha az falusi, (…). Ehhez járul még a régi kötelékekből és szokásokból való kiszakadás és az ezzel járó társtalanság, magány és belső bizonytalanság érzése. A városba járó vagy költöző paraszt elveszti a rokoni és szomszédsági kapcsolatokat (illetőleg ezek jelentősége erősen lecsökken), nagyon nehezen és csak hosszú idő múlva tud új emberi kapcsolatokat teremteni a városban."* – írták.[1038] Valójában átmeneti rétegről volt szó: a mezőgazdasági munkáról az ipari munkára való áttérők már nem laknak parasztházakban, de még nem is élnek összkomfortos városi lakában. Már hiányoznak a családi gazdaság által megtermelt javak, de még nem tudja kielégíteni a város a fogyasztói igényeiket. Már kikerültek a tradicionális falusi családi hierarchiából, de még nem tudtak gyökeret verni a városi közösségekben. Ugyanakkor a munkáseredetű dolgozók is átmeneti világban éltek. Egy részük már nem végzett fizikai munkát, mert vagy művezetőnek készült, vagy próbálta kamatoztatni friss technikusi/mérnöki végzettségét. Átmeneti volt a családi életük is, mely régen szintén patriarchális keretek között alakult, de mivel egyre több nő kényszerült gyárban munkát vállalni, ez jelentősen fellazult.[1039]

Az átmenetiségből adódó nehézségeket általában azok tudták enyhíteni, azok tudtak maguknak viszonylag jó, megfelelő életformát kialakítani, akik képesek voltak saját családi házat vásárolni vagy építeni, és a hozzátartozó kertben háztáji gazdálkodást folytatva kiegészíteni jövedelmüket. Ugyanakkor még az ő életük is nagyon messze volt az ideálistól. Hiszen súlyos mentális, családi, végeredményben gazdasági (vagy éppen demográfiai)

[1036] KEMÉNY 2010. 196.
[1037] A „Pest megyei" kötetben így fogalmaztak a szerzők: *„Parasztból munkássá válni igen nehéz dolog, mert a paraszti kultúra szerkezete egészen más, mint a munkáskultúráé."* KEMÉNY–KOZÁK 1971b. 24.
[1038] KEMÉNY–KOZÁK 1971a. 37–38.
[1039] KEMÉNY–KOZÁK 1971b. 54–55.

következményei is lehettek annak, ha valaki a napi 8 órai gyári munka és többórás utazás után „pihenésképpen" nekilátott mezőgazdasági munkát végezni a háztájiban…[1040]

Bár Kemény 1971-től ismét *persona non grata* lett a politika szemében, Kozák Gyulával közösen jegyzett két könyve a csepeli és a Pest megyében lakó munkásokról még megjelenhetett a Társadalomtudományi Intézet gondozásában. Nem lehet állítani, hogy a hivatalos nyilvánosság sok hírt adott volna róla (ellentétben Blaskovits János *„A munkásosztály fogalmáról"* című könyvéről), de azt sem állíthatjuk, hogy „agyonhallgatásra" ítélték. A *Népszava* egyik szerzője pl. a lap 1972. március 25-i számában kifejezetten méltatta a csepeli kötetet. Hangsúlyozta, hogy a szerzők (akiket nem nevezett meg) *„példás lelkiismeretességgel"* állították össze a munkát, kiválóan mutatták be az erősen specializálódó dolgozói rétegeket. Fontosnak tartotta kiemelni, hogy a kötetből kiderült az is, hogy jelentős összefüggés van a képzettségi színvonal és a véleményformálás között, s komoly tanulságnak tartotta, hogy még mindig sok azoknak a száma, akik saját bevallásuk szerint nem ismerik az MSZMP politikáját. „Tűrhetetlennek" nevezete, hogy a technikusok több mint 10%-a gazdaságpolitikai kérdésekben tájékozatlannak állította be magát. S rámutatott: a csepeli üzemek dolgozói még a politikailag aktívabbak közé tartoznak más kisebb gyárak közösségeihez képest. A *Magyar Hírlap* munkatársa nem a politikai aktivitással, inkább a dolgozók keresetével és életmódjával kapcsolatos elemzések fontosságát hangsúlyozta csepeli és a Pest megyei írások kapcsán. Az újságíró szerint a munkák „nagy segítséget" jelentenek a párt és az állam vezetői szerveinek a tennivalók meghatározásához, mert a Társadalomtudományi Intézetben zajló *„kutatómunka (…) nélkülözhetetlen eligazítást ad számos fontos kérdés felismerésében, kezelésében."* A cikkíró kiemelte, hogy a Pest megyei kiadvány olyan fontos tényeket tárt fel, hogy 130 000 fős az ingázó munkások száma, s hogy a megkérdezettek 23%-a utazott napi három óránál többet munkahelyére és vissza. A csepeli kötetnél pedig meggyőzőnek találta a szerzők állítását arról, hogy a dolgozók többsége *„nem a magántulajdonhoz való ragaszkodásból"* választják a saját családi ház felépítését, hanem mert alig van másra lehetőségük, ugyanis rossz a lakáselosztási rendszer.[1041]

A Kemény István vezette munkás-kutatás jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomtudósok körében finomodjon a „fizikai dolgozók tömegéről" alkotott kép. Bartha Esztert idézném ehhez: *„Kemény István kutatásai bebizonyították, hogy az ipari munkásság sem társadalmi összetételében, sem pedig kultúrájában nem volt homogén, és a munkamegosztásban is kimutatható a rétegződés: a faluról bevándorló, többnyire*

[1040] KEMÉNY–KOZÁK 1971a. 35., 39., KEMÉNY–KOZÁK 1971b. 24., KEMÉNY 2010. 162.
[1041] GESZTI 1972. 2., ORBÁN 1972. 3.

szakképzetlen munkaerő a termelésben is általában alacsonyabb helyzetet foglalt el, mint a munkásdinasztiákból származó, kipróbált >>szakik<<, akik sokkal könnyebben tudták kisajátítani a kulcspozíciókat (...).”[1042] Későbbi munkásszociológiai kutatásokat is inspirált a Kemény-féle vizsgálat, a hetvenes évek elején pl. Mód Aladárné és Kozák Gyula a Dunai Vasmű két üzemében folytattak felmérést, a Pest megyei kutatás kérdőíve alapján.[1043]

Egyéb munkássággal kapcsolatos vizsgálatok

Az Intézet „Munkásosztály csoportja” az említett programok mellett más, munkásosztályt érintő kutatásokat is folytatott. Ezek eredményei elsősorban nem önálló kiadványként, hanem az Intézet 1971-től induló folyóiratában, a *Társadalomtudományi Közlemények*ben jelentek meg. Szerzőik között voltak olyanok, akik részben vagy egészben folytatták korábbi kutatásaikat, de voltak a témában újnak számító szerzők is.

Turgonyi Júlia folytatta a munkásnők problémáit bemutató elemzéseit, s újabb írásaiban alapvetően megismételte a Ferge Zsuzsával közösen írt könyvében mondottakat. *„A nő munkájának néhány elvi kérdése”* című tanulmányában (Társadalomtudományi Közlemények 1972. 1. szám) ismét kénytelen volt jelezni, hogy a leányok sokkal rosszabb feltételek mellett tanulhatnak a szakmunkásképző iskolákban, mint a fiúk.[1044] Nem véletlenül: a leendő munkásnőket főleg olyan pályára készítik fel, amely eleve kevesebb szakképzési időt igényel. Nehezítette a tanulók helyzetét az is, hogy kevés kollégiumi férőhely állt rendelkezésre (a Munkaügyi Minisztérium szinte egyáltalán nem rendelkezett lánykollégiummal). A felnőtt munkásnők továbbképzése is messze volt az ideálistól, a vállalatok nagy része ugyanis nem, vagy alig foglalkozott ezzel a kérdéssel. A vállalatok többségének még átgondolt bérpolitikai koncepciója sem volt, ami gyakorlatilag eleve lehetetlenné tette a nemek közti indokolatlan béregyenlőtlenségek felszámolását. Turgonyi továbbra is problémásnak érezte a nők éjszakai műszakját, azok ugyanis a nőket nagy számban foglalkoztató üzemekben igen lassan csökkentek. Az okoknál újra megemlítette az „idejétmúlt, haladást gátló nézetek” szerepét, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a nehézségek mögött emberi mulasztások, gyengeségek és strukturális okok is meghúzódtak. Feltűnő volt, hogy egy tudományos lapban kifejezetten indulatos hangon követelte a problémák mielőbbi megoldását: *„A mulasztók, a csak nyereséget hajszolók, a mindent megmagyarázók*

[1042] BARTHA 2017b. 11.
[1043] KEMÉNY 2010. 184.
[1044] Ennek ellenére a fiúk és a lányok előmeneteli átlagai között nem voltak lényeges különbségek: GÁL 1973. 17.

felelősségre vonása már nem várathat sokáig magára."[1045] Egy másik kutatásában Turgonyi a belkereskedelmi dolgozók helyzetét elemezte, pontosabban a fogyasztási cikk-kereskedelem bolti kiskereskedelmi, vendéglátóipari és fogyasztási szövetkezeti alkalmazottainak élet- és munkakörülményeit az ország hét megyéjében. Az adatfelvételhez segítséget kapott a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatóitól, illetve a belkereskedelemből nyugdíjba vonult szakszervezeti aktivistáktól. Turgonyi arra jutott, hogy a belkereskedelmi dolgozók említett csoportjainak is számos nehézséggel kell szembenézniük (sok a nem hivatalos túlóra, a munkafeltételek a kevés újonnan épített egységet leszámítva gyakran sokszor rosszak, a szakképzett fiatalok jelentős része rövid időn belül el is hagyja a belkereskedelem területét stb.). Turgonyi a hetvenes években főleg ezt a területet kutatta, az erről szóló összefoglaló munkája csak a következő évtized elején jelent meg.[1046]

Egy másik munkásréteggel, a vasutas dolgozókkal foglalkozott *Szpirulisz Ildikó* tanulmányaiban. Az ő helyzetük javítása is sürgető problémának számított akkoriban, hiszen a hatvanas évek közepétől folyamatosan csökkent a MÁV-nál dolgozók száma, alapvetően a munkahely és a lakóhely közti nagy távolság, a rossz fizetések és a nehéz munkakörülmények miatt. Különösen népszerűtlennek számított az éjjel-nappali szolgálat, amit anyagi forrásokkal kívántak kompenzálni (pl. megemelték az éjszakai pótlékot). Itt is helyet kapott a női munkavállalók számos problémája: a vonatforgalom területén sok helyen a hölgyek számára nem hoztak létre külön öltözőt és illemhelyiséget. Az irodai szobák túlzsúfoltak voltak. A takarítók kénytelenek voltak naponta több kilométert gyalogolni. Rendívül kevés volt a női munkásszállás. S ismét szóba került a nők fizetése is: a MÁV-nál dolgozó egyedülálló, de többgyermekes anyák 80%-a nagyon rosszul keresett, 280 és 520 Ft között. Bár volt némi javulás a hetvenes évek elejétől (pl. kiterjesztették a menetkedvezményeket a vasútnál dolgozó nők férjeire is), Szpirulisz jelezte: e csoportok életszínvonalának emelése több, különböző intézkedés egyidejű végrehajtásával válhat csak lehetővé. A szerzőnő arra is felfigyelt, hogy gyakori jelenség volt idősebb munkásoknál, hogy eltitkolták érzékszerveik romló állapotát, nehogy alacsonyabb díjazással járó munkakörbe kerüljenek. *„A forgalom egyes munkaterületén célszerű lenne bizonyos körülmények tartós hatását foglalkoztatási betegséggé nyilvánítani, s az ezekben szenvedőknek a keresetkiegészítést megengedni."* – javasolta Szpirulisz Ildikó.[1047]

[1045] TURGONYI 1972a. 76–81.
[1046] TURGONYI 1972b. 125–126., 128., TURGONYI 1980.
[1047] SZPIRULISZ 1971. 54., 56., 59–60.

A munkásifjúság terén is folytatódtak az intézeti kutatások. Gál Róbert egy addig alig vizsgált területtel, a szakmunkásképzéssel, a szakmát tanuló fiatalok nehézségeivel foglalkozott. Komoly probléma volt ez is, a szakmunkások utánpótlása komoly veszélybe került, hiszen egyre inkább csökkent az ipari tanulónak jelentkező fiatalok száma, és kifejezetten magas volt a lemorzsolódók aránya is.[1048] Gál kimutatta a különböző társadalmi rétegekből származó fiatalok szakmaszerzési esélyei közötti jelentős különbségeket: míg a szakmunkásképzők diákjainak alapvető rétege a munkás (elsősorban a szakmunkás) családok gyermekeiből állt össze, egyre inkább növekedett a betanított és segédmunkások, valamint a falun élő, mezőgazdasági dolgozók gyermekeinek aránya is. Ez utóbbiaknak nemcsak azzal kellett szembesülniük, hogy közvetlen környezetükben általában csak egyetlen olyan gyár akadt, ahol kitanulhatták a szakmát (ellentétben a fővárosi fiatalokkal), hanem származásukból fakadó hátrányokkal is. *„A szakmunkát vállaló falusi fiataloknak gondolkodásukban, szemléletükben évszázados paraszti hagyományokat őrző környezetből kellett kilépniük, de a munkásélet ismerete nélkül, szinte a minimális műszaki technikai alapismeretekkel."* Mégis ők kapták a legkevesebb segítséget pedagógusaiktól, és a sokkal jobb „indulási helyzetben lévő" szakmunkás eredetű diákok részesültek a legtöbb segítségben.[1049] Természetesen csak akkor, ha a tanítóknak megfelelő pedagógiai érzékük, felkészültségük volt, ami korántsem volt általános. Emellett nagyon kevesen részesültek társadalmi ösztöndíjban.[1050] Ennek az volt az egyik oka, hogy a tanulók egy része nem akarta hosszútávon ahhoz a gyárhoz kötni magát, ahol üzemi gyakorlatát végezte, de jelentős felelőssége volt a vállalatoknak is ebben, mert nem fordítottak megfelelő figyelmet az ösztöndíjakkal kapcsolatos tájékoztatásra. (300 forintnál magasabb támogatásban csak a diákok elenyészően kicsi százaléka részesült.) Gál elsősorban ennek a problémának mielőbbi rendezésére hívta fel a figyelmet.[1051]

A KB TTI munkatársai nemcsak Budapest, illetve a főváros tágabb környékének munkásosztályát vizsgálták. A hetvenes évek elején több kutató rendszeresen ellátogatott Nógrád megyébe, ahol a salgótarjáni munkások műveltségi állapotát igyekeztek feltérképezni. A kutatás kezdeményezője a salgótarjáni pártszervezet volt, mely határozatot hozott a fizikai dolgozók körében végrehajtandó „kulturális nevelő munka" hatékonyabb irányítását

[1048] GÁL 1971. 174.
[1049] GÁL 1973. 8–10., 12., 22.
[1050] Ezt még 1959-ben hozta létre a Minisztertanács, hogy segítse a felsőoktatásban tanuló, elsősorban fizikai szülőktől származó ifjakat, illetve hogy támogassa a vállalatok szakemberszükségletének hatékonyabb kielégítését. Bár a társadalmi ösztöndíj magasabb összeggel járt, mint az egyetemek/főiskolák által nyújtott juttatások, a hatvanas évek második felében az ösztöndíjat igénybe vevők száma jelentősen csökkent: MSZMP 1978. 96–97.
[1051] GÁL 1971. 173., GÁL 1973. 13–14., 16–17., 21.

elősegítendő. Végső soron az volt a cél, hogy elkészülhessen Salgótarján városának olyan középtávú művelődéspolitikai terve, *„amely pontosítja és emeli a városnak a megye kulturális életében betöltött szerepét."* 1970 őszétől 1971 tavaszáig a Társadalomtudományi Intézet vezetésével a Nógrád megyei, a salgótarjáni pártbizottság és az Oktatási Igazgatóság előkészítették a művelődésszociológiai adatfelvételt. A végleges, 200 fő kérdést tartalmazó íveket 1971 augusztusára elkészítette az Intézet, 1971. október-novemberben töltötték ki őket 22 salgótarjáni üzem mintegy 1700 dolgozójának megkérdezésével.[1052] A kódolást megyei megbízottak végezték a Társadalomtudományi Intézet anyagi támogatásával, a gépi adatfeldolgozás 1972 januárjában kezdődött a Kohó- és Gépipari Minisztérium Magyar Vas- és Acélipari Egyesülés számítógépein. Emellett 1972 márciusának végére 25 db mélyinterjút is készítettek munkásokkal. A táblázatba szerkesztett adatok nagyon lassan készültek el a KB TTI munkatársainak egyéb elfoglaltságai miatt.[1053] 1976-ig kellett várni, amíg megjelenhettek nyomtatásban is, három kötetben a kutatási eredmények. A Dávid János és Kovács Ferenc által szerkesztett *A salgótarjáni munkások műveltsége és művelődése* című kiadvány első két kötete tartalmazta az adattáblákat, a harmadik, *Munkásportrék* címet viselő, Kassai Végh Miklós által összeállított kötet pedig a mélyinterjúkat.[1054]

A lassú munka egyik oka lehetett az is, hogy a Nógrád megyei, illetve a salgótarjáni pártvezetők egy része és az Intézet munkatársai között nem voltak mindig harmonikusak a kapcsolatok. Lényegében kiütköztek a politikai és a tudományos szféra közti különbségek, melynek elméleti hátterét az I/1. és az I/2. fejezetekben próbáltam felvázolni. A politikusok egy része túlságosan lassúnak találta a szociológusok adatfelvevő és –elemző munkáját. Ugyanakkor igyekeztek a tudósok munkáját erős kontroll alatt tartani, kijelentették, hogy a tanulmánytervek részletes vázlatát a megyei vezetői ülésnek kell jóváhagynia. Ez ellen Lakos Sándor, a KB TTI igazgatója személyesen tiltakozott: *„Ne hagyja jóvá! Ha egyszer tudományos tanulmányokra gondolnak, - azt nem lehet jóváhagyni. (…) Csak a szempontokra vonatkozó vizsgálatot hagyják jóvá."*[1055] Bizonyára ez a feszült viszony is szerepet játszott

[1052] MNL NML XXXV. 51. c. 436. ő. e. Jegyzőkönyv. Készült: a Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB. termében 1972. december 19-én megtartott VB. ülésről, 9. és Uo. Tájékoztató a salgótarjáni munkásság körében végzett művelődés-szociológiai vizsgálat végrehajtásának helyzetéről és a további feladatokról (1972. december 11.), 24–25. és FALUDI 1971. 168., 170.
[1053] MNL NML XXXV. 51. c. 436. ő. e. Tájékoztató a salgótarjáni munkásság körében végzett művelődés-szociológiai vizsgálat végrehajtásának helyzetéről és a további feladatokról (1972. december 11.), 26–27.
[1054] TAKSÁS 1979a. 128–129.
[1055] MNL NML XXXV. 51. c. 436. ő. e. Jegyzőkönyv. Készült: a Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB. termében 1972. december 19-én megtartott VB. ülésről, 7–10. és Uo. Tájékoztató a salgótarjáni munkásság körében végzett művelődés-szociológiai vizsgálat végrehajtásának helyzetéről és a további feladatokról (1972. december 11.), 28.

abban, hogy az Intézet évekkel később, a kutatások befejezése után korántsem sietett átadni a nógrádiaknak vizsgálati anyagait.[1056]

A munkások műveltségi állapotáról szóló kutatás – mely a Salgótarjánban dolgozók közel 10 százalékára terjedt ki – nem adott okot a megelégedésre. A nógrádi fizikai dolgozók általános műveltsége az országos átlagnál is kedvezőtlenebb volt, s ez a megye legnagyobb városán is éreztette hatását. A művelődési intézményekben és a rendezvényeken alig jelentek meg a Salgótarján környékéről bejáró munkások.[1057] A bejárók politikai képzése is számos kívánnivalót hagyott maga után. Szerények voltak a fiatal munkásnők, anyák kulturálódási lehetőségei is. Sok üzemnek nem volt művelődési intézménye, egyes helyeken még az üzemi könyvtár sem működhetett, de ahol működött, azt sem igen használták ki, csökkent a beiratkozott olvasók száma. A vállalatok egy részében csak formális politikai/művelődési foglalkozásokat tartottak, a tanulmányi fegyelem jelentősen romlott a felnőttoktatásban. Salgótarjánban is megjelentek ugyanazok a problémák, amiket a Társadalomtudományi Intézet egyéb kiadványaiban is lehetett olvasni: rendkívül alacsony volt a szakmunkásképző iskolákba felvett diákok alapképzettsége, emiatt nagy volt a lemorzsolódás; gyenge volt a nők képzési rendszere; a továbbképzéseket az üzemek sokszor nem támogatták, egyoldalú volt az ösztönző rendszer stb.[1058]

A kutatások hatása az MSZMP munkás-politikájára

1970 és 1974 között számos pártdokumentum született a magyarországi munkásosztályról. Kisebbik részük teljesen a munkásságról szólt (pl. a Politikai Bizottság 1970-es állásfoglalása, a KB 1974-es irányelvei), a többség viszont olyan határozat volt, amely többé-kevésbé érintette a munkásosztályt is.

1971 szeptemberében az MSZMP KB Titkársága a KB elé kerülő, munkásosztály helyzetével kapcsolatos jelentés előkészítésére külön bizottságot hozott létre Biszku Béla vezetésével, ennek többek között tagja lett Lakos Sándor KB TTI-igazgató is.[1059] A bizottság külön munkabizottságokra oszlott, tevékenységük koordinálására Titkárságot állítottak fel.

[1056] MNL NML XXXV. 51. c. 558. ő. e. Jegyzőkönyv. Készült: A Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB termében 1977. augusztus 30-án megtartott VB ülésről, 4.
[1057] MNL NML XXXV. 51. c. 466. ő. e. Jegyzőkönyv. Készült: a Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB. termében 1974. január 29-én megtartott megyei párt VB ülésről, 18–19. és TAKSÁS 1979a. 129.
[1058] MNL NML XXXV. 51. c. 558. ő. e. Jegyzőkönyv. Készült: A Nógrád megyei Pártbizottság székházának VB termében 1977. augusztus 30-án megtartott VB ülésről, 2. és Uo. A munkásművelődés helyzete, fejlesztésének további feladatai (Az MSZMP KB 1974. márciusi határozatának végrehajtási tapasztalatai, 1977. augusztus 11.) 10–12.
[1059] MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 385. Jegyzőkönyv a Titkárság 1971. szeptember 13-án tartott üléséről, 3.

Első lépésben az addig elkészített kutatási anyagokat, illetve az 1969-es megyei és üzemi vizsgálatokat (pl. a Kemény-féle Pest megyei és csepeli kutatások) jelentéseinek feldolgozását tűzték ki célul. Összesen egy évet szántak a munkára, de az két évig húzódott. A bizottság ez alatt az idő alatt áttekintette és szintetizálta az 1973-at megelőző 8–10 év munkássággal kapcsolatos kutatási anyagait, tanulmányokat, szociológiai felméréseket. A munkában több száz szakértő, pártfunkcionárius, gazdasági vezető és fizikai dolgozó vett részt.[1060]

A két „munkáshatározat" (az 1970. január 10-én kelt Politikai Bizottság „állásfoglalása a munkásosztály helyzetéről szóló 1958-as KB-határozat végrehajtásáról, a munkásosztály jelenlegi helyzetéről," valamint az 1974. március 19–20-án született KB irányelvek „a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról" c. dokumentumok) között érezhető, hogy az előbbi még a reformidőszak zenitjén, az utóbbi viszont már a „konzervatív félfordulat" tetőpontján keletkezett. Az 1970-es anyag magával a munkásosztályról is kritikusan szólt bizonyos helyeken (pl. a csökkenő munkafegyelem kapcsán), de ezekért elsősorban a rossz munkaszervezést, a vállalatvezetést, sőt a pártszerveket tette felelőssé. Még olyan tabutéma is bekerült a szövegbe (igaz, idézőjelben), mint a gyáron belüli „munkanélküliség," mely több minden mellett a termelés csökkenésének irányába hatott az anyag szerint. Ilyesmit hiába keresnénk az 1974-es dokumentumban, ott inkább arra helyezték a hangsúlyt, hogy a nagy vállalatokat sokkal fontosabb támogatni, mint a kis-, közép, illetve a szövetkezeti üzemeket. Nem véletlenül, az egész anyagon érezhető a nehézipari lobbi és a munkásszármazású vezetők befolyása, akiknek jelentős része nem akart alkalmazkodni a gazdasági reform során megváltozott követelményekhez, hiszen ehhez új, szakszerű ismereteket kellett volna elsajátítaniuk. Ezek az emberek megingott pozíciójukat „a munkásosztály vezető szerepe újbóli megerősítésének jelszavával" igyekeztek megerősíteni. Emiatt az 1974-es szöveg több helyén is megtalálhatjuk azokat a javaslatokat, melyek elsősorban a nagyüzemi munkásság helyzetét kívánják minél hamarabb megjavítani.[1061] Fontos különbség volt a két dokumentum között is, hogy az 1974-es állásfoglalás hangsúlyozta, hogy a kultúrában, a művelődés területén *„felerősödtek bizonyos kispolgári tendenciák,"* az 1970-es anyag erről említést sem tett.[1062]

Feltűnő különbség volt még a két anyag között, hogy az 1970-es dokumentum még csak egy bekezdést szentelt az „üzemi demokráciának" (amit a dolgozók nem tartottak jónak,

[1060] Uo. Javaslat a Titkárságnak a Központi Bizottság elé kerülő, a munkásosztály helyzetével foglalkozó jelentés vázlatára (1971. szeptember 1.), 11–12.; MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 621. ő. e. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak (1973. szeptember 12.), 32.
[1061] Vö. FÖLDES 2018. 132.
[1062] MSZMP 1974. 464–465., MSZMP 1978. 672–674., 676.

úgy érezték, hogy *„a gazdasági vezetők nem vonják be őket kellően a döntések alakításába”*), az 1974-es anyag már csaknem két oldalon foglalkozott a kérdéssel. Elítélte, hogy a gyárak közvetlen fórumain (termelési tanácskozásokon, munkaértekezleteken) csak formálisan kérték ki a munkások véleményét (ami már a hatvanas évek eleje óta probléma volt). Javasolta, hogy fejlesszék tovább az ún. Vállalati Felügyelő Bizottságokat, illetve felvetette azt is, hogy modernizáltabb formában ujjá lehetne éleszteni az 1944 és 1948 között működött üzemi bizottságokat is. Kimondták még, hogy meg kell teremteni a szakszervezeti jogképviselet intézményét, hogy a vezetőkkel való vitákban, perekben objektíven legyen képviselve a fizikai dolgozók ügye.[1063]

Az 1970-es dokumentum még csak érintette a „munkásság” fogalmának problémáját, mondván, hogy arról a többi „baráti” országban is vita zajlik, s hogy a *„társadalomban (…) végbement és végbemenő változások indokolják, hogy (…) a szocializmus jelenlegi viszonyait figyelembe véve sor kerüljön a munkásosztály fogalmának pontosabbá tételére.”* Az 1974-es pártanyag viszont kijelentette, hogy a munkásosztályhoz tartoznak az állami iparban, mezőgazdaságban, erdő- és vízgazdálkodásban, a szállítás, hírközlés, kereskedelem és szolgáltatások, továbbá az egészségügyi, kulturális ellátás *„és más nem termelő területen foglalkoztatott”* fizikai munkások. Az irányelvek 1973-as tervezete még a munkásosztály részének tekintette „a mezőgazdasági szövetkezetekben alkalmazott fizikai dolgozókat,” és a nem mezőgazdasági TSZ-ek termelő tagjait és fizikai dolgozóit is, ezek azonban a végleges szövegbe már nem kerültek be. (Ennek több oka is lehet, de minden bizonnyal a hetvenes évek első felében indított, sikeres termelőszövetkezetek ellen indított kampány, illetve a nehézipari lobbi befolyása is szerepet játszott ebben.) Ide sorolta viszont az állásfoglalás a vállalatok, ipari, szolgáltatói, fogyasztási szövetkezetek művezetőit, technikusait és termelésirányítóit, valamint azokat, akik *„korábban munkások voltak, és jelenleg a politikai, állami, gazdasági, kulturális élet posztjain dolgoznak.”*[1064](Ez a kitétel nem sokkal az irányelvek 1974. márciusi elfogadása előtt került be a dokumentumba, mert sem az 1974. január 15-i, sem a február 20-i javaslatban nem szerepelt!)[1065] Vagyis a szöveg készítői figyelmen kívül hagyták Blaskovits János nézeteit, aki szerint egyrészt a termelőmunka fontos kritérium a fogalom tisztázása során, másrészt a politikai/gazdasági vezetők már nem

[1063] MSZMP 1974. 463., MSZMP 1978. 668–671., PAP 2015. 145–146., 148.
[1064] MSZMP 1974. 462–463., MSZMP 1978. 664., MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 621. ő. e. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak (1973. szeptember 12.), 38.
[1065] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 629. ő. e. A munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról (Irányelvek, 1974. január 15.), 43–45.; MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 447. ő. e. A Központi Bizottság irányelvei a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról (Javaslat, 1974. február 20.), 5–7.

sorolandók a munkásosztályhoz. A pártelit tehát egy jóval szélesebb „munkásosztály" definícióval élt, melyhez – saját legitimációs igényei miatt – önmagát is hozzásorolta. „Hivatalosan" igazolták tehát, hogy valóban a munkásosztály a társadalom „vezető ereje," hiszen kijelentették, hogy mindent egybevéve *„jelenleg mintegy három és fél millió fő"* számít munkásnak.[1066]

Az 1970-es állásfoglalás alig foglalkozott a munkásnőkkel (a kevés óvoda, iskolai napközi, illetve a gyermekek eltartási költségei kapcsán érintette őket közvetetten),[1067] de ennek az lehetett az oka, hogy ugyanebben az időben jelent meg az állampárt „nőhatározata" is. A KB állásfoglalása és határozata „a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetéről" 1970. február 18-án keletkezett. A dokumentum elismerte, hogy a nők egyenjogúsága közjogilag és politikailag ugyan biztosított, de számos területeken hátrányosabb helyzetben vannak a férfiaknál. E mögött gazdasági (pl. a nők általában azokon a területeken – textil- és ruházati ipar, kereskedelem, egészségügy stb. – dolgoztak, ahol általában alacsonyabbak voltak a bérek) és szemléleti okok (vagyis a továbbélő konzervatív felfogás) álltak. Ennek kapcsán a pártdokumentum kijelentette: *„Le kell küzdeni a kifelé sokszor jóindulatú, egyenjogúságot elismerő, de lényegében a nőkkel szembeni lekicsinylő magatartást, azt a mindkét nemnél tapasztalható kispolgári életszemléletet is, amely a nő hivatását csak gyermeknevelésben, a család kiszolgálásában látja."*[1068] (A határozatot előterjesztő Pullai Árpád is megjegyezte előadói beszédében, hogy még mindig a hölgyekre hárul általában a család és a háztartás ellátásának szinte valamennyi terhe.)[1069] Az anyag emellett elismerte, hogy igen sok a politikailag közömbös nő, elégtelen a nők vezetői beosztású munkára képzése, nincs biztosítva az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elve, keveset törődnek a lányok szakképzésével. Emellett a szociális intézmények terén is jelentős elmaradás volt, sok helyen zsúfoltak voltak a mosdók, öltözők, vagy hiányoztak az elemi higiéniás feltételek is. A pártdokumentum szövegezői elfogadták a szociológusok felméréseit azzal kapcsolatban, hogy nagyon sok nő dolgozik egészségre ártalmas munkahelyeken, ennek ellenére a vállalatok sokszor nem vesznek tudomást azokról a rendelkezésekről, amelyek tiltják ezt a gyakorlatot. A vállalatokat azért is bírálta az anyag, hogy nem tesznek eleget a gyermekintézmények növeléséért, annak ellenére, hogy a bölcsődék, óvodák száma stagnál.[1070]

[1066] MAJTÉNYI 2018. 130.
[1067] MSZMP 1974. 471.
[1068] MSZMP 1974. 526., 528., 533., 538.
[1069] TÓTH–MURAI 2014. 23.
[1070] MSZMP 1974. 527., 529., 531., 534., 536.

A megoldási javaslatokat illetően a „nőhatározat” mégsem tartalmazott sok konkrétumot. Leginkább szervezeti kérdésekkel foglalkozott: kimondta, hogy át kell alakítani a Magyar Nők Országos Tanácsának és a területi nőtanácsoknak addigi irányítási szisztémáját, ezzel párhuzamosan növelni kell a nőbizottságok számát és befolyását. Felállították az MSZMP-n belül a nőfelelősök rendszerét, amelyek olyan választott tisztségviselőkből álltak, akik a párt VB-k és a pártalapszervezetek vezetőségeinek tagjai voltak. Nekik kellett átvenniük a helyi nőtanácsok addigi feladatait. Az égető szociális/munkahelyi problémák megoldására született javaslatok azonban az általánosság talaján mozogtak *(„meg kell szüntetni a megkülönböztetéseket, (…) biztosítani kell a gyermekintézményeknek (…) az eddigieknél gyorsabb ütemű fejlesztését. (…) Meg kell követelni a munkahelyeken a szociális normák betartását”* stb.). Kivételnek számított az éjszakai munka kérdése: a határozat utasította a megfelelő szerveket, hogy vizsgálják meg a textilipari gyárak éjszakai műszakjainak csökkentésének lehetőségét. A határozat emellett utasította a Gazdaságpolitikai Bizottságot is, hogy foglalkozzon az egyedül élő anyák és a sokgyermekes családok anyagi támogatásának kérdésével.[1071]

A kormány 1013/1970. (V. 10.) számú határozata sem tartalmazott túl sok konkrétumot a megoldási javaslatokat illetően. Sokszor szinte szó szerint megismételte a párthatározatot, meghatározta, hogy egy-egy probléma ellenőrzéséért mely országos vagy helyi szervek, intézmények legyenek felelősek, de az esetlegesen elmaradó intézkedésekért járó megfelelő szankciókról már nem rendelkezett. Itt is megjelent az igény arra, hogy lehetőség szerint csökkentsék/szüntessék meg az éjszakai műszakban dolgozó nők arányát, valamint hogy növeljék meg a bölcsődék/óvodák számát. A pártdokumentumhoz képest viszont új elem volt, hogy lépéseket kell tenni a nők háztartási munkájának megkönnyítésére, a dolgozó nők időbeosztásának megfelelő nyitva tartást kell bevezetni a boltokban, és javítani kell az üzemétkeztetést is. Kimondta az anyag még, hogy *„a középfokú oktatás és a szakoktatás megszervezésével, valamint kedvezmények juttatásával is elő kell segíteni a női dolgozóknak a továbbképzésre való fokozottabb bevonását.”*[1072]

A fiatal fizikai dolgozókkal is több határozat foglalkozott. A KB 1970 februárjában elfogadott ifjúságpolitikai állásfoglalása szerint az egyik legnagyobb társadalmi probléma, hogy megnehezültek a fiatal munkások családalapítási, otthonteremtési lehetőségei. A dokumentum szerzői elismerték, hogy hiába van „vezető pozícióban” a munkásosztály, a munkássá válás az ifjúság tekintélyes részénél negatív perspektívaként jelenik meg. Erről az

[1071] Uo. 539–540., 543.
[1072] VÍG 1971. 33–38.

oktatási rendszer is tehet: *„a mai továbbtanulási lehetőségek szerint a munkásosztály utánpótlására (…) a kedvezőtlenebb eredményeket elért általános iskolai tanulók jönnek számításba.”*[1073] Úgy tűnik a társadalmi ösztöndíj kapcsán a pártközpontban akceptálták a kutatók (pl. Gál Róbert) javaslatait. Elismerték, hogy a hallgatók azért sem veszik szívesen igénybe ezt a lehetőséget, mert 1., az alacsony összegű (100–400 Ft) juttatásért hosszabb távon nem szívesen kötik magukat egyetlen üzemhez, és 2., nem kielégítő a vállalatok és az oktatási intézmények ösztöndíjjal kapcsolatos tájékoztató tevékenysége. Az Agitációs és Propaganda Bizottság ezért úgy foglalt állást, hogy növelni kell a társadalmi ösztöndíjjal járó pénz összegét, és hogy a hallgatókat úgy kell az adott munkahelyhez kötni, *„hogy az anyagiakkal összhangban erkölcsi-politikai érdekeltségük erősödjék (az ösztöndíjas hallgatók tanulmányi idejének beszámítása a törzsgárdatagokat megillető jogok elnyeréséhez szükséges időbe; a társadalmi ösztöndíj egy részének a vállalat lakásépítési alapjába történő átutalása stb.)”*[1074] Ám lényegében ez az új ösztöndíj-program is kudarcot vallott.[1075]

A KB 1972. júniusi határozata az oktatásról a szakmunkásképzést érintő rendelkezések miatt érintette a munkásfiatalokat. A dokumentum elismerte, hogy ezek az iskolák nagyon kedvezőtlen feltételek között tudnak működni (kevés a tanműhely, a kollégium, a pedagógusellátottság is gyengébb, az üzemek nem segítik elő kellőképpen a tanulók gyakorlati képzését stb.). A szakmunkásképzőbe felvételt nyerő diákok között nagyon sokan voltak olyanok, akiknek *„számolási, olvasási készsége, írásbeli és szóbeli kifejezőkészsége erősen fogyatékos”* volt. A határozat ezért kimondta, hogy tovább kell fejleszteni a kollégiumi hálózatot, korszerűsíteni kell a képzést, s csökkenteni kell a fiú- és lánytanulók képzése közti különbségeket. Az üzemek jobban vegyék ki a részüket a munkásifjak tanításából. A szakközépiskolák és a szakmunkásképzők fenntartási joga kerüljön át a megyei tanácsokhoz. A határozatban még az is szerepelt, hogy az oktatásügy fejlesztésére a nemzeti jövedelemből nagyobb hányadot kell fordítani. Az 1974-es irányelvek is kimondták, hogy mind a központi, mind az üzemi keretekből többet kell áldozni a szakmunkásképzésre. Bírálta az üzemeket, melyek nyereségérdekeik miatt általában nem foglalkoztak kellő mértékben a szakmunkásképzéssel. Az irányelvek még azt is hangsúlyozták, hogy külön tervet kell készíteni a főleg munkásgyermekeket tanító általános iskolák fejlesztésére.[1076]

A fizikai dolgozók műveltségének növelését kellett volna elősegítenie a KB 1974. március 19–20-i ülésén elfogadott közművelődési határozatnak is. A kevés konkrét megoldást

[1073] MSZMP 1974. 502.
[1074] MSZMP 1978. 98–99.
[1075] FÖLDES 2018. 130.
[1076] MSZMP 1978. 295–296., 299., 306–308., 311–312., 675.

javasló dokumentum azonban erre aligha lehetett alkalmas. Bár érezhető rajta, hogy a pártvezetőkhöz eljutottak a kutatók által feltárt problémák, azok kezelése többnyire az általánosságok szintjén maradt. Több helyen olvashatunk benne olyan mondatokat, hogy *„terjeszteni és fejleszteni kell az eddig kialakult módszereket (könyvtárlátogatások, kedvezményes mozi-, színházbérlet akció), bővíteni a kulturális lehetőségeket. (…) meg kell javítani a munkásszállások közművelődési ellátását.”* Vagy: *„Átgondoltabban kell törekedni azok megnyerésére, akik nem vagy nehezen jutnak hozzá a művelődési lehetőségekhez (tanyák; ingázók)” (…) A vállalatok, bejáró dolgozóik művelődése érdekében támogassák a lakóhelyi intézményeket is.”* Annyi újdonságot azért tartalmazott a szöveg, hogy előírta: az új lakótelepek tervezésénél nagyobb teret kell adni a művelődési intézményeknek, melyek lehetőség szerint komplex (tehát könyvtárat, művelődési házat, mozit és sportlétesítményt magába foglaló) intézmények legyenek.[1077] A központi alapból olyan létesítmények építését kell finanszírozni, amelyek támogatásában a helyi szervek is részt vesznek. Bővíteni kell a vállalati és szövetkezeti kulturális alapokat. Javasolták, hogy a társadalmi szervezetek dolgozzák ki közvetlen és távlati közművelődési terveiket, és hogy a megfelelő intézmények dolgozzák ki a közművelődési törvényt. A munkások könyvtári ellátásáról az Agitációs és Propaganda Bizottság 1974. május 2-i állásfoglalása kívánt gondoskodni. Ebben kimondták, hogy koordináltabb intézményfejlesztésre van szükség, a dolgozók szakkönyvekkel való ellátásához nélkülözhetetlen anyagi hátteret a vállalati alapok terhére kell előirányozni. A határozat megszövegezői hangsúlyozták, hogy Nagy-Budapest könyvtárügyének gyökeres megváltoztatását kiemelt feladatnak kell tekinteni, ezzel párhuzamosan helyet kell biztosítani Pest megye fejlesztési terveiben az agglomerációs övezetekben levő települések könyvtári fejlesztésének. Meg kell gyorsítani az ismeretterjesztő zsebkönyvsorozat kiadását. Az V. ötéves tervben elsősorban az 50 kiemelt vállalat és a munkásszállások könyvtárait kell fejleszteni.[1078]

A Társadalomtudományi Intézet és más kutatóhelyek munkatársai, valamint a pártszervekhez, tanácsokhoz befutó jelentések egyaránt arra kényszerítették a vezetőket, hogy vegyék komolyan a munkások legnagyobb problémáját, a lakáskérdést. A munkásokat (s a társadalom valamennyi rétegét) érintő óriási lakáshiány problémája szemléletváltásra kényszerítette a pártállam vezetőit. Míg az 1960-as évek elején az MSZMP legfelsőbb szintű vezetőtestületeiben általában úgy vélték, a családi házas építkezés nem méltó a szocialista

[1077] Ez a kérdés a Politikai Bizottságban is előkerült. Apró Antal az egyik PB-ülésen meg is jegyezte: a *„nagyobb lakótelepeket járva nézi az ember az építkezést: a szociális, kulturális létesítmények hiányoznak, a kereskedelmi egységek kevesek.”* KOCSIS 2009. 167.
[1078] MSZMP 1978. 677., 679., 682., 684–685., 687., 689., 748–750.

városfejlődéshez, s a jövőben egyértelműen a koncentrált, iparosított lakásépítésben látták a megoldást, ez 1969-re megváltozott. (Bár a különböző szintű testületekben így is bőven maradtak még olyanok, akik megkérdőjelezték az állami bérlakás építés mellett más megoldások – pl. a szövetkezeti lakások – létjogosultságát.) Az évtized végére a pártvezetők többsége belátta, hogy nem tudja elérni a magánlakás építések korlátozását, elfogadta, hogy nagyobb támogatásban kell részesíteni a magánerős lakásépítéseket. A vezetők megértették, hogy e mögött hatalmas társadalmi igény van.[1079] A KB és a Minisztertanács 1970. április 16-án kelt határozata már azt is elismerte, hogy igazságtalan a lakáselosztási rendszer: *„Aránytalan a lakosság különböző rétegeinek tehervállalása. Egyes családok ingyen jutnak olcsó bérű lakáshoz, míg mások a lakásépítéssel, illetve –vásárlással jelentős terheket vállalnak. (…) az elosztásnál nem veszik figyelembe a tényleges rászorultságot."* Ezért az pártvezetés úgy foglalt állást, hogy növelni kell a központi költségvetés lakásépítésre fordítandó eszközeit, segíteni kell, hogy a fiatal házasok, nyugdíjasok, egyedülállók olcsóbb lakáshoz jussanak, tervszerűbbé kell tenni az építési költségek (árak) alakulását, igazságosabb eladási árakat kell bevezetni, korrigálni kell a lakáselosztás gyakorlatát, le kell törni az albérleti uzsorát és új lakásszövetkezeti formákat kell bevezetni. (Ez csakhamar megtörtént, a már meglévő lakásfenntartó szövetkezetek mellé lakásépítő szövetkezeteket hoztak létre.) Előírták még azt is, hogy az állam a városokban és a „kiemelt munkástelepüléseken" adjon az építési költségből árengedményt, illetve az építéshez támogatást: a gyerekek (és eltartottak) után személyenként 20–30 000 forintot. A küszöbönálló lakbér-emelést pedig állami lakbér-hozzájárulás fizetésével kell ellensúlyozni. Továbbá növelni kell a szervezett (vállalati, OTP), valamint a személyi kezdeményezésű társasházépítés arányát. 1971-ben úgy alakították át a lakáselosztási rendszert, hogy a kiutalásoknál a tanácsok már a rászorultságot is figyelembe vehették. A KB 1972. november 14–15-i ülésén pedig kimondták, hogy ösztönözni kell a vállalatok munkáslakás-építési akcióit.[1080]

A pártvezetés különösen a három- és több gyermekes családok lakáshoz juttatását szerette volna minél előbb megoldani. Ennek népesedéspolitikai okai voltak: a politikai szféra szembesült azzal, hogy Magyarország évek óta azokhoz az országokhoz tartozott, ahol rendkívül alacsony volt a születések száma. A PB 1973-as népesedéspolitikai határozata szerint ebben jelentős szerepet játszott az, hogy a fiatal családalapítók nehezen jutottak önálló, megfelelő méretű otthonhoz: *„Bér- és szövetkezeti lakásépítési lehetőségeink korlátozott volta a városokban, az állami erőből épült új lakások átlagos nagysága az egy-két gyermekes*

[1079] FÖLDES 2018. 129., KOCSIS 2009. 133–134., 139–140.
[1080] MAJTÉNYI 2018. 77., MSZMP 1974. 588–589., 591–598. és NÉPSZABADSÁG 1972b. 3.

családtípusra ösztönöz."[1081] Az 1974-es, munkásosztállyal kapcsolatos KB-irányelvek is központi kérdésként kezelték a problémát (eredetileg az is benne volt a pártanyag tervezetében, hogy a nagycsaládos munkásoknak – bizonyos jövedelemhatárig – lakbérkedvezményt kell biztosítani, de ez a végleges anyagban már nem szerepelt).[1082] A probléma orvoslására a Minisztertanács 1974 elején intézkedett a három- és több gyerekes családok tanácsi lakáscseréjének megkönnyítését elősegítendő jogszabályok megalkotásáról, egyes tanácsok (pl. a Fővárosi) pedig határozatot hoztak e családok soron kívüli otthonhoz juttatására. Ugyanakkor voltak olyan tanácsok is, ahol sokkal kevesebb energiát fordítottak erre a kérdésre. A Politikai Bizottság ezért 1974. március 26-án külön határozatot hozott az érintett családok „kiemelt állami lakásellátásáról." Ebben meghatározták, hogy a megyei tanácsok az 1973 végéig beadott lakásigényeket 1975 végéig teljesítsék, az igények elbírálásánál a gyermekek száma alapján preferálják a családokat. A magánerős építkezők támogatására országosan egységes kölcsöntámogatási rendszer megalkotását írták elő, továbbá azt is, hogy segítsék a nagycsaládosok községekben való letelepedését is üres családi házak megvásárlására/tatarozására szolgáló kedvezményes kölcsönökkel.[1083]

A lakásszövetkezetekkel több pártdokumentum is foglalkozott. A KB 1972. november 14–15-én ülésén döntöttek arról, hogy a lakásépítő szövetkezeteknél a készpénz-előtörlesztés összegét otthononként átlagosan 20 000 forinttal kell csökkenteni, sőt, többgyermekes munkáscsaládoknál egyedi elbírálás után teljesen el is lehet engedni az előtörlesztést. A KB Szövetkezetpolitikai Munkaközösségének 1974. május 20-án kelt állásfoglalása pedig javasolta, hogy a munkáltató szervek növeljék a lakásszövetkezetek keretében nyújtott „természetbeni" építési hozzájárulásukat, lakótömbönként létesítsenek közös mosodákat, de mindenekelőtt tervszerűen hozzanak létre a szövetkezeti házkezelést ellátó gondnokságokat és szövetkezeti karbantartó szervezeteket.[1084]

Szólnom kell még a bérek és más anyagi juttatások kérdéséről is. Mint láthattuk, ez a munkásság körében – érthető módon – igen komoly érdeklődésre tartott számot. Az MSZMP vezetése ennek megfelelő komolysággal kezelte a kérdést: a PB 1970. november 10-én kelt határozatában bizonyos területek (építő-, építőanyag-, könnyű- és élelmiszeripar, közlekedési ágazatok stb.) dolgozóinak személyi jövedelmét megemelték. 1971 márciusában döntöttek arról is, hogy növelik a munkások alapbérét. A minimális órabér 4-ről 5 forintra, a maximális

[1081] MSZMP 1978. 435., 442.
[1082] Uo. 673–674., MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 621. ő. e. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak (1973. szeptember 12.), 53.
[1083] MSZMP 1978. 693–696.
[1084] NÉPSZABADSÁG 1972b. 3., MSZMP 1978. 754–755., 758.

16-ról 22 forintra nőtt. *„Az egyes kategóriákhoz tartozó alsó és felső bérhatárokat úgy kell kialakítani, hogy az átlagosnál jobban emelkedjék a nehéz fizikai munkát végzők és közülük elsősorban a szakmunkások bértétele."* – szólt a Politikai Bizottság 1971. március 9-i határozata. Ebben, s más jogszabályokban külön alsó és felső bérhatáros kategóriákat (pl. „kiemelt szakmunkás") vezettek be. A PB 1971. március 23-i határozatában felszólította a vállalatokat, hogy a bérek megállapításánál kellő elismerésben részesítsék a rosszabb, nehezebb körülmények között dolgozókat, fokozottabban ismerjék el a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőket, továbbá biztosítsák a nők és a férfiak egyenlő bérezését. A KB 1972. november 14–15-i ülésén is előírták mindezt, továbbá kimondták: a bérből és fizetésből élő dolgozók keresete 1973-ban átlagosan 4–5%-al emelkedjék, ezen túlmenően 1973. március elsejétől az állami ipar munkásainak és művezetőinek bérét átlagosan 8%-al, az állami kivitelező építőipar munkásainak és művezetőinek bérét pedig átlagosan 6%-al emeljék fel.[1085] Így is jelentős különbségek maradtak az azonos szakmájú, de különböző ágazatokban/vállalatokban dolgozó munkások fizetései között, ezért a PB 1973 decemberében határozatot hozott az egységes, országos szakmai bértáblázat kidolgozására. Ebben többek között arra kötelezték a vállalatokat, hogy évente mérjék fel a szakmai bértáblázat bértételei és a vállalaton belüli tényleges szakmai bérek közti különbségeket, valamint vizsgálják felül a bérformáikat, a teljesítménykövetelményeiket.[1086] 1974. április elsejétől az állami iparon és építőiparon kívüli ágazatokban ipari és építőipari tevékenységet folytató munkások bérét is megemelték 8, illetve 6%-al, ez mintegy 200 000 személyt érintett.[1087]

A kutatási eredmények átültetése a gyakorlatba – Vázlatos kitekintés

A munkásnőket illetően az előírt nemes célok nem igen teljesülhettek, mivel számos feladat gyakorlati megvalósítására nem történtek konkrét intézkedések.[1088] Csaknem egy évtizeddel a „nőhatározat" megszületése után a PB jelentésében (1979. október 16.) az szerepelt, hogy a nők többsége a hetvenes évtized végén is szakképzetlen volt. Emellett nagyon sokan dolgoztak egészségtelen körülmények között, por, hő, gáz- vagy akár vegyi ártalmaknak kitéve magukat. A munkásnők több mint negyede nehéz fizikai munkát végzett, a KB határozat előírása ellenére pedig nem sikerült csökkenteni a textiliparban éjszakai

[1085] Uo. 47., 49–52., 165., NÉPSZABADSÁG 1972b. 3.
[1086] MSZMP 1978. 632–635.
[1087] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 621. ő. e. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak a reálbérek és a reáljövedelem alakulásáról a IV. ötéves terv első három évében, javaslatok a további intézkedésekre (1973. október 8.), 83.
[1088] TURGONYI 1972a. 78.

munkát vállaló hölgyek számát. A két nem fizetése közti aránytalanságok ugyan változtak a nők javára, de hátrányosabb helyzetük így is fennmaradt. A leányok szakmai orientálódása továbbra is egyoldalú volt. Rendkívül lassan haladt a nők vezetői pozícióra való felkészítése, emögött ismét a „káros múlt" örökségét vélték felfedezni, mely ellen a hivatalos diskurzus szerint „nem harcoltak kielégítően" a pártszervek.[1089]

A szakmunkásképzés területén számos változtatást eszközöltek. Igyekeztek segíteni a pedagógusokat (kitüntetésekkel, új díjakkal, letelepedési segéllyel, kölcsönökkel), 1977-ben pedig sor került fizetésrendezésükre is. Megkezdődött a tantermek, tanműhelyek, diákotthonok növelése, a taneszközök és a tananyag korszerűsítése. Ám a szakmunkástanulók száma az 1970/71-es szemesztertől az 1975/76-os tanévre 223 750-ről 164 581-re csökkent, főleg a demográfiai hullám miatt. Emiatt több gazdaságilag fontos szakmában munkaerőhiány lépett fel, a népszerűbb szakmákban viszont túlképzést tapasztaltak. Ráadásul egy-egy nemzedéken belül 40–45% volt azon fiatalok aránya, akik 18 éves korukban egyáltalán nem rendelkeztek szakmai képzettséggel.[1090] Az 1972-es határozat az oktatásirányítás egységesítését elősegítendő a középfokú szakoktatási iskolákat (így a szakmunkásképzőket is) tanácsi felügyelet alá rendelte, ezzel viszont csökkent addigi szakminisztériumi támogatásuk. Szintén ellentmondásos volt a kormány azon határozata 1973-ban, mely évente 200, szakmunkás-bizonyítvánnyal és kétéves szakmai gyakorlattal bíró fiatalnak lehetővé tette egyéves felkészülés után az érettségi nélküli egyetemi/főiskolai felvételt abban a szakmában, amelyben a bizonyítványukat megszerezték. A felkészítőt Szakmunkás Előkészítő Tanfolyamnak (SZET) nevezték. Az MSZMP konzervatív vezetőinek támogatását élvező kezdeményezés többeket az 1940-es, 1950-es évek fordulóján bevezetett (majd pár évvel később megbukott) szakérettségi rendszerére emlékeztette. Új tanfolyamok helyett inkább az iskolákra kellett volna fordítani nagyobb pénzeket, hiszen az 1972-es határozatban is szerepelt, hogy a költségvetésből többet kell áldozni az iskolákra, ez azonban a hibás gazdaságpolitikai döntések, a vezetők érdektelensége miatt nem történt meg.[1091] Arról, hogy a vidéki szakmunkástanulók sokszor csak egy üzem közül tudnak „választani" gyakorlatuk elvégzéséhez, szó sem esett.

Szó esett viszont Balogh István és Gál Róbert azon javaslatáról, hogy a fiatal munkásoknak a vállalatok családalapítási segélyt folyósíthassanak. Ezt ugyan lehetővé tette a PB 1971. március 9-i határozata „a nemkívánatos munkaerőmozgás csökkentéséről és a

[1089] BENKÓNÉ VAS 1981. 125–129.
[1090] BALOGH–GÁL 1973. 163., MSZMP 1978. 295., 302., 304.
[1091] KARDOS 2007. 126–127., 132.

vállalati törzsgárda tagjainak fokozottabb megbecsüléséről," bevezetésére „felső szintű állásfoglalás alapján" mégsem került sor. Helyette 1974-ben a két gyermekkel rendelkező pároknál gyermekenként havi 100 Ft-tal felemelték a családi pótlékot, az anyasági segélyt 1000-ről 2500 forintra növelték, a gyermekápolási táppénz időtartamát a gyermek egyéves korától hatéves koráig terjesztették ki. 1974. január 1-től második és harmadik gyermek vállalására ösztönző, differenciált GYES-folyósítási rendszert vezettek be. Megteremtették a gyermekenként 30–30 ezer forintos szociálpolitikai kedvezmény adásának lehetőségét, előírták, hogy a tanácsi elosztású lakások 40–50%-át fiatal házaspároknak kell kiutalni, és hogy őket kell preferálni a munkáltatói támogatás odaítélésénél. 1976 elejétől tovább javították az ifjúsági takarékbetét feltételeit, s ugyanebben az évben ifjúsági áruhitelt vezettek be, melynek visszafizetési ideje 3 év volt.[1092] A fiatalok terhei azonban ezekkel az intézkedésekkel nem csökkentek számottevően, erről részletesebben a III/2. fejezetben fogok írni.

A közművelődési határozat, és az annak nyomán megszületett 1976. évi V. törvény sem érte el kitűzött célját. A közművelődéssel kapcsolatos KB-dokumentum nagyjából egyidőben született meg az oktatáspolitikai határozattal, a két rosszul ellátott terület fejlesztése egyszerre indult meg, ám ez szétforgácsolta a meglévő támogatási összegeket. Miközben a nagyobb vidéki városokban sorra kezdtek épülni a drága, „komplex" művelődési otthonok a munkások közművelődését elősegítendő, addig az általános iskolák sokszor kénytelenek voltak szükségtantermeket létrehozni, a pedagógusok fizetésemelésére szánt pénzeket pedig új színházakra költötték el.[1093]

A lakásszövetkezetek terén ugyan történt némi fejlődés (megújították alapszabályaikat, lehetővé vált a társtulajdonosok – főleg a nők – tagként történő felvétele, megnőtt az egyes helyeken eldönthető kérdések köre és súlya, a korábbi tanácsi lakóbizottságok helyett szövetkezeti házbizottságok alakultak). Ugyanakkor a szakigazgatási szervek késlekedése miatt sok szövetkezet nem tudott megalakulni, a tanácsok pedig sokszor nem biztosították a szövetkezetek működéséhez szükséges feltételeket (irodák, műhelyek, raktárak, berendezések stb.).[1094] A lakásépítkezések felgyorsultak a hetvenes években (a hatvanas évtized mellett ez volt a másik olyan dekád, amikor az állami lakáskivitelezés súlya meghaladta a nem állami építkezéseket). A vállalatok ebben kevésbé vettek részt, hiába ösztönözték lakásépítkezésekre

[1092] MSZMP 1978. 43–44., MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 621. ő. e. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak a reálbérek és a reáljövedelem alakulásáról a IV. ötéves terv első három évében, javaslatok a további intézkedésekre (1973. október 8.), 81.
[1093] KARDOS 2007. 132–133.
[1094] MSZMP 1978. 753–754.

őket a pártszervek, ezt anyagi lehetőségeik nem tették lehetővé, így a tervezettnél sokkal kevesebb vállalati bérlakást adtak át. 1975 végére tehát továbbra is jelentős maradt a lakáshiány, amit fokozott, hogy ekkor léptek házasulandó korba a Ratkó-korszak gyermekei.[1095] Ráadásul ellentmondásba is kerültek egymással a pártdokumentumok: miközben népesedéspolitikai okokból hangsúlyozták, hogy a több gyermek vállalását megkönnyítő nagyobb lakásokra volna szükség,[1096] máshol inkább a lakások számának minél gyorsabb növelését irányozták elő. A gyakorlatban ez a mennyiségi szemlélet mindig felülírta a demográfiai szempontokat. 1978-ban leghamarabb 1990-re várták a mennyiségi lakáshiány megszűnését, vagyis a három- és többgyermekes családok számára a megfelelő otthonok állami kialakítását kitolták erre a távoli időre.[1097] Hivatalosan mindenkinek ugyanolyan esélyei voltak önálló otthonteremtésre, de a valóságban az állam csak a városi lakásépítéseket támogatta, a vidéki beruházásokat nem. A falun magánerőből építkezők számára a hitelfelvételi lehetőségek továbbra is kedvezőtlenebbek maradtak a városban élőkhöz képest.[1098]

Ugyan az MSZMP XI. kongresszusának Irányelvei már sürgették az üzemegészségügyi ellátás előtérbe helyezését,[1099] s számos jogszabály született e tárgykörben, az összes hazai foglalkoztatott alig 50%-ának volt biztosítva munkahelyén az orvosi szolgálat. Ráadásul – a nemzetközi trendtől eltérően – ezek nem a betegségek megelőzésére, hanem kezelésére helyezték a hangsúlyt, s kvázi második körzeti orvosi szolgálattá alakultak az évek során.[1100]

Az 1971-ben bevezetett bérkategória rendszer sem tudta elérni célját, a bonyolultabb/nehezebb szakmunkák nagyobb anyagi elismerését. A szakmunkásokat különböző nehézségű (egyszerű, összetett, különlegesen bonyolult, kiemelt) szakmunkák alapján differenciáló rendszer pl. nem definiálta kellő konkrétsággal a kategóriákat. A szakmunkások besorolását végző hivatalnokok mindig az üzem-, és a művezetők véleményét kérték ki, így a döntés nem objektív feltételeken, hanem szubjektív állításokon alapult. A gyakorlatban tehát továbbra sem ismerték el kellőképpen a dolgozó iskolázottságát, teljesítményét vagy kreativitását, a besorolás általában az életkori, illetve a szolgálati idő alapján történt.[1101] Ez nemcsak a kvalifikáltabb dolgozókat, hanem a fiatal munkaerőket is

[1095] KOCSIS 2009. 136., 158., 163.
[1096] Ld. pl. MSZMP 1978. 755.
[1097] KOCSIS 2009. 163., 170.
[1098] VALUCH 2005. 295.
[1099] BFL XXXV. 1. a. 2. 6. ő. e. (1975. március 1–2.) Jegyzőkönyv a Budapesti Pártértekezletről, 298.
[1100] UNGVÁRY 2004. 34–35.
[1101] KEMÉNY 2010. 96–97.

sértette. Ezt még az sem tudta kompenzálni, hogy 1973. március elsejével mintegy 1 300 000 munkás és közvetlen termelésirányító részesült nagyobb béremelésben.[1102] Az „összmunkásság" azonban a fizetéseket tekintve nem járt rosszul: 1972 és 1982 között az ipari bérek gyorsabban nőttek a szövetkezeti dolgozók és az értelmiség reálkereseténél, hála a nehézipari lobbi és a konzervatív pártvezetők befolyásának.[1103]

Bár nem sikerült a magyar munkásság helyzetét lényegesen javítani, azt láthatjuk, hogy a KB Társadalomtudományi Intézetének publikáció mégiscsak hatással voltak a döntéshozókra: számos javaslatukat beépítették a párthatározatokba, jogszabályokba. Viszont a pártvezetők képét a munkásosztályról nem sikerült döntően átformálni. Jó példa erre Blaskovits János munkássága, aki ugyan a rendszer hivatalos ideológiáját elfogadó alapállásból próbálta megalkotni/újraalakítani a „munkás" fogalmát, ez sem az 1970-es PB-állásfoglalásra, sem az 1974-es KB irányelvekre nem gyakorolt hatást. A pártállam vezetői számára a „munkás" kifejezés nem rendelkezett önálló szociológiai jelentéssel, ez egy olyan szimbolikus szó volt, amely magában foglalta a kommunista ideológia teljességét. Amikor a „munkásság érdekeire" hivatkoztak, egy szimbolikus csoport szimbolikus érdekeiről volt szó.[1104] Természetesen maga a „munkásosztály" létezett, „csak" nem olyan volt, ahogyan a hivatalos ideológiában elképzelték. A tényleges kutatási eredmények ezért nem tudtak komoly hatást gyakorolni az ideológiai és politikai életre.[1105] Változás csak az 1980-as évek második felében következett be, amikor már olyan, addig tabuként kezelt – de a pártvezetésben a hatvanas évek óta tudott – jelenségről is beszámolhatott Sárközy Tamás (ráadásul a Magvető Kiadó népszerű „Gyorsuló idő" sorozatában), hogy az üzemi munkások nem érzik magukénak a „társadalmi tulajdonban álló" gyárakat, a kapitalista viszonyokra jellemző bérmunkástudatuk van.[1106] Tizenhárom évvel korábban ezért az állításáért Haraszti Miklóst, a *Darabbér* szerzőjét még meghurcolták…[1107]

[1102] MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 621. ő. e. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak (1973. szeptember 12.), 50.
[1103] FÖLDES 2018. 136.
[1104] KUCZI 1992. 35–37., ld. még KEMÉNY 2010. 197.
[1105] HUSZÁR 1989. 179.
[1106] SÁRKÖZY 1986. 55. Ld. még BARTHA 2009. 81., FÖLDES 2018. 136.
[1107] BARTHA 2017a. 158–159.

III/2. Az ifjúsággal kapcsolatos kutatások

Aczél György 1982. április 13-án kijelentette, hogy *„… e pillanatban a legnagyobb problémának az ifjúsághoz való viszonyt látom. (…) ennek az ifjúságnak meg kell tanulni (…), hogy bizonyos dolgokat csak a szocializmus képes számára megoldani (…) bevonva őket a cselekvésbe a tudomány területén ugyanúgy, mint a gyakorlatban.”*[1108]Az MSZMP vezetőrétege nemcsak a ’80-as évek elején gondolkodott így, a Kádár-korszakban az ifjúság helyzetére irányuló figyelem végig nagy jelentőséggel bírt a hatalmon lévők számára. Tekintve, hogy az 1956-os forradalom kitörésében a fiataloknak óriási szerepük volt, a pártvezetőség az ifjúság „megfelelő” nevelésében, ha úgy tetszik, átformálásában látta hatalmának egyik zálogát. A korszak számos politikai direktívája, határozata foglalkozott az ifjúság problémáival. A pártvezetés a kérdésre rendszeresen felhívta a különböző intézmények, munkahelyek figyelmét, amelyek általában kampányfeladatként fogták fel az intézkedéseket, és legjobb esetben is csak egy-egy generáció néhány problémájával foglalkoztak.[1109] Igaz, sokáig nem is állt rendelkezésre az ifjúság gondjait részletesen bemutató összkép.

Nem véletlen ezért, hogy az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének egyik legfontosabb vizsgálata a hazai ifjúságkutatásokhoz kapcsolódott. Írásomban azt szeretném megvizsgálni az intézet levéltári iratai és megjelent publikációi alapján, hogy vajon sikerült-e ebben a fontos kérdésben befolyással lenniük a politikai döntéshozókra? A fiatalságot illetően milyen problémákra hívták fel a figyelmet, és milyen megoldási javaslataik voltak? Hogyan hasznosították a kutatásokat a KB 1984-es ún. ifjúságpolitikai határozatának létrehozásakor? Képesek voltak-e a KB TTI munkatársai formálni a késő Kádár-kori ifjúságpolitikát?

Az ifjúsággal kapcsolatos kutatások megszervezése a Társadalomtudományi Intézetben

Ha megvizsgáljuk az 1956 utáni ifjúságkutatásokat, azt láthatjuk, hogy a hatvanas évek második felére valamennyire „divatossá” váltak a fiatalokkal kapcsolatos vizsgálatok,[1110] számos intézmény és magánszemély kezdett el érdeklődni a 15 és 29 éves kor

[1108] MNL OL XIX–A–85–b. (1982) 16. doboz. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve, Leányfalu. (Nyers magnó-átirat).
[1109] BOROS–KÉRI 1984. 188., HORVÁTH 2012. 60.
[1110] GAZSÓ 1974. 104.

közötti nemzedék problémáival.[1111] Ám a kutatások általában csak egy-egy részproblémával foglalkoztak, számos terület vizsgálatát elhanyagolták (munkahelyi beilleszkedés, szakmai azonosulás, a fiatal munkások életmódjának, társadalmi értékorientációjának, közéleti aktivitásának, anyagi helyzetének, élet- és munkakörülményeinek vizsgálata, a szakmunkásképző iskolák tanulóinak és a fiatal segédmunkásoknak a helyzete stb.).[1112] A fiatal értelmiség kutatása az esetek többségében a humán tudományokkal foglalkozókat érintette, és a nyolcvanas évekig alig vizsgálták a fiatal műszaki és agrárértelmiség problémáit, annak ellenére, hogy ez volt a diplomások legnagyobb csoportja, ráadásul közvetlen kapcsolatban állt a termeléssel, a fizikai dolgozók rétegével.[1113]

A tudományosan szervezett és megalapozott ifjúságkutatásnak az MSZMP KB 1970. február 18–19-i ülésén hozott határozata adott nagy lendületet,[1114] mely többek között kimondta, hogy a KB TTI-n belül létre kell hozni az ifjúságkutató részleget. A pártdokumentum nyomán a Társadalomtudományi Intézet – több más érintett intézmény bevonásával – kidolgozta a kutatások általános koncepcióját és az országos szinten koordinált kutatások középtávú programját.[1115] Az intézet a KISZ KB-val, továbbá az Országos Ifjúsági Tanáccsal együttműködve 1971-ben szervezte meg saját ifjúságkutató-részlegét a kutatások koordinálására.[1116] A részleg feladata volt, hogy a KB Ifjúsági Bizottságának elméleti anyagokat dolgozzon ki. Munkáját az első két évben *„az oktatási rendszernek az ifjúság szempontjából különösen fontos néhány elvi kérdésére”* összpontosította,[1117] ezt követően inkább a pályakezdő fiatalokra koncentrálták a tudományos munkát.[1118] A program olyannyira fontos volt, hogy a szocialista országok pártjai közül az MSZMP vállalta a nemzetközi

[1111] A korabeli szakirodalom általában a 15–29 éves korosztályt sorolja az „ifjúság” csoportjába, de legalábbis a 35 évesnél nem idősebbeket, így én is ezt tekintem mérvadónak.
[1112] GAZSÓ 1974. 107. és 109. A Társadalomtudományi Intézet munkatársai szerint az ifjúsági segédmunkások rétege *„elsősorban az általános iskolát el nem végző fiatalokból rekrutálódik. Helyzetükről úgyszólván semmiféle megbízható információval nem rendelkezünk.”* MNL OL M-KS 288. f. 21. cs. 1972. 26. ő. e. Javaslat az ifjúsági kérdések kutatásának középtávú programjára, 1972–1975 (1972), 201.
[1113] HUSZÁR 1984. 16.
[1114] Az 1971-es ifjúságpolitikai törvény is hangsúlyozta az ifjúságkutatások fontosságát: HALAY–MÓDRA 1971. 91.
[1115] HUSZÁR 1984. 104., MÓDRA 1972. 104.
[1116] A KB mellett működő Ifjúsági Bizottság 1971. októberben határozott arról, hogy tevékenységük segítésére a Társadalomtudományi Intézeten belül ifjúságkutató részleget hoznak létre. A kutatócsoportot végül a KISZ IB 1972. április 27-i határozatával állították fel: GERGELY 2008. 95.
[1117] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 153. ő. e. Javaslat az Agit. Prop. Bizottság részére a Társadalomtudományi Intézet perspektivikus és 1971. évi feladataira (1971. február 11.) 16.
[1118] GAZSÓ 1974. 109.

ifjúságkutatások koordinálását is (a szocialista demokrácia, illetve a szociáldemokrácia témák mellett).[1119]

A kutatások azonban csak lassan indultak meg, a politikai vezetés jelentős része a fiatalok társadalmi integrációját a munkahelyi/iskolai/családi szférától, illetve a hivatalos ifjúsági szervezetektől várta, így tulajdonképpen 1973 előtt szervezett ifjúságkutatásokról nem beszélhetünk,[1120] bár fontos részfeladatokat sikerült elvégezni (1971-ben pl. Gál Róbert vezetésével a Társadalomtudományi Intézet egyik csoportja az ipari tanulók átfogó vizsgálatával foglalkozott).[1121] Végül 1972–1973-ban a Társadalomtudományi Intézet vezetésével mintegy harminc szakember összeállította az ifjúság kutatásának középtávú (1973–1975) programját. A témákat előbb négy, majd két csoportba sorolták: „I. A munkássá válás folyamata és mechanizmusa, a fiatal munkások különböző rétegeinek élet- és munkakörülményei, életmódja és életeszményei, társadalmi-közéleti beállítódása, és aktivitása, művelődési, kulturálódási igényei és lehetőségei. II. Az ifjúság és a szervezetek. A szervezetek és intézmények hatása az ifjúságra, az ifjúság viszonya a szervezetekhez." A programot alapvetően ekkor még inkább a témakeresés jellemezte, a tematikát néhány kiemelkedő jelentőségűnek tartott általános témakör különálló kutatása képezte. Az 1976 és 1980 közötti középtávú terv beillesztette az ifjúságkutatásokat az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervbe, továbbá a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási programokba.[1122] A kutatások döntően a Társadalomtudományi Intézet tartalmi irányítása alatt, és nagyobbrészt az Állami Ifjúsági Bizottság szervezése és finanszírozása mellett kezdődtek meg. Az 1976-tól induló új középtávú terv öt nagyobb témakör kutatását tűzte ki célul: I. A szocialista társadalom struktúrája (ezen belül „A munkássá válás folyamata" című téma kutatása tartozott a KB TTI-hez); II. A szocialista tudat és életmód jellemzői a fiatalok körében; III. A fiatalok társadalmi-közéleti aktivitása, a szocialista demokrácia érvényesülése körükben (itt „A fiatalok társadalmi-politikai aktivitása" nevű program jutott a KB TTI-nek); IV. Az ifjúság és a népgazdaság fejlődésének néhány kérdése; V. Az ifjúság és a szervezetek (itt „A pártszervezetek ifjúságpolitikai tevékenysége és a KISZ pártirányítása" volt az intézeti vizsgálódások témája).[1123]

[1119] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 304. ő. e. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a testvérpártok ideológiai és külügyi KB-titkárainak budapesti értekezletén elfogadott ajánlások végrehajtását célzó munkaprogramra (1978. április 11.)

[1120] BÉKÉS 1981. 409., BOROS–KÉRI 1984. 181. és HALAY–MÓDRA 1971. 91.

[1121] SZENES 1971.

[1122] Uo., GAZSÓ 1974. 106. és MNL OL M-KS 288. f. 21. cs. 1972. 26. ő. e. Javaslat az ifjúsági kérdések kutatásának középtávú programjára, 1972–1975 (1972), 194–211.

[1123] MNL OL XIX–A–85–b. (1976) 1. doboz. Halay Tibor: Javaslat az ifjúságkutatás 1976–1980. évi középtávú kutatási tervére (1976. szeptember 22.).

Az 1970-es évek közepétől néhány évig „csendesebb” időszak következett, a fiatalságra irányuló társadalmi figyelem valamelyest csökkent.[1124] A szociálpolitika is fontosabbnak ítélte ekkor a nyugdíjasokról való gondoskodást (igaz, az ifjú családfenntartókat is igyekeztek segíteni: megduplázták a GYES-t és a gyermekgondozási segélyt, de a „nagycsaládosokkal” segítését célzó igény csak a hetvenes évek második felétől mutatható ki a tanácsi dokumentumokban).[1125] Bővültek a bölcsődei férőhelyek is, de mivel a hetvenes években nőtt a születések száma is, a javulás csak mérsékelt volt. Komoly gondot jelentett, hogy az ipari települések, városok és agglomerációs területek iskoláiban növekedett a zsúfoltság, nem épült elég új diákotthon, s egyes képzések (pl. a könnyűiparban, illetve a kereskedelmi és vendéglátóiparban) továbbra is alacsony színvonalúak voltak. A mezőgazdasági és egyes műszaki felsőoktatási intézményekben végző fiatal pályakezdők jelentős része nem tudott a szakmájában elhelyezkedni, s továbbra is problémát okozott a lakáskérdés. A pártvezetés mindezt érzékelte, s az óvodai, általános iskolai és a szakmunkásiskolai hálózat bővítését, az oktató-nevelő munka fejlesztését jelölte meg a kulturális ágazat kiemelt feladatának, s e célokra az V. ötéves terv (1976–1980) a IV. ötéves tervi ráfordítások közel kétszeresét irányozta elő. Az új tervben egyébként először jelent meg elkülönítve az ifjúságpolitikai célú beruházások költségvetési előirányzata (ez a hetvenes évek közepén 350 millió forintot tett ki).[1126]

Természetesen a csökkenő társadalmi érdeklődéstől függetlenül az ifjúsággal kapcsolatos vizsgálódások folytatódtak, de azokkal a hatalmon lévők korántsem voltak megelégedve. Szerintük az ifjúságkutatás *„nem vezetett kielégítő eredményekre, szétszórt és szűk kapacitásokkal folyt, s még a megszületett eredmények hasznosításának mechanizmusa sem volt megfelelő.”*[1127]Az MSZMP KB Ifjúságpolitikai Bizottsága 1979. január 15-i ülésén kimondta, hogy *„az eddigieknél jobban kell koordinálni, tartalmilag irányítani az ifjúságkutatást.”*[1128]Az 1980-as évek elejére a Társadalomtudományi Intézet már nemcsak az ifjúságkutatás országos bázisintézete volt, hanem az akadémiai tárcaszintű kutatási főirány vezetője is.[1129] A nyolcvanas évektől újult erővel éledt fel a lakosság körében az érdeklődés a

[1124] BÉKÉS 1984. 5., NYERGES 1978. 7.
[1125] HORVÁTH 2012. 45., 47., 178. és TÓTH 2010. 184.
[1126] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 6. doboz. Tájékoztató az V. ötéves terv kulturális és egészségügyi szociális beruházásainak fő kérdéseiről (Tervezet). Készült: Az APB részére (1975. augusztus 28.).
[1127] MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. február 18-i üléséről (1981. március 31.).
[1128] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 7. doboz. Halay Tibor: Javaslat az ifjúságpolitikai tevékenység tudományos megalapozását célzó kiemelt középtávú kutatási program (OKKFT) téma kialakítására (1979. március 14.).
[1129] BÉKÉS 1981. 410. és MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 352. ő. e. Javaslat az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1980. szeptember 2.) 5.

fiatalok problémái iránt, amit jól bizonyít, hogy az 1982 szeptemberében „Ifjúság és társadalom a hetvenes és nyolcvanas években" címmel Nyíregyházán rendezett országos tanácskozás előadásaiból készült folyóiratszámot, a *Társadalomtudományi Közlemények* 1982. évi 4. számát viszonylag gyorsan elkapkodták. (A lap néhány írása, kiegészítve pár másik tanulmánnyal 1984-ben megjelent az intézet *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* c. kiadványában.) Az évtized első felében már 20 kutatóhelyen 25 kutatási program foglalkozott a fiatalokkal.[1130] Jelentősen megszaporodtak az ifjúság nehézségeivel foglalkozó cikkek, a rádió- és TV-műsorok, viták, a pártvezetők is egyre gyakrabban hozták fel a témát nyilatkozataikban.[1131]

A fokozottabb társadalmi érdeklődés érthető volt: a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején pályájukat elkezdő fiatalok a korábbi időszakokhoz képest nehezebb gazdasági-társadalmi helyzetben voltak kénytelenek boldogulni, a fiatalok helyzete az idősebb generációkhoz képest egyértelműen romlott,[1132] az önálló élet- és pályakezdő fiatalok valamennyi rétegében.[1133] A szociálpolitikai intézmények feladatai is egyre inkább kibővültek a fiatal családalapítók segélyezésével, de sem ők, sem az ifjúsági szervezetek nem voltak képesek igazán lépést tartani a változó helyzettel, a sokasodó gondokkal, hiszen a különböző szervezetek összehangolt működése korántsem volt megoldva.[1134] Újfajta egyenlőtlenségek kezdtek kialakulni, miután felértékelődött az ifjú családalapítóknál a szülői támogatás szerepe, amely szükségszerűen egyenlőtlen volt, hiszen nem lehetett minden nagyszülőnek jól jövedelmező háztáji gazdasága vagy más plusz bevételi forrása.[1135] (Természetesen erről vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon finoman lehetett írni, amint azt a későbbiekben látni fogjuk.) Az ifjúságot érintő társadalmi érdeklődés nagysága, a fokozódó problémák miatt a Társadalomtudományi Intézet munkatársainak szakértelmére tehát továbbra is számított a pártvezetés. Az intézet munkatársai igyekeztek is kielégíteni az igényeket, s 1980-tól – a már meglévő kutatási témák mellett – különösen nagy súlyt helyeztek az iskolákban megjelenő egyenlőtlenségek vizsgálatára.[1136]

[1130] KARDOS 1983.
[1131] BOROS–KÉRI 1984. 178.
[1132] BÉKÉS 1984. 5–6., SZALAI 1998. 68–69. és MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 82. ő. e. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői és konfliktusai.
[1133] MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások című MTA tárcaszintű főirány tervkoncepciója (1980. december).
[1134] BÉKÉS 1981. 410. és HORVÁTH 2012. 46–49.
[1135] HARCSA 1986a. 328., valamint MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 82. ő. e. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői és konfliktusai.
[1136] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 352. ő. e. Javaslat az Agitációs- és Propaganda Bizottságnak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének ötéves fő kutatási irányaira (1980. szeptember 2.) 7.

A fiatalság problémáinak egy részéről az *Ifjúsági Magazin* is beszámolt. A lap felidézte a Társadalomtudományi Intézet 1974-es kutatását, amely megállapította, hogy a szakmunkástanulók 20%-a nem jut el a záróvizsgáig, s felhívták a figyelmet arra, hogy a lemorzsolódási arány 1964 óta folyamatosan ilyen magas volt, az azóta bevezetett reformok, új oktatási módszerek és feltételek ellenére.[1137] *„Nem azért tanulnak (…) szakmunkásképzőben a gyerekek, mert szakmunkások akarnak lenni, hanem azért, mert valahol tanulni kell.”* – idézték 1980-ban Kozma Tamást, az MTA munkatársát, aki többedmagával az iskolatípusok átszervezésére tett javaslatot.[1138] Írtak az iskola- és a pályamódosítás, nehézségeiről,[1139] a romló színvonalú középiskolai oktatásról,[1140] az általános iskolát be nem fejező fiatalokról,[1141] a pályaválasztási rendszer alacsony hatásfokú működéséről[1142] vagy az ifjú dolgozók munkahelyi nehézségeiről.[1143] Az ifjúság legnagyobb problémájának számító lakásügyről azonban szinte egyáltalán nem írtak a magazinban a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, legfeljebb csak említés szinten foglalkoztak a kérdéssel. Változás ezen a téren csak 1984 után történt.[1144] (Egyébként általában a kutatások is elhanyagolták a problémát, viszont 1979-ben „a lakásellátás, lakásgazdálkodás és lakáselosztás távlati fejlesztési koncepcióját” szolgáló kutatások is bekerültek a hosszútávú kutatási feladatok közé.)[1145]

A nyolcvanas évek elején új irányokat határoztak meg az ifjúságkutatásoknak,[1146] tekintve, hogy az *„ifjúságkutatás (…) rendkívül időszerű feladat, ugyanakkor a kutatás elmaradott”* volt.[1147] „Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások” c. MTA tárcaszintű főirány céljainak meghatározásakor egyrészt kimondták, hogy szükséges az eddigi vizsgálatok során elhanyagolt rétegek (pályakezdő értelmiség, községekben lakó fiatalok, az ügyviteli alkalmazottak vagy a szolgáltatásban foglalkoztatottak stb.) kiemelt

---

[1137] DARÁNYI 1980a. 5. A nyolcvanas évek elején a szakmunkásképzőkben mintegy 20%, a szakközépiskolákban pedig 12–13%-os volt az év közbeni lemorzsolódási arány: CZ 1982.
[1138] DARÁNYI 1980b. 6.
[1139] DÉSI 1981.
[1140] SZÁNTÓ 1982., KOVÁCS 1983., KZ 1983., SZILÁGYI 1983b.
[1141] CSONTOS 1984.
[1142] CST 1984.
[1143] HAHN 1984. 5., VÖRÖS 1984.
[1144] Ld. pl. KOVÁCS 1986.
[1145] MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. január 21-i üléséről (1981. január 30.); Bánfalvi István – Illés János: Javaslat az 1981–2000. évekre szóló hosszú távú tervezés munkaprogramja és a társadalomtudományi kutatások terveinek összehangolására. 2. sz. melléklet: A kiemelt társadalomtudományi kutatások és a hozzájuk kapcsolódó tervezési koncepcionális tanulmányok (1981. március 17.).
[1146] Külföldi példák nyomán még az is felvetődött, hogy egy önálló ifjúságkutató intézetet is létesítenek, de ezt végül elvetették, hogy helyette „rugalmas formában, kiemelt kutatásként koordinálják a munkát.” MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. április 22-i üléséről (1981. május 26.).
[1147] MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 15. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. február 18-i üléséről (1981. március 31.).

kutatása, másrészről olyan elméleti-empirikus munka indítása, amelyek az életkori tényező szerepével és a szocializációval foglalkoznak. A kutatási főirány központja a Társadalomtudományi Intézet maradt. Hat kutatási irányt határoztak meg, ebből kettő („Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének társadalmi jellemzői, konfliktusai és zavarai," illetve „Az ifjúság politikai szocializációinak problémái")[1148] bázisintézete a KB TTI volt (a maradék négy témával többek között a Közgazdaságtudományi Egyetem, a Politikai Főiskola, vagy a Pécsi Orvostudományi Egyetem foglalkozott). Az intézet munkatársai kiemelt figyelmet fordítottak a fiatalokat érintő legsúlyosabb problémára, a lakáskérdésre (ami természetesen nemcsak az ifjúságot érintette, a Kádár-korszakban végig a lakás számított a legnagyobb hiánycikknek,[1149] 1978-ban csak a lakosság 37%-a lakott megfelelő, viszonylag tágas, modern lakásviszonyok közepette,[1150] de a lakással kapcsolatos problémák a fiatalok körében még élesebben jelentkeztek, mint a társadalom egyéb csoportjainál).[1151] Nagy újdonságnak számított az ifjúság politikai szocializációjának vizsgálata, amelyre korábban Magyarországon még nem került sor, ezért a tervidőszak elején a téma elméleti-metodológiai megalapozást tűzték ki célul.[1152] Ezt a témát elsősorban az a fiatal csoport kutatta, akik a hetvenes évektől tanítottak az ELTE ÁJK-n politikaelméletet és politikai nevelést (pl. Boros László, Csatáry Ildikó, Dögei Ilona, Gyulavári Ágnes, Kéri László, Stumpf István, Szabó Máté, Tót Éva),[1153] és akiket az érdekelt, hogy a mind később világra jött generációk miért utasítják el egyre jobban a szocializmus alapjait.[1154] Felmerült az igény a „téves kiút-keresések" (vallásosság, divatközösségek, antiszociális jelenségek stb.) vizsgálatára is.[1155] A politikai döntéselőkészítés hatékonyságának növelését szolgálta az, hogy kimondták: *„a rövidebb távú társadalmi-politikai hasznosítás érdekében szükséges menet közbeni elemzések készítése a kutatási részeredmények alapján, amelyek a kutatások tematikájába vágó egyes*

[1148] Ennek kutatása „központi jelentőségű feladat" volt. Ld. MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. február 18-i üléséről (1981. március 31.).
[1149] TOMKA 2012. 32. Az életmóddal kapcsolatos egyik kutatás egyenesen arra jutott 1979-re, hogy *„a szocialista életmód kialakulásának egyik legnagyobb akadálya a lakáshiány."* MNL OL XIX–A–85–b. (1979) 8. doboz. „A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon" c. OTTK főirány (1981–90) tervkoncepciója (1979. október 1.).
[1150] MNL OL XIX–A–85–b. (1983) 19. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1983. június 30-i üléséről.
[1151] Uo. Beszámoló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság részére. „Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai" című Agitációs és Propaganda Bizottság-i kutatási megrendelés eredményeiről (1983. október).
[1152] BÉKÉS 1981. 411–412., 415., 420. és 425.
[1153] SZABÓ 1989. 102.
[1154] KÉRI 2012. 11.
[1155] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 359. ő. e. Javaslat az Agitációs és Propaganda Bizottság részére az 1981–85 tervidőszakban kiemelésre kerülő társadalomtudományi kutatások tematikájára, illetve az Agitációs és Propaganda Bizottság ülésein ideológiai életünk kérdéseiről tervezett viták témáira (1981. január 6.) 38.

ifjúságpolitikai döntések közvetlen előkészítéséhez járulnak hozzá."[1156] A kutatási főirányra összesen 39 millió forintot különítettek el.[1157]

Az akadémiai főirány munkálataira épített az APB által kiemelt kutatási téma („Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai"). Ennek szintén a Társadalomtudományi Intézet volt a központja, a tématanács elnöki feladatait az intézet egykori munkatársa, Gazsó Ferenc látta el (1981-től az Oktatáskutató Intézet főigazgatója), aki nemcsak kutatóként, hanem tudományszervezőként is jelentős volt: munkatársainak ideális munkakörülményeket teremtett.[1158] A főirány eredményeit a KB ifjúságpolitikai állásfoglalásához, továbbá a VII. ötéves terv ifjúságpolitikájához kapcsolódó ideológiai és propagandamunka megalapozásához, valamint a hosszútávú tervezés programjaiba kívánta a pártvezetés beépíteni.[1159] A kutatások – mind a kiemelt akadémiai főirány, mind az APB-s vizsgálat esetében – nagyjából 1983 közepéig tartottak.[1160]

A magyar ifjúság problémái az 1980-as évek elején, és a KB TTI megoldási javaslatai

Melyek voltak az ifjúság legnagyobb problémái a tárgyalt időszakban? A KB TTI munkatársai alaposan számba vették a sürgősen megoldandó feladatokat, ezért érdemes néhány megjelent írásukat áttekinteni.[1161] Az egyik gyakran visszatérő panasz az volt, hogy a fiatal, képzett pályakezdők bére azonos munka esetén is elmarad az idősebbekétől. (Ezt a pártvezetés 1987-ben tulajdonképpen hivatalosan is elismerte, és maga is hatalmas problémának tartotta.)[1162] Általánossá vált, hogy a fiatalok összes csoportjánál az egy főre jutó jövedelem jobban elmaradt az idősebbekétől, mint a keresetük és csak a negyedik X környékén érték el a foglalkozási csoportjuk átlagbérét.[1163] Az is aggodalomra adott okot, hogy a hosszabb ideig tartó tanulás, a nagyobb szakképzettség a keresetekben korántsem tükröződött megfelelően, általában a közép- és felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők

[1156] MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások című MTA tárcaszintű főirány tervkoncepciója (1980. december).
[1157] Uo. Rottler Ferenc levele Bánfalvi Istvánnak (1981. március 31.).
[1158] A kutatókat nagy nevű, elismert külső szakértők segíthették, a munkatársak folyamatosan használhatták a KSH legfrissebb adatbázisait, Gazsónak köszönhetően védve voltak a külső támadóktól, politikai kritizálóktól stb. KÉRI 2012. 16–17.
[1159] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 385. ő. e. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott kutatási témák terveiről (1982. március 29.) 20.
[1160] MNL OL XIX–A–85–b. (1982) 16. doboz. Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1982. február 25-i üléséről (1982. március 1.).
[1161] Alapvetően *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* c. 1984-es tanulmánykötet munkáira fogok hivatkozni.
[1162] BERECZ 1987. 13.
[1163] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 248., 250., HUSZÁR 1984. 17. és TÓTH 1982. 639.

keresete nem érte el a szakmunkásvizsgával bírók jövedelmét.[1164] *„Az a tény, hogy a kereset nem ösztönöz a magasabb iskolai végzettség megszerzésére, semmiképpen sem fogadható el, mert a fizikai jellegű szakmákon belül egyre több olyan foglalkozás honosodik meg, amely magasan kvalifikált szakembereket igényel."* – írták a kutatók.[1165] Többen felhívták arra is a figyelmet, hogy mind az iskolázásban, mind a foglalkozási szerkezetben igen komoly nemek szerinti differenciálódás történt: a gimnáziumok elnőiesedtek, s ebből kifolyólag a szellemi dolgozó rétegek utánpótlása is.[1166] A kiegészítő jövedelemszerzés terén az volt a probléma, hogy miközben az állam szociálpolitikai juttatásaival a második gazdaság felé terelte a munkaerő jelentős részét,[1167] addig abban a fiatalok – időhiány, karrierépítés, családalapítási nehézségek miatt – kevésbé tudtak aktív munkát folytatni.[1168] (Pedig az ifjúság egyik mintaadó csoportja az a magánszféra felé forduló réteg volt, mely életében rendkívül fontos volt a vállalkozás, a magángazdaság.)[1169]

Külön ki kell térni a lakáskérdésre, mert ez volt az egyik legsúlyosabb, hosszú évek óta megoldatlan probléma. (A KSH felmérése szerint 1968-ban az ifjú házasok 51%-a jelölte meg a lakáshiányt a legsürgősebb problémájának, s a helyzet később sem javult.)[1170] A nyolcvanas évekre rendkívül megnehezült a fiatalok számára az önálló ingatlanhoz jutás esélye.[1171]A gyermek nélküli fiatal keresők 84%-a, a gyermekesek 35%-a nem rendelkezett önálló lakással, továbbá a gyermekesek 10,5%-a albérletben vagy rokonnál élt. A fiatal házasoknak csaknem egyharmada nem birtokolt saját ingatlant, egyötödük még harmincévesen sem. 1978-as adatok alapján a fiatal igénylők átlagosan egy évtizedet várhattak lakásra, többségük saját erőből képtelen volt a szükséges fedezetet előteremteni.[1172]

Az 1980-as évek első felére látványossá vált a sokgyermekes családok elszegényedése.[1173] A pártvezetés tisztában volt a kérdés súlyosságával, amelynek jelentős demográfiai kihatásai is voltak. Az MTA Szociológiai Kutató Intézete által készített

[1164] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 250. és GAZSÓ 1984. 32.
[1165] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 250–251. A gimnáziumi képzés kifejezetten leértékelődött, 1969 és 1981 közötti szociológiai vizsgálatok rámutattak arra, hogy a gimnáziumot végzettek döntő többsége – hiába kerültek onnan sokan egyetemre, kutatóintézetbe stb. – keveset keresett, tehát alapvetően elégedetlen volt karrierjével (GÁBOR 2012. 234.).
[1166] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 232.,261.,BÉKÉS 1982. 388., BOROS–KÉRI 1984. 180. és GAZSÓ 1984. 31–32.
[1167] HORVÁTH 2012. 182.
[1168] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 249. és BOROS–KÉRI 1984. 180.
[1169] GÁBOR 2012. 234.
[1170] SZENES 1972.
[1171] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 226., 254–255., BOROS–KÉRI 1984. 180., és HUSZÁR 1984. 18. Míg 1962-ben egy átlagos család hat évi jövedelmét tette ki egy kétszobás lakás építési költsége, addig ez a mutató 1982-re sem javult, sőt valamelyest romlott, 1982-ben az éves jövedelem mintegy hétszeresére becsülték: GAZSÓ 1982. 110.
[1172] HUSZÁR 1984. 18.
[1173] MAJTÉNYI 2018. 86.

tanulmány – melynek egy példánya megtalálható a KB Agitációs és Propaganda Bizottságának iratai között – ugyanis hangsúlyozta, hogy sok ifjú házaspár azért nem vállal egynél több gyermeket, mert nem tud önálló ingatlanhoz jutni: *„A szülők lakásában, az albérletben megszült gyermekkel járó gondok sok házaspárnak elveszik a kedvét a további gyermek vállalásától."*[1174]Hiába tudták ezt a vezetők, a krónikus lakáshiány nem enyhült, pedig 1960-tól tömegessé vált a lakásépítés hazánkban. 1960 és 1975 között egymillió lakást adtak át. Az 1970-es években 44 új lakótelepet építettek, ezáltal 1970 és 1980 között 420 ezerrel nőtt a lakások száma. Emellett 1971-ben úgy módosították a lakáselosztást, hogy az állami beruházásban épült lakóhelyek kiutalását meghatározott jövedelemszinthez és szociális helyzethez kötötték. Ebben a rendszerben előnyt élveztek a sokgyermekes családok, akiknek az 1974-es irányelvek szerint az összes lakás 25%-át kellett volna megkapniuk. A fiatal házasokat azzal is próbálták segíteni, hogy gyermekvállalás esetén lehetővé tették számukra a lakás-használatbavételi díj elengedését.[1175]

Bár nőtt a szobák száma (az átadott otthonok közel 60%-a már két- vagy ennél több szobás volt), a lakásgazdálkodást sokan bírálták, az új lakótelepek minősége (pl. a közművek terén, óvodai férőhelyek hiánya stb.) nagyon sok kívánnivalót hagyott maga után.[1176] Ráadásul hiába nőtt a szobák száma, a lakások alapterülete megmaradt (átlagosan 53 m^2-en),[1177] a három és többgyermekes családok az 1980-as években továbbra is zsúfolt körülmények között éltek, vagyis kettőnél több utód vállalását a lakásviszonyok egyértelműen gátolták, ami komoly népesedési gondokkal fenyegetett.[1178]*„Ha (…) a lakáshoz jutást önerőből kell megoldani és ráadásul egynél több gyermeke van a fiatal házaspárnak, akkor anyagi életviszonyaik a társadalmilag elfogadható szint alá kerülnek."* – figyelmeztettek a kutatók.[1179] (A 25 éven aluli háztartásfők családjának túlnyomó többsége számára nem felelt meg a lakás mérete, a 25–29 éves háztartásfőknek is alig több mint fele rendelkezett megfelelő méretű otthonnal.)[1180] Noha egy 1982-es rendelkezés lehetővé tette az állami

[1174] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 330. ő. e. (1979. augusztus 28.) A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási irány zárótanulmánya. A tanulmányt írta: Cseh-Szombathy László és Kulcsár Kálmán (Budapest, 1979), 153/a.
[1175] CSIZMADY 2008. 48. és 78., FÖLDES 2018. 129., HORVÁTH 2012. 109., 118–119., VALUCH 2005. 295.
[1176] HORVÁTH 2012. 111. és 176.
[1177] CSIZMADY 2008. 47.
[1178] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 258. A három és többszobás lakások száma ráadásul alig változott: míg 1970-ben országosan 11%, addig 1976-ban is csak 19% volt az arányuk. HORVÁTH 2012. 174.
[1179] MNL OL XIX–A–85–b. (1983) 19. doboz. Beszámoló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság részére. „Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai" című Agitációs és Propaganda Bizottság-i kutatási megrendelés eredményeiről (1983. október).
[1180] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 82. ő. e. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői és konfliktusai. A kis méretű lakásokkal kapcsolatban ld. még: TÓTH 2010. 162.

bérlakásban élőknek, hogy megvásárolhassák lakhelyüket,[1181] a személyi tulajdonú otthonok megugró száma önmagában nem segítette elő a lakásmobilitás növekedését: a privatizált lakások cseréjét 1982 után is jelentős illetékköltségek és terhek nehezítették.[1182]

Az említetteken túl évek óta megoldatlan probléma volt a fiatal csoportok jelentős hányadának ingázása munka- és lakóhelye között, amely főleg a fiatal szak- és betanított munkásokra volt jellemző. Ráadásul a nyolcvanas évek elején a korábbi feltételezésekkel ellentétben nem csökkent, hanem kicsit még nőtt is az ingázók száma.[1183] Az önálló lakás megszerzéséért hozott anyagi áldozatok következtében a fiatalok nagy értékű háztartási, fogyasztási cikkekkel való elmaradása jelentősen elmaradt az idősebb nemzedékekétől, a házasodási kedv erősen visszaesett, ugyanakkor nőtt a válások száma,[1184] az ifjúság egészségi állapota pedig egyértelműen romlott.[1185] A mobilitás terén is jelentős feszültségek keletkeztek, különösen az egyébként is hátrányos helyzetű segédmunkásoknál, akik akkor sem tudtak jobb viszonyok közé kerülni, amikor a többi társadalmi csoport helyzete 1965 és 1980 között – a saját korábbi állapotukhoz képest – javult.[1186] A Boros-Kéri szerzőpáros emellett meglehetősen kritikus véleményt fogalmazott meg a hivatalos ifjúsági szervezetekről, amikor kifejtették, hogy a KISZ és az úttörőszervezet működésének hatékonysága mindig is problémás volt, ráadásul hatásfokuk a hetvenes években tovább romlott. Nyugaton ekkor zajlott az ifjúsági kultúra korszakváltása,[1187] mely Magyarországon is éreztette hatását: a fiatalokat felfokozott autonómiaigény, a hivatalos intézményrendszerrel szembeni gyanakvás jellemezte. Figyelemreméltó, hogy a szerzők a fiatalok spontán, a hivatalos intézményrendszeren túli szerveződéseinek negatív társadalmi megítélése kapcsán felvetették a média felelősségét is.[1188] (Erre egyébként más korabeli szociológusok is felhívták a figyelmet, pl. Szalai Júlia is 1986-ban.)[1189]

[1181] HORVÁTH 2012. 123., 131., 137.
[1182] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 263.
[1183] MNL OL XIX–A–85–b. (1983) 19. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1983. június 30-i üléséről.
[1184] Vö. GÁBOR 2012. 127. A válások száma a többi szocialista országban is növekő tendenciát mutatott, Magyarország mellett Csehszlovákiában voltak magasak a válási arányok: TOMKA 2009. 110., 126., WENDT 1997. 148.
[1185] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 227., 230., 247., 259. és 263. A házasságok válságára ld. még: TÓTH 2010. 168.
[1186] GAZSÓ 1984. 34.
[1187] Ennek lényege Gábor Kálmán szerint az, hogy megváltozik a társadalmi reprodukció és felértékelődik az iskolai tudás. A hatvanas évektől a nyolcvanas évekig egyre erőteljesebben növekszik a fiatalok kulturális autonómiája, mely megfigyelhető az ízlésben, de a fiatalok különféle politikai döntésekben való növekvő részvételében is. Az ifjúkor meghosszabbodik, a fiatalokat közvetlenül ellenőrző intézményeket (család, munkahely, politikai szervezetek) a közvetett ellenőrző intézmények (fogyasztói ipar, média) váltja fel. Éleződtek a fiatalok és a felnőttek közötti konfliktusok, az ifjúság mintakövetőből mintaadóvá is vált: GÁBOR 2012. 133–134.
[1188] BOROS–KÉRI 1984. 181., 184., 195. és 197.

Milyen megoldási javaslatai voltak a kutatóknak? Mindenekelőtt komplex jellegű intézkedéseket tanácsoltak a népességszám növelésére, a gyermekvállalásra képes családok anyagi támogatásával egyetemben. Tekintettel arra, hogy nemzetközi mércével mérve is nagyon magas volt azok száma, akik legfeljebb az általános iskolát végezték el (illetve azt sem), ezért javasolták az iskolai munka hatékonyságának megjavítását, illetve a szakképzés területén az alapképzés előtérbe helyezését, továbbá az oktatási rendszeren belül a nemek szerinti kedvezőbb arányok helyreállítását. Az 1980-as évek elején egyre inkább érezhetővé váló gazdasági nehézségek miatt a tudósok azzal számoltak, hogy az ipar és a mezőgazdaság hosszútávon képtelen lesz felvenni a képzettebb munkaerőt, ezért a tercier szektor fejlesztését tartották kívánatosnak. Az idősebb generációknál kevesebbet kereső fiatalok helyzetének javítására szorgalmazták az életkorhoz kötődő keresetkorlátozások felszámolását, a jövedelemkiegészítő lehetőségek erősebb támogatását (elsősorban a nem mezőgazdasági jellegű tevékenységek fokozatos bővítésével, hiszen, mint már említettem, a háztájiban különböző okok – pl. ingázás – miatt kevésbé tudtak dolgozni a fiatalok),[1190] de rövid távon a kezdő értelmiségiek bérének „érezhető emelését" is jó megoldásnak tartották. Az ingázás miatt alapvető fontosságúnak ítélték a kutatók a közlekedési viszonyok javítását s a különböző településtípusok infrastrukturális feltételeinek közelítését. A változatlanul jelentős és nem csökkenő lakásszükséglet általános rendezését jelölték meg a legfontosabb feladatnak a döntéshozók számára, a pályakezdő fiatalok átlagon felüli anyagi és egyéb támogatásával, a lakásmobilitás feltételeinek javításával (pl. kedvező hitelkonstrukció bevezetését).[1191] Javaslatot tettek a segédmunkás fiatalok mobilitási, iskolázási és szakmaszerzési esélyeinek könnyítésére, a fiatalok egészségi állapotának javítására is, felhívták a figyelmet az általános iskolát el nem végzettek[1192] helyzetére, a teljes értékű középiskolai képzés kiterjesztésének és a differenciáltabb munkaerő szükséglet megállapításának jelentőségére.[1193] Szorgalmazták, hogy a vállalatokban a fiatalok érdekeit védő, kiegészítő intézkedéseket vezessenek be. Szükségét érezték annak is, hogy lehetővé tegyék a középfokú oktatáson belül az iskolaváltás lehetőségét, a KISZ és más szervezetek megújítását, a pályaválasztási tanácsadó

[1189] SZALAI 1998. 75.
[1190] Vö. Uo. 1998. 61.
[1191] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 253–254., 260–263.
[1192] *„Az általános iskolát minden magyar állampolgár köteles elvégezni. Ennek ellenére minden esztendőben a nyolc évvel korábban beiskolázott 100 gyerekből csak körülbelül 84-en veszik kézbe a bizonyítványt. A 81-es tanév nyolcadikosai a statisztikusok szerint 20 091-el, az előzőben pedig 20 089-cel voltak kevesebben, mint a beiratkozásnál. Ennyien morzsolódtak le az általános iskolai osztályokból, maradtak le 14 éves korukra társaik mögött."* – írta az *Ifjúsági Magazin* riportere 1983-ban. SZILÁGYI 1983a. 6.
[1193] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 230., 232., 234., 241. és GAZSÓ 1984. 34.

intézményrendszer fejlesztését.[1194] Az utóbbi problémáiról egyébként 1982-ben az *Ifjúsági Magazin* is beszámolt, az S. J. aláírású szerző arról tájékoztatta olvasóit, hogy *„az állam hatalmas összegeket költ és rengeteg szellemi energiát áldoz a fiatalok pályaválasztása érdekében, az eredmény mégis évek óta elmarad a várttól."* Ezt többek között azzal magyarázta a szerző, hogy a pályaválasztási tanácsadás *„jelenleg (…) amolyan tessék-lássék munka, nyűg a pedagógusok nyakán."*[1195]

A fentebb bemutatott problémákról a szélesebb közönség is olvashatott a Társadalomtudományi Intézet kiadványaiban. Természetesen a nyolcvanas években is voltak olyan információk, amelyeket a pártvezetés nem szeretett volna kiengedni a nagy nyilvánosságnak. Tanulsággal szolgálhat, ha összevetjük a megjelent, és a kiadatlan, csak a levéltárban hozzáférhető forrásokat. *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* című 1984-es kötet utolsó tanulmánya jelentős részben Harcsa István KSH-munkatárs kutatásaira épült.[1196] (Harcsa volt „Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások" főirány Koordináló Tanácsának titkára.)[1197] A Társadalomtudományi Intézet iratai között megőrződött a tanulmány egy részének kéziratos változata, melyben olyan adatok és információk is szerepelnek, amelyek a megjelent kiadványba nem kerültek bele.[1198]

A tanulmánykötetben mindenki olvashatott arról, hogy tovább folytatódott a szellemi pályák elnőiesedése,[1199] azt viszont, hogy *„a magasabb iskolai végzettség veszített presztízséből"* csak a kéziratban lehetett fellelni, bár az 1984-es kötet egy másik tanulmányában más szavakkal utalt erre Gazsó Ferenc.[1200] A kiadványban lehetett olvasni arról is, hogy meglehetősen nagy különbségek figyelhetők meg a középfokú oktatási intézményekben való továbbtanulásnál, ti. a gimnáziumokban elsősorban a szellemi foglalkozásúak gyermekei, míg a szakmunkásképző iskolákban alapvetően a mezőgazdasági fizikai foglalkozású, illetve a segéd- és betanított munkás szülők gyermekei jártak nagyobb arányban.[1201] (Voltak olyan szakértők, akik a nyolcvanas évek elején már egyenesen arról beszéltek, hogy a *„munkás és paraszt származású fiatalok felsőfokú továbbtanulási esélyeit már a fizikai dolgozó családok továbbtanulási stratégiája szinte fatálisan determinálja. (…) a*

[1194] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 242. és 245., valamint HUSZÁR 1984. 24.
[1195] S. J. 1982. 7.
[1196] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984.
[1197] MNL OL XIX–A–85–b. (1982) 16. doboz. Gazsó Ferenc: Tervezet. „Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai" c., az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által elfogadott kutatási megrendelés teljesítésére.
[1198] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 82. ő. e. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői és konfliktusai. A következő részekben az utalások erre a kéziratra fognak vonatkozni.
[1199] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 231–232.
[1200] GAZSÓ 1984. 32.
[1201] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 233.

fizikai dolgozók gyermekeinek aránya a szakmunkásképző iskolában 85%, a szakközépiskolában 65%, a gimnáziumban 45%.")[1202] Ám az, hogy kívánatos lenne ennek mielőbbi megváltoztatása (mert *„ellenkező esetben e folyamat jelentősen hozzájárulhat a társadalmi szerkezet megmerevedéséhez"*), csak a kéziratban maradt szövegben szerepelt. Ahogyan az is, hogy a fiatal férfiak körében érezhetően növekedtek az iskolai végzettségben megnyilvánuló származás szerinti különbségek (a fizikai származású férfiaknak közép- és felsőfokú iskolába való bekerülési esélye – a korábbi nemzedékekhez viszonyítva – érezhetően csökkent az 1980-as évek első felére). A kiadványban arról sem lehetett írni, hogy a fővárosban, illetve a falvakban élő fiatalok felsőfokú iskolákban való továbbtanulási esélyeiben még 1984-ben is több mint háromszoros különbség volt a községek hátrányára. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének hivatalos kiadványát kezükbe vevők nem értesülhettek arról sem, hogy a magyarországi nagyvárosok – azon belül is a főváros – vezető és értelmiségi rétege jóval zártabb, mint a kisvárosoké és a községeké.

Harcsa István kutatásainak egyik fontos eredménye volt, hogy felhívta a figyelmet arra az új társadalmi jelenségre, hogy míg a vezető és értelmiségi családokból jövő gyermekek középiskolai tanulmányaik után vagy továbbtanulnak vagy képzettségüknek megfelelő munkahelyen kezdenek el dolgozni, addig a nagyvárosokban élő betanított- és segédmunkásoknál ez koránt sincs így. Harcsa észrevette, hogy *„a fiatal nemzedékben egyre nagyobb tömeget alkotnak a középiskolai tanulmányok befejezése után segéd- és betanított munkás pályára kerülő személyek."* Kimondta, hogy 10–12 év alatt a középfokú oktatási intézményt végzettek mintegy egytizede kényszerpályán kezdte pályafutását. Ez rendkívül fontos eredmény volt, de nyilvánosan ekkor még nem lehetett róla írni.

Az sem kerülhetett be a kiadványba, hogy a magyar oktatási rendszerben a középiskolák számítottak a „legkockázatosabb" iskolatípusnak. A középszintű oktatási intézményekbe bejutott diákoknak azzal a tudattal kellett elkezdeni tanulmányaikat, hogy ott „bármit" elérhetnek, akár még a felsőoktatásba is bekerülhetnek, vagy „semmit" sem érhetnek el, és betanított-vagy segédmunkások lehetnek.[1203] Erről csak a kéziratban olvashattak az arra illetékesek. Arról viszont bárki értesülhetett, hogy a fiatal dolgozók csak 40 éves koruk táján érik el a foglalkozási csoportjuk átlagos egy főre eső jövedelmét.[1204]Ellenben arról már csak a

[1202] MNL OL XIX–A–85–b. (1980) 10. doboz. Az értelmiség helyzete, szerepe a közművelődésben. Összefoglaló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. március 12-i ülése vitájáról (1980. április 16.).
[1203] Ez a felfogás a középiskolai tanulásról, mely elsősorban a jó, biztos megélhetést jelentő pályára való belépést szolgálja (s nem feltétlenül az a célja, hogy „előszobája" legyen az egyetemnek) addigra már Nyugat-Európában is általánossá vált: GILLIS 1974. 203.
[1204] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 248.

beavatottak tudhattak, hogy a nőknél a 40 év felett a vezetők aránya alig változik, ami arra utalt, hogy a nőknek a pályakezdet alatt észlelhető kedvezőtlenebb foglalkozási megoszlása karrierjük későbbi részében tovább romlik. (Bizonyos munkakörökben kirívóan alacsony volt a 35 éven aluliak száma a vezetők között: az egyetemeken 3,3%, a nagyobb kórházi és rendelőintézeti orvosok között 4,5%, a bírói munkakörökben 3,5%, az ügyészeknél 7%, a központi államigazgatási és szövetkezetek vezetői között 9% volt az arány.)[1205]

A szocialista rendszer vezetői és ideológusai mindig büszkén hirdették, hogy rendszerük milyen sokat tett a társadalmi mobilitás felgyorsulásáért, a korábbi zártabb osztályok közti határok elmosásáért. Ez azonban nagyjából csak az 1960-as évek közepéig-végéig volt igaz, később a mobilitás üteme lecsökkent, és egyes rétegek újfent zártabbakká váltak. Az 1970-es években kifejezetten megnehezült a jobb pozícióknak az iskolában megszerezhető tudás révén való elérhetősége, ráadásul a középfokú oktatás színvonala is süllyedt, hiszen 1969 és 1981 között egyértelműen romlottak a tanulmányi eredmények, s ez természetesen a felsőoktatásra is kihatott: a nyolcvanas évek elején az egyetemre/főiskolákra felvételizőknek a fele eleve nem felelt meg a követelményeknek.[1206] A szakközépiskolákat pedig már 1980-ban is gyakorlatilag „zsákutcának" tekintették a kutatók.[1207]

Az 1984-es kötetbe nem került be, de Harcsa István kéziratában egyértelműen leírta, hogy már az 1970-es évek eleji vizsgálatok jelezték, hogy a városokban kialakult egy viszonylag kiforrott társadalmi szerkezet és ezért lelassultak – főleg az értelmiségi rétegekbe irányuló –mozgások, és ezt már akkor is az ifjúságnál lehetett megfigyelni, akik közül – a korábbi generációkhoz képest – jóval kevesebben kerültek be a vezetői és értelmiségi rétegekbe. A városokban – kiváltképpen Budapesten – az értelmiségi réteg zártabbá vált (a községekben ezzel ellentétes irányú tendencia bontakozott ki), a mobilitási lehetőségek beszűkültek és egyre nagyobb szerepet kapott a karrierépítés során az, hogy ki milyen „starthelyzetből" indulhat. A hetvenes években tovább lassult a fizikaiból a szellemi rétegbe való áramlás, a vezető és értelmiségi réteg zártabbá válási tendenciája gyakorlatilag állandósult,[1208] 1980-ban már arról panaszkodtak egyes szakértők, hogy az iskola nem nyitott, többnyire csak reprodukál, bizonyos tanári rétegek (középiskolákban, egyetemeken) szinte

[1205] KÖKÉNY–ERDEI 1985. 47.
[1206] GÁBOR 2012. 89. és S. J. 1980.
[1207] MNL OL XIX–A–85–b. (1980) 10. doboz. Az értelmiség helyzete, szerepe a közművelődésben. Összefoglaló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. március 12-i ülése vitájáról (1980. április 16.).
[1208] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 82. ő. e. Harcsa István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői és konfliktusai. Vö. VALUCH 2001. 112. és MNL OL XIX–A–85–b. (1982) 16. doboz. Huszár Tibor: Terv-annotáció. A magyar értelmiség helyzete, szakmai-közéleti szerepvállalása, ideológiai arculata és az MSZMP értelmiség-politikája c. KB APB által ajánlott téma kutatása számára (1982).

„kasztszerűen" elkülönültek.[1209] Az, hogy egyes társadalmi rétegek zártabbá váltak, már le lehetett írni a nyolcvanas évek első felében, de finomabban, Andorka Rudolf 1982-es alapművében is az szerepel, hogy *„a munkások és parasztok fiai között kissé csökkenni látszik az értelmiségbe irányuló áramlás."*[1210] Azt azonban leírhatta Andorka, hogy Budapesten zártabbá váltak az egyes osztályok és rétegek, de Harcsától ezt – feltételezhetően helyhiány vagy talán egy túlbuzgó cenzor révén – megtagadták.[1211]

Bár a megjelent tanulmány is utalt a fiatal családalapítóknál a szülői háttér jelentőségére, de igazán konkrétan csak a kéziratban lehetett olvasni a problémáról. A szerző ugyanis ebben kifejtette, hogy az, hogy a módosabb családi háttérrel bíró fiatalok több támogatásra számíthatnak, mint a szegényebb felmenőkkel bírók, *„végső soron a társadalmi szerkezet megmerevedéséhez vezethet azáltal, hogy a fiatalok öröklik a szülői család kedvező, vagy kedvezőtlen helyzetét. E tendencia végső hatását az sem befolyásolja számottevően, hogy a fiatalok relatív helyzete szinte minden társadalmi csoportban rosszabbodott."* Arról is csak egy szűk csoport értesülhetett, hogy a fizikai dolgozók keresetét az életkor csak mérsékelten alakította a szellemi foglalkozásúakhoz képest: *„a fizikaiakon belül a legfiatalabbak (...) keresetét 41%-al haladta meg a legidősebbek (...) keresete, a szellemi foglalkozásúak körében viszont 220% a megfelelő arányszám."* Sok egyéb mellett azt a mondatot sem engedték megjelentetni, hogy *„A fiatalok jövedelmi és fogyasztási helyzetét tükröző tendenciák alapján összefoglalóan azt lehet mondani, hogy azok az anyagi viszonyokat illetően alapvetően a társadalmi különbségek újratermelése irányában hatnak."* Azt sem lehetett a kiadott műben olvasni, hogy az 1970-es évek végi, 1980-as évek eleji nehezebb gazdasági helyzetben a fiatalok ugyanannyi vagy még több munkával nehezebben juthatnak előre, mint az előző nemzedékek, bár ezt minden bizonnyal a korszak fiataljai amúgy is érezték a saját bőrükön…

Harcsa István a hivatkozott anyagon kívül egyéb munkákat is készített a Társadalomtudományi Intézet megbízásából. Bizonyítható, hogy *„A fiatal értelmiség néhány vonása"* című írás eredeti[1212] és 1984-ben kiadott szövege[1213] között is nem egy helyen eltérés van. Feltűnő, hogy az a megállapítás, miszerint az értelmiségi réteg újratermelődésében meghatározó szerepe van a szülői háttérnek teljesen hiányzik a kiadott műből. Harcsa jól látta,

---

[1209] MNL OL XIX–A–85–b. (1980) 10. doboz. Az értelmiség helyzete, szerepe a közművelődésben. Összefoglaló a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. március 12-i ülése vitájáról (1980. április 16.).
[1210] ANDORKA 1982. 253.
[1211] Uo.
[1212] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 83. ő. e. Harcsa István: A fiatal értelmiség életkörülményeinek néhány vonás (Az 1982. évi fiatal értelmiségi vizsgálat első eredményei). Az elkövetkezőkben erre a kéziratra fogok hivatkozni.
[1213] HARCSA 1984.

hogy a jelenség további kontraszelekciós folyamatokhoz vezethet, de a kontraszelekciót a szocialista társadalmi rendszerrel kapcsolatban nem volt tanácsos leírni, később is csak azt engedték megjelentetni a szerzőtől, hogy *„a társadalmi mobilitási esélyeknek a szülők társadalmi helyzetétől függő különbségei valamivel megnőttek a fiatal nemzedékek körében. Joggal feltételezhetjük, hogy e tény bizonyos feszültségeket okoz az érintetteknél."*[1214] A „kontraszelekció" szó még itt sem szerepel, az államszocializmus nagy részében a kifejezés nem kerülhetett be a hivatalos diskurzusba,[1215] bár éppen az 1970-es évek végétől lehet megfigyelni, hogy egyre gyakrabban kezdik engedélyezni a kifejezés használatát,[1216] korábban szinte kizárólag csak a pedagógus társadalommal kapcsolatban lehetett írni kontraszelekcióról.[1217] Ám nemcsak a kontraszelekciót, hanem azt is ki kellett húznia a szerzőnek, hogy az átlagbére- és keresete azoknak nagyobb, akik felsőfokú iskoláikat nappali, s nem esti vagy levelező oktatásban végezték, mint ahogyan azt is, hogy a nyolcvanas évek elején folytatódott az értelmiségi és vezető rétegek zártabbá válása, s a mezőgazdasági fizikai munkásoknak különösen romlottak az esélyei arra, hogy bejussanak az előbb említett csoportokba, merthogy *„a fiatal értelmiségiek egyes csoportjai között észrevehető származásbeli különbségek vannak."* A származási különbségek, egyes rétegek zártabbá válása kényes téma volt még az 1980-as években is, ennél jóval körültekintőbben lehetett csak róla nyilvánosan írni.[1218] Pedig ezek a problémák léteztek, és a párt vezetőtestületei igenis tudhattak róluk. Mások mellett Huszár István, a Társadalomtudományi Intézet főigazgatója pl. a KB 1984. október 9-i ülésén többek között felhívta a figyelmet arra is, hogy a fiatalok vezetőképzésében „kontraszelektív folyamatok" is érvényesülnek. A származási különbségek ifjúságra gyakorolt hatásáról Németh Károly tett említést ugyanazon az ülésen, a csökkenő mobilitásról pedig Szabó Miklós.[1219]

A tudományos eredmények „hasznosítása"

Tudománytörténeti szempontból kétségkívül jelentős volt az a munka, amit a KB TTI munkatársai az ifjúsággal kapcsolatban elvégeztek. Az 1980-as években publikált írásaik

[1214] HARCSA 1986b. 48.
[1215] HORVÁTH 2005. 251.
[1216] Pl. SIKLÓS 1978. 4., VARGA 1979., KOVÁCS 1980., SIKLÓS 1980. 4., NÁDOR 1981. 75.
[1217] Pl. TIMÁR 1964. 529., FERGE 1973. 31., RÁDI 1976. 80.
[1218] Azt pl. később engedélyezték a szerzőnek, hogy egyes értelmiségi rétegek (pl. az orvosok) zártabbá válásáról írjon, ld. HARCSA–KULCSÁR 1986. 34., 36.
[1219] MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 201. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1984. október 9-én megtartott üléséről,21., 52., 99., 117.

alapvető hatást gyakoroltak a magyar ifjúságszociológia későbbi fejlődésére.[1220] Vajon mit vett át gondolataikból a politika? A nyolcvanas évek második felében a Társadalomtudományi Intézet munkatársai büszkén számoltak be arról, hogy „jelentékenyen" segítették az MSZMP KB 1984-es ifjúságpolitikai állásfoglalásának (1984. október 9.) előkészítését. Valóban voltak olyan gondolatok, javaslatok, amelyek megjelentek az említett anyagban, de korántsem minden. Érdemes ezért a pártdokumentumot alaposabban megvizsgálni.

Az, hogy egyes rétegek zártabbakká váltak, hogy csökkent a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya egyes értelmiségi pályákon (orvos, jogász, műszerész stb.) a pártvezetés is elismerte, pedig – ahogy a fentiekben láthattuk – erről nehezen vagy egyáltalán nem lehetett publikálni nyilvános kiadványokban (*A magyar ifjúság a nyolcvanas években* c. kötetben sem írtak róla). A probléma megoldására a régi receptet vették elő, s előírták, hogy az *„oktatási rendszer a lehetséges mértékben csökkentse a művelődési és továbbtanulási esélyek különbségeit, segítse a tehetség kibontakozását."*[1221] A fiatalok nagyobb autonómiaigényére[1222] úgy reagált a pártvezetés, hogy kimondta: növeljék meg a KISZ szervezeteinek önállóságát vezetőik kiválasztásában, valamint az ifjúsági szervezet rétegtanácsainak hatás- és jogkörét, emellett javítsák meg az állami szervek közötti munkamegosztást.[1223] A vezetőket aggodalommal tölthette el, hogy növekszik a válások száma, hogy számos családban *„a felnőttek felelőtlen életvitele, alkoholizmusa, munkakerülő, bűnöző életmódja miatt nem megfelelő a gyermekek (...) fejlődése. Több mint százezer az ilyen okok miatt veszélyeztetettként nyilvántartott fiatalok száma."* Ennek ellenére az állásfoglalást olvasva korántsem tapasztalhatjuk, hogy a család- és gyermekvédelemmel kapcsolatban sok új részletes intézkedést hoztak volna a korábbi évekhez képest. Ismét előírták, hogy támogatni kell a szülőket, a gyermeknevelés költségeiből nagyobb részt kell vállalnia az államnak, javítani kell a diák szociális ellátást, a gyermek- és ifjúságvédelmi hálózatot.[1224]

Az otthonteremtést illetően elismerte a kommunista vezetés, hogy *„az önálló lakás megszerzése a családalapító fiatalok számára a korábbinál nehezebbé vált. (...) ma*

[1220] VASS 1989. 195.. SZABÓ 2012. 205. A KB TTI-s ifjúságkutatások összefoglalója, „korszaklezáró kötete" 1987-ben jelent meg Gazsó Ferenc szerkesztésében *Társadalmi folyamatok az ifjúság körében* címmel.
[1221] MSZMP 1988. 783. és 789.
[1222] KÉRI–BOROS 1984. 195.
[1223] MSZMP 1988. 786. és 790–791. Vö. HUSZÁR 1984. 24. Bár a KISZ 1981-es X. kongresszusa lehetővé tette, hogy az ifjúsági szervezet tagjai ne a küldöttgyűlésen keresztül válasszák meg az új KISZ-titkárt és a többi IKB-tagot, hanem közvetlenül, egyenkénti szavazással, illetve lehetővé vált az is, hogy az IKB egyes tagjait egy-egy iskolai KISZ-es közösség delegálja, ez országos szinten nem tudta mozgósítani a passzív tagságot. Vö. KÖVESDI 1983.
[1224] MSZMP 1988. 783., 788.

lényegében egyedüli lehetőségként kínálkozik az OTP-lakásvásárlás és a magánépítkezés. (…) Az önálló életkezdés megteremtése ma sokkal inkább függ a szülők anyagi helyzetétől, mint a fiatalok munkájától, saját jövedelmétől." Ezért kimondták, hogy a*„hitelkonstrukciókat úgy kell módosítani, hogy a fiatal családok (…) fokozatosan megfelelő lakáshoz jussanak. (…) Ennek érdekében növelni kell a bérlakásépítés mennyiségét és arányát."* Az idősebb munkatársaikhoz képest rosszabbul kereső pályakezdő fiatalok igazságosabb bérezését is előírták, de a korábbi pártanyagokhoz képest ez sem számított új elemnek.[1225]

Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy az 1984-es állásfoglalás a korábbi, fiatalokat érintő párthatározatokhoz (pl. az 1981-es népesedési, illetve ifjúságpolitikai határozat) képest nem sok új elemet tartalmazott, bizonyos részei pedig kifejezetten érdektelenek, semmitmondóak voltak, de a szociológusok kutatásainak bizonyos eredményei valamennyire beépültek az állásfoglalás szövegébe. Ám volt néhány olyan konkrét probléma, tanács (pl. hogy az általános iskolát el nem végzettekre megkülönböztetett figyelmet kell fordítani, hogy a fiatalok elhelyezkedését megkönnyítendő differenciáltabb munkaerő-szükséglet megállapításra lenne igény, hogy meg kellene teremteni a menet közbeni iskolaváltás lehetőségét a középfokú oktatásban, hogy támogatni kellene a fiatalok munka melletti jövedelemkiegészítő tevékenységét, hogy az ingázás terheinek csökkentésére hatékonyabb intézkedésekre volna szükség stb.)[1226] egyetlen szóval sem szerepelt az 1984-es állásfoglalásban.

Ennél valamivel konkrétabb intézkedéseket fogalmazott meg az Állami Ifjúsági Bizottság[1227] 7001/1985./IPK. 5./ÁIB számú irányelvében „a VII. ötéves tervidőszak ifjúságpolitikai feladatainak" tervezésekor.[1228] A Bizottság is az egyik legfontosabb feladatnak a fiatal házasok lakáshoz jutását jelölte meg, az anyagban szerepelt, hogy a *„kedvezményes hitel és a normatív szociálpolitikai kedvezmények mellett az eddigieknél nagyobb hangsúlyt kapnak a helyi támogatások."* Kimondta, hogy a lakásépítés költségeinek lefaragásához törekedni kell a legolcsóbb építőanyagok használatára, továbbá meg kell teremteni a lakásmobilitást és egyszerűsíteni kell az építésigazgatási és engedélyezési eljárást. Fontos volt, hogy az építési, vásárlási kölcsönök törlesztésénél a fiatalok családalapítóknak az első öt-tíz évben a korábbiaknál nagyobb kedvezmény biztosítását szorgalmazták. Olyan

[1225] Uo. 784. és 788.
[1226] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 232., 241–242., 245., 262–263.
[1227] Az Állami Ifjúsági Bizottság – a Minisztertanács mellett – 1974. január 13-án jött létre. Feladata az ifjúság nevelésének fokozott elősegítése, az állami szervek ifjúságpolitikai tevékenységének összehangolása, az ifjúsági törvény végrehajtásának folyamatos ellenőrzése volt. (MSZMP 1988. 786.) Bár többen nagy reményeket fűztek hozzá, működése mégsem volt túlságosan hatékony, ld. MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 201. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1984. október 9-én megtartott üléséről, 78–79., 118.
[1228] Ld. KÖKÉNY–ERDEI 1985. 5–18.

hitelrendszer létrehozását is javasolták, amely idővel – a születő gyermekek számától függően – kamatmentessé, vagy részben vissza nem térítendő támogatássá válna. Szorgalmazták a részidős bölcsődei ellátás rendszerének bevezetését, a felsőoktatásban az esti/levelező oktatás minőségének javítását is.[1229]

Az 1984-es ifjúságpolitikai KB-állásfoglalással ellentétben az ÁIB 1985-ös irányelveibe bekerült a szociológusok azon javaslata, hogy *„az iskolarendszerű szakképzésben meg kell teremteni a korrekciós irányváltás feltételeit,"* továbbá az is, hogy a munkaerőigény megállapítására jobban oda kell figyelni, vonzóvá kell tenni a gazdasági szempontból fontos, de munkaerőhiánnyal küzdő szakmákat a munkába lépő ifjaknak. A felsőfokú tanulmányaikat befejezőket igény szerint külön intézkedésekkel is segíteni kell az elhelyezkedésben, ha szükséges, akkor új munkahelyeket kell létesíteni. Kitértek a fiatalok szabadidős tevékenységeinek támogatására is, amikor szorgalmazták a központi és tanácsi ifjúságpolitikai intézmények költségvetésének felemelését.[1230] A fiatalság növekvő autonómiaigényére, önszerveződésére (rövid idő alatt megszázszorozódott az amatőr rockzenekarok száma, és egyre jobban terjedtek a vallási és lakóhelyi közösségek) úgy reagált a Bizottság, hogy kimondta: *„támogatni kell a hasznos célokra szerveződő ifjúsági közösségek, egyesületek, klubok működési lehetőségeit, megkülönböztetett figyelmet kell fordítani szakmai munkájuk segítésére."*[1231] Hogy mi számított „hasznosnak," arra nem tért ki a dokumentum – ahogyan az általános iskolákból kibukottak, az ingázók vagy jövedelemkiegészítő tevékenység iránt érdeklődő fiatalok helyzetére sem.

Bár a Társadalomtudományi Intézet kutatói nem javasolták önálló ifjúsági minisztérium (vagy hivatal) létrehozását, ez mégis bekerült a KB ifjúságpolitikai állásfoglalás előkészítését szolgáló vita anyagokba: *„meg kell vizsgálni egy ifjúsági és sport kérdésekkel foglalkozó kis létszámú főhatóság (...) felállítását és beillesztését az államigazgatás rendjébe."* A hivatalos indoklás az volt, hogy szükség volna egy olyan új szervre, amely az államigazgatásban, és a tanácsok körében is képes ifjúságpolitikai koordináló munkát folytatni.. Az új intézmény létrehozását mind az előkészítés, mind a KB-ülés alatt többen (pl. Katona István, Kornidesz Mihály, Huszár István, Tétényi Pál stb.) ellenezték, néhányan amellett érveltek, hogy egy valóban kisebb létszámú főhatóság létrehozása indokolt lenne. Végül nem került sor új minisztérium felállítására,[1232] bár a KISZ apparátusa kifejezetten

[1229] Uo. 6–10., 12.
[1230] Uo. 11–18.
[1231] BOROS–KÉRI 1984. 199., KÖKÉNY–ERDEI 1985. 17.Vö. GÁBOR 2012. 128.
[1232] MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 201. ő. e. Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1984. október 9-én megtartott üléséről, 24., 78–79., 84., 91., 100., 112., 117–119., 130., 135/a., 145.

támogatta volna az ifjúsági főhatóság létrehozását.[1233] Ellenben a Politikai Bizottság 1986. február 11-i határozatának megfelelően még abban az évben egyesült az Országos Testnevelési és Sport Hivatal (OTSH) az Állami Ifjúsági Bizottsággal, s létrejött az Állami Ifjúsági és Sport Hivatal. *„A Hivatal nem egyszerűen a két megszűnő szervezet összevonásával, hanem olyan felépítésben jön létre, amely alkalmassá teszi a hatáskörébe utalt (...) ifjúsági és sportpolitikai feladatok állami irányításának az eddiginél hatékonyabb irányítására, koordinálására (...).”* – szólt a hivatalos indoklás. Az új szervezetet államtitkár, egy általános elnökhelyettes és további három helyettes látta el, egy miniszterhelyettesi besorolásnak megfelelő álláshelyet (mely az Állami Ifjúsági Bizottságnál volt) pedig megszüntettek. Az új szervezet az addigi két intézményhez képest kisebb létszámmal kezdte meg működését.[1234]

Felmerül a kérdés, hogy ugyan mi szükség volt erre a szervezeti átalakításra, amikor azt sem a társadalomkutatók, sem a KB-tagok nagy része sem támogatta? Békés Zoltán, a Társadalomtudományi Intézet ifjúságkutatással foglalkozó egykori munkatársa szerint a döntés mögött Kádár János állt. Békés szerint – aki részt vett az 1984-es ifjúságpolitikai KB-állásfoglalás előkészítésében, nemcsak a pártapparátussal, hanem vezető politikusokkal is személyes kapcsolatban állt (már csak azért is, mert Aczél György veje volt) – a pártvezető azért kardoskodott az önálló ifjúságpolitikai hivatal mellett, mert le akarta váltani az OTSH vezetőjét.[1235] Az említett személy Buda István volt, aki 1978 és 1986 között volt az OTSH, mellette pedig a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke. Buda azzal vívta ki Kádár rosszallását, hogy nem értett egyet azzal, hogy Magyarország is bojkottálja az 1984-es los angeles-i olimpiát (válaszul az 1980-as moszkvai „csonka” olimpiára, ahonnan közismert módon a nyugati államok sportolói maradtak távol). 1984 áprilisában Buda István ennek a véleményének hangot is adott a szovjet és a szocialista országok sportvezetői előtt. Az MSZMP vezetése egy ideig kivárt, a Politikai Bizottságban sem helyeselte mindenki az ötkarikás játékokról való lemondást. Végül a KB megszavazta az olimpiáról való távolmaradást (a Központi Bizottság ülésére egyébként – az addigi szokásoktól eltérően – meg sem hívták Budát).[1236] Buda István egy ideig még a helyén maradhatott, csak 1986-ban került sor az OTSH átszervezésére (amihez valószínűleg az is hozzájárult, hogy a magyar futballválogatott csalódást keltő vereséget szenvedett a mexikói világbajnokságon), s mivel

[1233] SZANDTNER 1986. 8.
[1234] MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 750. ő. e. Tájékoztató a Titkárságnak az Állami Ifjúsági és Sport Hivatal létrehozásával összefüggő feladatok előkészítéséről (1986. június 16.), 28–29. és Uo. Javaslat az Állami Ifjúsági és Sport Hivatal szervezeti felépítésére, vezetést segítő testületeire, 40.
[1235] A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12. (A szerző tulajdonában)
[1236] FÖLDES 2015. 432., SALÁNKI 2011. 19.

ekkor lett hatvanéves Buda, nyugdíjazásával sikerült pontot tenni az ügy végére. (Az OTSH felszámolása, és az Állami Ifjúsági és Sporthivatal létrehozása azért is haladt lassan, mert azt nemcsak a KB-tagság, hanem a vezető politikusok egy része, pl. Aczél György vagy Csehák Judit miniszterelnökhelyettes, az ÁIB vezetője, sem támogatta.)[1237]

Ezután a kitérő után lássuk, a társadalomtudósok ifjúságot érintő javaslatai közül miket sikerült átültetni a gyakorlatba? A legnagyobb problémát, a lakáskérdést nem igen tudták megoldani. Pedig az 1985-ös XIII. pártkongresszus is hangsúlyozta a lakáskérdés jelentőségét. Kimondták, hogy az állam *„tegye lehetővé, hogy a szociális szempontból leginkább rászoruló fiatal házasok, kis jövedelműek, nagycsaládosok lakáshoz jussanak. (…) segíteni kell a lakáscserék gyors, egyszerű lebonyolítását."* A kongresszusi határozatba bekerült az is, hogy növelni kell a lakáshelyzet javításában a tanácsok gazdasági önállóságát és pénzügyi lehetőségeit.[1238] Ugyanakkor a kitűzött célokat nem lehetett végrehajtani, mert az egész, átalakított lakásrendszer másra helyezte a hangsúlyt.

Az állam ugyanis még 1982-ben lehetővé tette az 1–12 lakással rendelkező épületek lakásainak privatizációját, ami nemhogy csökkentette volna a hivatalosan is elismert társadalmi egyenlőtlenségeket, hanem növelte is, hiszen azok jártak jól, akiknek volt annyi pénzük (a második gazdaságból vagy más kiegészítő tevékenységből), hogy megvásárolhassák addig bérelt otthonaikat. (Nem véletlen, hogy a fővárosban a korai lakásprivatizáció elsősorban az értékesebb budai oldalon, főleg a hegyvidéki városrészben történt meg.) Közben az állam fokozatosan kivonult a lakásépítésekből, egyre kevesebb állami bérlakás épült (hiába mondta ki az 1984-es KB-állásfoglalás, hogy növelni kell a számukat), a gazdaság növekvő válsága miatt a magánlakás-építések is elmaradtak a tervezettől.[1239] Az elkövetkező években nem sikerült előrelépni, annak ellenére, a fővárosban 1987 tavaszán is arról számolhattak be, hogy a legnagyobb gond továbbra is a lakásellátás területén lévő feszültség, ami még növekedett is.[1240] A lakásmobilitást csak minimálisan sikerült megnövelni – annak ellenére, hogy a pénzügyminiszter 43/1985. (XII. 22.) számú rendeletével a lakástulajdon visszterhes megszerzésének illetékét 7-ről 5%-ra csökkentette[1241] –, s 1988 novemberében a Fővárosi Tanács VB kénytelen volt megállapítani, hogy egyre

[1237] A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12. (A szerző tulajdonában)
[1238] VII. ÖT 1986. 7.
[1239] HORVÁTH 2012. 123., 131–138.
[1240] BFL XXXV. 1. a. 3. 211. ő. e. (1987. március 23.) Jelentés a fővárosi gazdálkodó szervek 1986. évi gazdasági eredményeiről, az MSZMP KB 1986. november 10-ai határozatából adódó 1987. évi gazdaságpolitikai feladatok kezdeti végrehajtásáról, javaslat a feladatok kiegészítésére. 24. Pedig a Fővárosi Tanács 1984-ben 100 millió forintot 1985-ben pedig 417 millió forintot biztosított a lakásépítés- és vásárlás helyi támogatására, amely nagyrészt a hitellehetőségek bővítését jelentette: BF 1986a. 8.
[1241] TRHGY 1983. 1041. és TRHGY 1986. 703. Vö. ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 263.

inkább erősödik az a folyamat, hogy a hátrányos helyzetben lévő rétegek mellett a fiatal házasok egyre rosszabb anyagi feltételek mellett juthatnak lakáshoz.[1242] A helyzet vidéken sem volt sokkal jobb: *„A fiatalok, nagycsaládosok lakáshoz juttatásának programja folyamatossá vált. Kiemelt szerepet kapott a lakásmobilitás ösztönzése. Az ifjúság lakáshoz jutási esélyei azonban mindezek mellett sem javultak számottevően."* – jelentették 1988 márciusában Nógrád megyéből.[1243]

Nemcsak a lakáspolitika terén vallott kudarcot az utolsó tartalékait egyre inkább felélő szocialista állam. Alapvetően nem sikerült megnövelni a 30 éven aluliak arányát a vezető pozíciókban, kivéve a központi igazgatási szerveket (itt 1980 és 1990 között 2-ről 4%-ra nőtt a fiatalok száma), és a szövetkezeti vezetőket (ahol 1,8-ról 2,5%-ra emelkedett az arányuk). Sőt, az 1980-as évtizedben inkább csökkent a fiatalok száma: a tanácsi szervekben 8,1-ről 6,8%-ra apadt tíz év alatt az ifjúság részaránya a vezetői pozíciókban, és a vállalati, intézményi igazgatók között is csökkent a számuk (4,8-ról 4,6%-ra). Az általános iskolát el nem végzettekre nem fordítottak „megkülönböztetett" figyelmet, még az 1985-ös oktatási törvényben sem utaltak a problémáikra (igaz, a Pályaválasztási Tanácsadó Intézet felmérést végzett körükben), pedig jelentős részük a segédmunkások közül került ki,[1244] a számuk egyszerűen nem akart csökkenni,[1245] sőt az 1980-as évtized végére még kicsit emelkedett is az arányuk (az 1980-as 0,6%-ról 0,7%-ra).[1246] Hiába szorgalmazták azt is a szociológusok, hogy az iskoláztatás ki kellene terjeszteni, erre nem volt hajlandó a politikai vezetés, sőt még mesterségesen korlátozta is a folyamatot.[1247]

Az ingázó fiatalok helyzetének súlyosságát a Budapesti Pártbizottság az országos szervekkel ellentétben reálisan érzékelte (már csak azért is, mert számuk a fővárosban az országos átlag többszöröse volt), ennek ellenére a szervezet 1985-ös feladattervébe mégsem került be az ingázó, munkásszálláson élő fiatalok segítése, annál több konkrétum nélküli sablonszöveg a KISZ szerveiről, a párttagok példamutatásáról és a fiatalok

[1242] BFL XXXV. 1. a. 4. 792. ő. e. (1988. november 23.). Tájékoztató az 1988. évi tanácsi gazdálkodásról, az 1989. évi terv koncepciójáról. 20–21.
[1243] MNL NML XXXV. 51. c. (1988. március 29.) 841. ő. e. A megye VII. ötéves területfejlesztési irányelveinek időarányos végrehajtása, különös tekintettel a hátrányos helyzetű térségek fejlesztésének feladataira. (pártbizottsági ülésre kerülő előterjesztés tervezete) 42.
[1244] ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984. 232., KAPITÁNY 1995. 45., NÚ 1985.
[1245] BMN 1987.; MNL HML XXXV. 22. c. 3. 766. ő. e. (1986. május 6.) Jelentés a nőpolitikai munka pártirányításának tapasztalatairól és a további feladatokról a Heves városi Pártbizottság területén, 14. és SIMON 1988.
[1246] KAPITÁNY 1995. 30. A kutatók 1987-ben azt állapították meg, hogy az 1970-es évtized elejétől fogva lényegében nem csökkent az általános iskolát nyolc év alatt el nem végzők aránya: SZABÓ 2012. 214.
[1247] GÁBOR 2012. 135.

kezdeményezőképességének fontosságáról.[1248] Az ifjúság kiegészítő jövedelemszerzésének lehetőségeit valamelyest sikerült bővíteni (a nyolcvanas évek második felében a 35 éven aluli háztartásfőknek mintegy egyötöde végzett valamilyen nem mezőgazdasági jövedelempótló tevékenységet, és nagyjából hasonló volt az arány a háztáji és kisegítő gazdaságokban dolgozóknál is), de ez a növekvő válság miatt egyre kevésbé szolgálta az alternatív kereseti lehetőségek bővítését, sokkal inkább az első gazdaságbeli hiányok kompenzálását. A lakosság fizikai- és mentális egészségére pedig – amit az köztudott – rendkívül rossz hatással voltak a „hivatalos" munkaidőn túli többlet erőfeszítések.[1249]

Hiába mondta tehát Békés Zoltán, a KB TTI ifjúságkutatásaiért felelős osztályvezetője egy 1983-as interjúban, hogy a rövid távra szóló, átmeneti megoldások nem helyettesíthetik a távlatos lépéseket, az ifjúság helyzetén csak úgy lehet javítani, ha problémáik kezelését beillesztik az általános gazdaság- és társadalompolitikai koncepciókba, látványos, de kapkodva meghozott döntésekre nincs szükség. *„Semmit sem lehetne megoldani ma a pályakezdők bérének kampányszerű emelésével, vagy a fiatalok vezető beosztásba kerülésének egyszerű erőltetésével."* – mondta, hozzátéve, hogy bizonyos mértékig ez történt a hetvenes években.[1250] Ehhez hozzá lehet tenni: a nyolcvanas években is. A legnagyobb nehézségeket nem sikerült orvosolni, a szocialista rendszer fennállásának végéig a politikai döntéshozók alapvetően gyanakodva tekintettek az ifjúságra, hiszen az önállóan cselekvőképes fiatalságban hatalmuk veszélyeztetését látták. Ezért nemhogy nem segítették elő az ifjúsági kultúra korszakváltását, hanem inkább mesterségesen korlátozták is: nem elégítették ki az autonómiaigényeket, nem terjesztették ki az oktatást, a fiatalok figyelmét inkább próbálták – a régi „válságkezelő recept" alapján – a „szocialista fogyasztói kultúra" pozitívumaira irányítani.[1251] Ezeknek a pozitívumoknak az elérése azonban egyre jobban megnehezült, és már nem is tudták kielégíteni a megváltozott igényeket.

[1248] BF 1986a. 9., BF 1986b. Budapest a nyolcvanas évek elején több mint ötszáz munkásszállással rendelkezett, hatvanezernyi lakóval. Döntő többségük 30 év alatti volt: K. K. 1980. 9.
[1249] HARCSA 1987. 13–14.
[1250] KARDOS 1983.
[1251] GÁBOR 2012. 134–135.

III/3. A szociáldemokráciával kapcsolatos kutatások

A kommunista és szociáldemokrata pártok viszonya mindig is felemás volt. Bizonyos időszakokban szövetségesként, máskor gyűlölt ellenségként tekintettek egymásra. A XX. század második felében azonban fokozatosan közeledni kezdett egymáshoz a két mozgalom. Erre a szocialista rezsimek felé nyitni akaró nyugat-európai szociáldemokrata politikusok, és a kelet-európai kommunista állampártok is igényt tartottak, sőt, az utóbbiak az 1969-es moszkvai tanácskozáson már nyíltan kifejezték a nyugati baloldali pártokkal való szövetségkeresés fontosságát.[1252] Ebben az időszakban felértékelődött a szociáldemokrata hagyománnyal rendelkező országok szerepe. Az európai szocialista és külügyi KB-titkárok 1975-ös prágai tanácskozásán döntöttek arról, hogy az MSZMP fogja koordinálni a szociáldemokráciával kapcsolatos közös politikai és elméleti kutatásokat. A feladat a magyarországi állampárt egyik szervére, a KB Társadalomtudományi Intézetére várt, ahol főleg a létező szocializmus utolsó évtizedében, az 1980-as években vált a nyugati szociáldemokráciával kapcsolatos kutatás az egyik legfontosabb programmá;[1253] az intézmény első éveiben, a hatvanas évek második felében még inkább a magyar szociáldemokrácia történetével foglalkoztak a KB TTI-ben.[1254] Az itt folyó munka is hozzájárult ahhoz, hogy az egykoron „munkásárulóknak" bélyegzett szociáldemokraták megítélése gyökeresen megváltozzon a magyar kommunista vezetők egy részének szemében. Ehhez azonban először meg kellett születnie azoknak az anyagoknak, amelyek hozzájárultak a két baloldali ideológia egymáshoz való közeledéséhez. Az alfejezet e munka mérföldköveit szeretné vázlatosan bemutatni.

A kutatások megindulásának elengedhetetlen feltétele volt a nemzetközi politikában történt enyhülés az 1960-as években. A berlini fal felhúzása (1961), és a kubai rakétaválság (1962) után a két szembenálló szuperhatalom az addigi háborús retorika helyett sokkal inkább a békés egymás mellett élésre kezdett berendezkedni. Közismert, hogy ebben a német szociáldemokrácia, élén az 1969-ben az NSZK kancellárjává választott Willy Brandttal, meghatározó szerepet játszott. A Németországi Szociáldemokrata Párt keleti politikája, a szocialista országokhoz való nyugati közeledés kedvező fogadtatásra talált a Vasfüggöny mindkét oldalán.[1255] A nyugati szociáldemokrata és a keleti kommunista politikusok közti

[1252] KALMÁR 2014. 354. és SIMON 2012. 87.
[1253] Uo. 87., 91.
[1254] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 104. ő. e. A hazafias nevelés néhány kérdése. (Vita-anyag, 1968. október 26.) 31–32.
[1255] LOPPERT 2003. 169.

kapcsolatkeresést erősítette az 1970-es években a helsinki folyamat is, amellyel párhuzamosan visszaszorították az emigráns kelet-közép-európai szociáldemokrata pártok befolyását Nyugaton (1971-ben pl. megszüntették a Szocialista Internacionálén belüli tanácskozási jogukat), vagyis lényegében feláldozták őket a Keleti Blokkal való megegyezés oltárán.[1256] Megindultak a személyes találkozások is, amiben a kádári külpolitika meglehetősen aktív szerepet játszott: az 1970-es években szinte egymásnak adták a kilincset a Budapestre látogató nyugati szociáldemokrata vezetők: 1975 júliusában James Callaghan angol külügyminiszter, 1976 májusában Francois Mitterand, 1978 márciusában Willy Brandt, 1979 novemberében pedig Andreasz Papandreu, a Pánhellén Szocialista Mozgalom elnöke látogatott Magyarországra.[1257]

A Nyugaton élő állampolgárok viszont már kevésbé szimpatizáltak a szocialista országok hatalmi rendszereivel. Korábban sokan a kollektív társadalmi berendezkedést hirdető szovjet szatellit államokban látták a kapitalista fogyasztói társadalom alternatíváját, de 1968–1969 után fokozatosan megváltozott. A hatvanas évekkel ellentétben az 1970-es évtizedben érezhetően csökkent a Keleti Blokk, s egyáltalán a szocialista társadalmi berendezkedés iránti szimpátia. Ebben szerepet játszott az 1973-as olajárrobbanás, ami miatt ugyan a tőkés országok is válságba kerültek, de velük párhuzamosan kezdtek nyilvánvalóvá válni a szocialista tervgazdaságok súlyosbodó problémái is. A negatív véleményeket felerősítették a nyugati baloldali gondolkodást felfrissítő eurokommunista mozgalmak kritikái is a szovjetrendszerű országokkal szemben.[1258] A hetvenes–nyolcvanas évek fordulójára ráadásul előretörtek a nyugat-európai államokban a konzervatív mozgalmak, a szociáldemokrata pártok számos országban ellenzékbe szorultak (Svédországban 1976-ban és 1979-ben, Nagy-Britanniában 1979-ben, Nyugat-Németországban 1982-ben),[1259] ezzel párhuzamosan erősödött az antikommunista propaganda befolyása is. Nyilvánvaló volt, hogy a kapitalista rendszer a hetvenes–nyolcvanas években sem fog összeomlani, a nyugati társadalmakból hiányoztak a *„rendszer forradalmi átalakításának objektív körülményei.”*[1260] Az újabb kihívás nyomán tovább nőtt a kommunista állampártok vezetőségében az igény arra, hogy jobban megismerjék az évekig rendkívül sikeres szociáldemokrata pártok működését, és

[1256] ERÉNYI–KÁDÁR 1999. 178. és SIMON 2012. 27. és 150.
[1257] ERÉNYI–KÁDÁR 1999. 179.
[1258] JOHANCSIK 1986. 240.
[1259] Ausztria kivételnek számított, mert ott az 1979-es parlamenti választásokon, sokak számára váratlanul kancellár maradhatott a szociáldemokrata Bruno Kreisky, sőt az általa fémjelzett korszak (1970–1983) legnagyobb győzelmét szerezte meg ekkor az Osztrák Szocialista Párt. Igaz, 1979 után meglehetősen visszaesett a kormány népszerűsége, és évek óta először csökkent a szocialista párt taglétszáma. PETRITSCH 2010. 246. és 270.
[1260] HAVAS 1982. 121.

kormányzati tapasztalatait, az őket partnerként kezelő és velük barátkozó politikusok nézeteit.[1261] Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a hetvenes évek választási kudarcai ellenére a szociáldemokrata pártok továbbra is fontos szerepet fognak játszani.[1262] A kutatásokra azért is nagy szükség volt, mert sem az MSZMP-tagok, de még a magyar társadalom jelentős része sem látta be a nyugati szociáldemokrata és a kommunista állampártok közeledésének fontosságát. *„Közvéleményünk egy része előtt nem világos, hogy az ideológiai szembenállás mellett, hogyan lehetséges bizonyos kérdésekben politikai együttműködés."* – panaszkodott egy 1978-as jelentés.[1263] A jövőben ezt is tisztázni kellett a különféle kiadványokban.[1264]

Magyarország nagy szerepet játszott a modern szociáldemokráciával kapcsolatos kutatásokban, talán azért is, mert komoly „szocdemes" múlttal rendelkezett. Igaz, legjelentősebb politikusaikat 1948 után a kommunisták vagy emigrációba kényszerítették vagy ellehetetlenítették, de bebörtönzésük sem volt ritka. A szocialista rezsim bukásáig ugyanis axióma volt, hogy egyidőben csak egy munkáspárt működhet az országban.[1265] A munkásmozgalomban részt vett kommunista politikusok azonban pontosan tudták, hogy *történetileg* jelentős szerepet játszottak Magyarországon a szocdemek, a tömegek mozgósításában pl. sokkal hatékonyabbak voltak, mint az illegális és kis létszámú KMP. Ahogyan Lakos Sándor, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének alapító igazgatója írta 1968-ban: *„Figyelembe kell vennünk, hogy a szocialista mozgalom jóval nagyobb tömegeket érintett <u>közvetlenül</u>* (kiemelés az eredetiben – PZ.) *mint a viszonylag szűkebb kommunista mozgalom. (…) A történeti kutatómunkában természetesen itt is kétfrontos eszmei harcra van szükség; helyre kell állítani a munkásmozgalmi, szociáldemokrata örökség valódi képét, ugyanakkor szembe kell szállnunk a még nem teljesen leküzdött szociáldemokrata torzításokkal is."*[1266] 1973 decemberében az európai szocialista országok kommunista pártjainak ideológiai KB-titkárai Moszkvában tanácskoztak, ahol többek között döntés született arról, hogy a „testvér országok" 23 témában közös kutatásokat fognak végezni. A magyar intézetek 17 téma kutatásában vállaltak részvételt. Az 1974. májusi prágai tanácskozáson *„A jelenkori szociáldemokrácia és a hozzá való viszonyunk"* című téma kutatásainak koordinálását az SZKP és a Csehszlovák Kommunista Párt küldöttségének

[1261] HAVAS 1986b. 5–7.
[1262] HAVAS 1982. 119. és 121.
[1263] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 306. ő. e. Jelentés a nemzetközi helyzet kérdéseivel kapcsolatos agitációs- és propaganda munka budapesti tapasztalatairól; javaslat a további tartalmi és módszertani feladatokra (1978. június 20.) 62.
[1264] Vö. JOHANCSIK 1986. 250.
[1265] FÖLDES 2018. 124. és 126.
[1266] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 104. ő. e. A hazafias nevelés néhány kérdése. (Vita-anyag, 1968. október 26.) 31–32.

kérése folytán az MSZMP vállalta el. A kutatások felelőse ekkor még nem a Társadalomtudományi, hanem a Párttörténeti Intézet volt, s részt vett benne a Politikai Főiskola, a Történettudományi és a Külügyi Intézet is.[1267] Az 1975. márciusi prágai értekezleten viszont már az MSZMP KB Külügyi Osztályát és a Társadalomtudományi Intézetet nevezték meg a kutatások felelőseinek.[1268] Ennek ellenére az első években inkább más intézményekben vizsgálták a szociáldemokrata pártokat, ekkor elsősorban történeti írások születtek az európai szocialista pártokról, amelyeket az 1981-ben a Kossuth Kiadónál megjelent *„A szociáldemokrácia ma”* című kötetben gyűjtöttek össze.[1269]

Nemcsak a nemzetközi enyhülés, hanem az a tény is kedvező feltételeket teremtett a szociáldemokráciával kapcsolatos magyarországi kutatásoknak, hogy az MSZMP tagságán belül is jelen volt egyfajta „szocdem” tradíció. Ennek a jelentőségét azonban nem szabad túlértékelnünk. Igaz ugyan, hogy a legfelsőbb pártvezetésben időnként komoly szerephez jutottak olyan személyek, akik egykor a szociáldemokratákkal szimpatizáltak (pl. Nyers Rezső), de ezek az emberek alapvetően a kommunista állampárt vezetése által meghatározott politikát folytattak, másra nem is volt lehetőségük. Történetietlen visszavezetni a Kádár-kor reformjait valamifajta „szocdem hagyományra.” Az egyes értelmiségi MSZMP-tagok gondolkodásában azonban jelen lehettek azok a gondolatok, amelyeket szociáldemokrata szerzőktől olvastak, ahogyan az ideológia iránt kisebb mértékben érdeklődő párttagoknál is jelen lehetett egyfajta szociáldemokrata (vagy éppen kisgazda, parasztpárti stb.) mentalitás és tradíció. Az MSZMP ugyanis – mindenféle hivatalos deklaráció ellenére – nem volt monolit egység, többfajta gondolkodást, irányzatot olvasztott magába. Más kérdés, hogy ezt a szellemi heterogenitást maga a pártvezetés sosem vállalta fel, politikáját nem ez határozta meg.[1270]

A Társadalomtudományi Intézetben az 1970-es években megalapozott szociáldemokrácia kutatás az 1980-as évek elején vált karakterisztikussá. A tárgyalt időszakban többször rendeztek konferenciát a szociáldemokráciáról az intézetben, én most hármat fogok ezek közül röviden ismertetni, az 1979-ben, 1985-ben és 1989-ben tartott tanácskozásokat. A hangsúlyok természetesen mindegyiken máshova kerültek. Az 1979. február 26. és március 2. között tartott tanácskozás – melyen számos európai szocialista ország tudományos intézete mellett részt vett a mongol, a vietnami és a kubai kommunista

[1267] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 222. ő. e. 14–15. Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak az ideológiai KB titkárok értekezletéből adódó további feladatokról (1974. április 16.) és MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 227. ő. e. 99. Tájékoztató jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak a szocialista országok testvérpártjai képviselőinek prágai tanácskozásáról, az ideológiai KB titkárok értekezletéből adódó további feladatokról (1974. június 26.).
[1268] MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 242. ő. e. 33. Munkaprogram a testvérpártok ideológiai titkárainak 1975. márciusi prágai tanácskozásán elfogadott megállapodások végrehajtására (1975. április 14.)
[1269] STEMLER 1981.
[1270] ERÉNYI–KÁDÁR 1999. 176., HUSZÁR 2004. 7., 13., 18., 30–31., RIPP 2004a. 34.

párt küldötte is – a *„Szocialista Internacionálé tevékenysége Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országaiban”* címet viselte.[1271] A konferencia felhívta a figyelmet arra, hogy a hagyományosan európai gyökerű szociáldemokrácia jelentős aktivitásba kezdett a harmadik világ országaiban, főleg a német és a svéd pártok, akiket a britekkel, franciákkal vagy éppen a belgákkal ellentétben kevésbé vagy egyáltalán nem terhelt a kolonialista múlt. Az okok között a hetvenes évek gazdasági válságát jelölték meg, amelynek egyik levezetője a fejlődő világ irányába ható gazdasági orientáció volt. A generációváltást átélt Szocialista Internacionálé vezetése ezért próbált minél mélyebbre hatoló gyökereket ereszteni pártjai, ifjúsági szervezetei, alapítványai segítségével a fejlődő országok térségében, megtartani az el nem kötelezett országokat a tőkés világrendben, de úgy, hogy közben harcolt a „nyers monopoltőke” érdekei ellen is. A konferencia egyértelművé tette, hogy bár a szocdemek elgondolásai alapvetően nem jelenthetnek megoldást a harmadik világ társadalmi, politikai és gazdasági problémáira, kísérleteiket nem szabad lebecsülni, és a lehetőségekhez mérten érdemes lenne a kommunista és a szociáldemokrata pártoknak együttműködnie a térség országainak felzárkóztatásában.[1272] Ezek a gondolatok többé-kevésbé mind átkerültek az intézet hét évvel később kiadott tanulmánykötetébe, amely *„A nemzetközi szociáldemokrácia és a fejlődő világ”* címmel jelent meg Tokody Gyula szerkesztésében.[1273]

1981-től működött G. Márkus György irányítása alatt a *„Szociáldemokrácia és gazdaság”* nevű szakértői csapat,[1274] majd két témacsoportban (*„A mai szociáldemokrácia kérdései”*, illetve a *„Békés Egymás Mellett Élés Ideológiai Kérdései”*) dolgoztak a társadalomtudományok képviselői. A legfontosabb munkák a nyolcvanas évek második felében kerültek kiadásra.[1275]A kutatóknak lehetőségük volt nyugati szakirodalomhoz is hozzájutni, de akár még el is utazhattak a Vasfüggöny másik oldalára, ahol „testközelből” tapasztalhatták meg a szociáldemokrata kormányok tevékenységét. (Tudunk arra is példát, hogy az intézet egyik munkatársa az SPD alapítványánál, a Friedrich Ebert Stiftungban is

[1271] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 52. ő. e. Emlékeztető a testvérpártok központi bizottságai tudományos intézetei szakértőinek tanácskozásáról *„A Szocialista Internacionálé tevékenysége Afrika, Ázsia, Latin-Amerika országaiban”* címmel (1979. április 26.), valamint *„A Szocialista Internacionálé tevékenysége Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országaiban”* című szakértői tanácskozás programja.
[1272] Uo. Emlékeztető a testvérpártok központi bizottságai tudományos intézetei szakértőinek tanácskozásáról *„A Szocialista Internacionálé tevékenysége Afrika, Ázsia, Latin-Amerika országaiban”* címmel (1979. április 26.), valamint *A Szocialista Internacionálé tevékenysége Afrika, Ázsia, Latin-Amerika országaiban* c. konferencia tézisei magyar és orosz nyelven (1979. január 29.).
[1273] TOKODY 1986.
[1274] G. MÁRKUS 1986. 67.
[1275] SIMON 2012. 87.

járt.)[1276] A Tokody Gyula szerkesztette könyvön kívül még három saját tanulmánykötetet szenteltek a témának, melyek 1985-ben és 1986-ban jelentek meg (*„Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában. Műhelytanulmányok”*; *„A mai szociáldemokráciáról”*; *„Az európai szociáldemokrácia nemzetközi politikája. Műhelytanulmányok”*), önálló írásokat is kiadtak, pl. G. Márkus György és Bod Péter Ákos szerkesztésében *„A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság”* c. írást,[1277] vagy Kollár Nóra könyvét (*„Az SPD és a demokratikus szocializmus evolúciója”*).[1278] S emellett számos témába vágó írás jelent meg az intézet saját folyóiratában, a *Társadalomtudományi Közlemények*ben is.

Mi jellemzi a megszületett műveket? Alapvetően a szociáldemokrácia iránti megértés igénye, a kimondatlan vágy a baloldali mozgalmak minél szélesebb körű összefogására. Néhol már szinte elfogultság érezhető a szociáldemokrácia irányába, például amikor arról értekezik az egyik szerző, hogy Nyugat-Európa összes nagy lényegi társadalmi-gazdasági változása a világháború után egyedül a szociáldemokrata pártokhoz köthető.[1279] Ezzel szemben a „nagy ellenfél”, a kereszténydemokrata–konzervatív politika képviselői jóval negatívabb minősítést kapnak, mint „visszahúzó”, a nemzetközi tőke érdekei szerint cselekvő erők.[1280] A negatív jelenségeket (a növekvő munkanélküliséget, a szakszervezetek befolyásának megtörését stb.) egyedül a konzervatívok számlájára írták a szerzők.[1281] Pedig a valóságban nemcsak a jobboldali, konzervatív kormányok nyúltak a megszorításokhoz. Ma már kevésbé emlegetik, de Nagy-Britannia munkáspárti kormánya 1976-ban kénytelen volt az IMF-hez fordulni kölcsönért, amelyért cserébe Callaghan miniszterelnök keresztülvitte a közkiadások lefaragását, a munkaerő árának letörését, vagyis pontosan azt tette, amit egy konzervatív kormány tett volna az ő helyében.[1282] Az 1980-as évek első felében Mitterand francia elnök is hasonlóan járt el, igaz előtte megpróbálkozott a régi recepttel, a liberális John Maynard Keynes nevéhez fűződő gazdaságpolitikával, amelyet hosszú évekig sikerrel alkalmaztak a szociáldemokraták. Ám a Társadalomtudományi Intézet által megbízott egyik külső kutató úgy vélte, hogy *„a nemzetközi gazdasági viszonyok nyomása és a menedzseri körök ellenállása miatt”*[1283] végül Mitterandék kénytelenek voltak 1983-ban a konzervatív

[1276] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 53. ő. e. Kósa Erzsébet: Útijelentés, Frankfurt am Main, Institut für Empirische Sozialforschungen (1978. június 12–13.)
[1277] BOD PÉTER – G. MÁRKUS 1985.
[1278] KOLLÁR 1989.
[1279] HAVAS 1986b. 5–6.
[1280] Uo. 12.
[1281] JOHANCSIK 1986. 203.
[1282] LOPPERT 2003. 181., 207.
[1283] JOHANCSIK 1986. 204.

stabilizációs politikához fordulni. A valóság az, hogy ez nem a „nemzetközi nagytőke" összeesküvése miatt történt, bármennyire is szimpatikus volt ez a magyarázat a marxista társadalomtudósoknak, hanem egész egyszerűen arról volt szó, hogy a keynesiánus gazdasági program, amelynek lényege, hogy az állam a hiányzó forrásokat saját maga által finanszírozott közmunkaprogramokkal, infrastrukturális beruházásokkal pótolja, egyszerűen nem tudott működni a két olajárrobbanás utáni gazdasági helyzetben.[1284] S abban sem volt igaza egy másik tudósnak, hogy a szociáldemokraták érdemei közé tartozik a *„tekintélyelvűség nagymértékű fellazítása"*,[1285]hiszen a nyolcvanas években bizonyos országokban éppen a szociáldemokrata pártok vezetésében törtek előre a tekintélyelvű, erősen központosított hatalomgyakorlást preferáló, karakteres politikusok (Andreasz Papandreu a görögöknél, Bettino Craxi az olaszoknál, s Francois Mitterand a franciáknál).[1286] E téren tehát a Társadalomtudományi Intézet kutatói igencsak nagyot tévedtek.

Viszont sok egyéb szempontból helytálló, fontos következtetésekre jutottak a szerzők. Figyelemreméltó volt például az intézet 1985-ös elméleti tanácskozása a szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról, ahol a felszólaló többség úgy vélte, hogy a jövőben a szociáldemokrata gazdaságpolitika a neokeynesiánus és neoliberális elvek „valamiféle kombinációja" lesz.[1287] Elmondható: ezt az azóta eltelt időszak, ha részben is, de igazolta (elég csak Tony Blair kormányzására gondolni). A szociáldemokraták külpolitikájáról is születtek értékes írások. Rathmanné Túry Mária az SPD 1983. novemberi rendkívüli kölni kongresszusával foglalkozott, ahol a Willy Brandt körüli, a szuperhatalmak fegyverkezési versenyét ellenző csoport került többségbe a Helmut Schmidt vezette „jobboldali" irányzattal szemben.[1288] Johancsik János aprólékosan elemezte a nyugat-európai kommunista és szociáldemokrata pártok közti együttműködés lehetőségeit, a közös fellépést nehezítő ideológiai és gyakorlati tényezőket, rámutatva a nyugati kommunista pártok dilemmáira. Tulajdonképpen arra jutott, hogy a kommunisták vannak nehezebb helyzetben, ugyanis ha elutasítják a szociáldemokratákkal való együttműködést, akkor elszigetelődhetnek a politikai életben, és kockáztathatják egy majdani baloldali egységfront létrejöttét, ha viszont összeállnak a szocialista pártokkal, akkor félő, hogy előbb-utóbb elveszítik saját identitásukat.[1289] Az olvasóban felmerülhet az is, hogy Johancsik tulajdonképpen a nyugati kommunista pártok „szociáldemokratizálása" mellett érvelt, hiszen írása könnyen értelmezhető úgyis, hogy egy

[1284] LOPPERT 2003. 221.
[1285] HÜLVELY 1986. 61.
[1286] LOPPERT 2003. 216–217.
[1287] G. MÁRKUS 1985. 472. és 477.
[1288] RATHMANNÉ TÚRY 1984.
[1289] JOHANCSIK 1986. 216., 232. 255.

olyan rendszerben, ahol a kapitalista viszonyok felszámolása még korántsem tűzhető napirendre, a forradalmi munkáspártok csak veszíthetnek a szociáldemokráciával vívott versenyben.[1290] Kollár Nóra 1989-ben megjelent könyvében az SPD hetvenes-nyolcvanas évekbeli programjait és gyakorlati politikáját vizsgálta igen alaposan, rámutatva a híres bad godesberg-i pártprogram egyes megállapításainak eltérő értelmezéseire.[1291] Bár érezhető a „munkásmozgalmi ősök" iránti szimpátia, a kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy a késő Kádár-kori kutatók a Társadalomtudományi Intézetben már sokkal árnyaltabb képet rajzoltak a XIX–XX. századi szociáldemokrata elődökről, olyan képet, amely a korábbi évtizedekkel ellentétben már jóval közelebb állt a realitásokhoz. Hülvely István jól mutatott rá arra, hogy a II. Internacionálé marxizmusa nem tudta összekötni a társadalomfilozófia és a gyakorlati szociáldemokrata mozgalom tevékenységét, helyette túlságosan erős volt a determinisztikus szemlélet, a századforduló marxizmusának elméleti problémái csak egy szűk értelmiségi elitet foglalkoztattak. Igyekezett leszámolni azzal a sommás váddal is, hogy a szociáldemokraták a kapitalista rendszerbe való integrálódással csak a „tőkés viszonyok" stabilizálásában érdekeltek, helyette rámutatott arra, hogy – legalábbis elméleti szinten – szinte végig nyomon követhető a tőkés rendszertől való elhatárolódás is, és éppen ez a kettősség adja meg a szociáldemokrácia sajátos arculatát.[1292] Figyelemreméltó, hogy a nemzetközi szociáldemokráciában kiemelkedő szerepet játszó svédekkel is foglalkoztak az intézetben, pedig a szakirodalomban akkor ők még nem kaptak súlyuknak megfelelő szerepet, részben nyelvi izoláltságuk miatt, részben pedig amiatt, hogy a svéd és a brit modell közti eltéréseket sokáig alulértékelték az angolszász kutatók.[1293] Johancsik János egyik írásában azonban az érdeklődők olvashattak a hetvenes-nyolcvanas évek svéd szociáldemokraták gazdaságpolitikai koncepcióiról (pl. az ún. Meidner-tervről),[1294] de a „jóléti kapitalizmusról" könyvet író Ulf Himmelstrand, az Uppsalai Egyetem szociológiaprofesszora is tartott előadást az intézetben 1984 nyarán.[1295]

A szociáldemokráciával foglalkozó kutatások valószínűleg akkor kaptak újabb lendületet, amikor a Társadalomtudományi Intézet vezetését átvette 1985-ben Aczél György. A Kádár-korszak meghatározó kultúrpolitikusa ugyanis szimpatizált a szociáldemokrata (és az eurokommunista) elképzelések jelentős részével, igaz ezt sosem fejtette ki részletesen.[1296]

[1290] Uo. 257.
[1291] KOLLÁR 1989. 143.
[1292] HÜLVELY 1986. 31., 34–35. és 51., vö. SIMON 2012. 14.
[1293] GÁBOR 2003. 6.
[1294] JOHANCSIK 1986. 207.
[1295] HIMMELSTRAND 1984.
[1296] RÉVÉSZ 1997. 299.

1983-ban négyszemközt még azt is kijelentette Erényi Tibornak, hogy a *„nemzetközi kommunista mozgalom sokat tanulhat a szociáldemokratáktól; azt is mondhatnám, a forradalmi munkáspártok bizonyos szociáldemokratizálására lenne szükség. Ilyesmiről beszélt Bruno Kreisky is, amikor egyik találkozásunk alkalmából felvetődött ez a kérdés. No persze, ezeket a problémákat a kutatómunka során kellene elemezni, a szociáldemokratizálás programjával senki sem állhat nyíltan ki. Már az is szép eredmény, hogy a hidegháború elmúltával* (sic!) *javult a kommunista és a szociáldemokrata pártok közötti kapcsolat. (…) Úgy vélem, Európa és a világ nagy átalakulások előtt áll, és ebben a szociáldemokráciának (…) nagy szerepe lesz."*[1297]

A Társadalomtudományi Intézet életében az utolsó szociáldemokráciáról szóló konferenciát 1989-ben rendezték, melyen első ízben már a nyugati szociáldemokrata pártok és az általuk fenntartott tudományos intézetek képviselői is részt vettek. Pentti Väänänen, a Szocialista Internacionálé elnöke is tiszteletét tette a rendezvényen. A tanácskozásra már a rendszerváltás folyamata, a változó nemzetközi helyzet nyomta rá a bélyegét. Érezhetően megváltoztak a hangsúlyok, a korábban a *„tudományos alapokra helyezett centralizált irányítás"* elvét követő szocialista rendszermellett érvelő, azt maximum finoman kritizáló szakemberek 1989-ben már inkább a szociáldemokrácia *„érdekközvetítő-kompromisszumos tevékenysége"* felé orientálódtak. Szó sem volt már arról, hogy a fejlődő világban a forradalmi marxista mozgalmakkal szemben mennyire korlátozottak a lehetőségei a szociáldemokratáknak, helyette kimondták, hogy *„a fejletlenebb régiók kommunista mozgalmának radikalizmusa nagymértékben megrekedt a hatalompolitika kereteiben, s nem volt képes antikapitalista modernizációs programját sikerre vinni."* Az előadók bizonyára nem véletlenül hívták fel a figyelmet arra, hogy a munkásmozgalomban a modern szociáldemokrácia szakított a leghatározottabban azokkal a marxista *illúziókkal*, amelyek az árutermelés megszüntethetőségével, illetve az állam (politika) elhalásával függtek össze. Egyértelműen kimondták, hogy a kelet-európai szocialista rendszerek csődöt mondtak, a merev tervgazdálkodás léte gyakorlatilag értelmetlen, és hogy a „szocializmusnak" minden egyes társadalmon belül együtt kell élnie a kapitalizmussal, s csak lépésről lépésre építhet ki „ellenhatalmat" vele szemben.[1298] A konferencia tehát – leszámítva néhány ellenvéleményt, amelyet az NDK-ból érkező felszólalók képviseltek – egyértelműen magáévá tette a nyugati

[1297] ERÉNYI–SIPOS 1995. 27–28. Aczél viszonya a nyugati szociáldemokráciához egyébként korántsem volt egyoldalú, élete alkonyán sokat időzött Bécsben, ahol az osztrák szocdemek mindig nagy elismeréssel és megbecsüléssel fogadták, az SPÖ politikai akadémiáján tartott előadásait pedig sokan látogatták: RÉVÉSZ 1997. 407.
[1298] HÜLVELY 1989. 391–396.

szociáldemokrácia elképzeléseit, és mintegy kijelölte a hazai baloldal számára a követendő utat. A konferencia mellett a Villányi úti oktatási központban, a Budapesti Pártbizottság által szervezett előadáson pedig Havasi Péter igyekezett eloszlatni hallgatóságában a szociáldemokráciával kapcsolatos *„egyoldalú, leegyszerűsített, torz”* képet, hangsúlyozva, hogy a nyugati szociáldemokrácia alkalmazkodik ugyan a tőkés politikai rendszerhez, de ez nem jelent teljes azonosulást a kapitalizmussal.[1299]

A Társadalomtudományi Intézet szociáldemokrácia-kutatásai kétségkívül sikeresek, a hazai politikusok és értelmiségiek körében feltűnést keltőek voltak.[1300] Sok elismerést is szereztek a kutatóhelynek itthon és külföldön egyaránt, Willy Brandt 1985. június 27-én magát az intézetet is felkereste, ahol előadást tartott az SPD készülő új programjáról.[1301] 1986 februárjában is felkereste a Benczúr utcai kutatóhelyet, ahol saját demokratikus szocializmus felfogásáról beszélt – többek között Nyers Rezső előtt, akire saját bevallása szerint óriási hatással volt az egykori NSZK-s kancellár előadása.[1302] Fontos megjegyezni, hogy nemcsak a reformkommunista politikusokra, hanem sok olyan értelmiségire is hatással voltak az intézeti kutatások, akik a rendszerváltás után nagyon sokat tettek azért, hogy az MSZP-t szociáldemokrata-jellegű párttá alakítsák. (Elsősorban Vitányi Iványra gondolok.)[1303]

Bár a KB TTI kiadványainak szerzői olykor kritikát is megfogalmaztak a szociáldemokrata pártok politikáját illetően, tanulmányaik a politológiai elemzéseken túl mintha megjelenítették volna azt a vágyat is, hogy Magyarország hatalmi elitje – egy esetleg rendszerátalakulás, vagy –változtatás esetén – milyen politikai irányba tájékozódjon.[1304] Bizonyos, hogy az intézet kutatásai is hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar pártvezetők jobban megismerjék a tekintélyes nyugati szociáldemokrata politikusok gondolkodását, stratégiáját,[1305] akiknek imponáltak a „reformkommunizmus mintaországának” tartott Magyarország eredményei, és nyugati kapcsolatai. (Ezek a fontos nyugati kapcsolatok nagyon sokat értek az MSZP számára az 1990-es években.)[1306] Azt viszont nem lehet állítani, hogy a KB TTI kutatásai annyira jelentősek voltak, hogy az MSZMP/MSZP vezetőinek tekintélyes

[1299] NÉPSZABADSÁG 1989a. 4.
[1300] VASS 1989. 195.
[1301] NÉPSZABADSÁG 1985. 5.
[1302] HUSZÁR 2004. 435., THURZÓ 1986. 2.
[1303] BOZÓKI 2004. 108., R. P. E. 1990. 11., RIPP 2004b. 282., 289.
[1304] A politikai vágyak burkolt megjelenítése más korabeli tudományos írásokban is kimutatható, ld. pl. Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című híres tanulmányának elemzését: KALMÁR 2014. 507–508.
[1305] Különösen a francia szocialisták 1980-as évekbeli tevékenysége tűnhetett vonzónak a későbbi MSZP-vezérkar számára, ugyanis az 1990-es években feltűnően sok elemet kölcsönöztek a Mitterand-Fabius-féle politikától. Francia politikustársaikhoz hasonlóan a magyar szocialisták is úgy vélték, ők egyfajta harmadik úton helyezkednek el a szovjet kommunisták és a reformista szociáldemokrácia között, s az ő céljuk is a modernizáció, monetarista eszközökkel. BOZÓKI 2004. 119–120., 124.
[1306] RIPP 2004b. 287.

része a nyolcvanas évek végére már teljesen a szociáldemokrácia ideológiája mellé állt volna. Maga a rendszerváltásban részt vevő politikai garnitúra sem volt egységes ideológiájú, bár az 1988-as pártértekezlet után rendszeresen kinyilvánították az MSZMP egységét, a valóságban jelentős nézetbeli különbségek voltak a vezetők, de az „egyszerű" párttagok között is. Maga az ún. reformköri mozgalom is eszmeileg rendkívül heterogén társaság volt, a szociáldemokrata felfogású tagok mellett jelen voltak szociálliberális, népi-harmadikutas, vagy szociálliberális áramlatok is a reformkommunista irányvonal mellett.[1307] Igazság szerint az MSZMP, majd a megszülető új párt, az MSZP meglehetősen lassan orientálódott a szociáldemokrácia felé. Csak a reformkörösök radikális kisebbsége akarta, hogy az egykori állampárt gyorsan szociáldemokrata fordulatot hajtson végre. Ennek a csoportnak – ellentétben Pozsgay Imre híveivel – nem volt országosan ismert vezetője. Az egykori szociáldemokrata Nyers Rezső – akit az MSZP első elnökévé is megválasztottak – arra törekedett, hogy egyben tartsa a párt nagy részét, egyfajta szociáldemokrata-reformkommunista-eurokommunista szintézis megvalósításával.[1308] Bár 1989 folyamán Nyers Rezső többször személyesen is beszélhetett olyan jelentős szociáldemokrata politikusokkal, mint Heinz Fischer, Laurent Fabius vagy Willy Brandt, illetve többször tárgyalt az SPD vezetőivel is,[1309] mégsem vállalta fel teljes egészében a szociáldemokrata felfogást és politikát.

Emiatt a Magyar Szocialista Párt első, 1989-es programnyilatkozatukban még az szerepelt, hogy céljuk a „demokratikus szocializmus."[1310] Ugyanakkor azt is hangsúlyozták, hogy az „európai baloldal szerves részét" alkotó Magyar Szocialista Párt „megkülönböztetett érdeklődést" tanúsít a szociáldemokrata tapasztalatok iránt *„a közös hagyományok és a mozgalom jelentős teljesítményei"* miatt.[1311] Bár már 1989 őszén jelezték csatlakozási szándékukat a Szocialista Internacionáléhoz,[1312] ez a párt ekkor még korántsem volt szociáldemokrata, de – ahogyan Ripp Zoltán megállapította – *„magában hordozta a szociáldemokratizálódás esélyét."*[1313] Ennek fontos lépése volt az MSZP 1990-es kongresszusa, amikor Nyers Rezső helyett Horn Gyulát választották meg a párt elnökévé, aki erőteljesen szorgalmazta a Szocialista Internacionáléhoz való közeledést.[1314]

[1307] BOZÓKI 2004. 106., RIPP 2004a. 33–34., 41.
[1308] ÁGH–GÉCZI–SIPOS 1999. 390–391., HUSZÁR 2004. 427., RIPP 2004a. 49., 55.
[1309] HUSZÁR 2004. 435–436.
[1310] BOZÓKI 2004. 106–107.
[1311] NÉPSZABADSÁG 1989b. 8.
[1312] BOZÓKI 2004. 107.
[1313] RIPP 2004a. 58.
[1314] BOZÓKI 2004. 107.

Mindezek szerepet játszottak abban, hogy 1989-ben, amikor megindult a küzdelem a magyar szociáldemokrácia örökségéért, a nyugati pártvezetők inkább az MSZP-t fogadták el a magyar szocdemek hiteles képviselőinek. Így végül nem a magyar emigránsokat, vagy a Petrasovits Anna-féle szocdemeket, hanem az átalakuló egykori állampárt (reform)kommunistáit támogatták, és az MSZP-t vették fel a Szocialista Internacionáléba 1996-ban.[1315] Az államszocializmus alatt kialakított személyes kapcsolatok mellett ebben számos más tényező is szerepet játszott:

1. A Magyar Szociáldemokrata Párt, szinte újjáalakulásától kezdve, rendkívül megosztott volt. Belső konfliktusok, vezetői válságok miatt 1989 nyarán az Ellenzéki Kerekasztal kénytelen volt egy időre kihagyni őket a tárgyalásokból. A belső válságot tetézte, hogy csakhamar önálló politikai entitássá vált a párton belüli szakszervezeti frakció (benne a KB TTI munkatársával, Szegő Andreával), amely elhatárolta magát a Petrasovits Anna-féle vezetéstől.[1316]

2. A válság idővel pártszakadáshoz vezetett, és több, magát szociáldemokrata pártként meghatározó szervezet jött létre (Független Szociáldemokrata Párt, Szociáldemokrata Párt, Magyarországi Cigányok Szociáldemokrata Pártja) az MSZDP riválisaként, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette a magyar történelmi szociáldemokrácia egységes, hiteles képviseletét.[1317]

3. Valószínűleg a belügyi szervek is részt vállaltak az éledező szociáldemokrata mozgalom belső bomlasztásában, gyengítésében, hiszen az MSZMP/MSZP joggal tarthatott attól, hogy a közelgő demokratikus választáson egy hiteles, egységes szociáldemokrata pártra sok baloldali gondolkodású polgár szavazhat. Hogy mely személyek voltak a titkosszolgálat beépült emberei, illetve hogy kik voltak azok, akik „felkérés nélkül," számításból, politikai karrier reményében igyekeztek megosztani a szocdemeket, jövőbeli kutatások dönthetik csak el.[1318]

4. Más pártok – pl. az MSZP mellet az SZDSZ – is felvállaltak bizonyos szociáldemokrata elképzeléseket, mely szintén megosztotta az MSZDP és a többi szocdem párt szavazóit.[1319]

5. Végezetül nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a szociológiai tényt sem, hogy az a társadalmi réteg (a hagyományos magyar nagyipari munkásság), amelyet a történelmi szociáldemokrácia 1948 előtt meg tudott szólítani, jelentősen átalakult. Egyrészt létszámuk és gazdasági súlyuk jelentősen lecsökkent a nyolcvanas évek végére, a globalizálódó világ új problémáira pedig nem tudtak a magyar szociáldemokrata pártok és mozgalmak korszerű

[1315] Uo. és ERÉNYI–KÁDÁR1999. 180. és SZEPESI 2000. 92.
[1316] R. P. E. 1990. 11., RIPP 2004b. 279.
[1317] R. P. E. 1990. 11., RIPP 2004b. 279–280.
[1318] Uo. 278 – 279. és SEREG 2010. 133–134.
[1319] R. P. E. 1990. 11.

válaszokat adni. Érdekképviseletüket pedig a szakszervezetek vállalták fel, akikkel pedig idővel az MSZP lépett szövetségre.[1320]

Az MSZP azonban nem vált egyértelműen sem „klasszikus," sem „harmadik utas" szociáldemokrata párttá. Előbbire azért nem volt esélye, mert a hagyományos szocdem pártokhoz képest több társadalmi osztályt képviselt, és az 1990-es évek gazdasági válságában nem folyamodhatott a tradicionális redisztributív szociáldemokrata politikához. A „harmadik utas" felfogás elemeivel (környezettudatosság, női emancipáció, emberi jogok kérdése, szupranacionalizmus stb.) pedig a magyar politikai kultúrában nem lehetett választásokat nyerni. Ugyanakkor az 1994–1998 közötti MSZP-SZDSZ-kormány deregulációs gazdaságpolitikája sem azonosítható a nyugat-európai szociáldemokrata megoldásokkal, azoknál jóval radikálisabb volt. Neoliberális „sokkterápiára" épített, ellentétben a nyugati szocialista pártok válságmenedzselő gyakorlatával. Az 1998 utáni választási vereség után ugyan folytatódott a nyugati, modern szocialista pártok ideológiájának és politikájának másolása, de az MSZP „szociáldemokratizálódása" csak felemásan történt meg.[1321]

[1320] A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában), BOZÓKI 2004. 111., RIPP 2004b. 280., SEREG 2010. 134.
[1321] BOZÓKI 2004. 102., 116., 126–127., 138., LOPPERT 2003. 242., RIPP 2004b. 287., 289–290.

Összefoglalás

„Magyarország abban különbözött a környező szocialista országoktól, hogy számos olyan kutatóhellyel, tudományos intézettel rendelkezett, ahol többé-kevésbé szabadon lehetett írni, csak legfeljebb az íróasztalnak és nem a nyilvánosságnak." – mondta Magyar Bálint egy rendszerváltás utáni interjúban.[1322] Bár az állítás némileg túlzó, hiszen a Keleti Blokk többi államában is működtek bizonyos időszakokban jól felszerelt kutatóműhelyek, a magyarországi tudományos intézményhálózat valóban „liberálisabban" bánt a kritikus munkatársakkal, természetesen az intézmények között számos különbség is megfigyelhető.

Korántsem volt mindegy ugyanis, hogy ki állt egy-egy műhely élén. Ha reformelkötelezett, jó kapcsolatokkal rendelkező igazgatója volt egy-egy szervezetnek (pl. Erdei Ferenc és Márton János – Agrárgazdasági Kutatóintézet; Nyers Rezső – Közgazdaságtudományi Intézet; Hagelmayer István – Pénzügykutató; Vitányi Iván – Művelődéskutató; Gyenes Antal – Szövetkezeti Kutató; Szecskő Tamás – Tömegkommunikációs Kutatóintézet; Péter György és Huszár István – KSH) akkor az nemcsak az adott intézményen belüli szellemi teljesítményt tudta katalizálni, hanem adott esetben az ellenzékieknek is teret tudott biztosítani. Az MSZMP legfelsőbb vezetése ezzel időről-időre kénytelen volt szembesülni, a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának 1982. márciusi jelentése pl. már kifejezetten olyan helynek tartja a Szociológiai, Közgazdaságtudományi, Pénzügy-, és Szövetkezetkutató Intézeteket, ahol a munkatársak ellenzéki befolyás alá kerültek.[1323] Ezeken a helyeken többször is „rendcsinálásra" szánta rá magát a pártállami vezetés, de ezt csak akkor tudta megtenni, ha az adott igazgató (pl. Zsarnóczai Sándor a Szövetkezeti Kutatóban, Bálint József a KSH-ban vagy Bérci Gyula a Vezetőképző Központban), ebben partner volt.[1324] Mások idővel képesek voltak elszabotálni vagy legalábbis enyhíteni a pártvezetés beavatkozási kísérleteit – ez különösen a hatvanas évek végétől volt jellemző, akkorra alakult ki az a gyakorlat, hogy a pártutasítás közvetlen végrehajtását elsősorban a kutatóintézet vezetőjétől, másodsorban egy felsőbb (pl. akadémiai) testülettől várták el.[1325]

A KB Társadalomtudományi Intézetében is volt arra példa, hogy egy munkatársat (Csákó Mihályt) el kellett bocsátania a vezetésnek „ellenzéki"/"illegális" tevékenysége

[1322] CSIZMADIA 1993. 20.
[1323] LENGYEL 2015. 417.
[1324] Tulajdonképpen így járt el Kulcsár Kálmán is, amikor felsőbb utasításra 1973-ban elbocsátotta Kemény Istvánt a Szociológiai Intézetből, ld. LÉNÁRT 2010. 174.
[1325] BALOGH 2000a. 64.

miatt,[1326] de még így is maradtak ott olyan tudósok, akik a konzervatív MSZMP-politikusok szemében legalábbis gyanúsak voltak. Hogy nekik nem kellett munkahelyet váltaniuk, abban kétségkívül szerepet játszottak a főigazgatók (Lakos Sándor, Huszár István, Aczél György) is. Lakos óvatosan, taktikusan válogatta ki a munkatársi gárdáját, igen alaposan ellenőrizte beosztottjai publikációit, hogy még véletlenül se kelthesse fel a pártközpont türelmetlenebb vezetőinek a figyelmét. Huszár István, aki már a KSH vezetőjeként tapasztalatokat szerzett arról, hogyan kell sikeresen menedzselni egy reformműhelyt, olyan kapcsolati hálóval rendelkezett (1973 és 1980 között miniszterelnök-helyettes volt, nagyon jó kapcsolatot ápolt Kádár Jánossal is),[1327] hogy azzal könnyedén megóvhatta alkalmazottait. Mindez fokozottan elmondható Aczél Györgyről is, aki akkor irányította a KB TTI-t, amikor a legfelsőbb politikai vezetés már egyre kevésbé akart (és egyre kevésbé tudott) beleszólni egy-egy tudományos műhely életébe. Hozzá kell ehhez tenni azt is, hogy egy pártintézménybeli státus már *önmagában* is bizonyos fajta védelmet jelentett az ott dolgozóknak a hatóságok zaklatásaival szemben.[1328] (Ahogyan azt 1993-ban Gombár Csaba megfogalmazta Szilágyi Sándornak a Társadalomtudományi Intézet kapcsán: *„Mi könnyen mondhattunk bármit az intézet >>hatalomvédte bensőségében<<: hogy úgy mondjam, nem volt hol följelenteni bennünket."*)[1329]

Több társadalomtudományi kutatóműhelyt összehasonlítva úgy tűnik, hogy a kollektív munkáknak kifejezetten jót tett az, ha egy helyen különböző előképzettségű, szocializációjú emberek kerültek össze (Agrárgazdasági Kutatóintézet, Pénzügykutató, Népművelési Intézet, Szövetkezeti Kutató, Tömegkommunikációs Kutató Intézet, Szociológiai Intézet stb.), bár a „homogénebb" összetételű Kopint-Datorgban is színvonalas teljesítményt tudtak nyújtani a kutatók. Probléma akkor volt, amikor a munkahelyi kollektívák közötti arányok felborultak valamelyik csoport javára, és hogyha az intézményi vezetés nem tudta kézben tartani az egymással rivalizáló kollégákat (általában ilyenkor került sor „felsőbb beavatkozásra," vagy legalábbis nyomásgyakorlásra, ezekre láthattunk példát 1973-ban a Pénzügykutatóban és a Vezetőképző Központban). A KB Társadalomtudományi Intézetében azonban a mindenkori vezetésnek sikerült kontrollálnia a különféle csoportokat, egyikük sem tett szert hegemóniára, így a külvilág számára sikerült demonstrálni az intézmény egységét, és biztosítani a nyugodt munkafeltételeket.

[1326] Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2017. október 27. 22–23.
[1327] A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12. (A szerző tulajdonában).
[1328] PAPP 1983. 135., PÜNKÖSTI 2005. 191.
[1329] SZILÁGYI 1993. 25. Természetesen itt is jelentős különbségek figyelhetők meg a kutatóhelyek között. Mint ahogy korábban említettem, Vitányi Iványt éppen egyik munkatársa jelentette föl.

Mindegyik reformműhelynek megvolt az a történeti jelentősége, hogy – hasonlóan a Sipos Balázs által elemzett Kádár-kori politikai médiához[1330] – egyszerre támogatta és bomlasztotta is a rendszert. Hiszen olyan elméleteket, ismereteket termelt, illetve közvetített az értelmiség (s olykor a szélesebb közvélemény) felé, amelyek nem álltak összhangban a hivatalos marxista-leninista ideológiával. Emiatt jelentős részben ezekben az intézményekben szerveződtek meg azok a szak-, és ideologikus elitek, akik a nyolcvanas évek közepére-végére eljutottak a „létező szocializmus" totális tagadásához, és a nyugat-európai orientáció felgyorsításához.[1331] A Társadalomtudományi Intézet tehát olyan volt, mint – Majtényi György megfogalmazásában – a korabeli társadalomtudományok, így a szociológia is: *„mindvégig alkalmazkodni kényszerült a rendszer ideológiájához, ugyanakkor tudományos eszköztára révén harcban is állt vele."*[1332]

Nem kívánom azt a látszatot kelteni, hogy a rendszerváltást ezekben a reformműhelyekben gondolták ki vagy tervezték meg az ellenelit képviselői. Már csak azért sem, mert a filozófusok, szociológusok, közgazdászok, politológusok, jogtudósok reformtörekvéseinek célja az esetek többségében (legalábbis kb. 1987–1988-ig) a modellváltás, és nem a rendszerváltás volt.[1333] Az viszont kijelenthető, hogy az államszocializmus bomlásához – tudatosan vagy öntudatlanul – komolyan hozzájárultak, mert lehetőséget biztosítottak a Lengyel László által „nagy értelmiségi beszélgetésnek" nevezett jelenségnek.[1334] A liberálisabb politikai gyakorlat, és egyes személyek bátorságának hála ezek a beszélgetések végső soron komoly tudástőkét teremtettek, s a pártállami rendszer egyik tragédiája, hogy ehhez még az állampárt saját háttérintézetei (a Társadalomtudományi Intézet, de részben a Párttörténeti Intézet) is hozzájárultak.[1335]

Az MSZMP KB alá tartozó három intézmény között – a tagadhatatlanul meglévő hasonlóságok ellenére – számos különbég figyelhető meg. Bár mindhárom helyen folytattak tudományos kutatásokat (a Politikai Főiskolán is erősödött ez a profil az 1980-as években),[1336] igazán elismert kutatóhellyé csak a Társadalomtudományi Intézet vált. Ennek több oka volt, az egyik legfontosabb, hogy a másik két központi pártintézménnyel szemben a KB TTI

[1330] SIPOS 2010. 59.
[1331] CSIZMADIA 2001. 118.
[1332] MAJTÉNYI 2018. 132.
[1333] FARKAS 2000. 23.
[1334] LENGYEL 2015. 370.
[1335] CSIZMADIA 2001. 118.
[1336] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 21.

országosan is egyedülálló volt interdiszciplináris kutatási profiljával.[1337] Azt sem szabad elfelejteni, hogy a Benczúr utcai kutatóhely jóval heterogénebb munkatársi gárdával rendelkezett, mint a másik két szervezet. A Politikai Főiskola oktatói-kutatói állománya, noha az évtizedek alatt valamennyire nyitottabbá vált más tudományágak, világnézetek irányába, általában konzervatívabb felfogású, az állampárt vezetőségének mindenkori érdekeit kiszolgáló szellemi munkásokból tevődött össze, nem véletlen, hogy a szocialista berendezkedéssel szemben kritikusabb felfogású értelmiségiek inkább messze elkerülték az Ajtósi Dürer sort. Az egyetemi diplomát adó intézmény a kommunista hatalom saját iskolahálózatának volt a része, a hatalmi rend újratermelődését szolgálta. A Főiskola a Kádár-rendszer bukásáig a közvélemény szemében ezért végig az MSZMP ideologikus káderképzője volt – teljes joggal.[1338]

A Párttörténeti Intézetnél már nem ilyen egyértelmű a kép, itt jelentősebb professzionalizálódás ment végbe az 1950-es évekhez képest, és az 1980-as évekre kialakult egy ideologikusan meglehetősen elfogult, ugyanakkor nagy forrásbázist feltáró, nem egy esetben azt szakszerűen elemző és publikáló jelenkor történeti kutatóhely (de ennek igazi értékei csak a rendszerváltás után mutatkoztak meg).[1339] A többi, 1945 utáni magyar történelemmel foglalkozó intézethez képest azonban a Párttörténeti Intézet nem tudott felnőni, a máról visszatekintve úgy tűnik, hogy az MTA Történettudományi Intézete vagy az ELTE BTK Új- és Legújabbkori Történeti Tanszéke is korszerűbb, kevésbé tendenciózus munkákat jelentetett meg.[1340]

A három pártközponthoz tartozó intézmény közül a Társadalomtudományi Intézet számított a leginkább liberálisnak, ahol a legszabadabban lehetett kutatni, a Politikai Főiskola maradt meg a leginkább „vonalasnak," a Párttörténeti Intézet meg valahol a kettő között helyezkedett el. A KB TTI a másik kettővel ellentétben már a korszakban is elismert elit kutatóintézet volt, nem egy tudós vágya volt, hogy ott kaphasson munkát. Nem véletlen, hogy az MSZMP „keményvonalasabb" vezetői, munkatársai sokszor egyszerűen nem tudtak mit kezdeni a Társadalomtudományi Intézettel, amely egyre inkább eltávolodott a pártközponttól.[1341] Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a KB TTI lett a reformszocialista másként gondolkodók egyik legfontosabb bázisa. Itt – és a hozzá hasonló reformműhelyekben – formálódott az a, Gombár Csaba által „logokráciának" nevezett új típusú értelmiségi réteg,

[1337] PÁL 2016a. 237.
[1338] STUMPF 1993. 16., SZABÓ 1998. 102.
[1339] MNL OL M-KS 288. f. 59. cs. 1. ő. e. (1989. július 3.) Javaslat a Politikai Bizottságnak. A Politikai Főiskola, a Társadalomtudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet közötti kapcsolatra (1989. június 19.), 26.
[1340] ROMSICS 2011. 405., 450–451.
[1341] GOMBÁR 2007b. 5., RÉVÉSZ 1997. 356.

amely már nem elégedett meg az elméleti munkával, hanem nyíltan részt kért a döntéshozatali folyamatból is. Ezek a személyek felsorakoztak az MSZMP elkötelezett reformerői mögé, ami a rendszerváltást megelőző években vált igen látványossá. Szaktudományos tevékenységük viszont már sokkal korábban kitűnt: a Társadalomtudományi Intézet számos munkatársa az 1980-as évek elején – hasonlóan a reformközgazdászokhoz – valósággal elárasztotta reformokat követelő tudományos írásaival a folyóiratokat.[1342] Elsősorban nem is a szociológiai, sokkal inkább a politikatudományi munkáik keltettek nagy figyelmet, ezek váltak igazán a rendszerkritikus értelmiségi körök gyakori beszédtémáivá.

Míg a Párttörténeti Intézet és a Politikai Főiskola elsősorban a kommunista állampárt hatalmi, ideológiai és propagandisztikus igényeit szolgálta ki, addig a Társadalomtudományi Intézet valóban előremutató, mai napig elismerésre méltó tudományos kutatások sorát folytatta le, hogy segíthesse a párt- és állami vezetőket a hazai valóság jobb megismerésében. Tudománytörténeti szempontból tehát kétségtelen, hogy a Társadalomtudományi Intézet volt az MSZMP KB tudományos intézményei közül a legértékesebb. Egyik sajátossága volt a több visszaemlékezésben is megjelenő interdiszciplináris jelleg,[1343] mely sok kutatót segített hozzá kiváló tudományos teljesítményhez. Az interdiszciplinaritás azért is figyelemreméltó, mert a KB Társadalomtudományi Intézete fennállása alatt végig megőrizte ilyen szempontból heterogén jellegét, annak ellenére, hogy a magyar tudományos életet 1989 előtt egyáltalán nem jellemezte a szaktudományok határait túllépő kooperáció,[1344] bár volt néhány ellenpélda a KB TTI mellett (pl. az 1980-as években folytatott „Társadalmi beilleszkedési zavarok komplex elemzése" nevű tárcaszintű főirány).[1345] A „Társ. tud." interdiszciplináris műhelyéből valódi szociológiai eredmények, értékes elemzések kerültek ki a jól összeválogatott, remekül képzett szakember–gárda kezei közül. Nem egy írásukra a mai napig hivatkoznak a kutatók,[1346] (ez a Pártfőiskola vagy a Párttörténeti Intézet „hivatalos marxizmussal" átitatott kiadványairól kevésbé mondható el). Rengeteg ma is aktív tudóst indított el pályáján, közülük nem egy mai napig aktívan jelen van a tudományos életben. Ezeknek a kutatóknak az Intézet tapasztalatot, kibontakozási és publikációs lehetőséget, s nem utolsósorban nemzetközi kapcsolatokat adott. Sokan közülük úttörő szerepet játszottak egy új tudomány, a politológia megjelenésében és meggyökereztetésében – a rendszerváltás után is

[1342] Vö. TŐKÉS 1998. 197–198.
[1343] BIHARI 2008. 10., GOMBÁR 2012. 4., SCHMIDT 2008. 52.
[1344] Ld. ehhez: SÁRKÖZY 1986. 154.
[1345] KOVAI 2016. 142–144.
[1346] A teljesség igénye nélkül: FÖLDES 2018. 135., KALMÁR 2015. 656., MAJTÉNYI 2018. 293., 300., ROMSICS 2005. 491–492., 638., TAKÁCS 2012. 335., VALUCH 2005. 24., 28., 74–75., 119., 146., 186., 211., 233–234., 280., 366–367.

(Hülvely István a debreceni, Pokol Béla a szegedi tudományegyetemen lett a politológia tanszékvezető tanára.)[1347]

A KB TTI-ben tehát története során végig igen színvonalas kutatómunka folyt. Igaz, a magyar szociológiát ért támadások okozta károkat (kritikus szemléletű szakértők ellehetetlenítését, emigrációba kényszerítését stb.) nem tudta semmilyen intézmény sem teljesen helyrehozni a pártállami diktatúrában.[1348] A nagy elméleti, módszertani kutatásokkal általában a Társadalomtudományi Intézet is adós maradt, 1972 után a szociológusok vigyáztak, hogy ne provokálják a politikai döntéshozókat, az igazi kritikai hozzáállás csak az 1980-as évek második felében tudott újra kibontakozni.

A pártállam vezetői eredetileg a Társadalomtudományi Intézettel kívánták megtörni a magyar szociológiai életben vezető szerepet játszó MTA Szociológiai Kutatóintézet monopóliumát. A Központi Bizottság alá tartozó új kutatóhellyel egy „rendszerhű," az MSZMP politikája iránt elkötelezett tudósgárdát kívántak itt foglalkoztatni. Ez a próbálkozás kudarcot vallott, sőt, néhány év alatt a szocialista rendszerrel szembeni kritikai értelmiségi attitűd bontakozott ki a Benczúr utcában, amely az évek során egyre felszabadultabb és erőteljesebb lett. A KB TTI tevékenységével ezzel együtt korlátozottan ugyan, de segítette is a párt munkáját, a szociológia és a politológia népszerűsítésével és művelésével pedig – áttételesen – gyengítette a diktatórikus rendszert, azáltal, hogy a belső politikai feltételek reformjának elősegítésével – közvetetten – hozzájárult egyfajta „nyugatosodáshoz".[1349] (Tehát éppen a fordítottja történt annak, amire Aczél György – s mellette még sok más kommunista vezető – számított. Aczél ugyanis úgy vélte, nem kell tartani a nyugati tudás transzfertől, hiszen nem az amerikai kutatók „lazítják" majd fel a magyar tudósokat, hanem inkább fordítva.)[1350]

Ugyanakkor hivatalosan kijelölt feladatának az Intézet nem tudott megfelelni, vagyis nem tudta olyan mértékben befolyásolni a politikai vezetőket, hogy abból olyan döntések szülessenek, amelyek képesek javítani a magyar társadalom, s az állam helyzetén. Munkám elején vázlatosan áttekintettem a tudományos és a politikai szféra gondolkodása közti különbségekről alkotott elméleteket, s ezek alapján nem vitatom, hogy a két gondolkodásmód közti közvetítés elmaradásáért mindkét területet terhelheti felelősség, az általam bemutatni kívánt esetek arra világítanak rá, hogy az elégtelen kommunikációért alapvetően a kommunista vezetés hibáztatható. Hiszen a Társadalomtudományi Intézet rengeteg javaslatot,

[1347] SZALAY 1992. 21.
[1348] FARKAS 1992. 69., KALMÁR 2014. 323.
[1349] CSIZMADIA 2001. 118., GOMBÁR 2013. 72.
[1350] FÖLDES 2015. 274.

elemzést gyártott a pártvezetőknek, akik azokat sokszor nem fogadták el, mert politikai-ideológiai megkötöttségeik akadályozták őket ebben.

A magyar kommunista vezetés ugyanis döntő többségében olyan személyekből állt, akik nem értették a tudományos gondolkodást. Ők egy másik mentalitást, az ideológusét sajátították el. Az „ideológus" nagyjából akkor alakult ki, amikor a modern tudós, a francia forradalom alatt. Az ideológusnak lett a feladata, hogy következetesen képviselje – a felvilágosodás eszméinek hatására – a társadalom racionális kialakításának elveit. Sokáig úgy tűnt, hogy a „tudós" és az „ideológus" képes együttműködni, s a világról alkotott felfogásuk alapvetően megegyezik. Idővel azonban eltérő irányt vett az ideológiai és a tudományos gondolkodás fejlődése. Az ideológiai gondolkodásnak nincs köze a tudományhoz (hiába állították ezt a pártállam vezetői), az ideológiai gondolkodás ugyanis ellentmondásos, mert ellentmondás van a valóság és az eszme, az eszmék képviselői között és az értelem architektúrájában. Az ideológiai tudat elveti a szkepticizmust, lényege szerint szimbolikus, s folytonosan azt hirdeti magáról, hogy egyedül ő ismeri a társadalmi valóságot.[1351] Az ideológusok univerzális világmagyarázóként állítják be magukat, megkérdőjelezhetetlen állításokkal.[1352]

Ám a Kádár-korszak vezetői politikusai időnként mutattak némi rugalmasságot is az ideológiai gondolkodás terén. A Kádár-rendszer egyik legnagyobb „újítása" a Rákosi-korszakhoz képest az volt, hogy sokkal praktikusabban kezelte saját hivatalos ideológiáját. A párt igyekezett minden lépését ideológiailag alátámasztani, de ha kellett, akkor pragmatikusan elfordult saját doktrínáitól is, miközben retorikájában hangsúlyozta a folytonosságot, a marxizmus hegemóniáját és egységességét.[1353] Lényegében majdnem mindent alárendeltek saját legitimációjuk megteremtéséért és stabilizálásáért, mely a társadalom életszínvonalának folyamatos emelésében, utóbb fenntartásában öltött testet. *Földes György* szerint a Keleti Blokk állampártjai közül az MSZMP értelmezte újra leginkább a legitimáció problematikáját a posztsztálini időszakban. A Kádári-vezetés ugyanis a „jobb jövőt, az egyenlő társadalmat" nem az életszínvonal terhére kívánta létrehozni. Kádár és a többi vezető nem engedett az életszínvonal-politikából, s megnyilatkozásaikból úgy tűnik, hogy a hetvenes évek végétől tudták, hogy óriási változásokat kell végrehajtani a gazdaságpolitikában (többek között a válságba jutott gyáripar szerkezetének jelentős átalakításával), de a határozott cselekvéstől

[1351] SZABÓ 1998. 168–169., 172–173., 175., 178., 211., 213.
[1352] Ld. erről részletesen: MANNHEIM 1996.
[1353] BERECZ 1987. 4., TAKÁCS 2012. 17.

visszatartotta őket a félelem a szociális/politikai következményektől.[1354] Véleményem szerint emögött az ideológiai gondolkodás húzódott meg: bár a többi szocialista ország vezetőjéhez képest az MSZMP elitje valóban rugalmasabban állt az ideológiához, bizonyos alapvető tételekhez továbbra is ragaszkodott (így nem vállalta fel a tömeges munkanélküliséget, a gazdaságtalanul termelő nagyvállalatokat mindig kisegítette az állam, nem ismerték el a szegénység létét stb.).[1355] Ez természetesen nem zárta ki azokat a praktikus, „kapitalista jellegű" lépéseket (a háztáji támogatása, a nagyüzemi és a magántermelés közötti kooperáció elősegítése, a második gazdaság kiterjesztése, a nyugati pénzügyi körök felé való nyitás, a magánkezdeményezések és –vállalkozási kedv engedélyezése stb.), amelyeket a rendszer a hatvanas évek óta többször is alkalmazott.[1356] De ezek a „kiigazítások" sem tudták megmenteni az országot a válságtól, ráadásul a kádárista ideológiai felfogás is súlyos árat fizetett azért, hogy az ideologikus szocializmuskép nyilvánvaló ellentmondásba került a valósággal: az emberek döntő többsége nem lett a marxizmus-leninizmus híve, sőt, a párt 1968 után ideológiailag „védekező állásba" kényszerült.[1357] Ráadásul saját társadalmi bázisa, a nagyipari munkásság sem tudta komolyan venni az ideológiát.[1358] Ezzel a problémával a pártvezetés csak az 1980-as évek második felében kezdett komolyabban foglalkozni, de addigra már a szocialista ideológia teljesen hitelét vesztette. 1987 novemberében, a Központi Bizottság ülésén Berecz János lényegében beismerte: az állandóan javuló életszínvonal politikáját fel kell adni, mert az egy olyan leegyszerűsítés, amely nem lehet része a párt szocializmus felfogásának.[1359]

Maga az életszínvonal-politika is csak felemásan valósult meg. A Kádár-kori vezetők hangsúlyozták, hogy felemelték a társadalom többségét, és valóban, az 1963 utáni évtizedekben az életszínvonal sok tekintetben valóban növekedett.[1360] Ugyanakkor a „kispolgári" minták követése, a fogyasztócentrikus mentalitás propagálása tömegeket hajszolt bele pluszmunkák vállalásába. A „hivatalos" munkaidőn túli jövedelemkiegészítés tömegeknél okozott önkizsákmányolást, a szabadidő teljes eltűnését vagy jelentős lecsökkenését.[1361] Az igazán hatékony életszínvonal-politikának pedig elvileg arra is kéne hatnia, hogy az emberek ne csak többet keressenek, hanem jobban is éljenek, legyen idejük rekreálódni, aktívan pihenni.

[1354] FÖLDES 2018. 110., 118., 217–218.
[1355] Uo. 118., MAJTÉNYI 2018. 109., 133.,VALUCH 2005. 351.
[1356] BOTTONI 2014. 200–201., FÖLDES 2018. 119–120., VARGA 2013. 151.
[1357] BERECZ 1987. 6., 17–18., FÖLDES 1989. 24–25.,MAJTÉNYI 2018. 184.,TAKÁCS 2012. 17. és 23.
[1358] BARTHA 2009. 175–176., 188.
[1359] BERECZ 1987. 7., TAKÁCS 2012. 23.
[1360] MAJTÉNYI 2018. 161–162.
[1361] BÁNYAI–LÉGMÁN 2008. 233., VALUCH 2005. 282–284.

Azok a személyek, akik hosszú ideig dolgoztak Kádár János mellett, akik a legbelsőbb körhöz tartoztak (Gáspár Sándor, Lázár György, Havasi Ferenc, Óvári Miklós, Nemes Dezső, Németh Károly, 1978-as bukásáig Biszku Béla) általában nem is mutattak különösebb érdeklődést a kutatási eredmények iránt. Őket egyértelműen az ideológiai gondolkodás jellemezte, a tudományos ismeretek átvételére nem, vagy legfeljebb korlátozott mértékben voltak képesek és hajlandók, mert vagy a műveltségük, vagy a szociális intelligenciájuk, vagy mindkettő hiányzott ahhoz, hogy felismerjék a modern társadalomtudományi kutatások jelentőségét. Ezek az emberek jellemzően ortodox kommunista álláspontot képviseltek, a reformokat nem vagy csak nagyon óvatosan támogatták. Ha el is jutottak hozzájuk a tudósok által feltárt információk, azokat sokszor szubjektíven kezelték, vagy felcserélték a valódi tényeket a kívánatossal, esetleg a vágyott jelenségeket tüntették fel valóságosnak.

Azok a nyitottabb, a társadalomkutatókkal rendszeresen konzultáló politikusok (Huszár István, Nyers Rezső, Fehér Lajos, Fock Jenő, Pozsgay Imre stb.)[1362] viszont vagy túl rövid ideig voltak igazán befolyásos pozícióban, vagy ha ott voltak is, az aktuális kül- és belpolitikai feltételek nem kedveztek nekik. Kivételnek talán csak az új gazdasági mechanizmus előkészítésének időszakát tekinthetjük, amikor magát Kádár Jánost is sikerült meggyőzni a reform helyességéről.[1363] (Fehér Lajost és Fock Jenőt a pártvezető még az illegalitásból ismerte,[1364] véleményüket a reform leállítása után is olykor meghallgatta.) Az első titkárnak volt annyi politikai érzéke és pragmatizmusa, hogy egy ideig támogassa az új gazdasági mechanizmust, és a vele együtt járó szellemi liberalizálódást, ugyanakkor nem valószínű, hogy a reform társadalomtudományi hátterét alaposan átgondolta volna. Bihari Mihály szerint Kádár a*„marxizmus-leninizmus leegyszerűsített, könnyen elsajátítható – éppen ezért a félműveltek számára olyannyira vonzó – társadalom-, történelem- és világszemléletének a rabja volt. Leegyszerűsített ideológiai dogmatizmusa bepillantást engedett számára egy gondolatvilágba, egyúttal el is zárta az emberi kultúra más területeiről úgy, hogy felfogni is képtelen volt azokat.”*[1365] Háromezer kötetes személyes könyvtárában nagyon kevés volt a társadalomtudományi munka, s feltűnően hiányos volt a modern társadalomtudományi irodalom.[1366]

Az uralmi rend második és harmadik vonalában viszont már több olyan kommunista politikust találunk, aki elkötelezett reformpártiként nyitott volt a társadalomtudósok

[1362] HUSZÁR 2003. 235., 238., 305., 308., LENGYEL 1992b. 83., PÜNKÖSTI 1991. 6.
[1363] Nem véletlenül mondta Nyers Rezső, hogy „a tudományos szakértelem bevonása a döntéshozatalba mindig a politikai erőviszonyok függvényeként alakult.” FARKAS 1992b. 52.
[1364] HUSZÁR 2003. 121.
[1365] BIHARI 2005. 307–308.
[1366] HUSZÁR 2003. 120.

gondolataira, s komoly szerepet is szánt nekik a döntéshozatalban. Huszár István miniszterelnökhelyettes (1973–1980) például lehetővé tette, hogy miután a kormány elfogadta a vállalatokról szóló törvénytervezetet, azt még az MTA-n megtárgyalják, ami egyáltalán nem volt szokásos. Bognár József, a Világgazdasági Kutatóintézet igazgatója és országgyűlési képviselő is közvetítette a kutatók elképzeléseit miniszterekhez. Ugyanez elmondható Erdei Ferencről is, aki nemcsak az MTA főtitkára, majd alelnöke, az Agrárgazdasági Kutató Intézet igazgatója volt, hanem a Hazafias Népfront főtitkára is, s kiválóan megtudta értetni magát politikusokkal és tudósokkal. Szintén közvetítőnek számított mások mellett Ajtai Miklós, a Tervhivatal (1961–1967), a Tudománypolitikai Bizottság (1969–1974), és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (1970–1978) elnöke, Friss István, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, Tímár Mátyás pénzügyminiszter (1962–1967), MNB-elnök (1975–1988), Párdi Imre, a KB Gazdaságpolitikai Osztályának vezetője (1966–1967, 1973–1978), Dimény Imre és Romány Pál mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszterek (1967–1975, illetve 1975–1980).[1367] Ezek az emberek szoros kapcsolatban álltak a tudósokkal (adott esetben maguk is folytattak kutatásokat, vagy legalábbis intenzíven elmerültek egy-egy téma vizsgálatában), s éveken át tagjai voltak a Központi Bizottságnak.[1368] A KB-tagság pedig rendkívül előnyös helyzetet jelentett, ugyanis akik ide bekerültek, esélyt kaptak magasabb szintű politikai kapcsolatok kiépítésére és részletesebb információk megszerzésére.[1369]

Az ideológiai-politikai korlátok mellett azért is nehéz volt a tudományos eredményeket eljuttatni a politikusokhoz, mert általában hiányzott az a közvetítő láncszem, amely képes lett volna a politikai igényt a tudományos munka számára alkalmazhatóan megfogalmazni, a kutatási eredményeket pedig a pártállami vezetés számára „lefordítani." Ezt tudták a korszak kutatói is, időnként meg is fogalmazták a pártapparátus számára.[1370] Voltak természetesen kivételek, közvetítők a két szféra között (pl. Huszár István), akik megértették magukat a politikusokkal és a tudósokkal is, de ők kevesen voltak és általában nem tartoztak a hatalom legbelsőbb köreibe.[1371]A közvetítők hiányát a politikai vezetés is érezte, a nyolcvanas

[1367] HUSZÁR 2004. 278., 289., 362.,PÉTERI 2006. 193–210., SPBT 1989. 344., VARGA 2013. 102., 110., 258., 267., SÁRKÖZY 1986. 257.
[1368] SPBT 1989. 262., 337–338., 340–341., VARGA 2013. 110.
[1369] BOZSONYI–HORVÁTH–KMETTY 2012. 164.,CSANÁDI 1995. 202.
[1370] Pl. MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. 329. ő. e. (1979. július 31.) A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kiemelt kutatási irány zárótanulmánya (1979. március 31.), 41–41/a.
[1371] Huszár István-interjúja. Készítette Tóth Margit, 1990. OHA 250. sz. 394–395.

évek második felében már el is ismerte, hogy *„meg kell teremteni (…) a tudományos vívmányoknak a politikába való adaptálását. Ez mindkét fél feladata.”*[1372]

Az 1989 előtti rendszerben a politikai vezetés ritkán tudta érdemben felhasználni a társadalomtudományi kutatások eredményeit. Erre a problémára már akkor többször is felhívták a figyelmet. A Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság ülésein rendszeresen szóba került, hogy ugyan az eltelt években *„jelentősen növekedett az érdeklődés a kutatási eredmények gyakorlati alkalmazása iránt,”* illetve az elmúlt évek *„szinte valamennyi jelentősebb politikai döntésének előkészítésében tevékeny részt vállaltak társadalomtudományi műhelyek, kutatók,”*[1373] az előrehaladás ellenére a tudományos eredményeket a gyakorlat igen nehezen hasznosítja,[1374] s erről nem feltétlenül csak a tudomány, hanem az állami szervek is tehetnek.[1375] Az okok között gyakran felmerült, hogy hiányzanak a tudósok és a politikusok közötti közvetítő láncszemek, a kapcsolatok alkalomszerűek stb.[1376] Ugyan számos megoldási javaslat született a helyzet javítására, még az is felmerült, hogy a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság is betölthetne *„sajátos láncszemet a tudomány és a politika, vagy a tudomány és a gyakorlat annyira szükséges integrációjának erősítésében.”*[1377] Sokszor javasolták vezető társadalomtudósok azt is, hogy a kormányzat mellett felállítandó tanácsadói rendszer kiépítése volna a legcélszerűbb

[1372] BERECZ 1987. 19.

[1373] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.).; MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság által kiemelt kutatási témák, szakértői elemzések tapasztalatairól, javaslatok az eredmények hasznosítására, valamint a XIII. Kongresszust követő újabb kiemelt tudományos kutatási feladatokra.

[1374] MNL OL XIX–A–85–b. (1976) 1. doboz. Köpeczi Béla: Beszámoló a társadalomtudományok ötéves fejlődéséről és koordinálásáról (1971–75) (1976. június hó).; MNL OL XIX–A–85–b. (1977) 3. doboz. „Az MSZMP KB tudománypolitikai irányelvei megvalósításának tapasztalatai és időszerű feladatai” című dokumentum társadalomtudományokra vonatkozó része (Megtárgyalta és elfogadta a Politikai Bizottság 1977. június 28-án).; MNL OL XIX–A–85–b. (1980) 13. doboz. Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a XI. kongresszust követően ajánlott társadalomtudományi témák kutatásának tapasztalatairól (1980. május 27.).; MNL OL XIX–A–85–b. (1982) 16. doboz. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Leányfalu (nyers magnó-átirat).

[1375] MNL OL XIX–A–85–b. (1980) 10. doboz. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. január 23-i üléséről (1980. március 25.).

[1376] MNL OL XIX–A–85–b. (1978) 5. doboz. Jegyzőkönyv a TKB 1978. május 29-i üléséről (1978. június 2.).; Uo. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1978. május 29-i üléséről (1978. július).; Uo. Halay Tibor – Rottler Ferenc: A társadalomtudományi eredmények gyakorlati alkalmazásának főbb tapasztalatai (1978. május 18.).; MNL OL XIX–A–85–b. (1979) 8. d. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1979. július 11-i üléséről (1979. július 24.); MNL OL XIX–A–85–b. (1980) 12. d. Tájékoztató a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1980. október 7-i üléséről (1980. október 23.); MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 14. doboz. Beszámoló az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága által kijelölt kutatási és vitatémák helyzetéről, eredményeiről, végrehajtásuk rendjéről.

[1377] MNL OL XIX–A–85–b. (1981) 15. doboz. Jegyzőkönyv a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság 1981. november 19-i üléséről.

megoldás,[1378] ezek közül a nyolcvanas évek végéig gyakorlatilag semmi sem valósult meg. Bár mind a hivatalos ideológia, mind a káderbürokrácia és a társadalomirányítás szakszerűbbé vált az 1970-es, 1980-as években, mind a Rákosi-, mind a Kádár-rendszer vezetőiben közös vonás volt az, hogy alapvetően másként tekintettek a valóságra, mint a társadalomkutatók.[1379] A pártállami hierarchia csúcsán lévő politikusok ugyanis, kevés kivételtől eltekintve, berögződött ideológiai felfogással rendelkeztek, magukévá tették a hivatalos marxizmus-leninizmus fogalmait, melyek alapvetően szimbolikusak voltak. Ezen a hatvanas évektől a társadalomtudósok legfeljebb enyhíthettek, kicsit módosíthattak,[1380] de gyökeres változást nem tudtak elérni, bár az 1970-es évek közepén részben megváltozott a magyarországi kommunista politikusok valóságképe, a szakértelem növekedésével párhuzamosan a politikusok és az ideológusok már a modernizáció szerepét hangsúlyozták. Ettől függetlenül az ideológia végig megőrizte transzcendens és univerzális jellegét. A marxista-leninista világképpel szemben a társadalomtudományok egy másik valóságot, *a valóságot* mutatták be, mely hiteles volt, ugyanis a tudósok állításai mögött bizonyítékok álltak, mert a legfelsőbb pártvezetés némely tagjával szemben ők nem veszítették el a mindennapi élettel való kapcsolatukat. Ellenben nem is állították magukról, hogy ők megtalálták az egyetlen lehetséges valóságmagyarázatot. Meg akarták érteni az egyéneket, a közösségeket, s hittek a disputa pozitív szerepében.[1381]

Arról, hogy az államszocialista korszakban a tudományos, vagy a politikai szféra volt-e inkább felelős a tudományos eredmények gyenge gyakorlati felhasználásért, megoszlanak a vélemények. K. Horváth Zsolt és Lengyel László pl. legalább akkora felelősséget tulajdonít a kutatóknak, mint az állam vezetőinek az alapkutatások és a tudományos iskolák kiépülésének elmaradásáért.[1382] Farkas János viszont ezzel kapcsolatban *M. F. Rakowski* szavait idézte, vagyis hogy *„nem szabad elfelejtenünk, hogy a parancsnokok felelőssége mindig nagyobb, mint a katonáké."* Márpedig Magyarországon 1989-ig végig a politikusok voltak a „parancsnokok," ők szabták meg a kereteket, ők irányították a tudósokat, a szovjetrendszer működési mechanizmusaiból következően ők döntöttek egy-egy kutatási eredmény felhasználásáról vagy negligálásáról – más kérdés, hogy céljaik eléréséhez általában a tudományon belül is találtak közreműködőket. Hiába deklarálták 1969-ben a

[1378] Ld. többek között: MNL OL XIX–A–85–b. (1982) 16. doboz. A TKB 1982. április 13-i ülésének jegyzőkönyve. Leányfalu (nyers magnó-átirat).
[1379] KUCZI 1992. 23., 34., SZABÓ 1998. 102.
[1380] Jó példát hoz erre Makó Csaba, amikor arról ír, hogy a hetvenes években már a pártanyagokban is úgy jelent meg a szocializmus, mint egy olyan változó rendszer, melyet átszőnek az objektív érdekviszonyok. MAKÓ 1983. 68.
[1381] BECSKEHÁZI 1992. 119., 127., KUCZI 1992. 35–37., SZABÓ 1998. 185.
[1382] K. HORVÁTH 2003. 51., LENGYEL 1991. 46–47.

Tudománypolitikai Irányelvekben a tudomány szabadságát, a kutatók mozgásterét a szocializmus végéig jelentősen behatárolta a politika.[1383] Ez a konszolidált Kádár-rendszerben időnként látványosan (pl. a „konzervatív félfordulat" idején), máskor kevésbé látványosan nyilvánult meg.

Írásomban három intézeti programot vizsgáltam meg részletesebben, a munkásosztály helyzetével, az ifjúsággal és a szociáldemokráciával kapcsolatos vizsgálatokat. A tudósok által feltárt eredmények hasznosítása különböző mértékű volt, s ezt befolyásolták az egyes kutatások időpontjai is. A munkásosztályról szóló adatfelvételek ideje az új gazdasági mechanizmus időszaka (1968–1972), amikor a reformer gondolkodás jelentős teret nyert mind a tudományos szerzők, mind a politikusok körében. Ebben a helyzetben kedvezőbb feltételei voltak annak, hogy a szociológusok javaslatai eljussanak a döntéshozókhoz, s láthattuk, a munkássággal kapcsolatos megállapításaikra valóban igényt tartottak a pártközpontban. Az egy évtizeddel későbbi ifjúságkutatások kapcsán azonban már jóval kevesebb javaslat jutott át a pártközpont hatalmi szűrőin a felső pártvezetéshez. Ennek elsődleges oka az volt, hogy – bár maga a pártapparátus egésze a hetvenes-nyolcvanas években a korábbi időszakhoz képest jelentősen szakszerűsödött – az uralmi rend felső rétege nem tudott jelentősen felfrissülni. Az egyre idősebb kommunista politikusok mereven ragaszkodtak a rezsim ideológiai tételeihez. Az idősebb vezetők egy része nem tudta, s talán nem is akarta igazán megérteni a társadalomkutatókat. Ha el is jutottak hozzájuk a problémák, bizonyos elvek (az ipari-városi munkásság, a hagyományos gyáripar védelme, az életszínvonal növelése, az egypártrendszer, a Szovjetunió szövetségi rendszeréhez való tartozás) megkérdőjelezhetetlenek voltak, s ez alapvetően befolyásolta a döntéselőkészítést. A szociáldemokráciával kapcsolatos kutatások viszont érezhetően hatottak a nyolcvanas években felemelkedő reformer, fiatalabb pártvezetőkre, akik a KB TTI kutatásait feltudták használni ahhoz, hogy jobban megismerhessék a nyugat-európai baloldali mozgalmak eszméit, politikusait. Ennek az igazi előnyeit azonban már csak a szocializmus bukása után, az 1990-es években tudták igazán kiaknázni.

Tudománytörténeti jelentőségén túl a Társadalomtudományi Intézet azért is lehet érdemes a kutatók figyelmére, mert ez volt az egyetlen olyan pártintézmény a szocialista Magyarországon, amely tökéletesen beleilleszkedett a Kádár-kori reformműhelyek sorába. Sőt, meggyőződésem, hogy az Intézet volt az egyik legfontosabb, legelismertebb reform kutatóhely, köszönhetően kiváló infrastrukturális adottságainak (jó fizetés, korszerű

[1383] FARKAS 1986. 71., FARKAS 1992b. 6.

nemzetközi szakirodalommal bőségesen ellátott könyvtár, nyugati kapcsolatépítési lehetőségek stb.) és szellemi szabadságának (szamizdat olvasási lehetőség, intézeten belüli szabad vitaszellem jelenléte, pártintézmény révén minimális hatósági kontroll stb.). Ez az intézmény azért is vált megkerülhetetlenné a hazai ellenzékiek, értelmiségiek számára, mert a szociológia a hetvenes évektől (többek között a „konzervatív félfordulat" miatt is) sokat veszített korábbi népszerűségéből, kritikai attitűdjét a nyolcvanas évekre átvette a közgazdaságtan és a politológia. A magyar ellenzéki diskurzust az 1980-as évtizedben ez a két tudomány határozta meg (illetve részben a jogászok fogalmai),[1384] s a KB TTI, mint interdiszciplináris kutatóhely, a politikatudomány egyik bázisaként ezért is válhatott a rendszerváltás egyik szellemi előkészítőjévé.

A Benczúr utcai tudósgárda tehát nem egyszerűen belülről akarta megreformálni a rendszert, hanem az intézményközi hálózat egyik markáns képviselőjeként alternatívát állított az uralmi rend zárt hálózataival szemben. A Társadalomtudományi Intézetből egyaránt vezettek szálak a hatalom felső rétegéhez és az ellenzékhez is.[1385] Az Intézet hiába volt az állampárt Központi Bizottságának az egyik szerve, a benne dolgozó tudósközösségek alapvetően meg tudták őrizni tudományos autonómiájukat. Egyéni és kollektív magatartásukban gyakran éltek a reziliencia, vagyis a rugalmas ellenállás különféle eszközeivel.[1386] A hivatalos szerveknek írt jelentéseikben alkalmazták a kommunista frazeológiát, és nem kérdőjelezték meg az ideológiai dogmákat, miközben az Intézeten belül szabadon vitatkoztak, szamizdat kiadványokat olvastak és eljártak az ellenzéki csoportok rendezvényeire. (Ez a taktika emlékeztet a Stephen Kotkin által leírt „bolsevik nyelvhasználatra." Ez azt jelenti, hogy a sztálini Szovjetunióban, majd a kelet-európai szocialista országokban az állampolgárok részben elsajátították a kommunista frazeológia elemeit, és a hivataloknak írt leveleikben is alkalmazták a rájuk kényszerített nyelvi eszközöket. Ezáltal valamennyire képesek voltak „dialógust" folytatni a hatalommal.)[1387] Ha nem sértették meg nyíltan az ideológiai tabukat, a KB TTI – és a többi reformműhely – munkatársai képesek voltak nagyjából nyugodtan dolgozni (bár írásaik cenzúrázását sokszor így is kénytelenek voltak eltűrni). Igaza van Majtényi Györgynek abban, hogy a Társadalomtudományi Intézetben *„rendszerkritikusnak számító kutatásokat is végezhettek és*

[1384] BOZÓKI 2004. 101., GÁBOR 1992b. 42., SZELÉNYI 1992. 580.
[1385] Vö. CSIZMADIA 2001. 126–128.
[1386] A reziliencia az 1989 előtti rendszerben megnyilvánulhatott a nyelvhasználatban, a mindennapi cselekedetekben, fogyasztási szokásokban, a szimbolikus térben vagy a munka világában kialakított, az egyéni hasznot szolgáló stratégiákban. A rezilienciáról angolul Sheila Fitzpatrick (FITZPATRICK 1999. 140.), magyarul Majtényi György (MAJTÉNYI 2018. 172.) írtak.
[1387] KOTKIN 1995. 220.

publikálhattak" a tudósok,[1388] de láthattuk, hogy időnként ők is nagyon komoly publikációs korlátokba ütköztek. (Harcsa István ifjúságszociológiai írásait még az 1980-as években is cenzúrázták.)

Arról, hogy a politikai döntéshozókat érdemben befolyásolni tudják, az 1980-as évekre a legtöbb KB TTI-s munkatárs lemondott (leszámítva a fiatalabb generációhoz tartozó kutatókat). A végső lökést ehhez talán az 1985-ös XIII. pártkongresszus adta meg, amikor számos szakértő figyelmeztetését teljesen figyelmen kívül hagyva a kádári vezetés meghirdette a gazdaság „dinamizálásának" programját. Az ellentmondásos célokat megfogalmazó hetedik ötéves terv Magyarországot csakhamar ismét a pénzügyi csőd szélére sodorta. A válság mértékével tisztában voltak a reformműhelyekben, 1987-ben pl. a Társadalomtudományi Intézetben Huber Mária olyan számítást közölt, amely szerint a keményvaluta-kölcsönök 50%-át a fogyasztás direkt támogatására, a másik 50%-át pedig jórészt elavult technológiák felújítására költötték.[1389]

Ugyanis akadtak olyan, vezető beosztásban dolgozó közgazdászok (Hoch Róbert, az MTA Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese, Zala Júlia, a KSH Gazdaságkutató Intézetének igazgatója, Lányi Kamilla, a Kopint-Datorg osztályvezetője és intézetbeli kollégái, Oblath Gábor és Köves András, illetve Kemenes Ernő a Tervhivatalból), akik a növekedés gyorsítását javasolták.[1390] A megújulásra képtelen kádári hatalmi centrum többek között erre alapozta túlzottan optimista – s egy év alatt gyakorlatilag megbukó – 1985-ös gazdaságpolitikáját. Csak azokat a kutatói véleményeket vették figyelembe, amelyek beleillettek elképzeléseikbe. Ez egyébként a parlamentáris demokráciában működő politikusokra is jellemző. A politika – legyen akár demokratikus vagy diktatórikus rendszerben – mindig kizárólag azokat a kutatási eredményeket használja fel, amelyek az érdekeit szolgálják, s ezek általában rövidtávú, taktikai érdekeknek számítanak. Ha „kellemetlenek" a tudósok által szállított adatok, akkor jobb esetben csak mellőzik azokat, rosszabb esetben retorziókkal lépnek fel a kutatói szférával szemben.[1391]

Bár Magyarországon a hetvenes évek végéig (s különösen az új gazdasági mechanizmus bevezetésének környékén) számos tudományos kutatóhely jött létre, melyek közül nem egy reformműhellyé vált, kisebb részük pedig a különböző ellenzéki csoportok hátországává. Nem szeretném azonban ezen „ellenzék-segítő" munkahelyek súlyát a hazai

[1388] MAJTÉNYI 2018. 307.
[1389] LENGYEL 1989. 188–189., JANOS 2003. 308., RIPP 2006. 20–21.
[1390] LENGYEL 2015. 432.
[1391] FARKAS 1992b. 69–70., SZORCSIK 1982. 204.

társadalomtudomány egészéhez képest túlértékelni.[1392] Ezek az intézmények csak korlátozottan tudták befolyásolni a politikai vezetést, talán csak az 1980-as évek elejétől indult el e téren némi fejlődés, amikor az MSZMP vezetése a kibontakozó gazdasági válság miatt egyre inkább igényelni kezdte a döntései, elsősorban gazdasági döntései tudományos megalapozását, de még ekkor is megvolt a kritikai társadalomtudósokkal szembeni gyanakvás számos vezetőnél. S ahogyan Csizmadia Ervin megfogalmazta: a szocialista rezsim politikai döntéshozói általában nem tartottak igényt a társadalomtudományok közvetítette felismerésekre.[1393] Ezt 1986 novemberében, amikor Aczél György KB TTI-igazgató beszélgetett a Társadalomtudományi Intézet fiatal kutatóival, többen szóvá is tették. *„A politika és a tudomány kapcsolatát illetően a résztvevők kifogásolták, hogy az intézet semmivel sincs jobban bevonva a politikai döntéshozatal előkészítésébe, mint más tudományos műhelyek. (…) Alkalomszerűen ugyan egyes munkatársak véleményezhetnek fontos dokumentumokat, előterjesztéseket, jelentéseket, de többnyire előre nem tervezhető és előkészített módon s a kutatói kollektíva bevonása nélkül."* – panaszolták a fiatal kutatók (többek között Bánfalvi István, Kéri László és Róbert Péter).[1394] Az akkor már veterán kutatónak számító intézeti munkatársak döntő többsége azonban már nem is hitt abban, hogy munkájával képes lehet érdemben hatni a döntéshozókra.[1395] Igaz, a kutatóknak nem is ez a dolga, nekik egyszerűen csak… kutatni kell. Ha hagyják őket dolgozni, az már önmagában értékes és nyereséges, mert ha a politikát nem is, a tudomány fejlődését még mindig elősegítheti a tudósok tevékenysége.

Az MSZMP vezetése pedig – pragmatikus okokból kifolyólag – alapvetően hagyta dolgozni a tudósokat, kivéve azokat az időszakokat, amelyeket az ideológiai szigorodás jellemzett. Ekkor a tabusértő, vagy a rezsim működését élesebben kritizálókkal szemben keményen fellépett. Az „ellenzékiség nyelvét beszélő" szociológiát időnként visszaszorította, korlátozta, de néha együtt is működött vele. A szociológia ugyanis a hatalommal is közös nyelvet beszélt: a kutatásokat olyan ideológiai köntösbe csomagolta be, amelyeket elvárt az uralmi rend. S ez is hozzájárult ahhoz, hogy az államhatalom, ha korlátozottan is, de teret engedett a társadalom egyéni kezdeményezéseinek. Mindez segítette is a szocialista rendszer fennmaradását, de hozzájárult annak erodálódásához is.[1396]

[1392] Vö. K. HORVÁTH 2003. 51.
[1393] CSIZMADIA 2001. 103., 111–112.
[1394] MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. 59. ő. e. Feljegyzés Aczél elvtárs részére az intézet néhány fiatalabb munkatársával november 6-án tartott kötetlen beszélgetésről (1986. november 24.).
[1395] Ld. többek között: BÖHM 1988. 430., SZILÁGYI 1993. 25.
[1396] MAJTÉNYI 2018. 131.

Bibliográfia

Levéltári források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

BFL XXXV. 1. a. 2. – BFL XXXV. 1. a. 2. MSZMP Budapesti pártértekezletei.

BFL XXXV. 1. a. 3. – BFL XXXV. 1. a. 3. MSZMP pártbizottság üléseinek jegyzőkönyvei (1956–1989).

BFL XXXV. 1. a. 4. – BFL XXXV. 1. a. 4. MSZMP Budapesti Bizottsága Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei (1957–1989).

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)

MNL HML XXXV. 22. c. 3. – MNL HML XXXV. 22. c. 3. MSZMP Heves Megyei Bizottság végrehajtó bizottsági ülések iratai (1956–1989).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. – MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. MDP Központi szervei, Politikai Bizottság, 1948–1956.

MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. – MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. MDP Központi szervei, Titkárság, 1948–1956.

MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. – MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. MSZMP Központi szervei, Központi Bizottság (Ideiglenes Központi Bizottság), 1956–1989.

MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. – MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. MSZMP Központi szervei, Politikai Bizottság (Intéző Bizottság), 1956–1989.

MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. – MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. MSZMP Központi szervei, Titkárság, 1956–1989.

MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. – MNL OL M-KS 288. f. 41. cs. MSZMP Központi szervei, Agitációs és Propaganda Bizottság, 1962–1989.

MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. – MNL OL M-KS 904. f. 1. cs. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1954–1986. Az intézet működését tükröző iratok (1966–1986).

MNL OL M-KS 904. f. 2. cs. – MNL OL M-KS 904. f. 2. cs. Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete kutatásokkal kapcsolatos iratai.

MNL OL XIX–A–85–b. – MNL OL XIX–A–85–b. Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság, Visszaminősített TÜK iratok (1976–1984).

Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára (MNL NML)

MNL NML XXXV. 51. c. – MNL HML XXXV. 51. c. MSZMP Nógrád Megyei Bizottság végrehajtó bizottság üléseinek jegyzőkönyvei (1956–1989).

Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (MTA Lt.)

MTA Lt. TMB – MTA Lt. VII. fondcsoport: Tudományos minősítés. 200. Tudományos Minősítő Bizottság, 1952–1995.

Semmelweis Egyetem Központi Levéltár

BOTE 3/a. 7. k. – 3. fond. Budapesti Orvostudományi Egyetem Rektori Hivatala. 3/a. Egyetemi Tanácsülési jegyzőkönyvek, Szenátusi ülések iratai, 7. kötet, 1957/58. tanév.

Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Könyvtára (MTA TK)

KENEDI 1979 – KENEDI János: A pártdemokrácia, mint a munkahelyi demokrácia meghatározó
eleme. Budapest, [MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete], 1979. (MTA TK. D/13.038.)

KEREKES 1981 – KEREKES György: A kommunista pártról – nem köznapi értelemben. Budapest, [MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete], 1981. (MTA TK. TTI/145.)

Kiadott források

ÁGH–GÉCZI–SIPOS 1999 – *Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök, 1988 –1989. Válogatott dokumentumok.* Válogatta és sajtó alá rendezte: ÁGH Attila, GÉCZI József, SIPOS József. Budapest, Kossuth Kiadó, 1999.

GÁBOR 1990 – *„A szociológia a politika felvonulási területe." Dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéről (Válogatás Szalai Sándor hagyatékából).* Válogatta: GÁBOR László. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézete, 1990.

GÁBOR 1992a – GÁBOR Kálmán: Dokumentumok. In: *Replika*, 1992. május, 48–61.

KOLTAI–RÁCZ 2008a – *A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei I. kötet. 1956. november 8. – 1957. március 26.* Szerkesztette, az előszót és a bevezető tanulmányt írta: KOLTAI Gábor és RÁCZ Attila. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2008.

KOLTAI–RÁCZ 2008b – *A Magyar Szocialista Munkáspárt budapesti ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei II. kötet. 1957. április 1. – 1957. május 27.* Szerkesztette, az előszót és a bevezető tanulmányt írta: KOLTAI Gábor és RÁCZ Attila. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2008.

MDP 1998 – *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Főszerkesztő: IZSÁK Lajos. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.

MSZMP 1967 – *A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusának jegyzőkönyve. 1966. november 28 – december 3.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967.

MSZMP 1974 – *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970.* Szerkesztette: VASS Henrik. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1974.

MSZMP 1978 – *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966. Második, változatlan kiadás.* Szerkesztette: VASS Henrik. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978.

MSZMP 1983 – *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980.* Összeállította és szerkesztette: VASS Henrik. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.

MSZMP 1988 – *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1980–1985.* Összeállította és szerkesztette: VASS Henrik. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.

MSZMP IVT 1994 – *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. IV. kötet. 1957. május 21–1957. június 24.* Szerkesztette és a jegyzeteket készítette: BARÁTH Magdolna és RIPP Zoltán. [Budapest], Intera Rt., 1994.

MSZMP IVT 1998 – *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. kötet. 1956. november 14.–1957. június 26.* Szerkesztette és a jegyzeteket írta: BARÁTH Magdolna, FEITL István, NÉMETHNÉ VÁGYI Karola, RIPP Zoltán. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.

NÉMETH 1995 – NÉMETH Jánosné: A Magyar Szocialista Munkáspárt központi vezető szerveinek rövid szervezettörténete. In: *Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei. I. kötet 1956–1962.* Összeállította: NÉMETH Jánosné. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1995. 7–13.

NÉMETH 1998 – *Az MSZMP központi vezető szervei üléseinek napirendi jegyzékei. II. kötet 1963–1970.* Összeállította: NÉMETH Jánosné. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1998.

NÉMETHNÉ VÁGYI–T. VARGA 1997 – NÉMETHNÉ VÁGYI Karola – T. VARGA György: Bevezetés. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei.* Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: NÉMETHNÉ VÁGYI Karola–SOÓS László –T. VARGA György–UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. 7–23.

S. KOSZTRICZ–LAKOS–NÉMETHNÉ VÁGYI–SOÓS–T. VARGA 1993 – *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évijegyzőkönyvei 2. kötet.* Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta S. KOSZTRICZ Anna – LAKOSJános – NÉMETHNÉ VÁGYI Karola – SOÓS László – T. VARGA György. Budapest, MagyarOrszágos Levéltár, 2003.

SZEREDA–SZTIKALIN 1993 – *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta: Vjacseszlav SZEREDA, Alekszandr SZTIKALIN. Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1993.

Sajtó

BALLAI 1991 – BALLAI László: Ember küzdj, és… Mi történt itt egyáltalán? (III.) In:

Nagykőrösi Hírlap, 1991. június 22. 1.

BARANYAI 1989 – BARANYAI Mária: Pártiskolától politikai intézetig. Beszélgetés dr. Kemény Lászlóval, a Politikai Főiskola általános rektorhelyettesével. In: NÉPSZAVA, 1989. június 23. 4.

BENCZÉS 1978 – BENCZÉS Gábor: Nagykorú lett a szociológia. Mit tervez az új Társaság? In: *Népszava*, 1978. május 28. 4.

BEREND T. 1968 – BEREND T. Iván: A munkásosztály fogalmáról. In: *Népszabadság*, 1968. június 13. 7.

BF 1986a – A fővárosi ifjúság helyzetének főbb jellemzői (Jelentés a pártbizottságnak). In: *Budapesti Fórum*, 1986. 1. sz. 6–11.

BF 1986b – A Budapesti Pártbizottság feladatterve az MSZMP Központi Bizottsága ifjúságpolitikai állásfoglalása fővárosi végrehajtására. In: *Budapesti Fórum*, 1986. 1. sz. 22 –27.

BMN 1987 – Határozat az ágazati és termelési szerkezet hatodik ötéves tervi alakulásáról és a fejlesztés feladatairól. In: *Békés Megyei Népújság*, 1987. január 7. 5.

BOZÓKY 1969 – BOZÓKY Éva: Mit csinál Ön 5-től 10-ig? A kereső nő – és a szabadidő. In: *Budapest*, 1969. 12. sz. 30–31.

CZ 1982 – CZ.: S aki szakmát sem tanul? In: *Ifjúsági Magazin*, 1982. szeptember. 6.

CZINGRÁBER 1991 – CZINGRÁBER János: Petrasovits: Abba kell hagyni a vádaskodást. Munkásgyűlés Székesfehérvárott. In: *Népszabadság*, 1991. január 5. 4.

CS. A. 1989 – CS. A.: Az MSZP szorosabb kapcsolatot akar a megújuló szakszervezetekkel. Megértik az MDF bojkottfelhívását. In: *Népszava*, 1989. november 16. 5.

CSONGRÁDY 1991 – CSONGRÁDY Béla: A demokráciát működtetni kell! Beszélgetés Bihari Mihállyal. In: *Nógrád*, 1991. december 21. 4.

CSEPELI 1992 – CSEPELI György: Papp Zsolt, 1944–1992. Az utolsó értelmiségi. In: *Népszabadság*, 1992. június 2. 9.

CSONTOS 1984 – CSONTOS Tibor: Tanulásból felmentve? In: *Ifjúsági Magazin*, 1984. április. 10–11.

CST 1984 – CS. T.: Pályaválasztás – tankönyvből. Csodaszer? Bestseller? Jövendőmondó? In: *Ifjúsági Magazin*, 1984. november. 10–11.

DARÁNYI 1980a – DARÁNYI Marianna: Lemorzsolódunk I. In: *Ifjúsági Magazin*, 1980. szeptember. 5–7.

DARÁNYI 1980b – DARÁNYI Marianna: Lemorzsolódunk II. In: *Ifjúsági Magazin*, 1980. október. 5–7.

DÉLMAGYARORSZÁG 1993 – Magyarország, szavazz az NDSZ-re? In: *Délmagyarország*, 1993. május 22. 8.

DÉSI 1981 – DÉSI Péter: Pályamódosítás… és nincs aki megmondja? In: *Ifjúsági Magazin*, 1981. július. 5–7.

DUNÁNTÚLI NAPLÓ 1950 – Felvételi tájékoztató ápolónői tanfolyamokról. In: *Dunántúli Napló*, 1950. december 23. 2.

GESZTI 1972 – GESZTI Pál: Vizsgálatok a munkásosztály helyzetéről. Bemutatjuk az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetétet. In: *Magyar Hírlap*, 1972. május 13. 2.

GÉMES 1989 – GÉMES Gábor: Mit tehet most a Demokratikus Magyarországért Mozgalom? Beszélgetés dr. Gazsó Ferenc főtitkárral. In: *Petőfi Népe*, 1989. november 2. 3.

GOMBÁR 2004 – GOMBÁR Csaba: Egy emberi hang. In: *Népszabadság*, 2004. február 28. 5.

GOMBÁR 2009 – GOMBÁR Csaba: A közhangulat elterpeszkedése. In: *Népszabadság*, 2009. október 17. 5.

HAHN 1984 – HAHN Péter: A feleslegesség nyomasztó kínja. Ahol a munkaerő csak áru, mit sem ér az árubőség… In: *Ifjúsági Magazin*, 1984. május. 3–5.

HL 1999 – H. L.: A politikai okoskodás dilemmái. In: NÉPSZABADSÁG, 1999. november 13. 10.

HEGEDŰS 1974 – HEGEDŰS Tibor: A rádió mellett. In: *Népszabadság*, 1974. október 22. 7.

K. K. 1980 – K. K.: Átmenetileg otthon? Munkásszállók – szállólakók. In: *Ifjúsági Magazin*, 1980. február. 8–9.

KARDOS 1983 – KARDOS István: Merre tart az ifjúság? In: *Népszava*, 1983. december 14. 9.

KEREKES 2001 – Fideszes funkcionáriusok és párttagok. (Kerekes György hozzászólása) In: *Népszabadság*, 2001. április 3. 10.

KOVÁCS 1980 – KOVÁCS Júlia: Korunk emberei. A gyárigazgató. In: *Népszava*, 1980. január 20., 8.

KOVÁCS 1983 – KOVÁCS Zoltán: Elegendő-e az elégséges? In: *Ifjúsági Magazin*, 1983. március. 8–9.

KOVÁCS 1986 – KOVÁCS Zoltán: Csak a gépe, meg az ágya? Szövőálmok. In: *Ifjúsági Magazin*, 1986. január. 26–27.

KÖVESDI 1983 – KÖVESDI Péter: „Te is lehet sztár!" In: *Ifjúsági Magazin*, 1983. december. 10–11.

KRONSTEIN 1980 – KRONSTEIN Gábor: A német polgár gondolkodása. Papp Zsolt: A válság

filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig. In: *Népszabadság*, 1980. október 22.

KZ 1983 – K. Z.: Éretlen alma a tudás fájáról. In: *Ifjúsági Magazin*, 1983. augusztus. 8–9.

LENDVAI 1969 – LENDVAI Vera: Kétezer óra, meg egy kicsi. In: *Népszava*, 1969. december 7. 2.

MTI 1948 – Szakképzett betegápolók – jobb betegellátás. In: *MTI Belföldi Hírek*, 1948. december 2.

NÉPSPORT 1965 – Éva, hol vagy? In: *Népsport*, 1965. augusztus 13.5.

NÉPSZABADSÁG 1959 – Apró Antal elvtárs előadása a szocialista országok gazdasági együttműködéséről. In: *Népszabadság*, 1959. február 22. 11.

NÉPSZABADSÁG 1965 – Négyszázötvenkét tudományos szakdolgozat a VII. országos tudományos diákköri konferencián. In: *Népszabadság*, 1965. április 9. 4.

NÉPSZABADSÁG 1967a – Ülést tartott a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága. In: *Népszabadság,* 1967. április 13. 1.

NÉPSZABADSÁG 1967b – A júliusi folyóiratokról. In: *Népszabadság,* 1967. július 29. 6.

NÉPSZABADSÁG 1968a – A februári folyóiratokról. In: *Népszabadság,* 1968. február 7. 4.

NÉPSZABADSÁG 1968b – Szeptembertől indul a Politikai Főiskola első évfolyama. Megjelent az Elnöki Tanács törvényerejű rendelete. In: *Népszabadság,* 1968. június 6. 5.

NÉPSZABADSÁG 1972a – Pályázati felhívás a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemre. In: *Népszabadság*, 1972. március 12. 8.

NÉPSZABADSÁG 1972b – Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1972. november 14–15-i üléséről. In: *Népszabadság*, 1972. november 17. 1–4.

NÉPSZABADSÁG 1975 – A Központi Bizottság és a Központi Ellenőrző Bizottság ülése. In: *Népszabadság*, 1975. március 23. 4.

NÉPSZABADSÁG 1982 – Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának üléséről. In: *Népszabadság*, 1982. április 9. 1–2.

NÉPSZABADSÁG 1985 – Willy Brandt az ELTE díszdoktora. Az SPD elnöke Budapesten. In: *Népszabadság,* 1985. június 28. 5.

NÉPSZABADSÁG 1988 – Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1988. december 15-i üléséről. In: *Népszabadság*, 1988. december 17. 1.

NÉPSZABADSÁG 1989a – A szociáldemokrácia Nyugat-Európában. In: *Népszabadság*, 1989. május 10. 4.

NÉPSZABADSÁG 1989b – A Magyar Szocialista Párt programnyilatkozata. In: *Népszabadság*,

1989. október 10. 7–8.

NÉPSZABADSÁG 1990a – *Népszabadság*, 1990. január 3. 5.

NÉPSZABADSÁG 1990b – Tévé, rádió: Hankiss, Gombár. In: *Népszabadság*, 1990. augusztus 1. 5.

NÉPSZABADSÁG 1994 – Halálozás. In: *Népszabadság*, 1994. július 8. 16.

NÉPSZAVA 1945 – *Népszava*, 1945. április 19. 6.

NÉPSZAVA 1955 – Emlékünnepély a KIMSZ megalakulásának 37. évfordulója alkalmából. In: *Népszava*, 1955. december 29. 3.

NÉPSZAVA 1965 – Magyar tudományos küldöttség utazott Moszkvába. In: *Népszava*, 1965. november 30. 2.

NÉPSZAVA 1982 – Óvári Miklós a Magyar Politikatudományi Társaság alakuló közgyűlésén. In: *Népszava*, 1982. március 12. 5.

NÉPSZAVA 1989 – Kormányjavaslat a társadalombiztosításról. Ülést tartott a Minisztertanács. In: *Népszava*, 1989. december 4. 1.

NÚ 1985 – Együttműködés és tankötelezettség. In: *Népújság*, 1985. március 22. 1.

ORBÁN 1972 – ORBÁN Attila: A csepeli tükör. In: *Népszava*, 1972. március 25. 3.

POGONYI 1990 – POGONYI Lajos: Ez a nép nem erre számított. Bíró Zoltán: „Kialakult egyfajta éhség.” In: *Népszabadság*, 1990. február 16. 6.

PÜNKÖSTI 1991 – PÜNKÖSTI Árpád: Asszisztáltunk a hibás döntésekhez. Mit csinál, Huszár István? In: *Népszabadság*, 1991. február 1. 6.

PÜNKÖSTI 2009 – PÜNKÖSTI Árpád: A tábornok úr csillagai. Gombár Csaba hetvenéves. In: *Népszabadság*, 2009. szeptember 10. 4.

R. P. 1977 – R. P.: Konferencia a tudományos-technikai forradalomról szóló polgári nézetekről. In:*Társadalomtudományi Közlemények*, 1977. 2. sz. 116–118.

R. P. E. 1990 – R. P. E.: Zsilipkamra vagy mozgalom? In: *Népszabadság*, 1990. május 26. 11.

RAB 2008 – RAB László: Sikerország alagútban? In: *Népszabadság*, 2008. június 28. 21.

SALÁNKI 2011 – SALÁNKI Miklós: Sokáig égette két végén a gyertyát. In: *Magyar Hírlap*, 2011. szeptember 3. 19.

SCPIADES 2011 – SCPIADES Erzsébet: Ki őrizte meg a sárga csillagot? Beszélgetés Polonyi Péter sinológussal arról, miért írta meg élete első tizenhét évét. In: *Népszava*, 2011. február 12. 2., 7.

SELESZT 1991 – SELESZT Ferenc: Át kell jutnunk a tisztítótűzön. Beszélgetés dr. Kéri László politológussal. In: *Békés Megyei Hírlap*, 1991. december 24–26. 21.

SIKLÓS 1978 – SIKLÓS János: Panaszkodunk, panaszkodunk. In: *Népszava*, 1978. augusztus 18. 4–5.

SIKLÓS 1980 – SIKLÓS János: Jó, vagy rossz egyre megy? In: *Népszava*, 1980. június 15. 4–5.

SIMON 1988 – SIMON Béla: Ésszerűség és humánum. In: *Szolnok Megyei Néplap*, 1988. február 27. 3.

SOLT 1990 – SOLT Ottília: Iskolaalapítók esete az állami vagyonnal. In: *Beszélő*, 1990. február 24. 29–30.

STUMPF 1993 – STUMPF István: Képzett politikusok kellenek. In: *Népszabadság*, 1993. július 23. 16.

SULEK 2010 – SULEK, Antoni: 'To America!' Polish Sociologists in the United States after 1956 and the Development of Empirical Sociology in Poland. In: *East European Politics & Societies*, 2010. 3. sz. 327–352.

SÜKÖSD 1995 – SÜKÖSD Mihály: Orvos és reformátor: Levendel László. In: *Népszabadság*, 1995. március 18. 27.

SZABAD NÉP 1949 – Szalai András 1933 óta beszervezett spicli és provokátor. In: *Szabad Nép*, 1949. szeptember 20. 5–7.

SZABAD NÉP 1950 – Párt- és tömegszervezeti funkcionáriusokat, építőmunkásokat és újságírókat tüntetett ki a Népköztársaság Elnöki Tanácsa. In: *Szabad Nép*, 1950. december 10. 2.

SZABAD NÉP 1951 – A Magyar Dolgozók Pártja pártfőiskolájának évzáró ünnepélye. In: *Szabad Nép*, 1951. július 22. 10.

SZABÓ ZOLTÁN 2003 – SZABÓ ZOLTÁN Márton: A rendszerváltás trezortitkai. In: *Új Dunántúli Napló*, 2003. március 23. 4.

SZALAY 1992 –SZALAY György: Politológusok fóruma. In: *Népszabadság*, 1992. június 10. 21.

SZANDTNER 1986 – SZANDTNER Iván: Mértéktartó várakozás. In: *Magyar Ifjúság*, 1986. október 17. 8.

SZÁNTÓ 1982 – SZÁNTÓ Gábor: Lifttel a léc fölé? In: *Ifjúsági Magazin*, 1982. január. 5–7.

SZENES 1968 – SZENES Imre: A munkásosztály fogalmáról. Jegyzetek egy társadalmi tanulmányról. In: *Népszava*, 1968. június 23. 2.

SZENES 1971 – SZENES Imre: Mélyinterjú következik! Fiúk, lányok a „mintában." In: *Népszava*, 1971. március 25. 7.

SZENES 1972 – SZENES Imre: Fészekrakók. In: *Népszava*, 1972. december 3. 7.

SZILÁGYI 1983a – SZILÁGYI Andor: Kopaszodó kisdiákok. In: *Ifjúsági Magazin*, 1983. június. 6–7.

SZILÁGYI 1983b – SZILÁGYI Andor: Mi legyen a tehetséggel? In: *Ifjúsági Magazin*, 1983. szeptember. 12–13.

SZILÁGYI 1993 – SZILÁGYI Sándor: A fene se akar tanácsadó lenni! Beszélgetés Gombár Csabával arról, hogy lehet-e független az értelmiség. In: *Népszabadság*, 1993. szeptember 11. 25.

THURZÓ 1986 – THURZÓ Tibor: Kommunisták és szociáldemokraták. In: *Népszava*, 1986. február 24. 2–3.

VARGA 1979 – VARGA Lajos Márton: Tudománypolitikánk ma. Beszélgetés Szántó Lajossal. In: *Népszava*, 1979. november 10. 7.

VÖRÖS 1984 – VÖRÖS Tamás: Első munkahelyek. In: *Ifjúsági Magazin*, 1984. október. 7–9.

Interjúk

1956-os Intézet Oral History Archívuma (OHA)

Huszár István-interjú. Készítette Tóth Margit, 1990. 250. sz.

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely

Csákó Mihály interjúja, készítette Szabari Vera. Budapest, 2011. október 27.

Dávid János interjúja, készítette Kovács Éva. Budapest, 2010. december 2.

Havas Gábor interjúja, készítette Gárdos Judit. Budapest, 2010. augusztus 6., augusztus 16., augusztus 23., augusztus 30., szeptember 6.

Losonczi Ágnes interjúja, készítette Tibori Tímea. Budapest, 2011. július 19.

Nagy Endre interjúja, készítette Zombory Máté. Budapest, 2011. augusztus 24., augusztus 31., szeptember 15.

Törzsök Erika interjúja, készítette Szász Anna. Budapest, 2014. október 15., 2014. október 22., 2014. november 26.

A szerző interjúja Bayer Józseffel, 2017. november 23. (A szerző tulajdonában.)

A szerző interjúja Békés Zoltánnal, 2018. február 12., február 14. (A szerző tulajdonában.)

A szerző interjúja Bőhm Antallal, 2016. november 9. (A szerző tulajdonában.)

A szerző interjúja Csákó Mihállyal,2017. december 7. (A szerző tulajdonában.)

A szerző interjúja Gazsó Ferenccel, 2016. február 15. (A szerző tulajdonában.)

A szerző interjúja Havas Gáborral, 2018. február 15. (A szerző tulajdonában.)

A szerző interjúja Kerekes Györggyel, 2013. szeptember 12., 2015. február 12. (A szerző tulajdonában.)

A szerző interjúja Kovách Imrével, 2015. április 21. (A szerző tulajdonában.)

A szerző interjúja Szelényi Ivánnal, 2015. június 23. (A szerző tulajdonában.)

Felhasznált irodalom

AFANASZJEV 1975 – AFANASZJEV, V. G.: Irányítás és döntés. In: *Társadalmi Szemle*, 1975. 10. sz. 84–92.

AGGOD 1971 – AGGOD József: „… az állam, azaz az uralkodó osztállyá szervezett proletariátus.” In: *Társadalmi Szemle*, 1971. 4. sz. 63–64.

AKSZENTIEVICS 1974 – AKSZENTIEVICS György: Tevékenység és munkahely. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1974. 3–4. sz. 43–92.

ANDICS–GAZSÓ–HARCSA 1984 – ANDICS Jenő – GAZSÓ Ferenc – HARCSA István: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó–MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 225–264.

ANDORKA 1982 – ANDORKA Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest, Gondolat, 1982.

ANDORKA 2006 –ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociológiába.* Budapest, Osiris Kiadó, 2006.

APOR 2017 – APOR Péter: Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv, és az ellenzékiség lehetőségei Magyarországon, 1968–1973. In: *Történelmi Szemle*, 2017. 4. sz. 591–604.

ARATÓ–VÁGH 1973 – ARATÓ Vera – VÁGH Mária: A szociológiai információ. In: *Szociológia*, 1973. 2. sz. 291–306.

ÁGOSTON–BÖHM 1981 – ÁGOSTON László – BÖHM Antal: Szibériai tapasztalatok – társadalomkutatók szemével. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1981. 4. sz. 607–619.

B. J. 1973 – B. J.: Szeminárium Salzburgban. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1973. 3. sz. 127–129.

BAKOS 1979 – *Bibliográfia a fejlett szocialista társadalom építésének kérdéseiről. 1–2. kötet.* Összeállította: BAKOS Jolán. Budapest, MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete, 1979.

BAKOS 1994 – BAKOS István: *Közszolgálatban… (avagy egy „túlélő" köztisztviselő válogatott feljegyzései, írásai).* Budapest, Püski, 1994.

BALÁZS 1970 – BALÁZS Péter: A magyar levéltárügy 1945–1969 (Adatok a huszonötéves fejlődés történetéhez). In: *Levéltári Közlemények*, 1970. 1. sz. 47–87.

BALOGH 1968 – BALOGH István: *A munkásifjúság helyzetéről és társadalmi szerepéről.* [Budapest], Kossuth Könyvkiadó – MSZMP Központi Bizottságának Társadalomtudományi Intézete, 1968.

BALOGH 1978 – BALOGH István: A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait kutató csoport középtávú kutatási terve. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1978. 4. sz. 134 –139.

BALOGH 1979 – BALOGH István: *A társadalmi információ.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1979.

BALOGH 1982 – BALOGH István: A társadalomtudományok változó funkciója és a politikai gyakorlat. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 2. sz. 213–230.

BALOGH 2000a – BALOGH István: *Határharcok. A politika és a tudományos értelmiség kapcsolatai a rendszerváltás előtt.* Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2000.

BALOGH 2000b – BALOGH István: *Magyar Tudományos Akadémia Politikai Tudományok Intézete.* Budapest, MTA, 2000.

BALOGH–GÁL 1973 – BALOGH István – Gál Róbert: A munkásifjúság. In: *Tanulmányok a munkásosztályról.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó – MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete, 1973. 143–218.

BALÓ 1988 – BALÓ György: *Kilenc beszélgetés a nyolcvanas évekből.* Budapest, Múzsák, 1988.

BARTHA 2003 – BARTHA Eszter: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003. 15–39.

BARTHA 2009 – BARTHA Eszter: *A munkások útja a szocializmustól a kapitalizmusba Kelet Európában, 1968–1989.* Budapest, L' Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2009.

BARTHA 2012 – BARTHA Eszter: „Ezen a szállón szinte minden megszűnt, ami korábban valamifajta többletként volt jelen." Munkásszállók, szociális jogok és legitimáció a jóléti diktatúrákban. In: *Korall* 49. (2012) 58–81.

BARTHA 2017a – BARTHA Eszter: A munkások és a hatalom 1956 után. In: RAINER M. –VALUCH 2017. 157–179.

BARTHA 2017b – BARTHA Eszter: A munkástörténet-írás új perspektívái: Bevezető. In: *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére.* Szerkesztette: BARTHA Eszter és BEZSENYI Tamás. Budapest, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, 2017. 7–25.

BAYER 1992 – BAYER József: In memoriam Papp Zsolt. In: *Kritika*, 1992. 8. sz. 11–12.

BAYER 2018 – BAYER József: Beszéd a Magyar Politikatudományi Társaság ünnepi közgyűlésén a Társaság 35 éves fennállása alkalmából. In: *Politikatudományi Szemle*, 2018. 1. sz. 7–13.

BÁNYAI–LÉGMÁN 2008 – BÁNYAI Borbála – LÉGMÁN Anna: „A Kádár-rendszerrel semmi bajom." In: *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben.* Szerkesztette: KOVÁCS Éva. Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet, 2008. 231–261.

BECSKEHÁZI 1992 – BECSKEHÁZI Attila: Szociológia és társadalomdiskurzus. In: *Valóság '70.* Budapest, Scientia Humana, 1992. 113–199.

BELÉNYI 2000 – BELÉNYI Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In: *Fordulat a világban és Magyarországon, 1947–1949.* Szerkesztette: FEITL István, IZSÁK Lajos, SZÉKELY Gábor. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 161–181.

BELÉNYI 2009 –BELÉNYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2009.

BENKÓNÉ VAS 1981 – *Nőpolitikai dokumentumok, 1970–1980.* Szerkesztette: BENKÓNÉVAS Edit. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981.

BERECZ 1987 – BERECZ János: Ideológiánk a változó világban. In: *Pártélet*, 1987. 12. sz. 3 –21.

BEREND T. 1963 – BEREND T. Iván: Lakos Sándor: A szocializmus alapjainak lerakása (Az átmeneti korszak időszerű elvi kérdéseihez) In: *Közgazdasági Szemle*, 1963. 5. sz. 1504 –1506.

BEREND T. 1983 – BEREND T. Iván: *Gazdasági útkeresés, 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983.

BÉKÉS 1981 – BÉKÉS Zoltán: Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1981. 3. sz. 409–427.

BÉKÉS 1982 – BÉKÉS Zoltán: Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének mai kérdései és a társadalmi különbségek nemzedéki újratermelődése. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 3. sz. 381–396.

BÉKÉS 1984 – BÉKÉS Zoltán: Előszó. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó–MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 5–9.

BÉKÉS 1986 – BÉKÉS Zoltán: „Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása" című kutatási program feladatai a VII. ötéves tervidőszakban. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1986. 3. sz. 415–431.

BÉLLEY 1969 – BÉLLEY László: Immanens elmélet, transzcendens kritikák…? In: *Társadalmi Szemle*, 1969. 5. sz. 77–80.

BIHARI 1979 –BIHARI Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. In: *Társadalmi Szemle*, 1979. 3. sz. 105–115.

BIHARI 2005 – BIHARI Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok.* Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

BIHARI 2008 – BIHARI Mihály: I. Előszó – Alkotmányjogász politikai reformer. In: SCHMIDT 2008. 7–17.

BIHARI–LAKI–STUMPF–SZABÓ 2012 – *Iskola – Társadalom – Politika. Gazsó Ferenc tiszteletére, nyolcvanadik születésnapjára*. Szerkesztette: BIHARI Mihály, LAKI László, STUMPF István, SZABÓ Andrea. Budapest, AduPrint Kft., 2012.

BÍRÓ–SZÉKELYI 1996 – BÍRÓ Judit–SZÉKELYI Mária: A tudomány újjáépítése, 1945–1950. In: *Szociológiai Szemle*, 1996. 3–4. sz. 81–104.

BLASKOVITS 1968 – BLASKOVITS János: *A munkásosztály fogalmáról.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó – MSZMP Központi Bizottság Társadalomtudományi Intézet, 1968.

BLASKOVITS 1970 – BLASKOVITS János: A munkásosztály fogalmáról. In: *Társadalmi Szemle*, 1970. 8–9. sz. 122–131.

BOD PÉTER–G. MÁRKUS 1985 – *A szociáldemokrácia és a modern tőkés gazdaság. Műhelytanulmány.* Összeállította és szerkesztette: BOD PÉTER Ákos, G. MÁRKUS György. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985.

BOGNÁR–SIMÓ 1973 –BOGNÁR László – SIMÓ Tibor: Hétszáznyolcvanegy. (Az Általános Fogyasztói Szövetkezetek vezetőinek mobilitásvizsgálata) Budapest, Szövetkezeti Kutató Intézet, 1973.

BOROS–KÉRI 1984 – BOROS László – KÉRI László: Az ifjúság politikai szocializációja. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó–MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 176–200.

BORSODI 2003 –BORSODI Csaba: VII. Az egyetem a XX. század második felében 1945–2002. In: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002.* Szerkesztette: SZÖGI László. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2003. 305–382.

BOSSÁNYI 1997 – Szkülla és Kharübdisz között kell hajóznunk. Beszélgetés Tardos Mártonnal. Az interjút készítette: BOSSÁNYI Katalin. In: *Kritika*, 1997. 6. sz. 29–32.

BOTTONI 2014 – BOTTONI, Stefano: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014.

BOURDIEU 2005 –BOURDIEU, Pierre: *A tudomány tudománya és a reflexivitás. A Collége de France 2000–2001. évi előadás-sorozata.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.

BOZÓKI 1985 – BOZÓKI András: Politológia születik. In: *Társadalomkutatás*, 1985. 3. sz. 107–117.

BOZÓKI 2004 – BOZÓKI András: Akácos út. Az MSZP demokráciafelfogása és politikája. In: FEITL–FÖLDES–HUBAI 2004. 98–141.

BOZSONYI–HORVÁTH–KMETTY 2012 – BOZSONYI Károly–HORVÁTH Zsolt–KMETTY Zoltán: A hatalom hálója. A Kádár-kori hatalmi elit hálózati struktúrája az együttvadászási szokások alapján. In:*Korall* 47. (2012) 157–184.

BŐHM 1974 – BŐHM Antal: Diákok között az Egyesült Államokban. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1974. 2. sz. 117–121.

BŐHM 1976 – BŐHM Antal: Beszámoló a salzburgi konferenciáról. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1976. 1–2. sz. 201–206.

BŐHM 1977 – BŐHM Antal: „A társadalmi struktúra és a szocialista tudat" kutatócsoport középtávú (1976–1980) terve. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1977. 4. sz. 128–133.

BŐHM 1988 – BŐHM Antal: A magyar szociológia önreflexiója (Egy konferencia margójára). In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1988. 3. sz. 421–433.

BŐHM–PÁL 1981 – BŐHM Antal – PÁL László: Társadalomszerkezet és mobilitás – szociológiai kutatások Romániában. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1981. 2. sz. 292 –302.

BURAWOY 2006 – BURAWOY, Michael: Közérdekű szociológiát! In: *Replika*, 54–55. (2006) 35–66.

CS. LENGYEL 2008 – CS. LENGYEL Beatrix: A Magyar Nemzeti Múzeum tevékenysége az 1956-os forradalom emlékévében. In: *Folia Historica. XXV. kötet, 2007. A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve.* Főszerkesztő: KOVÁCS Tibor. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 5–18.

CSANÁDI 1995 – CSANÁDI Mária: *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás.* Budapest, T -Twins Kiadó – MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1995.

CSATÁRI 2015 – CSATÁRI Bence: *A Tájékoztatási Hivatal története Szirmai István elnöksége alatt (1956–1957).* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2015.

CSÁSZI 1982 –CSÁSZI Lajos: Papp Zsolt: Hétköznapok és filozófiák. In: *Társadalmi Szemle*, 1982. 3. sz. 115–118.

CSEH-SZOMBATHY 1992 – CSEH-SZOMBATHY László: A magyar szociológia új útjai – és ami a múltból felhasználható. In: *Magyar Tudomány*, 1992. 5. sz. 567–578.

CSEPELI–WESSELY 1992 – CSEPELI György–WESSELY Anna: A közép-európai szociológia kognitív esélye. In: *Replika*, 1992. május, 1–7.

CSIZMADIA 1993 – CSIZMADIA Ervin: Nem voltunk mi kamikázék. Beszélgetés Magyar Bálinttal. In: *Kritika*, 1993. 1. sz. 20–23.

CSIZMADIA 1995 – CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék, 1968–1988. 1. Monográfia.* [Budapest], T-Twins Kiadó, 1995.

CSIZMADIA 2001 –CSIZMADIA Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben.* [Budapest], Századvég, 2001.

CSIZMADIA 2008 –CSIZMADIA Ervin: *Politikatudomány és politikai elemzés. Elmélet, történet, tudósközösség, műfaj és gyakorlat.* Budapest, Századvég Kiadó, 2008.

CSIZMADY 2008 –CSIZMADY Adrienne: *A lakóteleptől a lakóparkig.* Budapest, ÚMK, 2008.

CSÖNDES–SZÁNTÓ–VAS-ZOLTÁN 1971 – CSÖNDES Mária – SZÁNTÓ Lajos – VAS-ZOLTÁN Péter: *Tudománypolitika és tudományszervezés Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

DESSEWFFY–HAMMER 1997 – DESSEWFFY Tibor–HAMMER Ferenc: A fogyasztás kísértete. In: *Replika*, 26. (1997. 2. sz.) 31–46.

DOBOZI–HARGITA 1981 – DOBOZI István – HARGITA Árpádné: A fejlődő országok és a világgazdaság a Brandt-jelentések tükrében (Magyar-nyugatnémet kerekasztal-beszélgetés). In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1984. 1. sz. 148–157.

DZSIBRAILNÉ 1992 – DZSIBRAILNÉ Molnár Zsuzsa: Scientofóbok és scientofilek. In: *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1992. 6. sz. 365–369.

ELSTER 1995 – ELSTER, Jon: *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban.* Budapest, Osiris-Századvég, 1995.

ERDEI 1969 – ERDEI Mihályné: A társadalom önismeretének kérdéséhez. In: *Társadalmi Szemle*, 1969. 5. sz. 72–77.

ERÉNYI 1968 –ERÉNYI Tibor: A Párttörténeti Intézet megalakulásának 20. évfordulójára. In: *Párttörténeti Közlemények*, 1968. 4. sz. 104–119.

ERÉNYI–KÁDÁR 1999 – ERÉNYI Tibor–KÁDÁR Zsuzsanna: A szociáldemokrácia és a Kádár -rendszer. In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Főszerkesztő: VARGA Lajos. Budapest, Napvilág Kiadó, 1999. 175–180.

ERÉNYI–SIPOS 1995 – ERÉNYI Tibor – SIPOS Levente: Népies-urbánus ellentétekről, Kádár Jánosról. In: *História*, 1995. 1. 27–30.

ERŐS 1988 – ERŐS Ferenc: Válság és pszichológia. In: *Arat a magyar. A Szociálpolitikai Értesítő és Fejlődés-tanulmányok sorozat különszáma.* Szerkesztette: SZALAI Júlia, LÁNYI András, MISZLIVETZ Ferenc, RADNÓTI Sándor, VAJDA Ágnes. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1988. 126–133.

ERŐS 1994 – ERŐS Ferenc: Egy opponensi vélemény nyomában. In: *Politikatudományi Szemle*, 1994. 1. sz. 103–105.

FALUDI 1971 – FALUDI Andor: A salgótarjáni munkások körében folyó szociológiai vizsgálatról. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1971. 2. sz. 168–171.

FARKAS 1969 – FARKAS István: Blaskovits János: A munkásosztály fogalmáról. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1969. 5. sz. 997–1000.

FARKAS 1970 – FARKAS János: Megjegyzések a „Szociológiai Tanulmányok" című sorozatról. In: *Társadalmi Szemle*, 1970/2. sz. 63–68.

FARKAS 1986 – FARKAS János: A „vezetői észjárás" természetéről. In: *Társadalmi Szemle*, 1986. 4. sz. 68–71.

FARKAS 1992a – FARKAS János: Hasznosak-e a társadalomtudományok? (A nemzetközi szakirodalom áttekintése) In: *TudományszervezésiTájékoztató*, 1992. 1–2. sz. 1–10.

FARKAS 1992b – FARKAS János: *A „szürke zóna." (Szakértők az államszocializmusban).* Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Intézete, 1992.

FARKAS 1993 – FARKAS János: Lehetséges-e „nagy elmélet"? In: *Társadalomkutatás*, 1993. 4. 5–20.

FARKAS 2000 – FARKAS János: Társadalomtudomány a rendszerváltás utáni Magyarországon. In: *Társadalomkutatás*, 2000. 1–2. sz. 22–30.

FARKAS 2001 – FARKAS János: Emlékeim Hegedüs Andrásról. In: ROZGONYI–ZSILLE 2001. 215–217.

FEITL–FÖLDES–HUBAI 2004 – *Útkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma.* Szerkesztette: FEITL István, FÖLDES György, HUBAI László. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

FERBER–REJTŐ 1988 –FERBER Katalin – REJTŐ Gábor: Reform(év)fordulón. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988.

FERGE 1973 – FERGE Zsuzsa: A pedagógusok önértékelése. In: *Valóság*, 1971. 11. sz. 21–34.

FERGE 1998 – FERGE Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* [Budapest], Kávé Kiadó, 1998.

FERGE 2016 – FERGE Zsuzsa: *Nem cserélek elveket. Életút-beszélgetések.* Készítette: WEILER Katalin. Budapest, Noran Libro, 2016.

FITZPATRICK 1999 – FITZPATRICK, Sheila: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s.* Oxford–New York, Oxford University Press, 1999.

FORGÁCS 1980 – FORGÁCS Imre: Döntési részvétel a politikai testületben és az információ néhány problémája. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1980. 3–4. sz. 301–309.

FORGÁCS 1981 – FORGÁCS Imre: „Utak a politikai hatalomhoz" – szeminárium Salzburgban. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1981. 4. sz. 625–627.

FÖLDES 1989 – FÖLDES György: *Hatalom és mozgalom (1956–1989). Társadalmi-politikai erőviszonyok Magyarországon.* Budapest, Reform Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó, 1989.

FÖLDES 2015 –FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956 –1988. I. Kádár János külpolitikája.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2015.

FÖLDES 2018 –FÖLDES György: *Ívek és töréspontok. Gazdaság, politika, ideológia 1945 után. Tanulmányok.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2018.

FÖLDY 2011 –FÖLDY Ferenc: Huszár István (1927–2010). In: *Comenius és a múzsák.* Szerkesztőbizottság: FÖLDY Ferenc, KISS Ferenc, KOVÁTS Dániel. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 2011. 165–167. (Bibliotheca Comeniana 15.)

FRÁTER–HAJNAL 1965 – *Kandidátusi és doktori disszertációk katalógusa, 1962–1963.* Összeállította: FRÁTER Jánosné és dr. HAJNAL Gáspár. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1965.

FUTALA 1974 – FUTALA Tibor: Új irányzatok a hetvenes évek tudománypolitikájában. In: *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1974. 1. sz. 122–125.

FÜLÖP–SZABÓ 2012 – *A pszichológia mint társadalomtudomány. A 70 éves Hunyady György tiszteletére.* Szerkesztette: FÜLÖP Márta, SZABÓ Éva. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012.

FÜZESÉRI 1989 –FÜZESÉRI András: „… sem ancilla theologiae, sem meretrix politices…" (Tudomány és állam kapcsolatáról egy világkongresszus nyomán). In: *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1989. 6. sz. 477–491.

G. MÁRKUS 1985 – G. MÁRKUS György: A szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról (Elméleti tanácskozás). In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1985. 3. sz. 472–479.

G. MÁRKUS 1986 – G. MÁRKUS György: A szociáldemokrácia gazdaság- és szociálpolitikájának kérdései a politológia nézőpontjából. In: HAVAS 1986. 67–118.

GAZSÓ 1974 – GAZSÓ Ferenc: A hazai ifjúságkutatás fejlesztési programjáról. In: *Szociológia*, 1974. 1. sz. 104–112.

GAZSÓ 1977 – GAZSÓ Ferenc: „Az ifjúság és társadalom" kutatócsoport középtávú (1976 –1980) terve. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1977. 3. sz. 123–131.

GAZSÓ 1982 – GAZSÓ Ferenc: Az ifjúság és társadalom kutatócsoport kutatási terve 1981

–1985-re. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 3. sz. 108–117.

GAZSÓ 1984 – GAZSÓ Ferenc: Az ifjúság társadalmunk szerkezetében. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó–MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 27–43.

GAZSÓ 1993 – GAZSÓ Ferenc: Elitváltás Magyarországon. In: *Társadalmi Szemle*, 1993. 5. sz. 16–26.

GÁBOR 1974 – GÁBOR István: Kúria, Nemzeti Galéria, Párttörténeti Intézet. Egy régi épület új épülete. In: *Budapest*, 1974. június. 13–17.

GÁBOR 1992b – GÁBOR Kálmán: Interjú Huszár Tiborral. A magyar szociológia intézményesüléséről. In: *Replika*, 1992. május, 31–47.

GÁBOR 2003 – GÁBOR Róbert: Előszó. In: LOPPERT 2003. 5–17.

GÁBOR 2012 – GÁBOR Kálmán: *Válogatott ifjúságszociológiai tanulmányok.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2012.

GÁL 1971 – [GÁL Róbert]: Az ifjúság ipari szakmunkássá válásának objektív és szubjektív determinánsai. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1971. 2. sz. 171–176.

GÁL 1973 – GÁL Róbert: A szakmunkásképzést befolyásoló tényezőkről. (A szakmunkástanulók között végzett vizsgálat eredményeiből) In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1973. 3. sz. 3–24.

GÁL 2013 – GÁL Éva: *Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében.* [Budapest], Corvina – Nagy Imre Alapítvány, 2013.

GERGELY 2008 –GERGELY Ferenc: *KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története 1957–1989.* Budapest, Holnap Kiadó, 2008.

GÉM 1985 –GÉM Erzsébet: Műhelyszeminárium gazdasági fejlődésünk társadalmi, ideológiai összefüggéseiről. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1985. 1. sz. 111–118.

GIDAI 1983 – GIDAIErzsébet: Látogatás a frankfurti marxista kutatóközpontban. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 3. sz. 533–537.

GILLIS 1974 – John R. GILLIS: *Youth and History. Tradition and Change in European Age Relations 1770-Present.* New York, London, Academic Press, 1974.

GLATZ 2002 –GLATZ Ferenc: Akadémia és tudománypolitika a volt szocialista országokban, 1922–1999. In: *Magyar Tudomány*, 2002. 4. sz. 494–506.

GOMBÁR 2007a – GOMBÁR Csaba: Nyári jegyzetek. A reformokról és az államrezonról (1. rész). In: *2000*, 2007. április. 3–15.

GOMBÁR 2007b – GOMBÁR Csaba: Nyári jegyzetek. A reformokról és az államrezonról (2. rész). In: *2000*, 2007. május. 3–13.

GOMBÁR 2012 – GOMBÁR Csaba: Volt egyszer egy intézet. Beszélgetés Gombár Csabával. In: *2000*, 2012. október. 3–14.

GOMBÁR 2013 – GOMBÁR Csaba: *Személyes írások.* Pozsony, Kalligram, 2013.

GULYÁS 2004 – GULYÁS János: Szamizdatos évek. Az utókor hajlamos elfelejtkezni a közkatonákról. A Beszélő című szamizdat folyóirat Gulyás János dokumentumfilmjének rövidített, szerkesztett szövege. Első rész. In: *Kapu*, 2004. november-december. 111–119.

GREGOROVICZ 1985 – GREGOROVICZ Anikó: MISZON-tanácsülés és konferencia Budapesten. In: *Magyar Tudomány*, 1985. 12. sz. 931–932.

H. B. 1969 – H. B.: Egy homályos cikkről. In: *TársadalmiSzemle*, 1969. 1. sz. 75–77.

H. I. 1989 – H. I. [HÜLVELYIstván]: Előadás az NSZK pártstruktúrájának új vonásairól. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1989. 4. sz. 584–585.

HALASI 1970 – HALASI László: Meditáció a termelő és nem termelő munkáról. In: *Társadalmi Szemle*, 1970. 8–9. sz. 132–137.

HALAY–MÓDRA 1971 – HALAY Tibor – MÓDRA László: Tudományos kutatások az ifjúságról. In: *Társadalmi Szemle*, 1971. 12. sz. 91–94.

HALMESVIRTA 2015 – HALMESVIRTA, Anssi: Hungary opens towards the West. Political Preconditions for Finnis-Hungarian Cooperation in Research and Development in the 1960s and 1970s. In: *Beyond the Divide. Entangled Histories of Cold War Europe.* MIKKONEN, Simo – KOIVUNEN, Pia (eds.) New York, Berghahn Books, 2015.

HANKISS 2015 – HANKISS Elemér: Idegen világban? In: HANKISS Elemér – LENGYEL László: *Kétszög.* [Budapest], Helikon, 2015. 9–232.

HARASZTHY 1973 – HARASZTHY Ágnes: Kutatás a politika számára. In: *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1973. 5. sz. 706–709.

HARCSA 1984 –HARCSA István: A fiatal értelmiség életkörülményeinek néhány vonása (Az 1982. évi fiatal értelmiségi vizsgálat első eredménye). In: ANDICS Jenő (szerk.): *Az ifjúság életkörülményei.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1984. 222–235.

HARCSA 1986a – HARCSA István: A fiatalok anyagi-egzisztenciális helyzete a nyolcvanas években. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1986. 3. sz. 317–329.

HARCSA 1986b – HARCSA István: Társadalmi mobilitás a nyolcvanas években. In: *Társadalmi Szemle*, 1986. 4. sz. 39–48.

HARCSA 1987 – HARCSA István: Fiatalok a gazdaság „árnyékában." In: *Az ifjúság életkörülményei (Tanulmányok).* Szerkesztette: LAKATOS Mária. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1987.7–19.

HARCSA 2016 – HARCSA István: A szociológia oldalvizein. Személyes műhely- és

szakmatörténet. In: HIDAS 2016. 60–94.

HARCSA–KULCSÁR 1986 – HARCSA István – KULCSÁR Rózsa: *Társadalmi mobilitás és presztízs.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1986.

HAVAS 1982 – HAVAS Péter: A mai szociáldemokrácia (Kutatási elgondolások). In: *Társadalomtudományi Közlemények,* 1982. 1. sz. 118–126.

HAVAS 1985 – HAVAS Péter: A brit kommunisták és a Munkáspárt. In: JOHANCSIK 1985. 157 –187.

HAVAS 1986a – *A mai szociáldemokráciáról.* Szerkesztette: HAVAS Péter. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986.

HAVAS 1986b – HAVAS Péter: Bevezető. In: HAVAS 1986a. 5–16.

HÁY 2004 – HÁY Diana: Akadémiai levéltár (MTA levéltára). In: *Magyarországi levéltárak.* Felelős szerkesztő: BANA József. Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2004. 136–137.

HEGEDÜS 1988 – HEGEDÜS András: *A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.

HEGEDÜS 1989 – HEGEDÜS András: *Élet egy eszme árnyékában.* Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989.

HEGEDÜS 2001 – HEGEDÜS András: Optimalizálás és humanizálás. Az irányítási rendszer korszerűsítéséről. In: ROZGONYI–ZSILLE 2001. 11–33.

HEGEDŰS B. 2001 – Hegedüs Andrásról. HEGEDŰS B. András szubjektív jegyzetei. In: ROZGONYI–ZSILLE 2001. 11–33. 226–237.

HEGEDŰS B. – KOZÁK 2001 – „Vásárhelyi elvtárs, maga nem érti, miről van itten szó!" Vásárhelyi Miklóssal életének '45 és '56 közötti szakaszáról beszélget Hegedűs B. András és Kozák Gyula. In: *Beszélő*, 2001. 10. sz. 14–78.

HEGYI 1985 – HEGYI Katalin: Szentkuthy Miklós – Életrajz (1908–1948-ig). In: *Életünk*, 1985. 9. sz. 807–828.

HERCZEG 1972 – HERCZEG Ferenc: Megjegyzések a szociológia társadalmi szerepéről. In: *Társadalmi Szemle*, 1972. 11. sz. 79–82.

HÉTHY–MAKÓ 1973 – HÉTHY Lajos – MAKÓ Csaba: A marxista szociológia és a valóságfeltárás. Gondolatok a szociológia társadalmi funkciójáról, feladatairól, felelősségéről. In: *Társadalmi Szemle*, 1973. 11. sz. 19–30.

HÉTHY–MAKÓ 1974 – HÉTHY Lajos – MAKÓ Csaba: A szociológia és a politika. Megjegyzések a marxista szociológia önismeretének kérdéséhez. In: *Társadalmi Szemle*, 1974. 10. sz. 58–68.

HIDAS 2016 – *Ars sociologica. Vallomások a szociológiáról mint hivatásról.* Szerkesztette:

HIDAS Zoltán. Budapest, L' Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó, 2016.

HIMMELSTRAND 1984 – HIMMELSTRAND, Ulf: A szociáldemokrácia és a „jóléti kapitalizmus" problémái. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1984. 4. sz. 557–565.

HOFFMANN 2003 – Introduction: Interpretations of Stalinism. In: *Stalinism. The Essential Readings.* Edited by David L. HOFFMANN. Oxford, Blackwell Publishing, 2003. 1–7.

HOLQUIST 2003 –HOLQUIST, Peter: State Violence as Technique: The Logic of Violence in Soviet Totalitarianism. In: *Stalinism. The Essential Readings.* Edited by David L. HOFFMANN. Oxford, Blackwell Publishing, 2003. 133–156.

HORVÁTH 2005 – HORVÁTH Sándor: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártszerűség az 1960-as években. In: *Múltunk*, 2005. 3. sz. 226–254.

HORVÁTH 2012 – HORVÁTH Sándor: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2012.

HUNYADI 1972 – HUNYADI György: Áttekintés az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkájáról. In: *Szociológia*, 1972. 4. sz. 573–577.

HUSZÁR 1978 – HUSZÁR István: „A valóságot kell nagyon tisztelni…" In: *Vélemények és vallomások. Lázár István interjúi Faluvégi Lajossal, Fülöp Józseffel, Huszár Istvánnal, Pozsgay Imrével, Rakonczay Zoltánnal, Romány Pállal, Schultheisz Emillel, Szabó Istvánnal, Veress Péterrel.* Budapest, Gondolat, 1978. 115–146.

HUSZÁR 1984 – HUSZÁR István: Ifjúság és társadalom. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó–MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 11–26.

HUSZÁR 1987 – HUSZÁR Tibor: A társadalomtudományi kutatások hasznosításáról – reflexiók. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1987. 4. sz. 528–533.

HUSZÁR 1989 – HUSZÁR István: A társadalmi szerkezet változásai. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1989. 2. sz. 177–183.

HUSZÁR 1993 – HUSZÁR Tibor: Hajnal István és a magyar szociológia intézményesítése. In: *Valóság*, 1993. 6. sz. 39–47.

HUSZÁR 1995 – HUSZÁR Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.

HUSZÁR 1997 –HUSZÁR István: Sokoldalúság – a személyiség nevelése. In: *Comenius és a sárospataki iskola.* Szerkesztőbizottság: CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc, KÖDÖBÖCZ József. Sárospatak, Magyar Comenius Társaság – Comenius Tanítóképző Főiskola, 1997. 209–213. (Bibliotheca Comeniana 6.)

HUSZÁR 2001 – HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1912–1956. 1. kötet.* [Budapest], Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, 2001.

HUSZÁR 2003 –HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november – 1989. június. 2. kötet.* [Budapest], Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó, 2003.

HUSZÁR 2004 –HUSZÁR Tibor: *Beszélgetések Nyers Rezsővel.* Budapest, Kossuth Kiadó, 2004.

HUSZÁR 2006 – HUSZÁR Tibor: *Kádár. A hatalom évei, 1956–1989.* Budapest, Corvina, 2006.

HUSZÁR 2010 – HUSZÁR Tibor: *Metszetek nyolc évtized magántörténelméből.* Budapest, Corvina, 2010.

HUSZÁR 2015 – HUSZÁR Tibor: *A magyar szociológia története.* Budapest, Osiris – ELTE Társadalomtudományi Kar, 2015.

HÜLVELY 1986 – HÜLVELY István: A szociáldemokrata reformizmus sajátosságairól. In: HAVAS 1986a. 17–66.

HÜLVELY 1989 – H. I. [HÜLVELY István]: Nemzetközi konferencia „A szociáldemokrácia és a nyugati politikai rendszer" témakörben. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1989. 3. sz. 391–396.

IA 1986 – *Ifjúságstatisztikai adattár 1984.* Szerkesztette: BELYÓ Pál, FAZEKAS Csongor, HALMI Nándorné, HARCSA István, KAMARÁS Ferenc, KÉSEDI Ferenc, LAKATOS Miklós, PROBÁLD Ákos, RÉDEI Mária, SALAMIN Pálné és SZÉNAI Márta. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1986. (Ifjúság és társadalom – Ifjúságstatisztikai közlemények)

IA 1990 – *Ifjúságstatisztikai adattár 1988.* Szerkesztette. HARCSA István. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 1990. (Ifjúság és társadalom – Ifjúságstatisztikai közlemények)

IKLADI 1984 – IKLADI Lajosné: A MADISZ létrejötte és szervezeti kiépülése az ország felszabadulása, a forradalmi népmozgalom újjászületése idején, 1944. október – 1945. április. In: *A MADISZ 1944–1948.* Szerkesztette: RÁKOSI Sándor. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1984. 37–79.

ILLÉS 1970 – ILLÉS János: A magyar munkásosztály belső rétegződésének néhány problémája. In: *Társadalmi Szemle*, 1970. 11. sz. 104–109.

ILLÉS 1971 – ILLÉS János: Előszó. In: KEMÉNY–KOZÁK 1971b. 5–6.

ILLÉS–LACKÓ 1971 – ILLÉS János–LACKÓ Miklós: Előszó. In: KEMÉNY–KOZÁK 1971a. 5–13.

INFO- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNY 1990 – Kutatási információk. In: *Info- és Társadalomtudomány*, 1990. 12. sz. 55–56.

IZSÁK 2000 – IZSÁK Lajos: A Kádár-korszak. In: GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos: *A huszadik század története.* [Budapest], Pannonica Kiadó, 2000. 396–450.

JALSOVSZKY 2008 – JALSOVSZKY Katalin: Elrejtve, elkobozva, bűnjelként mellékelve… Az 1956-os magyar forradalom fotográfiái. In: *Folia Historica. XXV. kötet, 2007. A Magyar*

Nemzeti Múzeum történeti évkönyve. Főszerkesztő: KOVÁCS Tibor. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2008. 211–242.

JANOS 2003 – Andrew C. Janos: *Haladás, hanyatlás, hegemónia Kelet-Közép-Európában.* [Budapest], Helikon Kiadó, 2003.

JAVORNICZKY 2006 – „… megtanítottak arra, hogy tanulni és dolgozni kell." Javorniczky István beszélgetése Andorka Rudolffal. 2. rész. In: *Századvég*, 2006. 2. sz. 133–178.

JENEI–KNOPP 1969 – JENEI György – KNOPP András: A marxista elmélet társadalomkritikai funkciójáról. In: *TársadalmiSzemle*, 1969. 2. sz. 61–69.

JOHANCSIK 1985 – *Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában. Műhelytanulmányok.* Szerkesztette: JOHANCSIK János. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1985.

JOHANCSIK 1986 – JOHANCSIK János: A szociáldemokraták és a kommunisták együttműködésének kérdései Nyugat-Európában. In: HAVAS 1986a. 197–260.

K. HORVÁTH 2003 – K. HORVÁTH Zsolt: Az intellektuális vákuumtól a felemás professzionalizációig. A „tudósszerepek" alakulása a rendszerváltás után. In: *Világosság*, 2003. 1–2. sz. 41–56.

KALMÁR 1995 – KALMÁR Melinda: Az ideológiaközvetítő nyilvánosság szerkezetváltozása (1948–1958). In: *Holmi*, 1995. 11. sz. 1603–1617.

KALMÁR 2014 – KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990.* Budapest, Osiris, 2014.

KAPITÁNY 1995 – KAPITÁNY Gabriella: A fiatalok demográfiai, foglalkozási jellemzői az 1990. évi népszámlálás tükrében. In: *Az ifjúság életkörülményei (Tanulmányok).* Szerkesztette: FALUSSY Béla. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1995. (Ifjúság és társadalom – Ifjúságstatisztikai közlemények) 17–46.

KARDOS 2007 – KARDOS József: *Iskola a politika sodrásában (1945–1993).* Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

KÁLLAY 1978 – KÁLLAY István: *Kandidátusi és doktori disszertációk (1953–1975. január 31.).* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1978.

KEMÉNY–KOZÁK 1971a – *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai.* Az anyagot összeállította: KEMÉNY István és KOZÁK Gyula. [Budapest], Társadalomtudományi Intézet, 1971.

KEMÉNY–KOZÁK 1971b – *Pest megye munkásai.* Az anyagot összeállította: KEMÉNY István és KOZÁK Gyula. [Budapest], MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete, 1971.

KEMÉNY 1991 – KEMÉNY István: *Közelről s távolból.* Budapest, Gondolat, 1991.

KEMÉNY 2010 – KEMÉNY István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek*

elején. Szociológiai tanulmányok. [Budapest], Fapadoskönyv Kiadó, [2010.]

KÉRÉSZ 1973 –KÉRÉSZ Gyula: A szociológusok köre, szakmai orientációja és igényei Magyarországon. In: *Szociológia*, 1973. 3. sz. 370–385.

KÉRI 2012 – KÉRI László: *Mozaikképek*. In: BIHARI–LAKI–STUMPF–SZABÓ 2012. 11–23.

KISANTAL–SZEBERÉNYI 2006 – KISANTAL Tamás–SZEBERÉNYI Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata." In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Javított kiadás.* Szerkesztette: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 419–448.

KISS 1969 – KISS Arthur: A bürokrácia és a társadalom (Megjegyzések Hegedüs András bürokrácia-elméletéhez). In: *TársadalmiSzemle*, 1969. 12. sz. 92–100.

KISS 1992 – KISS Balázs: Papp Zsolt, 1944–1992. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, 1992. 3–4. sz. 719–720.

KISS 2013 – KISS András: A berlini kérdés magyar szemmel. In: *Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ." Magyarország a hatvanas években.* Szerkesztette: ÓLMOSI Zoltán és SZABÓ Csaba. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – L' Harmattan Kiadó, 2013. 45–63.

KK 1981 – *Ki kicsoda? Életrajzi lexikon magyar és külföldi személyiségekről, kortársainkról. Negyedik, átdolgozott és bővített kiadás.* Szerk.: HERMANN Péter. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981.

KOCSIS 2009 – KOCSIS JÁNOS Balázs: *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten, 1930 –1985.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2009.

KOLLÁR 1977 – KOLLÁR Nóra: TTF, munkásosztály, ideológiai harc (Tájékoztató nemzetközi konferenciáról). In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1977. 3. sz. 113–121.

KOLLÁR 1989 –KOLLÁR Nóra: *Az SPD és a demokratikus szocializmus evolúciója (A nyugatnémet szociáldemokrácia a hetvenes-nyolcvanas években).* Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1989.

KOLOS 1977 – KOLOS Miklós: A társadalomtudományok gyakorlati alkalmazása. In: *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1977. 3–4. sz. 324–330.

KOLOSI 1981 – KOLOSI Tamás: A Rétegződéskutató csoport terveiről. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1981. 2. sz. 284–291.

KOLOSI 1984 – KOLOSI Tamás: *Státusz és réteg. Műhelytanulmány.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1984. (Rétegződés-modell vizsgálat 3.)

KORNAI 1992 – KORNAI János: Az eretnekség történelmi hivatása. Péter György, a reformközgazdász. In: *Mozgó Világ*, 1992. 9. sz. 43–49.

KOTKIN 1995 – KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization.* Berkeley,

University of California Press, 1995.

KOTKIN 2003 – KOTKIN, Stephen: Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization. In: *Stalinism. The Essential Readings.* Edited by David L. HOFFMANN. Oxford, Blackwell Publishing,2003. 111–126.

KOVAI 2016 – KOVAI Melinda: Pataki Ferenc kutatási gyűjteménye. In: *Socio.hu*, 2016. 1. sz. 141–146.

KOVÁCH 1992 – KOVÁCH Imre: A Társaság szemével nézve. In: *Magyar Tudomány*, 1992. 5. sz. 593–598.

KOVÁCS 1971 – KOVÁCS Ferenc: „…ez az a munkásság…”? In: *Társadalmi Szemle*, 1971. 1. sz. 57–64.

KOVÁCS JÁNOS 1984 – KOVÁCS JÁNOS Mátyás: A reformalku sűrűjében. Nyilvános vita a „reform reformjáról.” In: *Valóság*, 1984. 3. sz. 30–55.

KOVÁCS 1999 – „Ma jobban tudom, hogy senki sem tudja.” Tardos Mártonnal beszélget Kovács János Mátyás. In: *2000*, 1999. március. 3–11.

KOZMA 1985 – KOZMA Ferenc: Döntések és előkészítésük a gazdaságpolitikában. In: *Társadalmi Szemle*, 1985. 8–9. sz. 8–23.

KÖKÉNY–ERDEI 1985 – KÖKÉNY Mihály – ERDEI Edit (szerk.): *Ifjúságpolitikai dokumentumok 1985.* [Budapest], Egészségügyi Ifjúsági Bizottság, [1985].

KŐRÖSI 2010 – KŐRÖSI Zsuzsanna: Kőrösi József és az ő *Valóság*a. In: *Kádárizmus átereszek. Évkönyv XVII. 2010.* Szerkesztette: KOZÁK Gyula. Budapest, 1956-os Intézet, 2010. 117–153.

KUCZI 1992 – KUCZI Tibor: Szociológia, ideológia, közbeszéd. In: *Valóság ’70.* Budapest, Scientia Humana, 1992. 9–111.

KULCSÁR 1972 – KULCSÁR Kálmán: *A társadalom és a szociológia.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1972.

KULCSÁR 1973 – KULCSÁR Kálmán: A szociológia ma – belülről nézve. In: *Valóság*, 1973. 4. sz. 31–35.

KUN 1994 – KUN Miklós: Akik a jelentéseket olvasták Moszkvában. In: *Moszkvának jelentjük… Titkos dokumentumok 1944–1948.* Szerkesztette és az utószót írta. IZSÁK Lajos, KUN Miklós. Budapest, Századvég Kiadó, 1994. 283–293.

KUTROVÁTZ 2010 –KUTROVÁTZ Gábor: Hogyan értékelhetünk szakértői véleményeket? In: KUTROVÁTZ–LÁNG–ZEMPLÉN 2010. 148–165.

KUTROVÁTZ–LÁNG–ZEMPLÉN 2010 – *Határmunkálatok a tudományban.* Szerkesztette: KUTROVÁTZ Gábor, LÁNG Benedek, ZEMPLÉN Gábor. Budapest, L’ Harmattan, 2010.

LAKOS 1963 – LAKOS Sándor: *A szocializmus alapjainak lerakása. Az átmeneti korszak*

időszerű elvi kérdéseihez. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1963.

LAKOS 1966 –LAKOS Sándor: *A gazdasági mechanizmus reformjának egyes kérdései.* [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1966.

LAKOS 1972 –LAKOS Sándor: A Társadalomtudományi Intézet. In: *Pártélet*, 1972. 6. sz. 35 –38.

LAKOS 1981 – LAKOSSándor: Előszó. In: *A munkásosztály és az értelmiség Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. Tanulmányok a társadalmi struktúráról.*Szerk.: LAKOS Sándor. Budapest, 1981. 3–5.

LAKOS 1984 – LAKOS Éva: Az Országos Ifjúsági Bizottság kapcsolata a diákokkal és a fiatal értelmiséggel. In: *Az Országos Ifjúsági Bizottság 1929–1942. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok.* Szerkesztette: BAKÓ Ágnes, SVÉD László. [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1984. 57–65.

LENGYEL 1989 – LENGYEL László: *Végkifejlet.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989.

LENGYEL 1991 – LENGYEL László: Tudomány és politika. In: *2000*, 1991. 3. sz. 45–47.

LENGYEL 1992a – LENGYEL László: Néma, kék idő. Papp Zsolt halálára. In: *Kritika*, 1992. 8. sz. 12–13.

LENGYEL 1992b – LENGYEL László: *Tépelődés.* Budapest, T-Twins Kiadó, 1992.

LENGYEL 2015 – LENGYEL László: A távol közelében. In: HANKISS Elemér – LENGYEL László: *Kétszög.* [Budapest], Helikon, 2015. 233–479.

LÉNÁRT 2010 – LÉNÁRT András: Egy sorozatról: a Társadalomtudományi Könyvtár. In: *Kádárizmus átereszek. Évkönyv XVII. 2010.* Szerkesztette: KOZÁK Gyula. Budapest, 1956-os Intézet, 2010. 154–184.

LITVÁN 1996 – LITVÁN György: *Októberek üzenete. Válogatott történeti írások.* Budapest, Osiris Kiadó, 1996.

LOPPERT 2003 – LOPPERT Csaba: *Sikerek és kudarcok az európai szociáldemokrácia történetében.* Budapest, Századvég, 2003.

LOSONCZI 1992 –LOSONCZI Ágnes: „Vannak tudományok, amelyeknek örök ifjúság az osztályrészük.” In: *Magyar Tudomány*, 1992. 5. sz. 583–590.

LOSONCZI 2016 – LOSONCZI Ágnes: A kutatásaimról, a pályaívről – az út, amit megtettem. In: HIDAS 2016. 187–212.

LÖFFLER 1987 – LÖFFLER Tibor: Az államszocializmus és modernizáció közötti antinómiáról (Az ideológiatörténetírás lehetősége és a politológia dilemmái). In: *Aetas*, 1987. 2. sz. 42–71.

MACRAKIS–HOFFMANN 1999 – MACRAKIS, Kristie – HOFFMANN, Dieter: *Science under*

Socialism. East Germany in Comparative Perspective. Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 1999.

MAGYAR 1983 – MAGYAR József: A vezetőképzés gyenge oldalai és fejlesztésének fő területei. In: *Közgazdasági Szemle*, 1983. december. 1433–1444.

MAGYAR 1990 – MAGYAR Bálint: Egy lengyelországi út utóélete. In: *A Napló 1977–1982. (Válogatás)* A kötet anyagát válogatta és szerkesztette: BARNA Imre, KENEDI János, SULYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs. Budapest, Minerva Kft., 1990. 360–364.

MAJTÉNYI 2009 – MAJTÉNYI György: *K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2009.

MAJTÉNYI 2018 – MAJTÉNYI György: *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma.* [Budapest], Libri Kiadó, 2018.

MAKÓ 1983 – MAKÓ Csaba: A munkacselekvésekkel kapcsolatos magatartás-interpretációk fejlődése. In: *Társadalomkutatás*, 1983. 4. sz. 61–73.

MANNHEIM 1996 – MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia.* Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1996.

MÁRFFY 1991 – MÁRFFY István: Nem teljesített kérések a FSZEK Központi Könyvtárának kölcsönző szolgálatában. In: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve XXII. 1985–1986 –1987.* Főszerkesztő: KISS Jenő. Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1991. 98–111.

MÁSZ 1993 – *A magyar állam szervei 1950–1970. Központi szervek.* Főszerkesztő: BORECZKY Beatrix. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993.

MERUK 1968 – MERUK Vilmos: A szociológia-oktatás eszmei tartalmának tisztázásához. In: *Társadalmi Szemle*, 1968. 5. sz. 37–47.

MIHANCSIK 1980 – Kovács András filmjeinek társadalomképe. Lejegyezte és szerkesztette: MIHANCSIK Zsófia. In: *Jel-Kép*, 1980. 2. sz. 64–75.

MIKECZ 1974 – MIKECZ Tamás: A francia közművelődés helyzete és a munkások műveltségi szintje. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1974. 1. sz. 126–132.

MIKECZ 1977 – MIKECZ Tamás: A helsinki záróokmány harmadik fejezetének végrehajtásáról (Nemzetközi elméleti konferencia). In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1977. 4. sz. 134 –136.

MITROVITS 2015 – MITROVITS Miklós: Lehetséges volt-e legyőzni a kapitalizmust? A kelet közép-európai reformok és a gazdasági növekedés. In: *Eszmélet*, 107. (2015. ősz) 109–136.

MKÉ 2001 – *Magyar Külpolitikai Évkönyv, 2001.* Szerkesztette: TORDA Endréné. [Budapest], Külügyminisztérium, 2001.

MKK 1990 – *Magyar ki kicsoda, 1990. Több, mint 6000 élő magyar személy életrajza.* Főszerkesztő: HERMANN Péter. [Budapest], Láng Kiadó, Texoft, [1990].

MOLNÁR 1968 –MOLNÁR László: Gondolatok a szociológia társadalmi funkcióiról. In: *Társadalmi Szemle*, 1968. 12. 87–91.

MOLNÁR 1970 – MOLNÁR László: A szociológia oktatásának néhány tapasztalata a Politikai Főiskolán. In: VÉSZI Béla (a szerkesztő bizottság elnöke): *Politikai Főiskola Évkönyve.* Budapest, Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, 1970. 249–257.

MOSONINÉ FRIED 2008 – MOSONINÉ FRIED Judit: Fordulópontok a tudománypolitikában. In: MOSONINÉ FRIED–TOLNAI 2008. 13–55.

MOSONINÉ FRIED–TOLNAI 2008 – *Tudomány és politika.* Szerkesztette: MOSONINÉ FRIED Judit – TOLNAI Gábor. Budapest, Typotex, 2008.

MÓD 1970 – MÓD Aladárné: Korunk és a munkásosztály. In: *Társadalmi Szemle*, 1970. 6. sz. 83–97.

MÓD 1971 – MÓD Aladárné: Mégegyszer: a munkásosztály ma. In: *Társadalmi Szemle*, 1971. 4. sz. 54–62.

MÓDRA 1972 – MÓDRA László: Tájékoztató a Társadalomtudományi Intézetben folyó szociológiai munkáról. In: *Szociológia*, 1972. 1. sz. 101–106.

MT 1964 – Új doktorok és kandidátusok, 1964. június. In: *MagyarTudomány*, 1964. 10. sz. 665–667.

MT 1969 – Új doktorok és kandidátusok, 1968. október. In: *MagyarTudomány*, 1969. 1. sz. 47–48.

MT 1978 – M. T.: A békés egymás mellett élés ideológiai problémáit kutató csoport középtávú (1976–1980) terve. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1978. 1. sz. 94–101.

MTA 1967 – *A Magyar Tudományos Akadémia almanachja*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1967.

MTA 1991 – *A Magyar Tudományos Akadémia almanachja*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1991.

MTA 2001 – *A Magyar Tudományos Akadémia almanachja*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2001.

MTI 2008 – *MTI Ki kicsoda 2009. Kortársaink életrajzi lexikona.* Főszerkesztő: HERMANN Péter. Budapest, MTI, 2008.

NAGY J. 2016 – NAGY J. Endre: A jogtól a szociológiáig – és tovább. In: HIDAS 2016. 213 –221.

NÁDOR 1981 – Türelem, tisztelet, tapintat. Ruffy Péterrel beszélget NÁDOR Tamás. In: *Jel Kép*, 1981. 2. sz. 68–76.

NÉMEDI 1974 –NÉMEDI Dénes: Tanulmányok a munkásosztályról. In: *Alföld*, 1974. 7. sz. 107–108.

NÉMEDI 1996 – Hol a szociológia mostanában? Beszélgetés Némedi Dénes szociológussal. In: *Társadalmi Szemle*, 1996. 3. 22–29.

NÉMEDI–RÓBERT 1995 – NÉMEDI Dénes–RÓBERT Péter: A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon. In: *Szociológiai Szemle*, 1995. 4. sz. 57–72.

NÉMETH 1990 – NÉMETH Éva: Tudományos tanácsadás – s akik visszaélnek vele. In: *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1990. 3–4. sz. 311–313.

NYERGES 1978 – NYERGES Ágnes: *Mai fiatalok?* Budapest, Kozmosz Könyvek, 1978.

NYIKOS 1992 – NYIKOS László: A számvevőszéki ellenőrzés néhány szakmai problémája. In: *Közgazdasági Szemle*, 1992. 5. sz. 472–482.

NYITRAI 1987 – NYITRAI Ferencné: Szellemi megújulás – Magyarország és a nagyvilág (Egy statisztikus szemszögéből). In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1987. 4. sz. 557–564.

ŐZE 2014 – ŐZE Sándor: *Történészek az állambiztonság célkeresztjében. Benda Kálmán megfigyelése.* Budapest, Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet, 2014.

PAJKOSSY 2013 –PAJKOSSY Gábor: *Lőcsei Pál a forradalomban és a megtorlás idején, 1956 –1958.* Budapest, Nagy Imre Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2013.

PALLÓ 2008 –PALLÓ Gábor: Szerződések, határok, hálózatok: a tudomány és a politika változó viszonya. In: MOSONINÉ FRIED–TOLNAI 2008. 57–80.

PAP 2015 – PAP Milán: A vállalat dolgozója – a társadalom vállalata. Vállalati dolgozó és vállalati közösség a hetvenes évek tudományos ideológiájában. In: *Korall* 61. (2015) 140 –163.

PAPP 1983 – Erkölcs, politika, gazdaság. Tudósklub, február 23. Műsorvezető: PAPP Zsolt. In: *Jel-Kép*, 1983. 4. sz. 132–140.

PAPP 1989 – PAPP Zsolt: Kiűzetés a marxizmusból. Kerekasztal-beszélgetés. In: *Világosság. Filozófus-per1973.* [Budapest], Hírlapkiadó Vállalat, [1989]. 2–13.

PAPP 1991 –PAPP Zsolt: Van miről gondolkodni. In: *Magyar Tudomány*, 1991. 3. sz. 326 –328.

PÁL 1981 – PÁL László: Párbeszéd a társadalmi struktúráról Frankfurtban. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1981. 3. sz. 444–450.

PÁL 1985 – PÁL László: Konzultáció a munkásosztályról - Varsóban. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1985. 4. sz. 634–636.

PÁL 2015 – PÁL Zoltán: A vonakodó ügynök. „Békés Gáspár" jelentései az MTA Történettudományi Intézetéről. In: *Tempus adest. T*anulmányok az Eötvös Collegium 30 éve

alapított Történész Műhelye tiszteletére.Szerkesztették: KOVÁCS Dóra és SZABÓ Melinda. Budapest, Mika Sándor Egyesület, 2015. 103–120.

PÁL 2016a – PÁL Zoltán: Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Intézménytörténeti vázlat. In: *Index. Válogatott tanulmányok a Mika Sándor Emlékülésről.* Szerkesztette: SIMONKAY Márton. Budapest, Mika Sándor Egyesület, 2016. 221–241.

PÁL 2016b – PÁL Zoltán: Magyarázni a mechanizmust. Az 1968-as magyarországi reform propagandája. In: *Nézőpontok. Tanulmányok.* Főszerkesztő: ERDŐDY Gábor. Szerkesztők: PETTINGER-SZALMA Vendel – SÓS János. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2016. 213–226.

PÁRTTÖRTÉNETI 1978 – *A Párttörténeti Intézet 3 évtizede 1948–1978.* [Budapest], MSZMP KB Párttörténeti Intézete, 1978.

PETHŐ 2003 – PETHŐ László: A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről. In: *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok.* Szerkesztette: HORVÁTH Sándor, PETHŐ László, TÓTH Eszter Zsófia. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003. 195–202.

PETŐ 1987 – PETŐ Iván: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. In: *Medvetánc,* 1986–1987. 4–1. sz. 63–100.

PETRI 1982 – PETRI Edit: Az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma. In: *Egyetemünk történetének levéltári és kézirattári forrásai 1635–1970 I.* Szerkesztette: SINKOVICS István. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1982. 214–237.

PETRI 1989 – Petri György beszél Dániel Ferenc készülő portréfilmjében. In: *2000*, 1989. augusztus. 22–26.

PETRINA 1980 – PETRINA Györgyné: Tanácskozás a fejlett szocializmus főbb jellemző vonásairól. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1980. 1. sz. 103–115.

PETRITSCH 2014 – PETRITSCH, Wolfgang: *Bruno Kreisky 1911–1990. Egy osztrák államférfi életútja.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2014.

PÉTERI 1998 – György PÉTERI: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe.* Boulder, Social Science Monographs; Atlantic Research and Publications, Inc.; Highland Laks, New Jersey; New York, Columbia University Press, 1998.

PÉTERI 2006 – PÉTERI György: Tisztogatás és patronálás. Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958. In: *Aetas*, 2006. 1. sz. 186–210.

POGÁNY 1979 – POGÁNY György: *A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó – MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1979.

POGÁNY 1998 – POGÁNY Ágnes: A Pénzügykutatási Intézet története. In: *Lámpások az alagútban. Emlékek a Pénzügykutatóról.* Budapest, Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt., 1998. 9–

74.

POLONYI 1971 – POLONYI Péter: Beszámoló egy moszkvai tanulmányútról. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1971. 1. sz. 77–88.

POLONYI 1972a – POLONYI Péter: Beszámoló a XXIII. Nemzetközi Kína-kutató kongresszusról. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1972. 1. sz. 90–93.

POLONYI 1972b – POLONYI Péter: Beszámoló a moszkvai Kelettudományi Intézet Kína-kutató konferenciájáról. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1972. 2. sz. 100–122.

POZSGAY 1993 – POZSGAY Imre: *1989. Politikus-pálya a pártállamban és a rendszerváltásban.* Budapest, Püski, 1993.

PÓSA–TÓTH 1989 – PÓSA Zsolt – TÓTH István: Az ideológiai fejlődés viszontagságai Magyarországon. In: *Kritika*, 1988. 2. sz. 22–26.

PÓTÓ 2006 – PÓTÓ János: 1956 az Akadémián. In: *Történelmi Szemle*, 2006. 1–2. sz. 53–89.

PUSKELY 1998 – PUSKELY Mária: *Kétezer év szerzetessége. Szerzetesség- és művelődéstörténeti enciklopédia. II. kötet L–Zs.* Budapest, Dinasztia Kiadó-ház Rt., 1998.

PÜNKÖSTI 2004 – PÜNKÖSTI Árpád: *Rákosi, Sztálin legjobb tanítványa.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 2004.

PÜNKÖSTI 2005 – PÜNKÖSTI Árpád: *Szeplőtelen fogantatás. Történelmi szociográfia.* Budapest, Népszabadság Könyvek, 2005.

RAINER M. 2004 – RAINER M. János: A „hatvanas évek" Magyarországon. (Politika)történeti közelítések. In: *„Hatvanas évek" Magyarországon.* Tanulmányok. Szerkesztette: RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2004.

RAINER M. 2008 – RAINER M. János: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989.* Budapest, 1956-os Intézet, 2008.

RAINER M. 2011 –RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* Budapest, 1956-os Intézet – L' Harmattan, 2011.

RAINER M.–VALUCH 2017 – *Munkások '56.* Szerkesztette: RAINER M. János, VALUCH Tibor. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet Alapítvány, 2017. (Évkönyv XXII. 2016–2017)

RATHMANNÉ TÚRY 1984 – RATHMANNÉ TÚRY Mária: Viták az SPD kölni kongresszusán. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1984. 1. sz. 158–168.

RÁDI 1976 – RÁDI Péter: A pedagógus társadalmi státusza és a szocialista nevelés. In: *Társadalmi Szemle*, 1976. 12. sz. 75–83.

RÉVÉSZ 1997 – RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és korunk.* Budapest, Sík Kiadó, 1997.

RÉZLER 2001 – RÉZLER Gyula: Első lépések a szociológia terén. In: ROZGONYI–ZSILLE 2001. 263–265.

RIPP 2004a – RIPP Zoltán: A Magyar Szocialista Párt megszületése. In: FEITL–FÖLDES–HUBAI 2004. 30–67.

RIPP 2004b – RIPP Zoltán: Szociáldemokrácia a rendszerváltás után. Tézisek. In: FEITL –FÖLDES–HUBAI 2004. 278–292.

RIPP 2006 – RIPP Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.

ROMSICS 2005 – ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században. Harmadik, javított és bővített kiadás.* Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

ROMSICS 2011 –ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, Osiris Kiadó, 2011.

ROZGONYI–ZSILLE 2001 *–Búcsú Hegedűs Andrástól 1922. október 31. – 1999. október 23.* Szerkesztette: ROZGONYI Tamás – ZSILLE Zoltán. [Budapest], Osiris, 2001.

RÓBERT 1989 – RÓBERT Péter: Szociológiai konferenciák Amerikában. Az Amerikai Szociológiai Társaság 1988. évi találkozója Atlantában. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1989. 1. sz. 141–148.

RÓZSA 1996 –RÓZSA Erzsébet: A marxizmus reneszánszától a „filozófus-perig." A filozófus ellenzék 1968–1973 között. In: *História*, 1996. 9–10. sz. 39–41.

RUZSÁNYI–KINDLER 1986 – Ruzsányi Tivadar – Kindler József: A szakértői értékelés jelentőségéről. A tényinformációk és értékinformációk valóságismereti szerepe. In: Magyar Tudomány, 1986. 1. sz. 48–56.

SAÁD 1994 – SAÁD József: História és historikum. A magyarországi szociológia történetéről és történeti identitásáról. In: *Magyar Szemle*, 1994. 8. sz. 841–851.

SALACZ 1937 – *A Budapesti Kir. Orvosegyesület Jubiláris Évkönyve, 1837–1937.* Szerkesztette: SALACZ Pál. Budapest, Magyar Királyi Orvosegyesület, 1937.

SÁGI 1965 –SÁGI Márton: Elméleti kutatások – gyakorlati eredmények. 10 éves az MTA Közgazdaságtudományi Intézete. In: *Magyar Tudomány*, 1965. 5. sz. 358–363.

SÁGVÁRI 1989 – SÁGVÁRI Ágnes: *Mert nem hallgathatok. Egy jóházból való pártmunkás emlékei.* [Budapest], Magyar Hírlap Könyvek, 1989.

SÁRKÖZY 1986 –SÁRKÖZY Tamás: *Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Az 1984–85 -ös szervezeti váltáshoz.* Budapest, Magvető Kiadó, 1986.

SCHMIDT 1978 –SCHMIDT Péter: A „Szocialista demokrácia" kutatócsoport középtávú (1976 –1980) terve. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1978. 2–3. sz. 187–198.

SCHMIDT 2008 – SCHMIDT Péter: *A politikai átalakulás sodrában.* Budapest, Századvég Kiadó, 2008.

SEREG 2010 – SEREG András: *Bihari Mihály. Életrajz, politika, rendszerváltás.* Budapest, Korona Kiadó, 2010.

SIMON 1978 – SIMON Endre: Görgényi Ferenc, 1942–1978. In: *MagyarFilozófiaiSzemle*, 1978. 5. sz. 702.

SIMON 1989 – SIMON Péter: Javaslat az MDP Pártfőiskoláján, 1956. június. In: *História*, 1989. 3. sz. 31–32.

SIMON 2012 – SIMON István: *Bal-kísértés. A kádári külpolitika és a nyugati szociáldemokrácia.* [Budapest], Digitalbooks, 2012.

SIMON 2016 – SIMON István: *Balegyenes. Az MSZMP és az eurokommunizmus-kérdés.* Budapest, Lucidus, 2016.

SIMÓ 1977 –SIMÓ Tibor: Az anyagi tényezők szerepe a termelőszövetkezeti elnökök mobilitásában. In: *Társadalomtudományi Közlemények,* 1977. 1. sz. 83–95.

SIMÓ 1981 – SIMÓ Tibor: *Érdekérvényesítés a termelőszövetkezetek formális és informális szerkezetében.* Budapest, Szövetkezeti Kutató Intézet, 1981.

SIMÓ 1983 –SIMÓ Tibor: *A szőlő- és gyümölcstermelő szövetkezetek új modelljéről.* Budapest, Szövetkezeti Kutató Intézet, 1983.

SIPOS 2010 – SIPOS Balázs: *Média és demokrácia Magyarországon. A politikai média jelenkortörténete.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.

SOMOGYVÁRY 2016 –SOMOGYVÁRY Lajos: Iskolai hitoktatás 1957-ben. In: *Századok*, 2016. 6. sz. 1535–1562.

SPBT 1989 – *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához.* Szerk.: NYÍRŐ András. Az adatokat gyűjtötte: KELEMEN Gábor, NYÍRŐ András, SZAKADÁT István, SZAKADÁT László. [Budapest], Interart Stúdió, [1989.]

STEHR 2010 – STEHR, Nico: Mi a társadalmilag releváns tudomány? In: *Információs Társadalom*, 2010. 1. sz. 26–34.

STEHR 2017 –STEHR, Nico: A szabadság a tudás leánya. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017.

STEMLER 1981 – *A szociáldemokrácia ma.* Szerkesztette: STEMLER Gyula. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1981.

SULEK 2010 – SULEK, Antoni: 'To America!' Polish Sociologists in the United States after 1956 and the Development of Empirical Sociology in Poland. In: *East European Politics & Societies*, 2010. 3. sz. 327–352.

SYLVESTER 1999 – SYLVESTER András: Kőrösi Valósága. In: *Magyar Tudomány*, 1999. 5. sz.

610–616.

SZABARI 2001a – SZABARI Vera: A magyar szociológia néhány sikeres évtized után. In: *Szociológiai Szemle*, 2001. 1. sz. 117–125.

SZABARI 2001b – Hegedűs Andrásról (Az interjúkat készítette és összeállította: SZABARI Vera). In: ROZGONYI–ZSILLE 2001. 278–290.

SZABARI 2010 – SZABARI Vera: Határmunkálatok a magyar szociológiában: burzsoá kontra marxista szociológia. In: KUTROVÁTZ–LÁNG–ZEMPLÉN 2010. 101–115.

SZABÓ 1963 – SZABÓ József: Lakos Sándor: A szocializmus alapjainak lerakása. Az átmeneti korszak időszerű elvi kérdéseihez. In: *Társadalmi Szemle*, 1963. 11. sz. 103–106.

SZABÓ 1973 – SZABÓ Imre: A szociológia ma – egy kívülálló szemével. In: *Valóság*, 1973. 4. sz. 27–31.

SZABÓ 1989 – SZABÓ Máté: A politikai szocializáció kutatása Magyarországon. In: *Társadalomkutatás*, 1989. 3. sz. 101–111.

SZABÓ 1998 – SZABÓ Márton: *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról.* Budapest, Scientia Humana, 1998.

SZABÓ 1999a – SZABÓ Máté: Civil társadalom, mozgalmak, tiltakozás. In: *A politikatudomány arcai. Tanulmányok.* Szerkesztette: A. GERGELY András, BAYER József, KULCSÁR Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. 237–260.

SZABÓ 1999b –SZABÓ András: Kanadai? Magyar? Szociológus? Kriminológus? In: *Magyar Tudomány*, 1999. 10. sz. 1263–1267.

SZABÓ 2001 – SZABÓ Miklós: A rákosista emigráció renegátja. In: ROZGONYI–ZSILLE 2001. 201–204.

SZABÓ 2007 – SZABÓ Márton: A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. In: *Korall*, 2007. 27. sz. 151–171.

SZABÓ 2012 – SZABÓ Andrea: „Társadalmi folyamatok az ifjúság körében" avagy egy negyedszázaddal ezelőtt megjelent, Gazsó Ferenc által szerkesztett könyv margójára. In: BIHARI–LAKI–STUMPF–SZABÓ 2012. 205–230.

SZABÓ 2013 – SZABÓ Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal. Előadások a kommunista pártok történetéről és a fekete-piros-fehér-zöld színre festett sztálinizmusról.* Szerkesztette és a jegyzeteket összeállította: JANKÓ Attila. Szeged, JATE Press, 2013.

SZALAI 1972 – SZALAI Béláné: A szociológia oktatásának tapasztalatai a Politikai Főiskolán. In: *Szociológia*, 1972. 1. sz. 107–113.

SZALAI 1998 – SZALAI Júlia: *Uram! A jogaimért jöttem! Esszék, tanulmányok.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 1998.

SZÁNTÓ 1998 – SZÁNTÓ Miklós: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998.

SZÁNTÓ 2006 –SZÁNTÓ Miklós: *Életutam hét rendszerváltáson át.* Bloomington, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 2006.

SZÁNTÓ 2008 – *Hatalom, politika, társadalomtudomány. Interjúk a magyar szociológia újjászületésének körülményeiről az 1960-as években.* Azt interjúkat készítette: SZÁNTÓ Miklós. Szerkesztette: ROZGONYI Tamás. Budapest, MTA SZKI, 2008.

SZELÉNYI 1990a –SZELÉNYI Iván: *Új osztály, állam, politika.* Budapest, Európa Kiadó, 1990.

SZELÉNYI 1990b – SZELÉNYI Iván: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek (Tanulmányok).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

SZELÉNYI 1992 – SZELÉNYI Iván: Látlelet – némi távolságból. In: *Magyar Tudomány*, 1992. 5. sz. 579–583.

SZELÉNYI 2015a – SZELÉNYI Iván: Nosztalgikus jegyzetek a hatvanas évekről. In: *Mozgó Világ*, 2015. 1. sz. 80–97.

SZELÉNYI 2015b –SZELÉNYI Iván: Egy kézirat története. In: *Kritika*, 2015. 7–8. sz. 4–10.

SZEPESI 2000 – SZEPESI István: A magyar szociáldemokrácia újjászervezésének akadályai. Ahogyan Németországból láttam. In: *A szociáldemokrácia vitatott öröksége.* Szerkesztette: KULCSÁR Péter. [Budapest], Századvég, 2000. 81–93.

SZÉCSI 2002 – SZÉCSI Árpád: Az MDF megalakulása, 1979–1990. In: *História*, 2002. 8. sz. 21–24.

SZÉCSI 2005 – SZÉCSI Árpád: A Bethlen Gábor Alapítvány első évtizede (1980–1990). In: *A Bethlen Gábor Alapítvány negyedszázada 1980–2005. Alapítvány a nemzet javára.* Összeállította BAKOS István. SZÉCSI Árpád tanulmányával. Budapest, Püski Kiadó – Bethlen Gábor Alapítvány, 2005. 79–150.

SZOBOSZLAI 1990 – SZOBOSZLAI György: Politikai tagoltság 1990 – a választások tükrében. In: *Társadalmi Szemle*, 1990. 8–9. sz. 18–31.

SZORCSIK 1977 – SZORCSIK Sándor: *A társadalmi tervezésről.* Budapest, MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete, 1977.

SZORCSIK 1982 – SZORCSIK Sándor: A társadalomtudományok és a politika kapcsolata. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 2. sz. 197–212.

SZŐNYEI 2012 – SZŐNYEI Tamás: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. 2. kötet.* Budapest, Noran Könyvesház, 2012.

SZPIRULISZ 1971 –SZPIRULISZ Antoniszné: A vasutas dolgozók rétegei és társadalmi helyük (Részlet a szerző azonos című tanulmányából). In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1971.

2. sz. 43–64.

TAKÁCS 2008 – TAKÁCS Róbert: A sajtónyilvánosság szerkezete. In: *Múltunk*, 2008. 3. sz. 157–172.

TAKÁCS 2012 – TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban.* Budapest, Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, 2012.

TAKÁCS 2014 – TAKÁCS Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és a Nyugattal. In: *Századok*, 2014. 6. sz. 1491–1515.

TAKÁCS 2016 – TAKÁCS Róbert: A magyar kultúra nyitottsága az 1970-es években. In: *Múltunk*, 2016. 4. sz. 24–56.

TAKSÁS 1979a – TAKSÁS Imre (szerk.): A Társadalomtudományi Intézet kutatásai eredményeiből – kiadványai tükrében (1967–1978). In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1979. 2. sz. 105–134.

TAKSÁS 1979b – TAKSÁS Imre (szerk.): A Társadalomtudományi Intézet kutatásai eredményeiből – kiadványai tükrében (1967–1978). (Második rész) In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1979. 3. sz. 77–100.

TAMÁS 2005 – TAMÁS Pál: Kutatási brókerek: társadalomtudományi szakértés és az új tudáspolitika. In: *Magyar Tudomány*, 2005. 11. sz. 1385–1397.

TAMÁS 2014 – TAMÁS Tibor: Donáth Ferenc száz éve. Félelem a tömegtől? A süketségünk okozza. In: *Kritika*, 2014. 1–2. sz. 13.

TERESTYÉNI 2010 – TERESTYÉNI Tamás: Volt egyszer egy Tömegkommunikációs Kutatóközpont… (a TK 40 konferencián, 2009. október 1-én a Magyar Rádió Márványtermében elhangzott nyitóelőadás). In: *Jel-Kép*, 2010. 3–4. sz. 15–20.

TIMÁR 1964 – TIMÁR János: Oktatási rendszerünk fejlesztésének néhány problémája. In: *Magyar Tudomány*, 1964. 8–9. sz. 526–546.

TK 1980 – Nemzetközi Fórum ’80: részvétel, önigazgatás, szocializmus. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1980. 3–4. sz. 410–421.

TOKODY 1986 – *A nemzetközi szociáldemokrácia és a fejlődő világ. Műhelytanulmányok.* Szerkesztette: TOKODY Gyula. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1986.

TOMKA 2009 – TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 2009.

TOMKA 2012 – TOMKA Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában: intézmények, funkciók és szakaszok. In: *Múltunk*, 2012. 2. sz. 27–49.

TÓTH 1982 – Összefoglaló a tanácskozás vitacsoportjainak munkáiról. Összeállította: TÓTH Éva. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1982. 3. sz. 635–646.

TÓTH 2007 – TÓTH Eszter Zsófia: *„Puszi Kádár Jánosnak.” Munkásnők élete a Kádár -korszakban mikrotörténeti megközelítésben.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2007.

TÓTH 2010 –TÓTH Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2010.

TÓTH 2013 – TÓTH Zoltán: *Két kor gyermeke. A demokrácia szolgája, a hatalom kritikusa.* Beszélgetőtárs KŐRÖSSI P. József. [Budapest], Kossuth Kiadó, 2013.

TÓTH–MURAI 2014 –TÓTH Eszter Zsófia – MURAI András: *Szex és szocializmus avagy „Hagyjuk a szexualitást a hanyatló nyugat ópiumának”?* Budapest, Libri Kiadó, 2014.

TŐKÉS 1998 –TŐKÉS Rudolf: *A kialkudott forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás 1957–1990.* [Budapest], Kossuth Kiadó, 1998.

TRHGY 1983 –*Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1982.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

TRHGY 1986 – *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1985.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986.

TSZ 1971 – A munkásosztály-vita margójára. In: *Társadalmi Szemle*, 1971. 6. sz. 92–96.

TURGONYI 1972a – TURGONYI Júlia: A nő munkájának néhány elvi kérdése. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1972. 1. sz. 75–84.

TURGONYI 1972b – TURGONYI Júlia: A belkereskedelmi dolgozók helyzetének vizsgálata. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1972. 4. sz. 122–128.

TURGONYI 1980 – TURGONYI Júlia: *A belkereskedelmi dolgozók társadalmi helyzete.* Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1980.

TURGONYI–FERGE 1973 –TURGONYI Júlia – FERGE Zsuzsa: Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei. In: *Tanulmányok a munkásosztályról.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó – MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete, 1973. 57–141.

UNGVÁRY 2004 – UNGVÁRY György: I. A foglalkozási megbetegedések, a foglalkozás -orvostan és a munkahigiéne nemzetközi és magyarországi története. In: *Munkaegészségtan. Foglalkozás-orvostan, foglalkozási megbetegedések, munkahigiéné.* Szerkesztette: UNGVÁRY György. Budapest, Medicina Könyvkiadó Rt., 2004. 23–35.

UNGVÁRY 2011 –UNGVÁRY Krisztián: Mozgásterek és kényszerpályák. Az MTA és az ELTE tudósai az állambiztonság célkeresztjében. In: *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből.* Szerk.: RAINER M. János. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011. 73–99.

VAJDA 1993 –VAJDA Mihály: A polgár nyomában. Filozófiai (láb)jegyzetek. In: *Alföld*, 1993. 9. sz. 86–92.

VALUCH 2005 – VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második*

felében. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

VALUCH 2012 –VALUCH Tibor: Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések. In: *Korall*, 2012. 49. sz. 5–16.

VALUCH 2017 – VALUCH Tibor: Munkáslét Magyarországon. A második világháború az 1960-as évek végéig. In: RAINER M.–VALUCH 2017. 32–56.

VARGA 2004 – VARGA Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében. In: *„Hatvanas évek" Magyarországon. Tanulmányok.* Szerkesztette: RAINER M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 99–125.

VARGA 2010 – VARGA Gyula: A „tudományos munkás." In: *Erdei Ferenc emlékezete. Válogatott írások, tanulmányok és visszaemlékezések.* Szerkesztette: VARGA Gyula. Szeged, Bába, 2010. 325–351.

VARGA 2013 – VARGA Zsuzsanna: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.

VARGA 2017 –VARGA Zsuzsanna: Agricultural Economincs and the Agrarian Lobby in Hungary under State Socialism. In: *East-Central Europe/ L' Europe Du Centre Est*, 2017. 2–3. 284–308.

VARSÁNYI 1992 – A szintézis megvalósítható. Vitányi Iván népiekről, urbánusokról. Az interjút készítette: VARSÁNYI Gyula. In: *Kritika*, 1992. 10. sz. 7–10.

VASS 1989 – VASS Henrik (szerk.): *Történelmi múlt – társadalmi jelen. Társadalomtudományi kutatóműhelyek Magyarországon.* [Budapest], Kossuth Könyvkiadó, 1989.

VÁMOS 2013 – VÁMOS Péter: „Következetes, kompromisszum nélküli harcot folytatunk a maoizmus ellen." Egyeztetett Kína-kutatás és a magyar sinológia. In: VILÁGTÖRTÉNET, 2013. 2–3. sz. 227–257.

VEKERDI 1971 – VEKERDI László: Kritika és tudományelmélet. In: *Valóság*, 1971. 4. sz. 103 –106.

VEKERDI 1975 – VEKERDI László: Minerva és a tudományfejlődés, avagy a modern tudományfilozófiák historiográfiai relevanciája I. In: *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1975. 2. sz. 286–295.

VIDA 1992 – VIDA István: *Az állami-politikai vezető réteg összetétele az 1980-as évek elején.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1992. (Előadások a Történettudományi Intézetben, 18.)

VIEZNER 1974 – VIEZNER Péterné: A tudomány rendszerelmélete felé. In: *Tudományszervezési Tájékoztató*, 1974. 1. sz. 113–116.

VII. ÖT 1986 – *A VII. ötéves terv lakásellátási és kommunális szolgáltatási előirányzatai és főbb célkitűzései.* Budapest, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Lakás- és

Kommunálisügyi Főosztály, 1986.

VIRÁGH 1985 – VIRÁGH Ferenc: Adalékok a tsz-elnökök mobilitásának történetéhez. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1985. 4. sz. 602–615.

VÍG 1971 – *Dokumentumok a nők gazdasági és szociális helyzetének megjavításáról.* Szerkesztette: VÍG Vilmosné. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971.

VL 1994 –*Világirodalmi lexikon. 16. kötet, U-Vidz.* Főszerkesztő: SZERDAHELYI István, felelős szerkesztő: JUHÁSZ Ildikó. Budapest, Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1994.

WEINBERG 2004 – WEINBERG, Elizabeth Ann: *Sociology in the Soviet Union and beyond. Social enquiry and social change.* Aldershot, Burlington, 2004.

WENDT 1997 – Hartmut WENDT: The Former German Democratic Republic: the Standardized Family. In: *Family Life and Family Policies in Europe. Volume I. Structures and Trends in the 1980s.* Edited by Franz-Xaver KAUFMANN, Anton KUIJSTEN, Hans-Joachim SCHULZE, Klaus Peter STROHMEIER. Oxford, Clarendon Press, 1997. 114–154.

WESSELY 1992 –WESSELY Anna: Az autonómia ára. In: *Magyar Tudomány*, 1992. 5. sz. 591 –592.

WIENER–SZOBOSZLAI 1980 – WIENER György – SZOBOSZLAI György: Önkormányzat és gazdaságirányítás. In: *Közgazdasági Szemle*, 1980. július–augusztus. 880–894.

WOJTILLA 1972 – *Kandidátusi és doktori disszertációk katalógusa V. 1968–1970.* Összeállította: dr. WOJTILLA Gyula. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1972.

YURCHAK 2005 – YURCHAK, Alexei: *Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation.* Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2005.

ZEKE 2009 –ZEKE Gyula: Dürer-kert. In: *Budapest*, 2009. június. 37–38.

ZOLTAYNÉ 2005 – ZOLTAYNÉ Paprika Zita: Döntéselméleti felfogásmódok, irányzatok. In: *Döntéselmélet. Második kiadás.* Szerkesztette: ZOLTAYNÉ Paprika Zita. Budapest, Alinea Kiadó, 2005. 51–84.

ZSIGMOND 1978 – ZSIGMOND Anna: Az amerikai oktatáspolitika egyes kérdései az 1950-es és az 1960-as években. In: *Társadalomtudományi Közlemények*, 1978. 2–3. 206–212.

ZSILLE 1988 –ZSILLE Zoltán: *Egy önhit életrajza (1956–1980).* Budapest, Áramlat Független Kiadó, 1988.